

Vüqar ƏHMƏD

**Elmi-filoloji qaynaqlar, ədəbi simalar
haqqında düşüncələr**

BAKI-2010

Ön söz əvəzi və ya redaktodan:

Filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd son illər elmi araşdırmalarını bir neçə istiqamətdə quran, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqiddə yeni münasibət bildirməkdən, cənublu qardaşlarımızın elmi və bədii yaradıcılıqlarına yeni təfəkkürlə yanaşmaqla şərh verməkdən ibarətdir ki, bunu da təsadüfi hesab etmək olmaz.

Vüqar Əhməd elmə şeirlə gəlmişdir. Dahi Füzulimizin yazdığı bu sözlər bizim bu fukrimizə necə də gözəl nümunədir: “Aydın məsələdir ki, şeir elmin müstəqil bir növüdür; həm də mötəbər bir növüdür və kamalın mötəbər növlərindən biridir. Onu inkar edənlər şeir zövqündən agah olmayan, şeir deməyə qüdrət tapa bilməyənlərdir.” (H.Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”, Azərbaycan Uşaq və Gənc Ədəbiyyat nəşriyyatı, Bakı, 1958, səh-102).

Poetikani yaxşı bilən və ya elmlə poetikani birləşdirən alim olmaq missiyasını daşımaq çox məsuliyyətli bir işdir. Vüqar Əhməd bu missiyanı şərəflə daşıyır. Filoloji elmi qaynaqların, ədəbi simaların ayrı-ayrı konkret mövzulara çevrilməsi sahəsində müəllif bu kitabda çox elmi-didaktik məsələlərin şərhini verməyə nail olmuşdur. Kitabda Ş.M.Xiyabani, M.C.Pişəvəri, Q.R.Mirzəzadə haqqında yeni tədqiqlər, habelə Cənubi Azərbaycan poeziyası, “Çağdaş Tehran poeziyasında Pişəvəri”, “Mirvarid Dilbazi”, “Ədəbi qaynaqlar”, “Azərbaycan mübarizləri” mövzularında yazılan yeni şərhlər oxucuların diqqətini çəkəcəkdir.

Vüqar Əhməd bizim düşüncəmizə görə, Azərbaycan poetik fikir tarixinə bələd olan, musiqi nəzəriyyəsini, muğam elmini, incəsənət tarixini dərinlən bilən və bu sahədə yeni söz deməyi bacaran tədqiqatçılardandır. Onun Füzuli söz sənətinə hərtərəfli bələdliyi, fars dilli ədəbi simalarımızı, o cümlədən Füzulinin söz, sənət, musiqi alətləri haqqındakı fikirlərinə şərhlər verməsinin bir əsas səbəbi Vüqar Əhmədin kamanın, tarın imkanlarını gözəl bilməsi, bu kimi daha bir sıra musiqi alətlərində mükəmməl ifalar

etmək qabiliyyətini özündə daşması ilə yanaşı, həm də dinşünas-islamşünas bilici olması ilə əlaqədardır.

Öz tədqiqlərində və poetik yaradıcılığında Füzulini peyğəmbəri hesab edir və şeirlərinin birində belə yazır:

Ya Məhəmməd, ya Əli,
Ya Məhəmməd Füzuli,
Ya Peyğəmbər Füzuli!
Ya müqəddəs Kərbəla,
Azərbaycan elindən
uzaq olsun bu bəla!

Məlumdur ki, Füzuliyə iman gətirən bütün şairlər həmişə uğur qazanmış və qazanırlar. Sənətdə Füzuli eşq yangısı ilə alışıb yananların həmişə mövqeyi bir mərtəbə ucalıqda olub.

Vüqar Əhməd çıxışlarını elmi məclislərdə çox dinləmişik. Azərbaycan muğamlarının fono-poetik əsaslarına onun özündən yaşca çox böyük olan filoloqlarımızla fikir bölüşməsi həmişə təqdir etmişik.

Ədəbiyyat tariximizdə nəzəriyyəçi simalar çox olub. Lakin onun akademik Vasif Məmmədəliyevlə söhbətləri daha çox marağımıza səbəb olub. Vasim Məmmədəliyev fenomenal yaddaşa, biliyə, düşüncəyə və nitqə malik olan mükəmməl insandır. Vüqar Əhməd belə məclisləri öz nitqi ilə bəzəyir və söhbətə tərəvət verir.

Beləliklə, bu kitabı nəşrə hazırlayanda elmlər doktoru, qurtaranda həm də professor diplomu təsdiq edilən Vüqar Əhmədin bu kitabının üstündə prof. Vüqar Əhməd yazılacaq.

Belə bir alimin, xeyirxah insanın, şeirləri dillər əzbəri nəğməkar şairin sevincinin hədd-hüdudsuz olduğu 47 yaşlı professorun “Elmi qaynaqlar, ədəbi simalar” kitabının redaktoru da xoşbəxtdir. Onu da qeyd edək ki, bu kitabda müəllifin 40-dan artıq müxtəlif səpkili yazıları da toplanmışdır. Müasirliyi və aktuallığı ilə seçilən problemlərin qaldırılması ilə bərabər, burada informativ xarakterli yazılara da-

məqalələrə, rəylərə də rast gələcəkdir. Bütövlükdə, bu kitabı gələcək tədqiqatçılara o cümlədən tələbəyə, magistrə, aspiranta, bir sözlə, hər kəsə oxumağı məsləhət bilirik.

Vaqif Qurbanov,
Pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Şamil Vəliyev – 50

Hələ bunlar nədir ki...

Mən Şamillə tələbəlik dostuyam. Pedaqoji universitetin filologiya fakültəsində eyni dövrdə oxumuşuq. Şamil məndən yuxarı kursda idi. Amma 3 illik yaş və kurs fərqi baxmayaraq, dostlaşmışdıq. Şamilin 50 yaşı olur, dostluğumuzun 30. Bu 30 ildə bədnəzərdən uzaq, göz dəyməsin bir dəfə də bir-birindən inciməmişik, yəqin inşallah Allah verən ömrün qalan payında da incimərik.

Eyni dövrdə aspiranturada oxuyurduq, mən rəhmətlik Xeyrulla Məmmədovun aspirantı idim, Şamil – Kamal Talıbzadənin. Indi istəməsin, Xeyrulla müəllim də, hamı kimi, Şamilin xətrini çox istəyirdi. Çünki, Şamil istəməli oğlandır. Bu istəyi o, öz mədəniyyəti, kübarlığı, elmi, savadı, mərhəməti və mehribanlığı ilə qazanıb.

Səhərdən axşamacan Axundov kitabxanasında dissertasiyamız üçün material toplayırdıq. Kitabxana açılanda ora girir, bağlananda oradan çıxırdıq. Yay ayları bulvarda ədəbi söhbətlər eləyə-eləyə dənizkənarı parkı o baş, bu baş eləyəndən sonra masa ətrafında dincimizi alaraq çay nuş edərdik.

Şamil elə həmin söhbətlərdə öz intellekti, bədii təfəkkürü, poetik düşüncələri ilə diqqəti cəlb eləyirdi.

Elə beləcə elm yollarında qədəmlərini atan Şamil akademik Kamal Talıbzadə məktəbində yetişərək peşəkar, nüfuzlu, istedadlı ədəbiyyatşünas alim kimi özünü elmi-ədəbi ictimaiyyətə tanıtdırdı.

Şamilin məndə üç kitabı var: ”XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri(1895-1917)”, “Fyuzat ədəbi məktəbi” və “Nizaməddin Şəmsizadə haqında – Azərbaycanşünas alim”. Hər üç əsər elmi-nəzəri kamilliyi, problemin həlli, orijinal üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Şamil Vəliyev faktoqrar alimdir. Bütün elmi müddəalarda faktlara söykənir. Onun araşdırmalarında sözcülük və çürükçülük yoxdur. Şamil ildə say artırmaq üçün kitab sərgiləyən müəlliflərdən deyil. Müasir aforizimlə desək: ”Az yazır, saz yazır”. Sadaladığımız üç əsərdən birincisində Azərbaycan ictimai-mədəni və bədii fikrinin inkişafında əhəmiyyətli mərhələ təşkil edən XX əsin əvvəlləri haqqında mükəmməl elmi-nəzəri təsəvvür yaradılması üçün həmin dövr ədəbi tənqidinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırır. İstedadlı alim bu monaqrafiyqada ədəbi tənqidin axtarıları, klassik ədəbi irs və müasirlik, bədii sənətkarlıq, novatorluq meyİlləri, klassik poeziyada qəhrəman, bədii dil və üslub məsələləri, yeni şeirin ideya prinsipləri, satirik və lirik qəhrəman tipinin yüksəlişi, forma və məzmun axtarışı, romantik qəhrəman haqqında düşüncənin meydana gəlməsi, dünya poeziyasından bəhrələnmə səpgisində işıqlandırır.

Əsərin redaktoru akademik Kamal Talıbzadə “Ön söz”də monoqrafiyanın elmi məziyyətləri haqqında fikirlərini belə yekunlaşdırır: ”Ümumiyyətlə, tənqid tarixi və nəzəriyyəsi ilə bağlı yazılan əsərlərdə fikir aydınlığı, intuitiv dərk gücü, subyektiv mülahizələr, poetika doğuracaq məntiq məqamları, obrazlı düşüncə tərzini, aydın, anlaşıqlı təhkiyə və sakit, mülayim intonasiya və s.çox qiymətləndirilir. Bütün bu cəhətlərin Şamil Vəliyevin əsərində olması onun istedadına dəlalət edir və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına, elmi-nəzəri fikir dünyasına zəhmətkeş bir alimin gəldiyini təsdiqləyir. Onun gələcəkdə də diqqətəlayiq əsərlər yazacağına böyük ümidlər bəsləyir, imzasının ümumxalq rəğbəti və elmi şöhrət qazanacağına inanıram”.

Ustadının, böyük alimin Şamilə, onun yaradıcılığına verdiyi qiymət, arzuladığı yol özünü doğrultdu. Şamil Vəliyev ustadının xeyir-duasındakı məqamlara yetişdi; elmi şöhrət də tapdı, ümumxalq rəğbəti də.

Uzun illər televiziya “Qaynaqlar” verilişinin müəllifi və aparıcısı oldu. Ədəbi irsimizin təbliğində qələmi ilə bərabər, ekrandakı çıxışları ilə də xalqa xidmət göstərdi və göstərir də.

Oxuculara məlumdur ki, bədii yaradıcılığım, elmi fəaliyyətimlə bərabər, uzun illər televiziya da çalışmışam. Həmin illərdə elə gün yox idi ki, Şamil mənə baş çəkməsin. Mütəmadi olaraq televiziya gələn dostum mütləq mənə “yoluxurdu”. Artıq redaksiya işçiləri onu öz həmkarları hesab edirdi. Mehribanlığı, səmimiyyəti, söhbətləri ilə hamının məhəbbətini qazanmışdı. Mən həmişə deyirdim ki, Şamil, bax, yaddan çıxartma ha, təxəllüsünü mən vermişəm. Gülüşürdük. Həqiqətən bir gün mən ona dedim ki, bu “ovu” at, qurtar rus familyasından. Şamil dedi bəs nə eləyim? “Vəlili” yaxşı çıxmır axı. Dedim, kəndinizin adı nədir? Dedi: - Körpülü. Dedim əla: Şamil Vəli Körpülü. Türkiyədə alim var, Köprülü, sən də ol Körpülü. İki türk alimi bir təxəllüslə. Bir səsdəyişməsi var. Eləcə qardaşım mənim sözümlə oldu Körpülü.

Bir gün mənə utana-utana dedi ki, şeirlər yazıram, bir bax. Heç kimə demə. Alıb oxudum. Dedim, əla yazırsan. Bunlara musiqi bəstələnməlidir. Şamili apardım Mirməmmədliyə. Rəhmətlik Hikmət və xanımı Nailə Mirməmmədli də şamil

Körpülünün sözlərinə bir neçə nəğmə qoşdular. Populyar müğənnilərimiz ifa elədilər. Mən də həmin mahnıları bir yerə yığıb bir konsert çəkdirdim və adını qoydum: “Musiqi proqramı, sözləri Şamil Körpülünündür”. Alim qardaşım oldu həm də nəğməkar şair.

Yenə qayıtmaq istəyirəm, musiqi dili ilə desək modulyasiya edirəm onun yaradıcılığına. Şamilin şah əsəri “Fyuzat ədəbi məktəbi”dir. 70 il haqsız lənətlənən, pantürkist bir mətbu orqan, ədəbi məktəb kimi tənqid olunan bir mövzunu Şamil dirilti”. Şamil Vəliyevin bu əsəri ərsəyə gətirməsi həm mövzunun ədəbi bəraət almasına, həm də türkçülüyə, milli ideologiyamıza, Azərbaycançılığa böyük xidmətdir.

Əsərdə Fyuzat ədəbi məktəbinin təşəkkülü və inkişaf mənzərəsi mollaəsrəddinçilərlə qarşılıqlı münasibətdə, həmçinin ümumilli inkişaf çərçivəsində işıqlandırılır. Fyuzatçıların ideya-estetik konsepsiya formalaşdırması, klassik irs və çağdaş ədəbi proseslə əlaqədar tədqiqatları, bədii poetika xüsusiyyətləri araşdırılır. Onların mövqeyi və ictimai-siyasi mücadiləsi Türkiyə, İran, Rusiya, Almaniya, Fransa və s. məmləkətlərlə ədəbi ilişgilər əhatəsində, səhnəsində aydınlaşdırılır. Fyuzatçıların dünya romantizmi, demokratik tənzimatçılıq, məşrutə hərəkatından bəhrələnərək AXC-nin ideoloji kursunu müəyyənləşdirməsi arxiv materialları, ədəbi-tarixi fakt və məsələlərə söykənərək araşdırmaya cəlb olunub. “İnamla deyirəm ki, Şamilin əsəri ölkəmizdə sivil xalq, bütöv Vətən, müstəqil dövlət, azad cəmiyyət uğrunda mübarizə aparan həmvətənlərimiz və intellektual çevrənin adamları üçün qiymətli mənbə rolunu oynayacaqdır” (akad.K.Talıbzadə).

Fevral ayının 22-si əziz dostumun 50 yaşı tamam olur. Ömrünün yetginlik çağında olan alim qardaşım balaları Turalla Günəlin toyunu görsün! Övladları Vətənə layiq övlad olsunlar inşaallah!

Şamil Vəliyev filologiya elmləri doktoru, professordur. BDU-da “Mətbuat tarixi” kafedrasının müdiri, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçidir. Bu yaxınlarda BDU-nun yubileyi ilə əlaqədar “Əməkdar jurnalist” adına layiq görülüb. Müşfiq demişkən: “Hələ bunlar nədir ki...”

Şamil, arzu da real olsun gərək, sənə yüz yox,hələlik 80 il ömür arzulayıram! O gün olsun, yubileylərini həm doğma Qarabağımızda, həm də Qərbi Azərbaycanda, sənin doğma Körpülündə qeyd eləyək!

03.02.2010

Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının inkişafında Rəşad bəy Əfəndizadənin rolu

Çoxəsrlik və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatının çağdaş mərhələdə bütöv, tam mənzərəsini yaratmaq üçün ədəbiyyatımız bu gün hər cür ideoloji təsir və təqiblərdən uzaq, milli kök və qaynaqlara söykənərək yenidən araşdırılır. Müasir nəzəri fikrin kontekstində tədqiq olunmaqla ədəbi proses ayrı-ayrılıqda öyrənilməklə bütöv ədəbiyyatımızın mənzərəsi yaradılır.

Ədəbiyyat tariximizin yeni konsepsiyasını şərtləndirən əsas amil onu milli dəyərlər əsasında obyektiv tarixilik mövqeyindən dərk və şərh etməkdir. Bu boşluğu doldurmağa cəhd edən, araşdırmalar aparan bütün həmkarlarımızın, tədqiqatçılarımızın zəhmətinə, əməyinə ehtiramla yanaşaraq saygı göstərməklə Səkinə Adil qızı Bayramovanın dissertasiyasını xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

Doğrudur, XX yüzillikdə bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmışdır. Rəşid bəy Əfəndizadənin yaradıcılığı araşdırılmış, dərslik və monoqrafiyalarda ona oçerklər həsr olunmuş, pedaqoji fəaliyyəti, görüşləri ətraflı tədqiq olunmuşdur. Lakin haqqında danışdığım dissertasiya R.Əfəndizadənin ədəbi fəaliyyətini ətraflı əks etdirən ilk tədqiqatlardan biridir. Əsər R.Əfəndizadə haqqında ümumiləşmiş, bütöv, əhatəli monoqrafik tədqiqatdır.

Giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat göstəricisindən ibarət olan namizədlik dissertasiyasında R.Əfəndizadənin maarifçi-realist ədəbiyyatımızın inkişafındakı rolu geniş planda, sistemli elmi prinsiplər əsasında əhatəli surətdə araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiyanın “Rəşid bəy Əfəndizadə marifçi-realist ədəbiyyat cəhbəsində: ədəbi-tənqidi görüşləri” adlı I fəsildə görkəmli pedaqoq, nasir, şair, dramaturq R.Əfəndizadənin ədəbi fəaliyyəti, mühiti və nəzəri görüşlərindən bəhs edilir. Bu fəsildə tədqiqatçı eyni zamanda ədibin həyatı, ictimai fəaliyyəti, realist bədii nümunələr qələmə alması, poetika problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparması, bir ədəbiyyatşünas kimi ədəbi-tənqidi görüşlərindən söhbət açılır.

Dissertasiyanın “Rəşid bəy Əfəndizadənin milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda mübarizəsi, uşaq şeirlərinin və bədii nəsrinin mövzu, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlanan II fəsildə ədibin milli uşaq ədəbiyyatına gəlişindən, müəllifi olduğu dərsliklərdə bəhs edilir.

Doğma xalqının maarifləşməsi, mədəni tərəqqisi uğrunda olduqca cəsarətli addımlar atan, bütün həyatını və yaradıcılığını bu müqəddəs işə səfər edən görkəmli pedaqoq, şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, publisist R.Əfəndizadə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xəzinəsilə ən qiymətli cəvahirilər bəxş edən sənətkarlardandır. Uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki yaradıcılığını xalq ədəbiyyatı zəmnində inkişaf etdirirdi. Onun dərslikləri XX əsrin əvvəllərində formalaşan və təşəkkül tapan milli uşaq ədəbiyyatımızı bədii nümunələrlə zənginləşdirdi. Tədqiqatçı çox düzgün olaraq bu nəticəyə gəlir ki, R.Əfəndizadənin “Uşaq bağçası” və “Bəsirətül-ətval” dərslikləri Azərbaycan ədəbi və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində, xüsusilə milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində orjinal səhifə təşkil edir. Bu iki dərslik vasitəsilə azərbaycanlı uşaqlar ilk dəfə olaraq əlvan uşaq nümunələri ilə tanış oldular, ədəbiyyatın nəzəri məsələləri haqqında məlumat aldılar, ana dilində rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini oxumaq, onların ideyaları ilə tanış olmaq imkanı əldə etdilər.

Dissertant bu fəsildə həmçinin Rəşid bəy Əfəndizadə yaradıcılığındakı poetik nümunələri mövzuya qruplaşdıraraq üç yerə ayırır, sənətkarlıq və janr xüsusiyyətləri

haqqında söhbət açır. Dissertantın ədibin şeirlərinin sənətkarlıq və janr xüsusiyyətləri haqqında qənaətləri, apardığı təhlillər ürəkaçandır. Lakin tədqiqatçının bəzən poetik cəhətdən zəif şeirləri bədii səviyyəyə mükəmməl əsər kimi nümunə gətirməsi yerinə düşür. Bəzən belə hallar dissertantın mövzuya obyektiv münasibətinə xələl gətirir.

Əfəndizadənin poetik irsi içərisində rus ədəbiyyatından tərcümələri xüsusi yer tutur. Tərcümlərinin çox hissəsi İ.A.Krılovdandır. Rəşid bəy Krılov irsinin dilimizə ilk tərcüməçilərindən hesab olunur. İ.A.Krılovun dilimizə ilk tərcüməsi A.A.Bakıxanovla başlasa da bu işi davam etdirənlərdən biri R.Əfəndizadə olmuşdur. Bu tərcümələrin bədii xüsusiyyətləri haqqında mərhum professor Alməmməd Alməmmədovun “Azərbaycan–rus ədəbi əlaqələri” (Bakı, 1982), bu sətirlərin müəllifinin “Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan” (Bakı, 1992) adlı monoqrafiyalarında geniş və ətraflı bəhs olunmuşdur. Əfsuslar olsun ki, tədqiqatçı bu əsərlərdəki fikirlərə münasibət bildirməmiş, hətta onların adlarını belə ədəbiyyat siyahısına salmamışdır.

Dissertasiyanın “Rəşid bəy Əfəndizadənin komediya yaradıcılığı milli-realist dramaturgiyanın inkişaf tarixi kontekstində” adlanan III fəsildə Rəşid bəy Əfəndizadənin bir dramaturq kimi fəaliyyətindən, komediyalarının yaranma tarixindən və təhlilindən bəhs olunur.

XX əsrin əvvələrində R.Əfəndizadəyə yazdığı dram əsərləri Mirzə Fətəli Axundzadə realist dramaturgiya ənənələrinin, maarifçilik ideyalarının davamçısı kimi şöhrət gətirmişdir. Onun dramaturji fəaliyyəti otuz illik dövrü əhatə edir. O, “Qan ocağı”, “Qonşu qonşu olsa kor qız ərə gedər”, “Saqqalın kəraməti”, “Pul dəlisi”, “Bir saç telinin qiyməti”, “Tiflis səfərləri”, “Diş ağrısı” adı altında yeddi pyes yazmışdır. Rəşid bəy də sələfləri kimi komediyanı özünə sənət seçərək məhzəkəni, bədii gülüşü və yumoru insan mənəviyyatına layiq olmayan hisslərdən uzaq olmanın əsas vasitəsi, kəsərli söz silahı hesab etmişdir. Dissertant Rəşid bəyin adlarını sadaladığımız bütün pyeslərini əhatəli, geniş təhlil edərək dramaturgiya tarixində şərəfli yer tutmağa layiq olan bir dramaturq kimi səciyyələndirməklə mükəmməl səviyyədə yaradıcılığına münasibət bildirərək ümumiləşdirir.

Tədqiqat işinin III fəslində R.Əfəndizadə dramaturgiyasının özünəməxsusluğu, maarifçi-realist çalarları, mövzu dairəsi, bədii xüsusiyyətləri ciddi elmi prinsiplər əsasında müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçıya görə Rəşid bəy bütün yaradıcılıq boyu, o cümlədən komediyalarında maarifçi-realist mövqeyində dəyanətlə dayanır, personalların dili ilə xalqın tərəqqisi üçün ilk növbədə məktəbi, təhsili nəzərə çarpdırır. Dissertanat Səkinə Bayramova da xələfləri kimi bu qənaətə gəlir ki, R.Əfəndizadənin komediyaları milli məişətimizin müxtəlif sahələrini əks etdirən maraqlı əsərlərdir. Bu komediyalar həm ədibin yaradıcılığında, həm də realist ədəbiyyatımızın tarixində şərəfli yer tutmağa layiqdir.

Göründüyü kimi, Səkinə Adil qızı Bayramovanın “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının inkişafında Rəşid bəy Əfəndizadənin rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası görkəmli şair, nasir, dramaturq, publisist və ədəbiyyatşünas Rəşid bəy Əfəndizadənin maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişafında rolunu dəyərləndirən, çoxsahəli ədəbi və sistemli təsəvvür yaratmağa uğurla xidmət edən tədqiqat əsəridir. Bununla belə, fikrimizcə dissertasiyada bir sıra çatışmazlıqlar və nöqsanlar vardır:

1. Dissertasiyada mütəmadi olaraq “fanatiklər” ifadəsi işlənir. Bu söz alınma olsa da dilimizdə başqa mənanı da ifadə edir. Yaxşı olardı ki, elə “ruhanilər” kimi öz əksini tapsaydı.
2. R.Əfəndizadə çoxsahəli yaradıcılığı ilə ilk növbədə yazıçıdır və bədii əsərləri ilə maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişafına xidmət edib. Ədəbi-tənqidi fəaliyyətində isə əsas realizm məsələləri yox, poetika və folklorun tədqiqi daha çox üstünlük təşkil edir. I fəsil sonda öz əksini tapsa daha məqsədəuyğun olardı.
3. H.X.Qaradağiyə bəzən dissertantın qeyri-obyektiv münasibəti təəssüf doğurur. İ.A.Krılovun ilk tərcüməçilərindən söhbət gedəndə H.X.Qaradaği ön sırada durur. Xüsusilə də orijinala sadıqlıqda R.Əfəndizadənin tərcümərini mükəmməl tərcümə hesab etmək olmaz. Bunların çoxu təbdil və adaptasiyalardan ibarətdir.

4. III fəsil,səh 122-də və səh 140-da dissertant “mənfi əhrəman” ifadələrini işlədir. Qəhrəman müsbət olar. Mənfi obrazdan söhbət gedirsə, bunun nəyi qəhrəmandır? Ümumiyyətlə, dissertant “qəhrəman” və “obraz” sözlərini sinonim kimi işlədir. “Mənfi obraz” deyilməlidir.
5. Dissertatıyada son illərin monoqrafiya və ali məktəb dərsliklərində R.Əfəndizadə ilə bağlı tədqiqatlara münasibət bildirilməyib.
6. Dissertasiya işində orfoqrafiya və üslub xətalari müşahidə olunur.

Bütün bunlar namizədlik dissertasiyasının elmi-nəzəri əhəmiyyətinə ciddi xələl gətirmir. Səkinə Adil qızı Bayramovanın “Azərbaycan marifçi-realist ədəbiyyatının inkişafında Rəşid bəy Əfəndizadənin rolu” adlı dissertasiya mövzusunun aktuallığına, elmi yeniliyinə, praktik əhəmiyyətinə görə ciddi maraq doğuran faydalı və samballı tədqiqat əsəridir. Çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı, ali və orta məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanmasında bu dissertasiyadakı materiallardan, elmi qənaətlərdən istifadə etmək mümkündür. Deyilənləri nəzərə alaraq Səkinə Adil qızı Bayramovanı “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının inkişafında Rəşid bəy Əfəndizadənin rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyasına görə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq bilirəm.

Əliğa Vahid!

Elə adlar var ki, onları eşidəndə təqdim və tərif gerek olmur. Onlar nə əlavə izahata, nə köməkçi bir əlamətə, nə də fəxri bir ada, nişana, təmtəraqlı ünvana möhtac görünməzlər. Rütbelər, mənəblər, vəzifələr də onları bəzəmir. Əksinə, bəlkə, onlar tutduqları yeri, mənəbi, daşdıqları rütbinə, vəzifəni bəzəyir, ucaldırlar. Belə adların,

bu cür adamların şöhrəti təbii, hörməti qanuni olur. Belə şəxsiyyətlərin qazandıqları məhəbbət sonsuz, etimad isə misilsizdir. Onlara qarşı xalqın rəğbəti az qala pərəstiş rəsminə çevrilir. Onların yazdıqları, dedikləri insanı saflaşdıran, ucaldan, nəcibləşdirən təsir və təlqin qüvvəsi kəsb edir.

XX əsr Azərbaycan qəzəl canrının ən böyük nümayəndəsi və ən qüdrətli ustası Əliağa Vahid belə bir təlqin qüvvəsinə malikdir. Onun nə fəxri adı, nişanı, nə mənəbi, nə də vəzifəsi vardı. O, sadəcə olaraq xalqın dərin məhəbbətini qazanmış şair idi.

Ə. Vahidin ömründən keçən onilliklər təsdiq edir ki, o, xalqının ən unudulmaz, adı və xatirəsi daim əziz tutmuş, hörmətlə yad olunmuş oğullarından birdir.

Bədii ədəbiyyata satirik şerlərlə qədəm qoyan Ə. Vahid öz satirik əsərlərini böyük Sabirin təsiri altında yazmışdır. Lakin Ə. Vahidin daxilən güvəndiyi və məhz «yeni təzahürü», «həqiqi davamı» olduğu milli – ədəbi qaynaqların gürşad çeşməsi başında hamıdan əvvəl və hamıdan çox böyük Füzulinin obrazını görürük. Təsadüfi deyil ki, Vahid tədqiqatçıları, bütün Vahid şünaslar, şairin milli ədəbi təfəkkürlə, ideya – bədii əlaqələrini, adətən iki magistral qütbünə işarə edirlər: Füzuli və Sabir.

Vaxtından 40 ildən artıq bir vaxt keçən, cismani həyatı ilə bizdən xeyli uzaqlaşan, uzaqlaşdıqca bizə mənən daha da yaxınlaşan bu şairin sənətindəki ecazı, bizə ildən-ilə daha çox doğmalaşmasının səbəbini tapmaq, sənətin sirrini və təsirindəki möcüzəni tapmaq deməkdir.

Vahid şeirində ifadəsi çətin olan, sirri çətin açıla biləcək elə böyük bir sadəlik var ki, bu sadəlik önündə heyrət etməmək olmur. Mürəkkəblikdəki sirri açmaq, incələmək nə qədər asandırsa, sadəlikdəki sirri açmaq, xırdalamaq bir o qədər çətinidir. Çünki sadə sadədir. İlk baxımda onu izah etmək gülünc görünür. Lakin izaha gəlməyən sadəlikdə elə böyük dərinlik və müdriklik gizlənib ki, onu tapıb üzə çıxarmaq böyük qüdrət tələb edir.

Füzuli şeirindəki obrazlar silsiləsinin ecazına heyrət etdiyimiz qədər Vahid şeirindəki sadəliyə, səmimiyyətə, axıcılığa və ürəyə yatımlığa məftun oluruq.

Azərbaycanda sovetlər birliyi dövründə yetişən şairlərdən heç biri Vahid qədər Füzuli yolunu - aşiqanə, lirik qəzəlçilik yolunu davam etdirməlidir. Bu həm də vaxtilə sovetlər birliyi dövründə, milli dəyərlərdən uzaq, yalnız Azərbaycana bəla gətirmiş sosializmi tərənnüm edən şüarçı şairlərin bu canrı qeyri-obyektiv münasibəti ilə də bağlı olmuşdur. Həmin bu cəfəngiyyatdan başqa bir şey yazma bilməyən ədəbiyyatçılar qəzəldən oddan qorxan kimi qorxmışlar. Guya ki, qəzəl intim, subyektiv hisslərin ifadəsindən artıq heç nəyə yaramır. Belə mülahizələrin bir qismi, şübhəsiz M. F. Axundovun Füzulinin «nazim-ustad» təbirinə əsaslanırdı. Məhz Füzuli sənətkarlığının kimliyinə qayıtmaq mənasında, XX əsrdə ilk cığırını M.Ə.Sabir açmışdısa, Sabirdən sonra Ə. Vahid bu cığırını bədii fəhmin işığında zəmanəmizə gətirib çıxarmışdır.

Ə. Vahid gözəllik və məhəbbət şairidir. Lirikası, xüsusilə məhəbbət lirikası, qəzəl, rübai, şeir Vahidin poetik təbinin ən doğma, ən munis yavrusudur. İnsani hiss, ali duyğu olan məhəbbət isə bütün dövrlərin poeziyası, ümumən ədəbiyyat üçün əzəli, əbədi mövzulardan biri olaraq qalacaqdır.

Ə. Vahid insan qəlbinin gözəl, bakir hisslərin qədəmin qəlibində əks etdirməyi bacarır. Ən əsası odur ki, Ə. Vahidin bütün məhəbbət şeirlərində vətən və xalq məfhumları leytmotiv kimi səslənir:

Bu fəxrdir mənə, Vahid ki, xalq şairiyəm,
Böyük Füzulilərin xaki-payinin biriyəm.

Ə.Vahidi ədəbiyyat tariximizdə bir şair kimi tanıdan və sevdirən, şübhəsiz ki, onun qəzəlləridir. Vahidin qəzəlləri xalqın zövqünə uyğun olaraq yaradılmışdır. Yaşadığı keşməkeşli, ziddiyyətli bir dövrün gözəllik, məhəbbət nəğmələri olan bu qəzəllərin bir səciyyəvi cəhəti onlarda lirik qəhrəman olan məşuqənin, onun gözəlliyinin şərhinə geniş yer verilməsidir. Bir çox qəzəllərində şair şair bunu əsas götürür, başdan-başa özünün gözəllik idealına çevirir. Arzuladığı, bəyəndiyi cismani

və mənəvi gözəllikləri özündə birləşdirən lirik qəhrəmanı Vahid dövrünü, əxlaq normaları, estetik baxışları ilə təqdim edir. Bu gözəl şairin dövrünün məşuqə, sevgi surətindən reallığı, konkretliyi və s. ilə seçilir. O keçmiş şeirin mücərrəd, ancaq çox dərin fəlsəfi ümumiləşdirmə nəticəsi olan gözəlinə oxşamır.

Naz etmə sevgilim, bilirik mahiparəsən,
Eşq əhlini kəməndə salan zülfüqarəsən.
Açdıqca gül camalını aləm işıqlanır
Aysan, günəşmisən gözəlim, ya sitarəsən.

Vahid dönə-dönə gözəllik idealını irəli sürür. Hər qəzəlinə sevgilinin gözəlliyindən danışmağı özünə borc bilir. Zəhiri gözəllik canlı, insani gözəlliklə vəhdətdə götürülür. Hisslərin təzahürü, hərarəti insanı həyəcanlandırır, heyran edir. Hər dəfə oxunsa da, bu qəzəllər təzə, yeni görünür. Bu qəzəllərdə təkrar olunmaz bir insanilik vardır:

Gözəllər içrə sən, ey mahiparə birdənəsən.
Gözəllərin gözüsən, zülfüqarə birdənəsən.
Gülüzlü nazlı sənəmlər düşər qədəmlərinə,
Bu çeşmi - məst ilə qılan işarə bir dənəsən.
Sən olmasan məni hicran dəmi həlak eylər,
Şikəstə könlümə aləmdə çarə bir dənəsən.
Zəmanə əhlinə məşhursan gözəllikdə,
Bu sirr gizli deyil, aşikarə bir dənəsən.
Rəqibi qoyma yaxın vəsminə, xəyanət edər
Ki, qorxuram səni çəksin kənarə birdənəsən.
O zövqü dövləti-dünyaya vermərəm hərdən
Məni fəqirə də qılsan nəzirə bir dənəsən.

Gözəl həyatını Vahid fənaya sərf etmə,
Səni zəmanə yetirməz dübarə birdənəsən.

Vahidi sevən qəlbin sevincini, kədərnə, rəngarəng boyalarla qələmə alır. O, Füzuli məktəbinin bədiilik pıryomlarından məharətlə istifadə edir. Ənənəvi üsul, obraz və təşbehlərlə səmimi insan duyğularının inikasına nail olur. Müəyyən bir fikri və ya hissi ifadə etməklə bərabər gözəl bədii lövhələr yaradır. Şair böyük heyranlıqla insanın gözəlliyini, daha çox bu gözəlliyin təsirdən doğan hissləri əks etdirir:

Dəli könlüm gözəlüm, zülfünə olmuş mail.
Yenə zənciri-cünün əqlimi etmiş zail.
Min bahar olsa, cahan cənnətə dönsə, gözəlm
Görməyincə üzünü aşiqin olmaz zail.

Vahidin bir qisim qəzəllərində aşiqin vüsəl dəmində keçirdiyi sevinci hissləri əks olunur. Bu tipli qəzəllərdə fikirlərini kiçik lövhələr cızmaqla ifadə etməyə çalışan şair oynaqlığa, şuxluğa xüsusi diqqət yetirir, aşiqlə məşuqənin görüşündən epizodlar verir, canlı mənzərələr yaradır:

Gülşəndə idim seyrdə bir yar idi, bir mən,
Bir bülbül idi, bir də çəmənzar idi, bir mən
Hər aşiq öz istəklisi eşqində yanırıdı,
Pərvanə idi, şəmi-şəbi-tar idi, bir mən.
Bülbül gülə, gül bülbülə min naz eləyirdi,
Bir kəs yox idi, ol güli-bixar idi, bir mən
Göylər də həsəddən bizə baxdıqca yanırıdı,
Dövrəmdə gəzən sabitü-səyyar idi bir mən.
Görsəydi, rəqibim gözü qəmdən çıxacaqdı,

Mən məst idim, ol gözləri xumar idi, bir mən.
Bir çeşmə kənarıydı, qədəh lalə tək əldə
Canan özü saqi, meyi-gülnar idi, bir mən.
Öz sirrimi əğyarə nə yaxşı deməmişdim,
Düşdü elə bir yerdə ki, əğyar idi, bir mən
Vahid, yanıram xatirə gəldikcə bu aləm
Gülşəndə idim seyrdə, bir yar idi, bir mən.

Burada real insan hərəkət və duyğuları ecazkar sənət dili ilə səmimi bir tərzdə tərənnüm edilir. Aşiqlə məşuqə arasındakı münasibətlər o qədər insani cizgilərlə verilmişdir ki, insanın sevmək, sevilmək, sevginin nəşəsi ilə yaşamaq hüququ obrazlı bir şəkildə bəraət qazanır. Şair insanın mənəvi arzu və meyllərini tərənnüm etməklə həyat eşqini, gözəlliyi təsdiq edir. Vahid bu səpgili qəzəllərində vüsal dəmlərini sevinci və şadlıq hissləri ilə əks etdirərək oxucusunu da sevincə, şadlığa səsləyir.

Vahidin qəzəllərinin bir qədər geniş şəkildə nəzərdən keçirməsi göstərir ki, bu qəzəllər insan haqqında dərin düşüncələrin məhsuludur. Bu qəzəllər ancaq geniş fəlsəfi mənada aşiqanə əsərlərdir. İnsanlığın, gözəlliyin, idealın təsdiqidir. Bu qəzəllər sadədən mürəkkəbə, müəyyənlikdən mücərrədliyə, dünyəvi məhəbbətdən fəlsəfi məhəbbətə doğru inkişafı vermək baxımından isə ardıcılıq, qanuna uyğunluq Vahid irsini klassik şeirimizin ən yaxşı nümunələri kimi qiymətləndirməyə bizə haqq qazandırır.

Vahidin qəzəlləri istər mövzusu, istərsə də bədii gözəlliklərinə görə də səciyyəvidir. Bu qəzəllər bədii ümumiləşdirmələri, forma rəngarənglikləri ilə seçilərək heyratəmiz bir gözəlliyi vəsf edir:

Xilqətdə sənin tək gözəl im jan ola bilməz.
Əxlaqi gözəl, sevgili janan ola bilməz
Fəxr eyləməsin öz gülünə bülbülü-şeyda

Bir gül hələ də sən kimi xəndan ola bilməz
Minlərlə gözəllər yetirib gündə təbiət
Amma sənə bənzər gözəl insan ola bilməz.

Bu tipli qəzəllərdə Ə. Vahid gözəl təsvirinə nə qədər geniş yer versə də, bu təsvirlər sevgi duyğularına haqq qazandırır, onu əsaslandırın bir vasitə kimi götürülür.

Füzuli ədəbi məktəbinin ən əlaçı şagirdlərindən biri olan Ə. Vahid klassik poetika qanunlarına çox dərindən bələd olduğu üçün olduqca səti, rəvan, vahid ölçüdə və vahid qafiyə prinsipi əsasında qəzəllər yazmışdır.

Bu qəzəllər əruzun oynaq vəzlərində yazılmış, səlist, koloritli nümunələrdir. Və ürəyə yatımlı ahəngləri ilə nəğmə-təranə məqamındadırlar:

Gələndə sübh zamanı sədası bülbülümün,
Aşır bu canımı şuri-nəvası bülbülümün.

Ə.Vahid qəzəllərinin çox orijinal avazı vardır, sanki bu qəzəllər Azərbaycan musiqisinin təməli, kökü olan muğamların hər guşəsi üçün cilalanmışdır. Xanəndələrin muğam üstündə Vahid qəzəllərindən istifadə etməsi, onların ifa zamanı nəfəslərinə, zəngülələrinə, xırdalıqlarına yardımçı olur, onların öz səslərindən məharətlə istifadə etməsi üçün zəmin yaradır. Vahid qəzəllərinin dili olduqca rəvan, səlist, tez anlaşılan, tez yadda qalan və sadə olduğuna görə hələ xanəndəlik sənətini öyrənən gənc müğənnilər oxuduqları muğam şöbələrini bu qəzəllər vasitəsiylə ifa edəndə, onun daha asan ifa olunması üçün şərait yaranır və gənc müğənnilər Vahidin qəzəlləri vasitəsilə muğamı daha tezliklə mənimsəyir və bir neçə il müddətində peşəkarlığa yiyələnirlər.

Məlumdur ki, Ə.Vahid Azərbaycan milli musiqisini və muğamını çox sevdiyi üçün muğam ifaçıları – xanəndələrlə, müğənnilərlə dostluq və əməkdaşlıq etmiş, bəzi qəzəllərində klassik xanəndələrimizin ifaçılıq məharətini vəsf etmiş, bəzi xanəndələrin sifarişi və xahişi ilə qəzəllər yazmışdır. Ə.Vahid xalq şairi Süleyman Rüstəmin 50

illiyinə həsr etdiyi qəzəldə korifey sənətkar Zülfü Adıgözəlovla, Xan Şuşinski
hörmətlə yad edir:

Nə olar, Vahid, əgər məclisimiz sakit ola,
Oxusun bu qəzəli Zülfü ilə Xan bu gecə.

Uzun illər Bakı və Abşeron toylarının şah xanəndəsi olmuş Zülfü Adıgözəlovun
sənətinin heyranı olan Vahid başqa bir qəzəlində də Zülfü Adıgözəlova olan dərin
məhəbbətini belə vurğulayır:

Vahid istərsən əgər, məclisimiz xoş keçsin,
Zülfünün «orta segahı», Paşanın tarı gərək.

Ə.Vahid ustad xanəndə Əbülfət Əliyevə də yüksək qiymət verərək qəzəllərinin
birində onun adını ehtiramla dilə gətirir:

Bu şeiri Vahid, Əbülfətdən ötrü yaz, oxusun.
Gözəl vətənimizə bu şeiri yadigar edirik.

Ə.Vahid başqa bir qəzəlində həm Əliyevi, həm də məşhur, ustad Tarzən Bəhram
Məturovu belə qiymətləndirir:

Vahid, istərsən əgər musiqidən zövq alasan,
Məclisində həm Əbülfət, həmi Bəhram olsun!

Ümumiyyətlə, musiqiyə böyük qiymət verən və musiqi ab-həvası ilə yazıb-
yaradan Ə.Vahid musiqi zövqünü, musiqidən alınan həzzi hətta min sevgili-canandan
belə artıq hesab etmişdir.

Musiqi nəşəsi min sevgili cananə dəyər,
Əsəri, naleyı-ney arif üçün cana dəyər.

Ustad şair musiqinin insan həyatında oynadığı rolu misilsiz hesab edərək, musiqiyə həsr etdiyi qəzəllərindən birində, musiqi ecazının fəlsəfi şəhrini verir:

Musiqi məclisinin türfə əlamətləri var,
Guş qıl, gör necə cansuz hekayətləri var.¹

Musiqi zövqünə ol kəs ki, deyildir vaqif,
Bu büsatın nə bilir ki, nə şərəfətləri var.
Tarı bihudə hesab etmə əgər arifsən,
Gör ki, məhrulər əlindən nə şikayətləri var!
O da bir zülfü - siyah dilbərin aludəsidir
Ki, sədasında pərişanlıq işarətləri var.
Xir zənn etmə, saqın musiqi xiditlərini
Onların zövqünə gir, gör nə nəzakətləri var!
Musiqi qəm dağdır, zövq verir insanə,
Dərk qılmaz bunu onlar ki, səfahətləri var!
Şairin, musiqi xadimlərinin, rəssamın
İncə diqqətlə düşün, gör nə məlahətləri var!
Musiqi zövqü hakilərə təsir etmiş
Oxu tarixi, gör orda nə rəvayətləri var.
Məscid əhli nə bilir musiqi zövqün Vahid!
Çünki cahildilər, olduqca cəhalətləri var.

¹ Beyt Səməd Qəribindir.

Şübhəsiz ki, Ə.Vahid məscid əhlini cahil adlandıranda özünün dinsiz olduğuna işarə eləmir, o, bununla musiqini haram hesab edən bir sıra savadsız, İslam dinindən qətiyyənlərini olmayan, lakin öznü alim sayan fanatik din xidimlərini nəzərdə tutur. Ə.Vahidin əslində dinsiz yox, dini dəyərlərə hörmətlə yanaşan dini şəxsiyyətlərə, eyni zamanda islam dininə hüsn-rəğbət bəsləyən bir şair adlandırmaq dahi məqsədə uyğun olardı. Şairin Seyyidi-şühəda Həzrəti imam Hüseyin Əleyhəssələmə və Kərbəla şəhidlərinə həsr etdiyi onlarla mərsiyədən tək cə birini misal gətirmək kifayətdir ki, bu da onun əslində Allaha, dinə və Allahın seçdiyi müqəddəs varlıqlara olan münasibətini aydınlaşdırır:

Şumri-dun ilə Hüseyin eşqin düşüb sevdasına,
Rey həvasına biri, birsi bəla səhrasına.
Şumri-dun yağmayə verdi din ilə imanını.
Mülki-reydən ötrü tərək etdi bütün vicdanını.
Təşnə öldürdü su üstə Kərbəla mehmanını,
Baxmadı nə Əsqərü nə Əkbərü Əbbasına
Badəyi-eşqi Hüseyin, bir cürə kim nuş eylədi,
Canını, övladına yeksər fəramuş eylədi.
Möhnətü dərdü qəmə öz canını tuş eylədi
Atdı bir dəmdəə özün eşqin dərin dəryasına,
Bu Hüseyinə eşqdə kimsə bərabər durmasın,
Xahi İbrahimü İsmail mükərrər durmasın,
Kəbədən yağsın məqamın, bəlkə, Həcər durmasın,
Qürbdə, yetməz məqamı Kərbəla Minasına.
Ver xəbər, badi-səba, Yəquba, sonra hacərə
Ağlama İsmailə, ya Yusifi-şah peykərə,
Ölmək üçün zinət eylər Leyli oğlu Əkbərə,

Bir baxın eşqi – Hüseyin, Əkbəri Leylasına.
Eşq mülkünü Hüseyin tək kimsə abad etmədi,
Kimdi Mənsur, kimdü Məcnun böylə bir ad etmədi.
Üz verib yüz qəm ona, bir ləhzə fəryad etmədi.
Mərhəba, səd mərhəba bu aşiqin sevdasına!
Var yeri olsa əgər Şəbni-Məryəm cigəri
Bu Hüseyin Kərbü bəlanı cümlə aləm cigəri.
Məryəmü-sara kəniz ol Zeynəbi-ülyasına.
Kəbeyi-Kuyin əgər olsaydı qismət Vahidə,
Cümleyi-Huzzar ilən ol pak türbət Vahidə.
Ruzi-məşhərdə fəramuş etmə rəhmət Vahidə,
Canını etdi fəda bu ümmətin xülyasına.

Ə.Vahid Azərbaycanın bir çox şairləri ilə dostluq və yoldaşlıq edir və qəlbində onlara qarşı olduqca səmimi bir məhəbbət bəsləyirdi. Vaxtaşırı bu söz və qələm ustaları ilə görüşən şair onlara şeirlər və qəzəllər həsr edir və onların sənətini, şəxsiyyətini öz əsərlərində böyük sevgi ilə hallandırmaqda xüsusi zövq alırdı. O, dövrünün məşhur qəzəlxanları Ağadadaş Müniriyə, Məşədi Azərə, Əbdülxaliq Yusifə, eyni zamanda ədəbiyyatşünas – alim Salman Mümtaza və s. öz əsərlərində yer ayırmış, onlara dərin məhəbbətini bildirmişdir. Bundan başqa, Ə.Vahid qüdrətli Azərbaycan şairləri Səməd Vurğuna, Süleyman Rüstəm və başqalarına qəzəllər həsr etmişdir. Səməd Vurğunun fitri istedadından, böyük sənətindən, eyni zamanda yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən və söhbət açan Vahid ən gözəl qəzəllərindən birini ona həsr etmişdir.

Yüz dəfə cəfa gəlsə bizə sevgilimizdən,
Bir dəfə şikayət sözü çıxmaz dilimizdən.

Qəsd etsə həsədlə bizi məhv etməyə zalim,
Keçməz bizim ərbabi – qələm qatilimizdən.

Tufani-bəla gəlsə də, qorxan deyilik biz,
Dağlar belə sədd olsa qaçar sahilimizdən.

Baxma bizə min naz ilə, səyyadlərik biz,
Yüz gözləri ahu qaça bilməz əlimizdən.

Xaki-dəri-meyxanadə dəfn et bizi, saqi,
Min kuzə çaxır torpağımızdan, gilimizdən.

Vahid, biz o nəslək ki, bu gülzari-cahanda
Övladi-vətən zövq alacaq hasilimizdən.

Ə.Vahidin ən çox sevdiyi və hörmət bəslədiyi, eyni zamanda öz dövrünün ən qüdrətli dramaturqu hesab etdiyi sənətkar isə dahi hüseyin Cavid idi. Hüseyin Cavidin əlçatmaz sənətinə və yüksək şəxsiyyətinə intəhasız məhəbbət bəsləyən Ə. Vahid Hüseyin Cavid represiya qurbanı olandan sonra ürək yanğısı ilə böyük ədibi belə xatırlayıb:

Cavid əbədidir, qalacaq nami cahanda,
Məhv etmə, cəllad onu xəlqin nəzərindən.
Ölməz o böyük dahi, böyük bir gələcək var,
Övladi-Vətən zövq alacaq hər əsərindən.

Ə.Vahid ürəyə nur çiləyən bu məşhur bir qəzəli də unudulmaz Hüseyin Cavidə həsr etmişdir:

Biz bir qatar tutiyi-şirin sünənlərik
Öz nəğməmizlə ziynəti-sərvi-çəmənlik
Gülüzlülər tərənəmizin həsrətin çəkir
Baği-vətəndə bülbüli-xoş nəğməzənlərik,
Bir kimsə bilməyir nə xərəbətildənlik.
Meyxanələr müsafiri rindü-kuhənlərik,
Bizdən həmişə zövq alır Ərbabi-tərifət,
Biz əhli-halə ətir saçan yasəmənlik.
Məşuqəmiz həqiqi Züleyxayi-əsrdir.
Eşq aləmində Yusifi-gülpirihənlərik
Lövh üzrə pirimiz bizi yazmış şəhidi-eşq,
Meydani-ədli-daddə gülgün nəfənlərik.
Cavid həmişə xəlqimizin xatirindədir,
Vahid, o yoxsa, ruhi ilə həmvətənlərik.

Ürəyi sevgi və məhəbbətlə dolu Vahid Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının vurğunu idi. Qəzəl ənənəsi üzərində böyüyən, formalaşan Vahid Füzulinin lirik üslubuna sədaqətlə bərabər, qəzəlin çərçivəsini məna və məzmun baxımından zənginləşdirməyə səy göstərdi. O, özünü xalqdan ayrı hesab etmirdi, onun qəlb tellərinin ifadəçisi adlandırılırdı:

Vahidəm-xəlqimin qəzəl şairi,
Məhəbbət şairi, gözəl şairi.

Vahidin bədii yaradıcılığını nəzərdən keçirən bütöv bir Azərbaycan obrazı ilə rastlaşır. Vahid əsərlərində yaşadığı sovetlər birliyi dövrünün bir sıra şairləri kimi elə yerli, yersiz sosializmi, Leninizmi, bolşevizmi, kommunist partiyasını, komsomolu təbliğ və tərənnüm etmir, onun bədii yaradıcılığında bu uydurma zorakı quruluş və

onun faşist təbliğatçıları haqqında bir kəlməyə də rast gəlmək mümkün deyil. Vahid heç bir quruluşdan asılı olmayaraq, Azərbaycanın sədaqətli övladı idi və Azərbaycanın füsunkar təbiətinin aşiqi eyni zamanda tarixinin gözəl bilicisi, Azərbaycan xalqının bulaq tək qaynayan istedadının, yüksək mənəvi keyfiyyətlərinin öz möhtəşəm əsərləri ilə nəhəng bir güzgüsü idi. Vahidin əsərləri formaca klassik poeziyanın ənənəvi qəliblərini xatırlatsa da, məzmun və mahiyyətə müasir tələblər, müasir zövq, duyğu baxımından xeyli fərqlənirdi. Onun lirik qəhrəmanı Azərbaycan xalqının mənafeyi uğrunda əlindən gələni əsirgəmir. Xüsusilə söhbət eldən, obadan, vətəndən gedəndə bu qəhrəman mübariz ruhlu, canlı obraza çevrilir. Vahidin lirikasına ilham və qanad verən də məhz vətən, xalq və onun səadəti mübarizəsi, azadlıq istəyi, qurub yaradan oğul və qızlardır. Ona görə də: - Yaz yaxşı əsərlər vətənə yadigar üçün, - deməklə şairin cəmiyyət qarşısındakı borcunu səmimi etiraf edir və istedadının tələb və imkanlarına müvafiq oynaq qəzəllər, lirik şeirlər, şərqlər, mahnılar yazırdı:

Məni zənn etməyin Məcnundan əskik,
Mən ondan yüksəyəm əfsanələrdə.

Beləliklə Ə.Vahid sözün əsil mənasında xalqın şairi idi. Nazirindən tutmuş fəhləsinə qədər, akademikindən tutmuş – savadsız adamına qədər, hamılıqla Vahidi sevən Azərbaycan xalqıdır. Hər yerdə, hər şeydə gözəllik axtaran şair bütün çatışmayan cəhətlərin, eyiblərin, nöqsanların üstündən xətt çəkərək, yalnız gözəlliyi, məhəbbəti, müsbət əhval-ruhiyyə doğuran hissləri, duyğuları tərənnüm və təbliğ edirdi.

Bununla belə, vahid klassik poeziyamıza, muğamımıza, milli dəyərlərimizə, dil və din azadlığımıza, insan hüquqlarını tapdalayan zorakı və istismarçı bolşevik quruluşuna nifrətini sözlə mənalarla daim bildirmiş, onları güclü satira atəşinə tutmuş və ifşa etmişdir. Xalqın milli qürurunu əzməkdən, soyunu, kökünü, adət, ənənəsini təhqir etməkdən zövq alan, fəqət öz partiya bileti ilə öyünən vətəni satan məsləksiz və əqidəsiz nadanlara Vahid bədahətən belə müraciət edirdi:

O sizin firqənizün qırmızı dəftərçəsidir,
Hər kimin bir belə dəftərçəsi varsa, bəsidir!

Ə.Vahid daim öz oxucularını maarifə, mədəniyyətə çağıran, ədalətsizliyi, zülmü, avamlığı, fanatizmi ilə ifşa edirdi. Buna görə də şair öz yaradıcılığında aforizm və epitafiyalara geniş yer verirdi. Onun arxivində saxlanan üç yüzdən artıq ailənin kədərinə həsr edilmiş əsərlər də onun xalqa yaxın olmasına sübutdur. Vahid aforizmləri öz oxucusunda dərin fikirlər, bəşəri hisslər oyadır, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər yaradır, onun biliyini zənginləşdirir, məntiqi təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynayır, məqsəd və idealını oxucuya bütün təfərrüfatı ilə, həm də olduqca sadə və aydın şəkildə çatdırır. Vahidin aforizmləri bu günümüz üçün daha aktualdır:

Qəsd etsə həsədlə bizi məhv etməyə zalim,
Keçməz bizim ərbabi-qələm qatilimizdən.

Tufani-bəla gəlsə də qorxan deyilik biz,
Dağlar belə sədd olsa, qaçar sahilimizdən.

Aciz xəbə qılırsa, ətayə ümidi var
Heç yerdə yox xilas yolu zülmkar üçün.

Qorxma, Vahid, hədə eylərsə də biganə sənə,
Nuri-həqq zülmət olan yerdə təğənnə eylər.

Ziynətlə, bəzəklə qadının qiyməti artmaz,
Övlada gözəl tərbiyə qiymətli bəzəkdir.

Zalmin bir min firavanıdan Allah saxlasın,

Acizin də ahü əfqanından allah saxlasın
Qoy özü haqsızlığını göstərsin eyləsin zülmünü,
Həzrəti-həqqin də divanından Allah saxlasın!

Hörmətlə bax ətrafıva artıqca vəzifən
Əksilməsən öz xəlqivə yüksəlməyəcəksən

Alsın nəzərə bizləri Qurani-təbarək,
Olsun bütün islam olanın eydi mübarək.

Yaxşı bir ad qalır aləmdə, yamanlıq fani,
Yaxşılıq mərd ucadar daha da əlaya.

Səndən sonra Vahid, ayıq ol, qoy deməsinlər
Dünyaya gəlib getdi hayıf, bixəbər oldu.¹

Bütün bunları Ə.Vahidin yüzlərcə aforizmindən cəmi bir neçə nümunədir. İndi isə şairin bir neçə epitafiyasını nəzərdən keçirək:

Dənizdə üç bacımı qərqdən xilas etdim,
Bu gənc yaşında cəsarətlə məhv olub getdim.
Mənim bu mərdliyimi xəlqimiz unutmayacaq.
Vətən igidlərinə yadigar olub qalacaq.

(Bakıdakı 134-Nöli məktəbin VIII sinif şagirdi Tofiq Hüseynov dənizdə batan 3 nəfər kiçik yaşlı qızı xilas edir, dördüncünü xilas edə bilmir, həlak olur. Həmin məktəb Tofiqin adını daşıyır, epitafiya onun məzar daşı üçün yazılıb)

¹ C.Cabbarlı açdığı qafiyə əsasında bədahətən deyilib.

1. Bayram...

Mən də bir gül idim aydan da təmiz,
Ata-anam üçün olmuşdum əziz.
Balışım qayalar, yorğanım dəniz,
Qara torpaqlara olmuşam kəviz.

(Tofiq Hüseynovla birlikdə həlak olan qızın məzar daşına yazılıb)

Qəlbimdə vardı xalqıma daim məhəbbətim,
Olmuş vətən yolunda sədaqətlə xidmətim
Düşdümsə dərdə, dönmədim hərgiz əqidədən,
Getdi mənimlə qəbr evinə həqiqətim.

Mənə nə Həruq qalib gəldi, nə dəhşətli meydanlar,
Başımda bombalar, qarşımdakı atəşli vulkanlar.
Məni yalnız əcəl məğlub edib, torpağa salmışdır
Məzarımdan gərək ibrət götürsün daim insanlar.

Ey bu qəbr içrə yatan pak, müqəddəs insan,
Gündə min xeyir-dua ilə düşərsən yada.
Qəm deyildir qara torpaqlara dönsən də əgər,
Qalacaq xəlqə olan yaxşılığın dünyada.

Təbiət və insan, təbiət hadisələri ilə insan həyatı, mənəviyyatı, insanın arzu və xəyallarının müqayisəsi Vahid şeirində obrazlılığı təşkil edən əsas canlı ünsürlərdir. Şairin nəzərində bütün canlı və cansız təbiət, bütün psixoloji hallar, hisslər xəyallar, düşüncələr, arzu-əməllər, nifrət, məhəbbət, şəfqət, qəhrəmanlıq və müdriklik, ədalət, zaman, məkan, səbəb, nəticə kimi mücərrəd fəlsəfi anlayışlar düşünən, yaşayan, canlı

obrazlar silsiləsidir. Vahid şeirini bütün məcazları, təşbeh və əki əsas ünsür əsasında, təbiətlə insanın bir-birinə bənzədilməsi yolu ilə yaradılır.

Gələndə sübh zamanı sədası bülbülümün
Alır bu canımı şuri-nəvası bülbülümün
Fədasıdır o da məntək gülüzlü bir gözəlin
Bu xəstə canım olaydı fədası bülbülümün
Bəlayə səbr edə bilmir, şikəstə xatirdir
Nə varsa, qoy mənə gəlsin bəlası bülbülümün
Mənim kimi o da biçarədir, fələkzadədir
Nə var təbibi, nə də dərddə dəvası bülbülümün.

Burda şübhəsiz ki, bülbül yarının həsrətindən ahu-fəqan edən aşiqin canlı obrazıdır. Bülbülün sədasından, şuri-nəvasından göz yaşı töküb, onun dərdinə şərik olan şair, bülbülü özünə bənzədir. Bu qəzəldə də Vahidin bir çox qəzəllərində olduğu kimi həyat həqiqəti romantik boyalara bürünür, fəlsəfi məzmun alır. Belə qəzəllərdəki əzəli, qanadlı şeiriyyəti ancaq yüksək poetik zövqə malik olanlar duya bilirlər.

Daim dar qəfəsdən azad olmaq istəyən bülbülün timsalında, totalitar recimin buxovlarından azad olub, hürriyyətə qovuşmaq istəyən bir xalqın arzuları bu qəzəldə sözlə mənalarla öz əksini tapır, eyni zamanda azadlığı əldə etməyi üçü aləmləri yoxdan yaradan Allaha dua etməyin vacibliyini böyük sənətkarlıqla qələmə alır:

Cəməli-yarə baxıb, vahid hər səhər yalvar
Ki, müstəcib olur hər bir duası bülbülümün.

Sovetlər birliyi dövründə bütün klassik sənətkarlarımızın, eləcə də Ə.Vahidin əsərlərini təhlil edən bəzi ədəbiyyatşünaslar hər vasitə ilə klassiklərimizin yaradıcılığına ateizm donu geydirməyə çalışmış və olduqca yalnız bir mövqe tutaraq,

klassiklərimizin ateist ruhlu sənətkarlar olmaları barədə fikir formalaşdırmağa çalışmışlar. Şairlər şairi, böyük Füzuli bütün əsərlərini ürfani-fəlsəfəyə əsaslanaraq yaratmışdır. Ümumiyyətlə sufi bir şair olan Füzulinin Allaha, tövhidə bağlılığına böyük şairin hər bir lirikasında rast gəlmək olar. Lakin sovet dövrünün tədqiqatçıları Füzuliyə böhtan ataraq, onu islam dininin düşməni kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Nizamini, Xəqanini, Nəsimini, Seyyid Əzimi, Sabiri materialist kimi qələmə verərək, onların guya öz əsərlərində islam dininə qarşı üsyan etdiklərini göstərməyə çalışmışlar. Şübhəsiz ki, Ə. Vahid də klassiklərimizə riyakarcasına atılan belə böhtanlardan kənarda qala bilməzdi. Lakin bu bir tərəfdən Vahidin xeyrinə idi. Əks təqdirdə Vahidə də «Xalq düşməni» damğası vurmaq vicdanlarını itirmiş bu adamlar üçün o qədər də çətin olmayacaqdı. Çünki sosializm ideologiyasından başqa, heç bir şeyi tərənnüm edə bilməyən və cəfəngiyyatdan başqa bir şey yaza bilməyən bu adamlar vahid yaradıcılığının qüdrətini anlamaq iqtidarında deyildilər. Böyük vətən müharibəsindən sonrakı illərdə onlar şairə qarşı hücumla keçir, onun şeir və qəzəllərinə əsas tənqid obyektinə çevirir, onu ruhən sarsıdır və şərab aludəçiliyinə vadar edirdilər. Zülmkar və zorakı sovet rəhbərliyinə yaltaqlanmaqla və özlərini əsil kommunist, bolşevik, sədaqətli sovet vətəndaşı kimi göstərmək məqsədilə Hüseyn Cavidə, Əhməd Cavada, Mikayıl Müşviqə, Ömər Faiq Nemanzadəyə, Əhməd Bilalə və s. kimi qabaqcıl ziyallarımıza şairlərimizə, sənət adamlarımıza ləkə yaxan, «vətən xaini» damğası vuran, əslində özləri vətən xaini və rus şovinizminin zəncirli kələsi olan, eyni zamanda rəhbərlikdən vəzifə almaqdan ötrü, yalançı şöhrət qazanmaqdan ötrü dəridən-qabıqdan çıxan, yeri gələndə namus və şərəfləri hər an tapdalamağa hazır olan bu ləyaqətsiz və əqidəsiz insanlar o dövrdəki mətbuatda Ə. Vahid haqqında da siyasi ittihamlar irəli sürür, ona da «xalq düşməni» damğası vurmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Heç kəsə sirr deyil ki, bu adamlar NKVD-nin milliyətcə erməni olan müstəntiqinin cəsusuna çevrilərək, öz xalqına qənim kəsilmiş, represiya dövründə 29 min ziyalımızın günahsız yerə həbsinə, qətlinə, ən yaxşı halda sibirə sürgün edilməsinə nail olmuşdular. Şübhəsiz ki, bütün bunlar, eyni zamanda ona qarşı olan

yersiz ittihamlar Ə. Vahidi vətən, millət, xalq sevən bir insan kimi sarsıdır, ona əzab verirdi. Vahidin şəraba meyl etməyinin əsas səbəblərindən biri də elə bu idi.

Gözəlləri vəsf edən, xanəndələr tərəfindən böyük şövq ilə oxunan Vahid qəzəllərinin tənqid atəşinə tutan bu insanların guya ana və bacılarımızın böyük fədakarlığını, nəcib sifətlərini görməyən Vahidin vicdanını kor adlandıraraq, riyakarcasına şairə qara yaxmaqdan ötrü əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Əslində öz mənəviyyatları kor olan bu adamlar başa düşmürdülər ki, Vahidin «gözəli» özünəməxsus, özünün axtardığı, özünün arzuladığı və qəbul etdiyi mey qədər, onu problemlərdən, qayğılardan, dərd və fikirlərdən uzaqlaşdıran simvolik bir obrazdır ki, Ə.Vahid kədəri, qələmini, iztirablarını, eyni zamanda sevincini, nəşəsini onun üzərində kökləsin və onun timsalında öz zəmanəsindən, totalitar recimindən, insan mənəviyyatını buxovlayan quruluştan söz altı mənalarla şikayətini bildirsin. Mənfur quruluşu tərənnüm edib, şüurunun cəfəngiyat və şüarçılıqla zəhərləşmək istəməyən şair gözəlləri vəsf etməklə özünü iztirablardan azad edib yüngülləşdirir, eyni zamanda allahın ona bəxş etdiyi bədii fəhmin işığında bir-birindən gözəl nümunələr yaradırdı. Yüksək estetik zövqə malik olan Ə.Vahid öz oxucularına, xüsusilə də məşhur xanəndələrimiz tərəfindən ifa olunan qəzəllərinin dinləyicilərinə estetik zövq bəxş edir, onların ruhuna ecazkar Azərbaycan muğamı ilə və ... mənəvi qida verirdi. Heç bir normal insana gizli deyil ki, sənətkar, o cümlədən şair gözəllik aşiqi deyilsə, onun əsərləri və yaratdıqları eybəcərlikdən başqa bir şeyi tərənnüm etmək iqtidarında deyil və o öz cılız əsərləri ilə yalnız və yalnız mənəviyyatının nə qədər puç olduğunu sübuta yetirir. Vahid epitetinin əyani təsəvvürə sığmayan rəmzi və fəlsəfi mənası ülvə və qanadlı duyğulardan doğma gözəlliyin, iztirabın və hissiyatın, bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən təsdiq olunmuş sənədidir.

Bütün yaradıcılığı ilə Füzuli sənətinin ideya-forma sərvətindən bəhrələnən Ə.Vahid öz əsərlərini tipoloji sxem və modelin, estetik strukturunun eyni tipi nəticəsində meydana çıxır. Məhz buna görədir ki, Füzuli şeirinin üslub və vəznə, tələffüz və ritmi, ahəngi, poetik model və qəlibləri, hətta ifadə tərkibi bədii sintaksisi

və leksikalı Vahid qələmi üçün bu qədər münbit və əlverişli bir zəmin yaradırdı. Dramatik ehtiraslarla aşılıb-daşan daxili aləmin lirik ifadəsi Füzulidə olduğu qədər, Vahid də iztirabla, ruhi vəziyyətin təsviri nəticəsində meydana çıxır. Burada Füzulinin «eylərəm» rədifli qəzəlinə və Ə.Vahidin «etmişəm» rədifli qəzəlinə nəzər yetirəndə, eyni həsrət, iztirab və vüsal təşnəliyinin şahidi oluruq:

Ney kimi, hərdəm ki, bəzmi-vəslin yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə fəryad eylərəm.
Tap yaşım qılmaz vəfa, giryan gözüm nerafına,
Bunca kim, hərdəm cigər qanından imdad eylərəm.

İnciməm, hər gecə kim, ağyar bidad eyləsə,
Yar qövrünün, könül bidadi mötad eylərəm
Bilmişəm bilməm vüsalın, leyk bir ümmid ilə,
Gah-gah öz xatiri naşadımı şad eylərəm.
Lövh-i-aləmdən yudum eşq ilə Məcnun adını,
Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylərəm.¹

Və Vahiddə:

Könlümü zülfün xəyalilə pərişan etmişəm,
Öz əlimlə eşq mülkün gör nə viran etmişəm!
Bir vəfasız güldən ötrü xarə çox yalvarmışam,
Hər zaman bülbül kimi min ahu-fəğan etmişəm
Eşq bir divanəlikdir, dərdə düşmüş könlümə
Eşqdən əl çəkmədi yüz dəfə dərman etmişəm
Məndən əvvəl yoxdu bir aşiq diyari-eşqdə

¹ Füzuli, əsərləri 1c. Bakı 1958, səh 245.

Eşq dərşin mən gedib Məcnuna elan etmişəm
Vahidəm, mən Leylivəşlər zülfünün Məcnuniyəm,
Çox zamanlar verdiyi eşq içrə cövlan etmişəm.

Xalis formal struktur əlamətlərin səslənməsi mənasında müəyyən tipoloji paralelləri hər iki şairin işlətdiyi bədii şəkil və növ xüsusiyyətləri arasında da davam etdirmək olar: Şikayət, fəryad, etiraz və giley-güzar nitqinin eyni çalarlığı Füzulinin də, Vahidin də «daxili nitq» avtobioqrafik monoloq formasına maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Füzuliyə bənzərliyi Vahidin zahirin də «Füzuli libasını» əsərlərində axtaran tədqiqatlar, Füzuli nəfəsini, bütünlüklə Vahid ruhunun və ehtiraslarının məzmununda, miqyas və ölçülərində aparılsa daha məqsədə uyğun olar. Məlumdur ki, Ə. Vahid şeirlərinin və qəzəllərinin bir çoxunu əruz vəznində yazmışdır. O, əruzun əsasən həzəc, rəməl, müzare, müctəs bəhrələrindən istifadə etmişdir. Əsərlərinin əksəriyyətini rəməl bəhrində yazan şair, həmin bəhrin bir neçə növündən istifadə etmişdir.

FA il - Atün FA il Atün FA il Atün Fəilün
Ey vətən ev - ladı, bir an dərş-i-ibrət düşməne,
Qəhrəman zər - bəldə göstər vermə-fürsət düşməne.

Əsasən rəməl bəhrinin üç failatün, bir fəülün bölümündən istifadə edən şair bəzi şeirlərini rəməlin üç fəülatün ölçüsündə yazmışdır. Bir çox xanəndələrimiz tərəfindən iffa olunan «Dəli Ceyran» təsnifi rəməl bəhrinin bu ölçüsündədir.

FəilAtün fəilAtün fəilAtün
Gözəlim a şiqini sal -ma nəzərdən,
Həsərətindən ölürəm, gəl bizə hərdən!

Ə. Vahid eyni zamanda:

Müftə ilün Məfəülün Müftəilün məfA ilün

Ölçüsündə şeirlər və qəzəllər yazmışdır.

Məlumdur ki, Ə. Vahid bədii yaradıcılığa satira ilə gəlmişdir.

Satirik şeirin misilsiz sənətkarı olan M.Ə.Sabir Vahid yaradıcılığına öz güclü təsirini göstərmişdir.

Ə.Vahid Füzulini sevdiyi qədər Sabiri də sevmiş, onu öz müəllimi adlandırmış, çox təbii olaraq ona şeirlər həsr etmişdir.

Sabir! Ey möhtəşəm, böyük şair!

Şeirdə, nəzmü nəsrə mahir!

Yazdığın dahiyyəyə məzhəkələr

Göstərir xalq içində möcüzələr

Ə.Vahid Sabir ənənələrinə sadıq qalaraq 1914-1920-ci illərdə «Babayi-Əmir», «İqbal», «Məzəli», «Tuti», «Dirilik» kimi qəzet və curnallarda çap olunan əsərlərində elmsizlik, cəhalət, mövhumat və məişətdəki qusurların tənqidi əsas hədəf olmuşdur. «Mollanın» adlı satirada Sabir ədəbi ənənələrinin davamına, Vahidin satirik janrda Sabirlə eyni ideya-məfkurə cəbhəsinin şahidi oluruq:

Deyir bu ayda mollalar: o kəs ki, töksə göz yaşı,

Haqq ona huri lütf edər, üzü günəş, kaman qaşı

Ayağı səmti-qərbdə, keçib də şərqdən başı

Olar o huridən biri aşinası mollanın

Bu ayda müstəcəb olar bütün düası mollanın.¹

İstər 1920-ci ilə, yəni Azərbaycanı Rus Bolşevik qoşunları işğal edənə qədər, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə Ə. Vahidin yaradıcılığında qəzəl canrı kimi, satira

¹ «Babayi – Əmir» 1915. № 11

canrı da özünəməxsus yer tutmuşdur. Bundan əlavə, Ə. Vahid Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik qrupunun növünə daxil olan «meyxana» canrından da məharətlə istifadə etmiş, müharibə dövründə Hitlerin və faşizmin əleyhinə bədahətən çoxlu meyxanələr demişdir.

Faşist köpək jmkə itirib başın.
Birinci sillədə tökdü göz yaşın.
Hansı yerdə faşist gördün, əz başın,
Nütləyə duşmandı, qurtardı getdi.

Bu yerdə işləməz faşistin atı,
Ölür acından azalıb sursatı.
Gündə əsir düşür nemes soldatı.
Hamı lüt-üryandı, qurtardı getdi.
Tapdadı Hitler yolu düz yol deyil,
Zənn edirdi bizdə qoşun bol deyil,
İndi görür ki, gülşən kol deyil,
İt kimi peşimandı qurtardı getdi.
Düşməyə üstün gəlirik hər səfər,
Faşistlərdən qalmayacaq bir nəfər
Aqibətdə yenə bizimdir zəfər,
Bu mərd, bu meydandı, qurtardı getdi.

Sıqlətli ideya ilə, fikir vüsəti və miqyası ilə yanaşı, Vahid yaradıcılığı bədii forma mədəniyyətinin yüksəkliyi və zənginliyi ilə seçilir. Yeni poetik lüğət, bədii sintaksis, vəzn və ritm, sənətkarlığı öz ifadəsini Vahid şeirlərində tapmışdır. Müxtəlif ritmik vahidlər və formalar, söz materialının məharətlə seçilməsi, orijinal qafiyyə, bənzətmə və ifadə sistemi – bütün bunlar Vahidin üslubunda sözün enerjisi, onun

bədii zərbə qüvvəsini, təsir və siyasət gücünü artırır. Vahid şeirində musiqisiz ... yoxdur. Yüksək dərəcədə yığcamlıq, təbiilik və səmimiyyət Vahid şeirinin ən yüksək keyfiyyətləridir.

Vahid yaradıcılığında vətən mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. Onun mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. Onun vətən mövzusu ilə bağlı şeirləri şairin öz mənəviyyatının tərənnüm yolu ilə ifadəsidir. Məhəbbətini də, Bayrağa çevirərək car çəkən şair öz arzularını aləmə nəğmələr kimi yayır:

Ev yıxmağı, qan tökməyi, zənn etmə, hünərdir;
Hər kim vətənin sevdi, o, əhli hünər oldu.

Və yaxud:

Vətən yolunda ölüm mərd üçün səadətdir,
Həyat üçün fələyi – nəcnədarə yalvarma!

Və ya:

Dünyaya gözəllik verən, əlbəttə, günəşdir,
Ondan da gözəl xəlqə təcəllayı – vətəndir.

Vətənin, xalqının, torpağını ükdən sevən Vahid xalqın milli dəyərlərinə, adət-ənənələrinə, bayram və mərasimlərinə böyük məhəbbət bəsləyir, yeri gəldikcə milli adət-ənənələrimizi, tariximizi, bir sözlə xalqımızın mənəvi aləmini özündə əks etdirən, möhtəşəm əsərlər yaradırdı:

Bayram yeli əsdi, gülüzarım təzələndi,
Şadlıq gətirən xəlqə baharım təzələndi.

Hər il bu ili bayram edir xalqımız azad,
Tarixlərə səbt oldu vüqarım, təzələndi.

Gülşəndə açıb gül, eləyir aləmi xoşhal
Eşq əhlinə xoş nəğməli tarım təzələndi

Qızlar bürünüb al qumaşa işvə naz ilə,
Könlüm sevən aşiq-deyə, yarım təzələndi.

Ellər geyinər fəxr libasın belə gündə
Həftsin düzülən nəqşi-nigarım təzələndi

Vahid yazacaq məmləkətə, millətə təbrik,
İl döndü, fələk döndü, diyarım təzələndi.

Vahid 40 ildən çox bədii yaradıcılıq sahəsində çalışmış, şair qələmini, bir çox canrlarda sınamış, çoxlu miqdarda epik və lirik bədii əsərlər yaratmışdır. Bu canrların imkanlarından istifadə edən sənətkar humanizmin, vətənpərvərliyin, gözəlliyin ehtirasla təbliğatçısı, xəyanətin nankorluğun, eybəcərliyin güclü inkarçısı olmuşdur. Vahidin əsərləri yaşadığı dövrün poetik səlnaməsidir.

1895-ci ildə nəccar Məmmədqulunun kasıb ailəsində bir oğlan uşağı dünyaya göz açdı. Ailə üzvləri sevinib uşağın adını Əliağa qoydular. Ellərin və xalqların tarixində hərdən elə bir insan dünyaya gəlir ki, elin həyat və yaşayışında dönüş və çevriliş yaradır. O insan çox qabarıq və faydalı işlərilə həm özünü, həm də xalqını yüksəldib dillərə salır, ancaq nədənsə bu cür adamların çoxunun həyatı ağır və çətin keçir. Vahidin də həyatı belə çətinliklərlə başladı.

O, uşaq ikən ixtisasca dülgər olan atası Məmmədqulu vəfat etdi. Onun rəndəsi, mişarı, çəkicləri bir də ailəsi və yetim Əliağası bu dünyada qalır:

Qaldım avarə səfil öz başına,
Elə ki, çətdim on-on bir yaşna.

Məktəbə, sənətə artdı həvəsim,
Kimsəsizdim, yox idi dadırəsim.

Əlbəttə göydə Allah, yerdə də Vahidin əmisi Məşədi Ağabəyin uzaqdan uzağa bir əli onların üstündə idi. Lakin balaca Əliağanın kökündə tez sınıan həssas şair ürəyi var idi. O, hələ şeir yazmırdı, onun ruhu, qəlbi, duyğu və düşüncəsi şairanə idi. Ancaq el qınamasın deyə, onu qədim səpgidə olan mollaxanaya qoydular.

Mollanın haqqını hər ayda gərək
Hələ, əlbəttə, bizə borcdu verək.
Mümkün etməzdi yenə bir paramız,
Verə bilməzdi, yox paramız.

Mollanın müəllimlik haqqını vaxtında verə bilmədiyi üçün Əliağa təhsilini iki ildən çox davam etdirə bilmədi, məktəbi yarımçıq qoyub, çörək dalınca gedir. Bir az xərratlıqla məşqul olduqdan sonra, çilingər yanında şagirdlik edir, ancaq o məktəbdə yazıb oxumağı öyrənmişdi. İki illik ibtidai məktəb ona ölümünün sonunadək yardımçı olur, yaradıcılıq işlərində ona uğurlar qazandırır, yavaş-yavaş ağır məişət yükünü daşımaqla şeir deməyə başlayır. Bu haqda özü belə deyir: Yadıma gəlir uşaq idim. 1914-cü il idi. Bir az qabaq və ya bu həndəvərdə şeir yazmağa başlamışam, mübtəda olaraq bu şeiri demişəm.

İlahi töbəyəm eşqə, məni hifz et bəlalərdən,
Sənə ərz eyləyim ya Rəbb, bu yari naxudalərdən

Sözün ardı yadından çıxır, haçandan-haçana:

Hə, yadıma düşdü: sonralar bu məqtə və təkləbə
Sənə ar olsun eyy Vahid dilimlə yarım aldatdın
Gəlibdir başuva yüz bəlalər bu aşinalardan

Vahid dedim, mənim də Vahidin necə
Vahid olmağı yadıma düşdü.

Gənc Əliağanın yavaş-yavaş təbi coşur, daşır. Onun öz tay-tuşları ilə adi danışmaları ölçülü-biçimli olub, çox vaxt sözlərin sonu qafiyələnir. Yavaş-yavaş şeir sayağı danışmağa vərmişdir. Bədahətən deyir. Avam camaat nə bilir şeir, sənət və istedad nədir? Bilənlərdə ki, savadlı, varlı adamlardı. Əliağa kimi yoxsul oğlu yoxsul, elə yerlərə, məhfil və məclislərə necə gedib çıxıb bilirdi? Get-gedə o vaxtın dəyərlili şairlərini tərif edir və yığıncaqlarını eşidir, dostlarının birinin vasitəsilə Əliağa da ədəb məclisinə yol tapır, bir neçə dəfə orada iştirak edir, lakin sıxıla-sıxıla, çünki o, mal-dövlət və yaş baxımından bu cür mühümlərlə uyğun gəlmirdi. Lakin bu cür məclislərdə iştirak etmək, onun üçün ədəbiyyat fakültəsində təhsil almağa bərabər idi.

Əliağa sağlam düşüncəli, istedadlı, zəifən çox həyalı, ədəbli və utancaq idi, elə buna görə də sıxılırdı...

Vahidin dediklərindən:

- Bir gün Seyid zərgərlikdə idim, uca boylu, enli kürəkli bir kişi ora gəldi, Seyid mənə: - Tanış ol Azər Əfəndiylə, - dedi. Mən Azər Əfəndinin adını eşitmişdim. Seyid ona da: Əliağa ilə tanış ol, gələcəkdə milli şairimizdir, - dedi.

Azər əfəndi mənə meylsiz baxıb dedi:

- Yaxşı qoçaq, şeirlərindən oxu görək

Mən də utana-utana dedim:

- Sizin hüsurunuzda mən nə oxuya bilərəm? O dedi: - Oxu, bu özü də elə böyük şeydi mənə üçün ki, belə deyirsən... mən bu qəzəli:

Tökmüş o şux mah üzə zülfü siyahını,
Guya ki, gizlədib fələk abır içrə mahını.

Sona qədər oxudum. Mirzə mənə: - Sağ ol qoçaq, sağ ol, - dedi və mən bir qədər şeirlərimdən oxudum. O, mətbəəyə gedəcəkdi, ayağa qalxıb gedəndə, mən də onunla çıxdım, mənə dedi: «Sən şeir yaz, yaxşı şair olacaqsan». Getdik mətbəəyə, mənə ordan Seyid Hüseyinlə tanış eləyib, tapşırırdı ki, şeir yazıb gətirsəm, çap eləsin, mən sevindim, Azər əfəndi bir qəzet götürüb bayıra çıxanda, qəzətdə çap olunmuş bir şeiri mənə oxudu, qafiyələr «dad», «fəryad» belə gedirdi. Mən də getdim evə, gecə ikən o qafiyədə bir şeir yazdım. Sabahı gün «İqbal» qəzetində çıxdı.

Olmadım bir ləhzə, ya Rəbb bu vətən mülkündə şad,
Ömrüm əskildi günü-gündən qəmim oldu ziyad.
Bivəfa gördüm, kimə dünyada etdim etimad,
Çünki dün süphü məsa oldu mənimlə gəc inad.
Rəhmsiz səyyad qərpə seydimi oldum şikar,
Damu fəqrə payibənd etdi mənə ol gəcmədir,
Mərdumi iqbalımı çərx eylədi dərdə-düçar.
Söndürüb iqbalımın şəmin edibdir tirə tar,
Yeddi dəmi çəxri bədxurdən mənə zülmi-fəsad.
Bir müalicə tapmışdım ta eyləsin dəf qəmim.
Bütün dərdi-qəm içrə yandı məhv oldu tənim,
Böyləmi kəsin, rəvadırımı həbibim eləmiş?
Bəs deyilmi çərx düneylər mənə bunca inad,
Gəldi könlüm təngə Vahid qüsseyi dövrədən,
Yoxdur kimsə xəbər tutsun mənə palanidək.
Bəttər oldu xaneyi dünya mənə zit dinidən,
Səbri aramım kəsildi ifnə və əfqanidən.
Qüsseyi dərdi bələdən olmadım bir ləhzə şad.

O gün Əliağanın ürəyindən qalxan qəəmli misralarla yanaşı, şad və xoşbəxt günlərindən idi. 1914-cü il mayın 4-ü nə qədər, o neçə il idi şeir yazırdı, meyxaa qoşub bədahətən deyirdi, amma bu gün səhər onun adı, onun şeiri mötəbər bir qəzetin səhifəsində idi, şairin gələcək və istiqbal yolu «İqbal» dan başlamışdı. Bura kimi onun az-çox tanıdığı ədəbi çevrə və mühiti Əbdül Xaliq Yusifin evində təşkil olan «Rindanə» adlı şeir məclisindən başlanırdı. Bu şeir məclisinə, ədəb və söz yığıncağına gələnlər buzovnalı məhşur Azər, Seyid Zərgər, Əbdül Xaliq Cənnəti, Mirzə Hadi Sabit, Haşım bəy Saqib, Ağa Dadaş Münir və s. idi ki, sinələri hikmətli kəlmələrlə dolu idi. Gənc Əliağa onları diqqətlə dinləyib eşitdiklərini zehninə hopdurup hafizəsini tapşırmağa çalışırdı, yaddaşı yaxşı idi, bir dəfə eşitdiyi uzun illər hafizəsindən pozulmazdı, amma bunula belə Vahid bu məclislərə gedəndə utanar və aşağı tərəflərdə oturardı. Çünki Allah ona fitri istedad, işıqlı zəka, güclü hafizə ilə yanaşı bol həya vermişdi. Mirzə Əbdül Xaliqin yumşaq xalı-xalçalarla döşənmiş hücrəsində, Əliağanın hər gəlişində ustadın ayağı qalxıb onu hörmətlə qarşılamağı Əliağaya təəccüblü gəlirdi və onu çox utandırırırdı. Növbəti gəlişlərdən birində, yenə də Mirzə Əbdül Xaliqin ayağa durub onu qarşılamağını görəndə Əliağa sızıla-sızıla dedi:

- Mirzə, daha sizə gəlməyəcəyəm.

Mirzə Əbdül Xaliq təəccübləndi: - Niyə?

- Çünki hər dəfə gəlirəm, sizi əziyyətə salıram, məni görəndə ayağa durursuz.

Ağsaqqal şair gülümsəyib, dedi:

- Bala mənim ayağa durmağım boş-boşuna deyil ki, Sənə ədəb öyrədirəm ki, böyüyün, kiçiyin yerini biləsən.

Əliağa oturdu çay gəldi. Bir qədər sonra məclisin üzvləri də gələcəkdilər.

Əbdül Xadiq dilləndi: - Dedi ki, bir də gəlməyəcəksən. Çox yaxşı, indi mən də bir misra deyəcəyəm, ikinci misranı sən deməlisən, mən çayımı içib qurtaranacan dedin-dedin, deyə bilmədin, xudahafiz. Sonra Əbdülxaliq belə söylədi:

«Min qəmmim vardır, birin mindən bir adəm bilməyir».

Ayrı vaxt tay-tuşlarının adicə sözlərindən qafiyə tutub gedən Əliağa indi ilişib qalmışdı, nə illah eləyirdisə, ilhamı hərəkətə gəlmirdi, gözü Mirzənin stəkanında idi. Artıq stəkan yarı olmuşdu «birdən deyə bilmədim, Mirzə də gerçəklədi, daha mənə məclisə buraxmadı, ayağım kəsiləcək burdan, buradakı gözəl mənaları almaqdan, gözəl söhbətləri eşitmək feyzindən məhrum olacam, qəfildən Əliağanın təbi cuşə gəldi, elə ustadın dediyi misranın içindən siyirilən bir sətir düşdü dilinə:

Min qənim vardır birin mindən bir adəm bilməyir,
Həm də bu bir qəm ki min adəmdən biri qəm bilməyir.

Mirzə başını qaldırır, üzündən razı qalıldığı hiss olunur, ancaq gənc şairi tərifləməyi yaxşı xüsusiyyət hesab etmədiyi üçün, sadəcə olaraq, - yaxşılaşmısan, - deyir. Elə bu anda məclisin daimi üzvləri Məşədi Azər, Əbdül Xaliq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Səməd Mənsur, Əli Fəhmi və başqaları təşrif gətirirlər. Məclis şeir, elm və hikmət adamları ilə dolur. Əliağa onları heyranlıqla dinləyir və bir sözü yaddaşına həkk etməyə çalışırdı. Söhbət Seyid Əzimdən gedirdi, ona 19-cu əsrin Füzulisi deyirdilər. Danışanların arasında fikir ayrılığı olduğu üçün Əbdül xaliq yusif məclis üzvlərini, mübahisədən çəkindirsin deyə üzünü Cənnətiyə tutub: - Adam, bəlkə, bir qafiyə açasan, - dedi. Cənnəti bir ağsaqqal təmkinlə, razılıq işarəsi verib, başladı:

Piri təbimdən cavanlar istəmişlər tazə söz,
Onların tənincə var təbimdə min əndazə söz.

Sonra Mirzə Əbdül Xaliq gənc Əliağaya nəzər salıb, onun gözlərindən sözlə qaynadığını hiss etdi və gördü ki, Əliağanın həyası ona dillənməyə mane olur, odur ki, onu ürəkləndirdi: - Oğul, Əliağa, bəlkə, arxasını sən deyəsən...

Bayaqdan özünü zorla saxlayan Əliağa olduqca həyəcanlı sözə başladı:

Təngidir qönçə dəhanın gec gəlir avazə söz,

Bir sənəmdir nazənin qoymuş özünü nazə söz.
Sordum ağzın sirrini hər kimsədən, ey tazə gül,
Tapmadı yüz min xəyal, etdi bu məqfi razə söz.
Olmasa ustad bəzmində sözün billah qəbul
Pirilər yazsın cavanlar üçün yenə bir tazə söz

Mirzə Əbdül xaliq: - Afərin, əhsən, deyərək, yerindən qalxıb aşağı başa Əliağaya tərəf gəldi, Əliağa da tez sıçrayıb yerindən ayağa durdu. Ustad onu qucaqlayıb alından öpdü; - Bir də mərhəbə, oğlum, mən səni belə bilmirdim, bir az ümitsiz baxırdım, ancaq elə bu gündən, məclisimizin ən əziz üzvü, həm də vahid şairi oldun. Mən sənə bu gündən «Vahid» təxəllüsü verirəm və bu qəzəlin axırıncı beytindəki, «billah» sözünü poz, «Vahid» təxəllüsünü yaz. Beləliklə, Əliağa «Əliağa Vahid» oldu.

Bir çox ziyalılarımız elm və sənət adamları, ədəbiyyatşünaslar, publisistlər və s. Vahid haqqında saysız-hesabsız xatirələr, monoqrafiyalar, məqalələr yazıb çap etdirmişlər. Musiqi xadimlərimiz Ə.Vahid haqqında böyük sevgi ilə öz ürək sözlərini söyləmişlər. Hamıya da məlumdur ki, Ə.Vahid Şimali Azərbaycanda sevildiyi qədər, Cənubi Azərbaycanda da sevilməkdədir. Vahid sevələrdən cənublu soydaşlarımızdan «Min bir mahnı» qəzetinin redaksiya heyətinin üzvü N. M. Savalanın şairi həyat və yaradıcılığını əks etdirən similə məqalələrindən biri Ə. Vahidin özbək qızı Zülfıyyə ilə eşq məcarasını əks etdirir. Həqiqətən də şairin başına gəlmiş bu əhvalat olduqca dramatik suetli, zəngin bir eşq romanını xatırladır. Bəlkə də, Vahidin vüsal həsrətli qəzəllərinin bu qədər həzin, kövrək və lirik olmasının, şairin sevgilisi Zülfıyyənin vüsalına çatmamasının kövrək bir ifadəsidir...

Vahidin öz danışdıqlarından. Mən şeir və qəzəllərimdəki lirikaya görə müəyyən dərəcədə özbək qızı Zülfıyyəyə borcluyam. Zülfıyyə eşq və məhəbbət ilahəsi kimi cazibədar idi, onun özbək adətinə görə xüsusi geyimi, qara uzun hörükləri, incə vücudu, nazik beli, zərif hərəkətləri qara gözləri məni heyran eləmişdi. Qızın atası

Yaqub əkənin Bakıda xalça dükanı var idi, o, hal əhli, insanpərvər bir kişi idi. Özbəkistanın qədim tarixindən söhbət etməyi çox sevərdi, Şərq klassiklərindən Sədini, Hafizi, Xəyyamı, taciklərdən Rudəkini, özbək şairi Əlişir Nəvaini dərinləndən bilir və əsərlərində əzbərdən misallar söyləyirdi. Mən Yaqub əkənin dükanına tez-tez gedərdim. Hər dəfə də gedəndə o, məni özbək çayına qonaq edər və işlərini sahmana salıb, mənimlə söhbətə başlayardı.

Ədəbiyyatla maraqlanmağımı, şair olduğumu hiss etdikdə, mənə qarşı rəğbəti daha da artdı. Yaqub əkənin evi dükanın arxasında idi, qızı Zülfıyyə atasının qonaqlarına çay gətirərdi, çox keçmədi ki, həm özü, həm də davranışı gözəl olan bu özbək qızı məndə dərin bir maraq oyatdı. Mən Zülfıyyəyə müxtəlif suallar verib cavab alardım, bəzən o dinməzcə başını aşağı salıb susardı. Onun susmağı mənim çox xoşuma gəlirdi, özbək ləhcəsində verdiyi cavablar isə məni lap valeh edirdi. Zülfıyyə ilə şirin söhbətlərimiz Yaqub əkənin ticarətlə başı qarışan vaxtlar da olardı, bu söhbətlər qısa olsa da, od kimi yandırır yaxardı. Nəhayət, belə qərara gəldim ki, Zülfıyyə ilə evlənim, ancaq mən bir kasıb kişinin oğlu idim, mənzil şəraitim də pis idi, özüm də korrektor işləyirdim. Belə vəziyyətdə Yaqub əkə kimi məşhur bir tacir, öz qızını mənə verərdimi? Hansı səbəbdənsə Yaqub əkə Bakıdakı xalça dükanını satıb Səmərqəndə köçəsi oldu. Mən bu əhvalatı Zülfıyyədən eşidəndə elə bil başıma bir qazan qaynar su töküldü, nitqim qurudu, mənim məyus olduğumu görə Zülfıyyə, məni ovundurmaq məqsədi ilə dedi: - Niyə bikiş olursan, sən də gəlib Özbəkistanı gəzərsən, orda gəzməli, görməli yerlər çoxdur, Seyhun, Ceyhun, Zərəfşan çaylarının sahilləri axarlı – baxarlıdır, bağlı-bağçalıdır.

Onlar köçüb getdikdən sonra doğma Bakıda mən darıxmağa başladım. Nəhayət, Orta Asiyaya səyahət etməyi, Səmərqənddə Zülfıyyəni görməyə qərar verdim. Zərəfşan çayının sahilində yerləşən, qədim abidələr şəhəri öz gözəlliyi ilə məni heyran etdi. Çox çətinliklə Yaqub əkənin evini tapdım, o, məni olduqca mehribanlıqla qarşıladı, evlərində müsafir oldum, o, məni özbək plovuna qonaq etdi, qımız və özbək çayı içdik, Zülfıyyə ilə danışmağa da imkan tapdım, sən demə onu artıq

nişanlayıblarmış. Qız bunları mənə deyəndə qəhərləndi, gözləri yaşardı, sonra iztirabla, səsi titrə-titrəyə dedi: - Vahid, sən gecikdin, mənə isə adətə görə qurban verib «kalım»a satdılar. Deməyə söz tapmadım, ilk məhəbbətim daşa dəyib sınımışdı. Ertəsi gün Zülfüyyəyə bir paket verib, ondan ayrıldım. Paketdə qızın mənə verdiyi şəkil və bu əhvalatdan mütəəssir olub yazdığım aşağıdakı qəzəlim var idi:

Görüm ey bivəfa, zülfün həmişə tanasız qalsın,
O canlar məskəni əğyarsız, biganəsiz qalsın.
Cəmalın şəminə qoy mən yanım, əğyarı yandırın,
Şəbi-hicranı görsün, şəmsiz pərvanəsiz qalsın.
Əgər ol zülfə məndən qeyri bir aşiq könül versə,
Bu zənciri cünun, ya Rəbb, görüm divanəsiz qalsın.
Mənim əfsaneyi eşqimlə indi zövq alır aləm,
Gərək Vahidi Məcnun şöhrəti əfsanəsiz qalsın.
Məni məhrum edən gülüzlülər cami vüsalından
İçib öz bağrının qanın mey-meyxanəsiz qalsın,
Ədavətlə könül peymanəsin sındırma, ey zalim,
Rəva görmə məhəbbət xanəsi peymanəsiz qalsın.
Məni ol nazlı canandan ayırmaq isttəyən, Vahid,
Mənim tək min bəla çəksin, cananəsiz qalsın.

Əlbəttə, N. M.Savalanın bu məqaləsi Ə.Vahidin başına gələn eşq macərələrindən birini əks etdirir. Ürəyi eşqlə dolu olan şair, belə eşq macərələri ilə şübhəsiz ki, dəfələrlə rastlaşmışdır. lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Vahidin Özbəkistan səfəri zamanı böyük Nəvainin qüdrətli varsləri ilə görüşüb, özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ilə tanış olmuşdur. Şair bu səfərdən aldığı təəsüratdan daha nikbin, daha mübariz əhval-ruhiyyə tapmış və qəzəl canrına daha qırılmaz tellərlə bağlanmışdır. Vahidin fitri istedadı hər zaman ilham pərisinin

qaynadığı üçün, lazım olan vaxtda bir-birindən gözəl əsərlər yarada bilməyində idi. Onun dostlarından biri Mirzə Cavad Şirinov onun sinədəftər olmağından bir xatirə belə nəql edir:

- 1939-cu ilin payızı idi, bir gün Vahid mənə dedi: - Ürəyim Səmədi istəyir, dur gedək onun yanına, mən məmmuniyyətlə razı oldum. O vaxt Səməd Vurğun Fioletov küçəsində 60Nəli evdə yaşayırdı, qapını döydük, orta yaşlı, başında Gəncə kələğayısı olan bir qadın qapını açdı, içəri keçdik, hörmətli yazıçımız Abdulla Şaiqi də Səməd Vurğunun yanında görüb çox sevindik. Onlar biz gələnə qədər Vurğunun Nizamidən tərcümə etdiyi «Leyli və Məcnun» poemasını oxuyurlarmış. Ev sahibi bizi xoş istək və mehribançılıqla qarşıladı. Vahidin qolundan tutdu və hər ikisi divanın üstündə oturdu: - Nə yaxşı, gəlibsən, mən səni görəndə həmişə böyük Füzuli yadıma düşür. Mənə elə gəlir ki, o da sənin kimi xoşsifət, ürəyi məhəbbətlə dolu bir şair olub. Şaiq müəllim söhbətə qarışdı:

- Ay Səməd, Vahidin Azərbaycanda Füzulinin yadigarı olduğunu mən də təsdiq edirəm, amma gərək onu imtəhana çəkəm. Sonra o, gözlərini yumub Vahidə xitabən Füzulidən aşağıdakı beyti oxudu:

Deyildin çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşun,
Nola xəm olsa qəddin, səndən artıqdır mənim yaşım.

Hə, ay Azərbaycanın yeni Füzulisi, dahimiz Füzulinin bu sözlərinə nə artırıb deyə bilərsən? Vahid səmimi gülüşlə:

- İcazə verin Füzulinin bu beytini təxmis edim, - və bədahətən başladı:

Diyari eşqə səlmanəm, bələlər çox çəkib başım,
Cəlali şövkətim qəmdir, huqumi dərb fərraşım
Ömürlərdir axır kuyimdə yarın qanlı göz yaşım,
Deyilsən çoxdan, ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım,

Nola xəm olsa qəddim, səndən artıqdı mənim yaşım.

Səməd Vurğun Abdulla şaiqə üz tutub dedi:

- Şaiq müəllim, Füzuliin şagirdi imtəhandan necə çıxdı? Şaiq gülümsəyib cavab verdi: - Vahid bu imtəhandan vahid kimi çıxdı.

Əlbəttə, Vahidin belə bədahətən, gözəl və bədii şəkildə verdiyi cavabın əsas kökü birinci ona məxsus olan istedadı, sonra isə onun poeziyasının sirrlərinə dərinlən bələd olmasından və mütəmadi olaraq şeir yazmasından törənir.

Yenə bir gün 1939-cu ildə Filarmoniyada müğənni qadınlardan Həqiqət xanım, Sürəyya Tacir, Münəvvər xanım, Yavər Kələntərli və Cahan xanım Talışinski, onu dövrəyə alıb zarafatla: Ay Vahid qardaş, sən bu qədər gözəl qəzəllər yazırsan, amma heç bizi yada salmırsan, dedilər. Vahid gülümsəyərək: - Siz həmişə mənim ürəyimdəsiz, - deyərək, aşağıdakı beyti söylədi.

Həqiqətən də cahan parlayır Sürəyya tək,
Münəvvər bir ölkənin hər bir zaman Yavəriyəm.

Münəvvər bir ölkənin sözlərindən hər kəs başa düşə bilər ki, doğrudan da Vahid üçün ən sevimli şey onun vətəni və daima sevgilə qəlbində saxladığı həməvətənləri idi.

Fəxr eyləmə, ey bülbülü şeyda, vətənim var,
Qoy fəxr eyləyim mən ki, gözəl bir vətənim var.

Və yaxud:

Könlüm yenə bülbül kimi şeydayi – vətəndir,
Məcnun edən aşıqləri Leylayi-vətəndir.
Yüzlərlə gözəl aşıqi olsam da mən əmma,
Qəlbim yenə də aşıqi sevdiyi vətəndir.

Dünyaya gözəllik verən, əlbəttə, günəşdir,
Ondan da gözəl xəlqə təcəllayi-vətəndir
Qoymam bu müqəddəs yerə biganə toxunsun,
Hər kəs ki, sədaqətli bir əblayi vətəndir
Vahid, elə zənn eylə ki, mən Yusifi-əsrəm
Məşirə mənə eşq, Züleyxayi vətəndir.

Vahidin qəzəl divanı və ya başqa forma və şəkillərdə yazdığı şeirlər vətən eşqi və vətən mövzuları ilə doludur, onun vətən sevrəliyinə heç bir mühəqqiq (təşqiqatçı) və ədibin sözü yoxdur və Vahid də olan vətən eşqanə hörmət ilə yanaşırlar. Qəzəl məlum olduğu kimi əruzda, bu vəznin oynaq musiqiyə yatan müxtəlif bəhrlərdə yazılır. Qəzəl musiqi ilə, xüsusilə muğamlarla sıx bağlıdır. Ədəbiyyat və incəsənətin bu iki canrı vəhdət olaraq muvazi ədəbi-bədii canr kimi formalaşmışdır.

Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Nəbatı, Seyid Əzim, Ə. Vahid və başqa sənətkarlar qəzəlin yüksək səviyyəli, əvəzsiz nümunələri ilə Azərbaycan poeziyasını, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızın şöhrətini ucaltmışlar.

Əruzu türk dilinə (azəri türkcəsi – V. Ə) uyğunlaşdıran ana dilimizdə qəzəlin misilsiz nümunələri yaranmış «Füzuli ədəbi məkəbinin ən əlaçı şagirdi» (M. Səil) Ə. Vahiddir. Ə. Vahid şeir növü kimi qəzəli müasirləşdirmiş, canlı danışıq dilində gözəl, təravətli, lətif, şöhrət tapmış qəzəllər yaratmışdır. Vahid sözün əsl mənasında fitri istedadla malik bir şair olmuşdur. Həmişə təravətlə səslənən Vahid qəzəllərində artıq söz, ifadə, yersiz, təşbeh, qəliz ibarəyə rast gəlmək qeyri-mümkündür:

Deyərdim əhli qələm, Vahid, əhv edərsə məni,
Böyük Füzulimizin yadigarı mən özüməm.

«Qəzəlin yeniləşməsində məşhur Azərbaycan şairi Əliğa Vahidin xidmətləri çoxdur. Klassik poeziyanın, xüsusilə Füzuli qəzəllərinin ən yaxşı ənənələrini

məharətlə yaşadıb inkişaf etdirən bu orijinal söz ustası qəzəli istər məzmun istərsə sənətkarlıq cəhətdən xalqa, onun həyatına, bədii zövqünə, dilinə daha da yaxınlaşdırmışdır. Vahidin qəzəllərində qəzəlin məhəbbət, dostluq, sədaqət, qəhrəmanlıq motivləri üstünlük təşkil edir. (Ə. Mirəhmədov)».

Əliağa Vahid – Əliağa Məhəmmədqulu oğlu İskəndərov ötən yüz illiyin sonunda, 1895-ci ildə ədəbiyyat və incəsənətimizə böyük dahilər vermiş, Azərbaycanımızın baş şəhəri, türk eli, qədim Bakıda doğulmuşdur. Sağlığında klassiklərin sırasında fəxri yerini tutmuş Vahidin fəxri adları da, təbliğ edənləri də xalq olmuşdur. Nə qədər ki, Azərbaycan radiosu var, muğam konsertləri səslənir Vahid yaşayacaq, seviləcək. Nə qədər ki, toy-düyünümüz, şənliklərimiz əskik olmur, Vahid qəzəlləri bu ziyafətlərin bəzəyi olacaq.

Keçmiş Kirov adına ADU – nun (indiki BDU) Azərbaycan sovet ədəbiyyatı kafedrasının professor-müəllimi heyəti tərəfindən hazırlanan «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı» dərslərində sovet yazarlarına çox həcmli oçerklər ayrılsa da, Ə, Vahid bir səhifəlik məlumatla yad edilir.

Vahidin ədəbiyyatşünaslıqda «ulduza» çevrilməsinin digər səbəbi də əruz vəznində yaratması olmuşdur. 70 il heca və sərbəst vəznli partiya, Lenin şeirləri təqdir olunurdusa, türk dilli əruzda yaranan poeziyaya biganəlik yaranırdı. Məlumdur ki, şair sərbəstdir, əruzda da yaza bilər, hecada da, sərbəstdə də, milli ədəbiyyatşünaslığımızda klassiklərimizin yazdığı əruz vəzni şeir növləri həmişə təqdir olunmuş, müasir dövrdə yaranan qəzəllər və digər əruz növləri çox vaxt ədəbi münasibət və tədqiqatdan kənar qalmış, sərbəst şeir isə qədim türk şeir şəkli olsa belə rus poeziyasının təsiri ilə yaradıldığı iddia edilərək Mayakovskinin adı ilə bağlı olmuşdur.

Kitabın əvvəllərində qeyd olunduğu kimi, Ə.Vahid hələ gənc yaşlarından həm lirik, həm də satirik şeirlər yazırdı. Bu bədii nümunələri «Bəsirət», «İqbal», «Tərəqqi», «Babayi-Əmir», «Molla Nəsrəddin» və s. mətbu orqanlarımızda çap etdirmişdir. Sabir ənənələrinə sadıq qalan Vahid satirik şeirlərini, əsasən, «Babayi-

Əmir», «İqbal», «Məzəli», «Tuti», «Dirilik» kimi qəzet və jurnallarda çap etdirmişdi. Satirik şeir canrında Sabirin açdığı cığırla addımlayan Vahidin 1916-cı ildə «Tamahın nəticəsi» adlı ilk şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur. «Ə. Vahidin inqilabdan əvvəl dövrü mətbuatda çıxmış satiralarının çoxu qəzəl canrı şəklində yazılmışdır».

Şairin klassik irsində meyxana, həcv formasında yazılan şeirlər də mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, qəzəllə yanaşı, meyxana da Vahid yaradıcılığının əsas qollarından birini təşkil edir. Kitabın əvvəlində qeyd edildiyi kimi vahid meyxana canrında da öz qələmindən məharətlə istifadə etmiş, təsirli şəkildə məşhur ictimai-siyasi və tənqidi məzmunlu meyxanaları ilə çıxış edib geniş rəğbət qazanmışdır. Vahid leksikon zənginliyi, hazıravablıq, bədahətən deyim tələb edən meyxananın ustadı olmuşdur. Ölməz şairin sağlığından bu günə qədər ədəbi fəaliyyət göstərən, habelə bugünkü gənc meyxanaçılar Vahid məktəbinin yetirmələridir.

Ə.Vahidin bu gün xalqımız tərəfindən hər çıxışı hərarətlə qarşılanan ən istedadlı davamçısı Ağasəlim Çıldığın simasında da bunun şahidi oluruq. Müasir meyxana deyənlərdən mərhum Nizami Rəmzi, Kəbir, eləcə də Elçin Maştağalı, Kərim, Məşədi Baba, Kürdəxanlı Bayram, Vüqar və s. də Vahidin meyxana məktəbinin istedadlı davamçılarıdır. Təəssüf hissi ilə deyək ki, klassik şairin qəzəlləri, aforizm və epitafiyalar, mərsiyələrinin az bir qismi işıq üzünü görsə də, meyxanaları öz ədəbi nəşrini gözləyir. Vaxtilə XIX əsrin 50 ildən çox dövrü əhatə edən mərsiyə ədəbiyyatımız, şükr Allaha ki, çap və tədqiq olunmağa başlamışdır.

Bizə belə gəlir ki, meyxanaya konsert salonlarında yer verildiyi kimi, çap nümunələrində də yer verilməlidir. Meyxanaya biganə yanaşmaq olmaz. «Meyxana bir ədəbi canr kimi «gəlmə» deyildir, türk dilli poeziyaya məxsusdur. Nəsimi poeziyasındakı bir çox nümunələr, Sabir ənənələrinin bir qismi meyxana üslubuna yaxındır və elə «meyxana» da bir canr kimi bu kökdən pərvəriş tapmışdır. Vahidin, eləcə də onun istedadlı davamçılarının meyxanaları çap olunsa, şairin də ruhu şad olar.

Ə.Vahid bütün yaratdığı əsərlərin demək olar ki, əksəriyyəti bədahətən söylənmiş, sonra həmin nümunələr ya özü tərəfindən, ya da onu sevənlər tərəfindən qələmə alınarmış. Qəlbən sovet imperiyasına nifrət edən şair bir çox əsərlərində bu nifrətini söz altı mənə ilə olsa da, açıq-aşkar bildirirdi:

Əvvəlcədən salan olsaydı əgər başa bizi,
Cəhlimiz salmaz idi, mənəcə, dağa daşa bizi.
Azacıq elmimiz olsaydı əgər əsrə görə,
Boyun əydirməz idi qonşuya, yoldaşa bizi.
Üzü dönsün görüm ol, ağuya dönmüş çörəyi,
Yaxşı möhtac elədi, pozğuna – oğraşa bizi.

Ə.Vahid zülmkar, çirkin fikirli, bədhah adamlara qarşı kəskin çıxışlar edirdi:

Məzluma zülm edən çatacaqdır cəzasına
Mütləq budur ədnalara qəti cavabımız
Bədxaha xəlq olan görəcəkdir öz cəzasını
Vaxtı kuruldu ədlinlə yomor hesabımız
Düşmən min olsa zərrəcə yox istirabımız.

Ə.Vahid çox böyük istedad, eyni zamanda ədəb-ərkan sahibi olduğu üçün, istər ədəbiyyat və incəsənət, istər elm və sənət, istərsə də sadə adamlar arasında özünə çoxlu dostlar qazanmışdı. Belə insanlardan dahi Üzeyir Hacıbəyov, Cəmil Məmmədquluzadə, xanəndələr Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyyid Şuşinski, İslam Abdullayev, Ələsgər Abdullayev, Ağabala Abdullayev, Əlibaba Məmmədov, bəstəkar Fikrət Əmirov, professor Həmid Məmmədzadə, həkim Qəni və s. misal gətirmək olar.

Bunlardan əlavə, kitabın əvvəlində qeyd olunduğu kimi nəhəng şairlər Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Vahidin xatirini əziz tutar, ona çox böyük lütfkarlıq və ehtiram göstərərdilər. Böyük enerji ilə yazıb yaradan Süleyman Rüstəm

Ə. Vahidə iri həcmli, bir neçə şeir həsr etmişdir. Fəqət bu şeirlərdən birinin 3 bəndini burada qeyd etmək kifayətdir ki, Vahidin xalq, eyni zamanda qələm sahibləri tərəfindən nə qədər sevildiyinin şahidi olaq:

Gördüm üzü gülər onu hər zaman
Görmədim həyatda usandığını.
Toz kimi havaya sordu yaman,
Qolunda bir gözəl görən olmadı.
Dünyanın dərini vecə almadı.
Çirkin də gözündə göründü gözəl
Adını çəkdiilər hər yerdə təkrar.
Özünü məclisə çıxarmadılar.
O bunu dərd edib gileylənmədi,
Öz qəzəl taxtından yerə enmədi.

Şübhəsiz ki, Vahidin məclislərə niyə çağırılmadığının səbəbi, onun məddah olmaması, yerli-yersiz kommunist partiyasını, leninizmi, qəsbkar sosializm quruluşunu tərifi etməməsi idi. Lakin Vahid xalqının qəlində idi. Azərbaycan xalqının hər bir namuslu vətəndaşının ürəyində Vahidə qarşı böyük sevgi və məhəbbət vardı. Təsədüfə deyil ki, muğam bilicisi, qəzəlxan eyni zamanda gözəl bir səhiyyə işçisi olan Həkim Qəni, uzun illər Vahidə bir həkim kimi qayğı göstərirmiş, onun sağlamlığı üçün təmənnəsiz olaraq əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Ə. Vahid öz ədəb-ərkanı, yüksək mədəniyyət və təvazökarlığı ilə də çoxlarını heyran edirdi. Bəzən onu tərifiylərək qəzəllərini füzuliyənə yazdığını söyləyirdilər. O isə bu tərifi dən heç xoşlanmaz, belə cavab verərdi:

- Mən Füzulinin şagirdlərinin şagirdi ola bilmərəm. Füzuli böyük bir alim olub, çox dəyərli bir ad qoyub gedib, onun əsərləri dəryadır, mən o dəryadan bir damla

götürmüşəmsə, deməli, xoşbəxt Adamam. Sonra öz qəzəlindən bir misra ilə sözünü tamamlayardı:

«Böyük Füzulinin xaki-payının biriyəm»

Vahidin əsl klassikliyi də onda idi ki, fars dilindən, fars dilində yazılmış əsərlərdən səriştəsi və bacarığı var idi və Xaqanidən, Nizamidən, Fələkidən, Füzulidən, Nəvidən tərcümələr edərdi. Onun etdiyi tərcümələr qətiyyən öz mənasını itirməyib, öz ahəngdarlığına, ritmini, axıcılığını və bədii səviyyəsini saxlayaraq sadə və anlaşıqlı bir dildə oxucular tərəfindən oxunur.

Yeri gəlmişkən akademik, türkoloq, cərrah, doktor Cavid Heyətli «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış» əsərində Ə. Vahid haqqında yazdığı bir cümləni misal gətirsək, Vahid Azərbaycandan başqa bütün türk ellərində və İranda nə qədər məşhur olduğunun şahidi olarıq. «Əliağa Vahid Azərbaycan, Türküstan və İran ölkələrində şöhrət qazanmışdır».

XIX əsrin sonunda dünyaya gələn Vahid XXI əsrin əvvəlində görəsən qocalıbmı? Mənə elə gəlir ki, Ə. Vahid bu yeni əsrimiz kimi cavandı:

Vahid bu qədər səndə ki var eşq-məhəbbət,
Dünya qocalıb getsə, çətin qocalansan

Yaxşı ki, istedadı miqdarından ziyadə, vaxtsız ölümü hamımızı kövrəldən Şahmar Ələkbərov Azərbaycan kino tarixində iz qoyan «Qəzəlخان» filmini yaratdı. Yaxşı ki, qeyrətli oğulların təşəbbüsü və vəsaiti ilə Vahidə büst ucaldıldı. Filarmoniya həndəvərindəki abidə ziyarətgaha çevrilib, heç vaxt tər-qərənfeldən əskik olmur. Vahidin ruhuna «fatihə» oxunur, rəhmət deyilir. Yaxşı ki, həyatını şairin yaradıcılığına həsr etmiş görkəmli Vahidşünas alim Məmməd Nuru oğlu sənətkarın çap üzü görməyən yeni əsərlərini, mərsiyə, aforizm və epitafiyalarını nəşr etdirib.

Yaxşı ki, xanəndələrin dodaqları, ürəkləri, avazları Vahiddən ayrılmayı. Yaxşı ki, Vahid ədbi məktəbinin onlarca nümayəndəsi yetişib və yetişməkdədir. (Seyidağa, Bakir, Həkim Qəni, Ə. Şahid, Hacı Mail və b.)

Get-gedə Vahid pərəstişkarları artmaqdadır. Bu ənənə gələn yüzilliklərə də keçəcək. Nə qədər ki, kürreyi ərzdə Azərbaycan xalqı, Azərbaycan respublikası, Bakı var, Abşeron var, Vahid də var.

Vahidim.

Füzuli yadigarı ey qəzəlxan ustadım,
Şeir-qəzəl gülşəni dahiyanə «Büstanım».
Bədahətən söz dedin, deyilənlər ürəkdən
Sözlərin xəbər verir saf arzudan – diləkdən.

Nəq:

Duyğuları muğamlı söz sultanı Vahidim,
Yazdıqların ilhamlı söz sultanı Vahidim,
Azərbaycan dayaqlı söz sultanı Vahidim,

Abşeronun, Bakının hər qarışı izindir,
Adın gəzir muğamla, «Muğam» sənin özündür,
Yaşamısan yüz ili möhtəşəmlə, vüqarla
Meyxana, qəzəllərin həmişə tər sözündür.

Şeirində ayrılmadın sevgili canan ilə,
Qəzəllərin həmahəng həm bəm, həm də zil ilə,
Guşələrdə yarandı çox qəzəllər xəlvəti,
Ədəbi bir məktəbi yaratdın əməlinlə...

Çağdaş Tehran mətbuatında haqqında xatirələr

M.C.Pişəvərinin çox sahəli fəaliyyətini öyrənmək sahəsində Güney Azərbaycanda, eləcə də ümumən İranda da müəyyən işlər görmüşdür. Güneydə yazılmış məqalə, xatirə, publisist əsərlər əslində onun zəngin irsini, gələcək nəsillərə örnək olacaq həyat yolunu bir daha öyrənmək sahəmizdə uğurlu sayıla bilər. Bu yönüzdən ictimai-siyasi xadim, yazıçı, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, qüdrətli publisist və mühərrir, dövlət xadiminin həyat yolunun, ədəbi-bədii və publisistik irsinin geniş miqyasda öyrənilib qiymətləndirilməsi, xalqa çatdırılması çağdaş azərbaycanşünaslıq elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

M.C.Pişəvəri Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.B.Köçərli, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Cəfəroğlu, Y.Vəzir, C.Hüseyn kimi şəxsiyyətlər qrupuna daxildir. Onlar bir tərəfdən xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini davam etdirib zənginləşdirmiş, digər tərəfdən həmin ədəbiyyat və mədəniyyətin keşiyində durub onu təhlil və təbliğ etmiş, üçüncü bir tərəfdən xalqın sabaha səadəti, xoşbəxtliyi yolunda mübarizə aparmışlar.

Xalxali (Pişəvəri – V.Ə) bir tərəfdən Nərimanov kimi geniş, ictimai-siyasi iş aparmış, M.Ə.Rəsulzadə kimi müstəqil dövlət yaradıb onun baş naziri olmuşdur. Cavadzadə (Pişəvəri-V.Ə) memuar janrını özünün siyasi ictimai motiv və məzmunu, müxtəlif çalarlı, zahiri və daxili portret cizgili obrazları ilə zənginləşdirən xatirə-povestin, hələlik əldə olmayan, lakin yazıldığına şəhadət verilən bir neçə nəsr əsərinin müəllifidir. Nəhayət, M.C.Pişəvəri siyasi-ictimai mətbuat tariximizdə prinsiplial, obyektiv və qüdrətli publisist, bacarıqlı redaktor kimi layiqli yer tutur. Onun publisist mühərrirlik fəaliyyəti iki başlıca dövrü əhatə edir. Həmin dövrün birinci mərhələsi aprel

çevrilişindən əvvəlki və sonrakı illəri əks etdirir. Publistik fəaliyyətinin ikinci dövrü 1943-cü il mayın 23-dən başlayır və 1946-cı ilə məqədərki dövrü əhatə edir.

Bütün həyatını və fəaliyyətini xalqın mənafeyini qorumağa, azadlığa, demokratiyanı müdafiə etməyə həsr etmiş Pişəvəri 1941-ci ilin sentyabrında Kaşan zindanından buraxılır. O, Tehrana gəlir və öz məsləkdaşları, dostları ilə birlikdə İran zəhmətkeşlərinin yeni qərargahını yaratmaq uğrunda işə başlayır. Böyük ictimai xadim–demokrat mübarizənin intensiv və ardıcıl, məqsədayönlü olması üçün fars dilində “Ajir” (xəbər V.Ə) adlı qəzetin nəşri üçün axtarışlar aparır. Nəhayət, 23 ay 1943-cü ildə “Ajir”in çoxmilyonlu oxuculara təqdim olunur.

Üç ilə yaxın nəşr olunan bu qəzet İranın mütərəqqi mətbuat tarixində özünəməxsus görkəmli yer tutur.

İlk aylarda qəzetin bütün işlərini Pişəvəri özü görür və ağır maddi məhrumiyyətlərə baxmayaraq, nəşrini müntəzəm surətdə davam etməsi üçün ona maddi yardımlar etmişlər, çünki “Ajir” qəzeti progressiv cəbhənin əlində mürtəcelər əleyhinə kəskin bir silah idi. Bu haqda Pişəvəri yazır: ”Hər kəs “Ajir”in bir neçə nömrəsini oxumuş olsa bilər ki, İran zəhmətkeş kütlələrinin mənafeyini müdafiə etmək, azad, müstəqil və milli demokratik İran yaratmaqdan başqa bir məqsədimiz olmamış və yoxdur. “Ajir” azadlıq düşmənləri və irtica tərəfdarlarına qarşı rəhmsiz, öldürücü və amansızdır, azadixahların yanında isə əziz və mehribandır. (M.C.Pişəvəri “Seçilmiş əsərləri”. “Elm”, 1984, səh 20).

“Ajir”də Pişəvəri ilə çiyin-çiyinə çalışan jurnalistlərdən biri də Kərim Keşavərz olmuşdur. K.Keşavərz “Ajir”in səhifələrində məqalələri ilə yanaşı rus ədəbiyyatından tərcümələri ilə də yadda qalmışdı.

Bu yaxınlarda K.Keşavərzin Tehrandə çap olunan “Buxara” jurnalının 1997-ci ildə çap olunan 2000-ci sayı əlimizə keçdi. Məqalənin adı “Pişəvəri haqqında xatirələr” adlanır. Xatirələr K.Keşavərzin sağlığında öz səsi ilə lentə alınıb. K.Keşavərz 1984-cü ildə dünyasını dəyişib. Ümidi adlı şəxs tərəfindən alınmış, bu xatirələr Nemət Laleyi tərəfindən yazıya alınaraq kiçik təqdimatla “Buxara” jurnalının nəşiri ağayə

(cənab V.Ə) Əli Dehbaşiyə ünvanlanıb. Xatirələr farsca çap olunurdu. Xatirələrin Pişəvəi irsini və Cənub tariximizi, ədəbiyyatımızı, mətbuat tarixini araşdıran ümumiyyətlə, oxucular maraqlı olduğunu nəzərə alıb bir Pişəvərişünas kimi lazımlı bilib farscadan dilimizə çevirdim.

Xatirələri olduğu kimi oxuculara təqdim edirəm.

Vüqar Əhməd

Filologiya elmləri doktoru, professor

S.C.Pişəvəri haqqında xatirələr

(Kərim Kəşavərz “Buxara” jurnalı , №2000, 1378-ci il (1997))

Cənab Əli Dehbaşi.

Xatirələr kitabından ki, ümid edirəm nəşr olunacaq bir qismi ki, Pişəvəriyə aiddir nizin üçün göndərirəm. Mərhum Kərim Kəşavərzin Pişəvəriylə xüsusi əlaqəsi var idi. Pişəvəri haqqında onun söhbətləri əvvəlcə şadlıqla başlanırdı, vəli axırda qəmlə, kədərlə qurtarırdı. Sözsüz o düşünürdü ki, Pişəvərinin fərdi şəxsiyyəti - Bəhmən Kəşavərzinin təbiriylə desək, bu səbəbdən ki, Azərbaycan demokrat firqəsinin fəaliyyəti yaxşı tanınmamışdır.

Bunu da əlavə edək ki, xatirələr dördüncü dəftərdən sonra əvvəli mərhum Kəşavərz tərəfindən lentə alınır, sonra mənim vasitəmlə, onun öz iştirakı ilə dəftərə qeyd edilir. Belə ki, buradakı ibarələr və cümlələr çünki şifahidir. Bu cümlələr və ibarələr həmin dəftərdəkindən fərqlidir. Mərhum Kəşavərz bir dəfə mənə dedi ki, yazmaq mənim üçün danış-maqdan rahatdır.

Nemət Laneyi.

S.C.Pişəvərini mən Gilan inqilabi dövründən tanıyırdım. O zamandan ki, o ədalət yolunu tutdu ədalətsizliyi, zülmü rədd etdi, dəfələrlə daş imarətin eyvanından və ya giləklər demişkən daş imarətdən insanların toplaşdıqları yerdə irad etdi : O, oradakı

ağaların əksinə olaraq ədalətdən danışdı və fars dilini ordakılardan yaxşı bilirdi. Yəni də mənim onunla tanışlığım Gilanda oldu. O zamandan ki, mən onlarla həmkarlıq etməyi qəqaqa aldım və sonradan bu həmkarlar aydınlaşdı və davam elədi ta Təbriz məclisinin dördüncü seçkilərinə qədər.

Mən dedim ki, mənim qəzetçi (və ya jurnalist) təcrübəm var idi və Gilan inqilabında da ki, adı Seyid Cəfər Cavadzadə idi və sonralar Pişəvəri kimi məşhurlaşdı, ondan çox şey öyrəndim.

Biz “Ajir”də həqiqətən çox mülayim bir şəraitdə yaşayırdıq və yuxarıdan getnirdik. Hətta müəyyən qədər yol gedənlərdən ehtiyay edirdik. Bəzi cavanlar ki, hay-küy salırdılar, onlardan uzaq gəzirdik. Bəzi ətrafda olan adamlar “Ajir” qəzetini ağıllı qəzet kimi tanıyırdılar. Bu qəzetin satışı çox deyildi. Səbəbi də bu idi ki, mənə bir həmkarlar təşkilatı və ya buna bənzər bir dəstə qəzet satanlardan idi, və ya mövcud idi. Onun da rəisi ki, adını unutmuşam onun rəisi daxili işlər idarəsində Abbas Məsudi idi o da itilaata tabe idi və qəzet ki, o deyirdi onu satışı buraxırdılar. Və müxtəlif şöbələrə bölüşdürürdülər. O qəzet ki, Məsudi onunla müxalif idi necə deyərlər başından vururdu. Biz “Ajir” qəzetçiləri eyni zamanda Hizb Tudeyi İranın bəzi müxtəlif üzvlərinə ehtiyatla davranırdıq, nəinki Hizbi Tudənin yuxarı məqamlardakı müxaliflərə lakin onların bəziləri bizə qarşı müxalifətdə idilər. Və bu mövzu hətta Pişəvərinin etibarnaməsi bir və ya iki səs çatmırdı və məlum oldu ki, o bir və ya iki nəfər Hizb Tudeyi İranın yəni parlamentinin iki üzvü səs verməməsi nəticəsində olmuşdu. Hətta məclisin bitərəf üzvləri də ona səs vermişdilər. Ancaq iki nəfər ona səs vermədi. Mən bu söhbətə, xəbərə zəmanət vermərəm. Ancaq o iki nəfərdən Eyrəc İsgəndəri olmuşdur. Və nəticədə də Pişəvərinin etibarnaməsi rədd edilmişdir. Yəni belə hesablaşmışlar ki, Pişəvəri bir və ya iki səslə seçilərsə bu məsələ əlbətdə onlara aydın idi. Buna görə də ona səs vermədilər. Səsvermə gizli olduğundan ikinci rəy verməyən şəxs və Pişəvəriylə zindanda müxalifətdə idi Aradşəs Ovenisyan idi. Bəlkə də necə deyərlər pərdə arxasında oyun gedirdi ki, mən və məmin kimilərin bu barədə məlumatımız yox idi. Mənim “Ajir”la həmkarlığım o vaxtdan başlamışdı ki, mən “Kansaks”da idim. O zamandan

ki, mən İran və sovet mədəni və əlaqədar cəmiyyətdə işləməyə başladım. “Ajir”də bir müddətdən sonra bağlandı. Və Azərbaycan demokrat partiyası təşkil oldu və Pişəvərinin vasitəsilə hadisələr qarşıya çıxdı ki, hər biri bir tarixdir. Və mənim o hadisələrlə heç bir əlaqəm yox idi. Pişəvəriylə bizim dostluğumuz davam edirdi. Ancaq mən partiya işlərinə müdaxilə etmirdim. Əvvəlki kimi İran və sovet mədəni əlaqələr cəmiyyətində işləyirdim. Ancaq o zaman ki, demokratlar Təbrizdə idilər, Azərbaycanda idilər mənə elə gəlir ki,iki dəfə işimlə əlaqədar Təbrizə getdim.

Amma “Ajir” qəzeti “dad” mətbəəsində , yəni başqa bir qəzetdə Əmidü Nürinin başçılığı ilə nəşr olunurdu. Mənə elə gəlir ki, Pişəvəri həbs edilməmişdən və Kaşanda sürgündə olarkən onunla tanış olmuşdu. Qəzetin mətni Pişəvərinin və mənim vasitəmlə hazırlanırdı. İki nəfər korrektorumuz var idi. Birinin adı Əlmatı və digərinin adı isə Matı idi. Savadlı cavanlar idi. Qəzetin səhifələrini düzəldirdilər. Mən isə Pişəvəri ilə ta gecədən xeyli keçənə qədər mətbəədə olurduq. Və qəzetin son sə- hifəsinədək yoxlayır və düzəlişlər aparırdıq. Ağayı Əlmatı həmin şəxs idi ki, sonralar məclis vəkili oldu və dövlətin fraksiyasının rəisi oldu və nəhayət ən uca mərtəbələrə çatdı.

Amma Matı təbii bir inkişaf yolu keçdi. Belə hesab edirəm ki, bir qədər təhsilini artırıb bir qədər də irəli getdi, bir məktəb müdiri kimi vəzifəyə yüksələ bildi. Güman edirəm ki, o zaman ağayı Almatı Əmidü Nürinin yeznəsi idi. Yəni Əmidü Nürinin bacısı ilə evlənmişdi və bu da onun inkişafına səbəb oldu. Əmidü Nuri Mazandaranlı idi. Mənimlə da tanış idi.

Yəni o zamanlar ki, “Ajir” nəşr olunurdu, o vaxtdan tanış idik. Bu tanışlıq da bir müddət davam elədi. Gah ümumi məclislərdə və başqa yerlərdə bir- birimizi görürdük. Ancaq sonralar bu görüşlər bir dəfəlik qət edildi. Mən belə güman edirəm ki, 1976-cı ildən sonra görməmişəm. Bir iki il bundan öncə radiodan eşitdim ki, onu yaxalayblar, ancaq bilmirəm nə günaha onu “Savakda” güllələmişlər. O artıq əldən düşmüş bir qoca idi. Mən gərək Pişəvəri haqqında ətraflı danışam. O, çox hafizəli, çox təmiz və mütərəqqi adam idi. Güman edirəm ki, bir müddət iranlıların Bakıdakı məktəbində dərş demişdi. Sonralar –Böyük inqilabdan sonra baxmayaraq ki, “Ədalət” partiyasının üzvü

idi - bir ali ictimai məktəbi ki, adını unutmuşam-Moskva şəhərində bitirmiş və orada qəzetçilik peşəsinə də yiyələnmişdir.

Pişəvərinin ömrünün sonuna qədər heç nəyi olmamışdır-deyə bilərəm ki, heç nəyi olmamışdır. Mühəndis Şəqaqinin evinin yaxınlığında, bugünkü (Zəldə) Cənubşərq “Vəliəsr” meydanında kiçik bir evi var idi. Bilmirəm indi qiyməti var, ya yox, 200 metr sahəsi var idi. Və Pişəvəri zindanda olanda mühəndis Şəqaqi onun torpağını onun qadınının ondan istifadə edib dərzilik edirmiş. Conra iki ya üç otaqdan ibarət birmərtəbəli ev tikir. Bunun Pişəvəriyə dəxli yox idi. Pişəvəri zindandan çıxıb Kaşana gələndə bu evi yenidən görürdü.

Pişəvəri qələm adamı kimi çox istedadlı idi. Ancaq onun yaxın dostlarından birinin fikrincə və mənim fikrimcə o heç bir ədəbi məktəb bitirməmişdir. Onun zindan xatirələri ki, “Ajir” qəzetində nəşr edilirdi, onun ən kamil əsəri idi. O da 100 səhifədən artıq deyildi. Ədalət partiyasının tarixi və habelə 53 nəfər haqqında yazı belə meydana gəldi.

“Ajir” qəzeti necəki qeyd elədim nəinki mürtəcə ünsürlərin hücumlarına məruz qalırdı. Bəlkə Hizbitudənin bəzi üzvləri də onunla müxalif idilər. Bəzi şayələr də o zaman mövcud idi. O da bundan ibarət idi ki, Pişəvəri Rza şahın (Rza xanın) ölümüylə əlaqədar “Ajir” qəzetində bir məqalə dərc etdirmişdi və yadımdadır ki, o cümlələrdən biri Rza xana aid idi ki, o yazmışdı. Bu şəxs yəni Rza xan həddindən artıq intiqamçı, kinli adamdır. Deyirlər ki, mətbəədə Tudə üzvlərindən (buna da zəmanət verə bilmərəm) Nuşinbinin göstərişiyə fəvqaladə sözüənə bir “vav” artıraraq onu fəvqüladə etmişlər. Sonra guya Hizbitudə Pişəvəriyə hücum etmiş ki, o nə üçün Rza xanı həddindən artıq kinli adam adlandırır. Pişəvəri çox təqribən fasiləsiz olaraq inqilabdan sonra (Gilan inqilabından sonra) yəni bir neçə ay sonra Tehranda “həqiqət” qəzetini nəşr etdi ki, bununla da xalqın və fəhlə sinfinin oyanmasına kömək etdi və çoxlu oxucusu var idi. “Həqiqət” qəzetini güman edirəm ki, ya Qəvamülsəltənə və ya başqası bağlatdırdı. Sonralar bu qəzetin müdiriyyətiylə həmkarlıq edir. Mərhum Ləsani “iqtisadi İran” qəzetində məqalələrini nəşr edirdi.

Pişəvərinin ölümü ilə əlaqədar Azərbaycan demokrat fırqəsindən sonra, Bakıya getməsi şayələri nəinki ağızlarda, hətta bir neçə kitab və jurnallarda da qeyd olunmuşdu ki, o öldürülüb. Onun Bağirov ilə əlaqəsi, bir iclasın nəticəsi idi ki, o iclasda Azərbaycan demokrat partiyasının nümayəndələri ki, onun da başında M.C.Bağirov dayanırdı-təşkil olunurdu ki, görsünlər Azərbaycan demokrat partiyasının məğlubiyyətinin səbəbləri nədən ibarət olmuşdu? M.C.Bağirov beləki sözə başlayır və qəti şəkildə bildirir ki, bu məğlubiyyətin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan demokrat partiyası lazimi qədər Sovet Azərbaycanına söykənməmişdir.

Pişəvəri çox əsəbi bir adam idi. O ara vurmada dedi: - Yoldaş M.C.Bağirov səhv edir. Əsil səbəb bundan ibarət idi ki, Azərbaycan demokrat partiyası İranın fəhlə sinfinə və azadxanlarına söykənmədi. O, bu sözüylə necə deyərlər öz qətlinə fərman verdi: Pişəvəri bir az sonra Gəncə səfərinə çıxarkən maşını çevrilərək aşır. Güya sürücüsü gecəni yatmadığından onu yuxu aparır və nəticədə maşın çevrilir. Pişəvəri ağır yaralanır. Və huşunun itirmiş halda xəstəxanaya aparılır və orada dünyasını dəyişir. Ancaq sürücüsü heç bir zərər çəkmir. Bu da çox qəribə, maraqlı və təəccüblüdür.

M.C.Bağirov Stalinin himayəsi altında idi. Nə təkəcə Azərbaycanda həm də Gürcüstanda və Ermənistanda da böyük hörməti var idi və sözü keçirdi. M.C.Bağirov Stalinin ölümündən sonra, Xruşşovun dövründə, etdiyi xəyanətlərə görə gülləbaran edildi. Daryuş Pişəvərinin yeganə oğlu idi və Bakıda yaşayırdı. Atasının ölümündən sonra xəstələnir, illərlə Almanda və Avropada dərman qəbul etməklə yaşayır, xərcini isə xalaları göndərir. Xülasə bilmirəm necə olmuşdu Pişəvərinin həyat yoldaşı bir, iki il inqilabdan öncə (yəni İslam inqilabından söhbət gedir. V.Əhməd) icazə almışdılar ki, İrana qayıtsınlar. Mənə elə gəlir ki, mühəndis Şəqaqi və dostları lazimi şərait yaratmışdılar. O da nədənsə baş tutmadı. Mühəndis Şəqaqi bir neçə il öncə vəfat etdi. O, çox istedadlı və xeyirxah insan idi.

Müqəddimə

Son illərdə Milli Konservatoriyamızın rektoru, xalq artisti Şəyavuş Kəriminin xalq musiqimiz sahəsindəki işləri təqdirəlayiqdir. O, Norveç –Azərbaycan musiqi əlaqələri sahəsində beynəlxalq aləmdə şöhrət tapmaqla dünya musiqi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edir.

Ötən illərdə sənətşünaslıq namizədi Rafiq Musazadənin “Düğah” muğamı ilə bağlı qiymətli elmi araşdırması muğamsevərlərə ərimağan edilmişdir.

Xalq artisti Alim Qasimovun muğamı dünya səhnələrində sevdirməsi bu möhtəşəm mədəniyyət abidəsinin şöhrətlənməsinə əyani sübutdur.

Xalq artisti Ağaxan Abdullayevin də muğam ifaçılıq sahəsində xidmətləri sevindiricidir.

Muğamın son illərdə dahd geniş şöhrət tapması, genişlənməsi “H.Əliyev” fondunun prezidenti, ölkənin birinci xanımı, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın adı ilə bağlıdır. Mehriban xanımın təəssübkeşliyi sayəsində keçirilən muğam konsertləri, ifaçılara qayğı, beynəlxalq aləmdə respublikamızda muğamın təbliği ilə bağlı gördüyü işlərin analoqu yoxdur. Şübhəsiz, bütün bunlar hörmətli prezidentimiz İlham Əliyevin bütün sahələrə olduğu kimi, mədəniyyətimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə qayğı və məhəbbətinin təzahürüdür.

X

X

X

Muğam xalqın bütövlüyünü , mənəvi böyüklüyünü, tarix boyu nəsil-nəsil özünə çatdırır. Nizamini, Xaqanini, Xətaini, Sabiri, Vahidi bizə muğam verib. Muğam onların canında, qanında olub. Onlar muğamı öz istedadları ilə birləşdirib hikmət xəzinələri, söz inciləri yaradıblar. Və nəhayət, muğam sevgi, məhəbbət sədasıdır.

Muğam bütün musiqi növlərinin sintezidir. Muğam Ana Musiqidir. Bütövlükdə Şərq musiqisinin və ərazicə Avropada yerləşən Yunanıstan musiqisinin deyil, o, Afrika-Amerika mənşəli caz musiqisinin də kökündə duran ən qədim tarixi reallıqdır. Buna görə də Muğamın yaşca əlahiddə qoca olduğunu deməyə tam haqqımız var. O, bəşər tarixi ilə birgə yaranıb. Heç şübhəsiz dünyaya yeni gəlmiş və bilavasitə biz Azəri türklərinin şaquli istiqamətdə birbaşa babası olmuş Adam muğam oxumurdu. Amma

Muğamın yaşı barədəki fikirlərimiz yazılı tarixi mənbələrə əsaslandığından dediklərimizdə böyük həqiqət var. (T.V.Nüvədili. Əcdad. Sietl. ABŞ. 1997. səh5.)

Bu mənbələrə kezməzdən əvvəl Muğam Ana musiqisi kimi bütün Şərqdə mövcud olduğunu vurğulayaq. Bu mənada son illərdə çap olunmuş məşhur muğam bilicisi prof. Rafiq İmraninin əsərlərinə müraciət edək. "Muğam tarixi" (Bakı, Elm, 1998, 280s) I cild əsərinin 31-ci səhifəsində tərtib etdiyi 1-ci cədvəldə müəllif muğam janrlarının yayıldığı əraziləri göstərmişdir. Orada barəsində heç zaman eşitmədiyimiz Uyğur makamına rast gələndə təəccübümüzü heç cürə gizlədə bilməyən bu kitabın müəllifi, Hind makamlarının cədvələ salınmasına da təəccüblənməyə bilmədim. Əslində Çin Türküstanında muğamın mövcud olduğu xəbərini ilk dəfədir ki, bu əsərdən alırıq. Bununla belə, Hind muğamlarının cədvələ salınmaması görünür onların ümumiləşmiş məxsusi adı ilə əlaqədardır. Yəni prof. İmrani, yalnız muğam və ya makan adlanan musiqi ərazilərini əhatə etməyə səy göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, hindlilər öz muğamlarını Raq adlandırırdılar. Fəqət Hind raqları da heç şübhəsiz qərbdən (Şumerdən) Şərqa - Hindistan yarımadasına miqrasiyanın məhsulu olub, muğamın kökündən rişə almış özəl musiqi formasıdır. Muğamın Hinducə tam və qəti transformasiyasıdır və biz Muğam dünyasından danışanda bu nəhəng Muğam ərazisini nəzərə almaya bilmərik. Bununla belə cədvəl muğamı ərazicə öyrənmək işində çox yaxşı vəsaitdir, kompasdır. R.İmran: Muğam Şumerdən başlanır. Bakı, Elm 200, səh35.

Müəllif yazır: "Əvvəlki bəhsdə sxem şəklində göstərilmiş muğam cədvəlində Azərbaycan, fars, özbək, ərəb, türk xalqlarının ərazilərində inkişaf tapmış muğam sənəti müstəqil şaxəni təmsil edir. Müstəqil şaxə əsrlər ərzində artıq bir növ özəlləşmiş sənət nümunəsidir ki, burada milli özünüdərkətmə, milli çalar daha güclü və daha realdır. Buna görə də Azərbaycan fars, ərəb, özbək muğam (makan) sənət nümunələrini eşidərkən adi dinləyici o saat onun hansı xalqın musiqisi olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirir". (R.İmrani. Muğam Şumerdən başlanır. Elm, 2000, səh35).

Hər hansı xalqın mədəniyyətinə bələd olmaq istəyən, onun folkloruna nəzər salmaq və musiqisinə qulaq asmaq kifayətdir. Xalqımızın bədii təfəkkürünün qiymətli

məhsulu olan musiqi folklorumuzda torpağımızın müqəddəsliyi, namus və azadlıq uğrunda mübarizəmiz, heyrətamiz igidliklərimiz, sevincimiz, kədərimiz öz parlaq əksini tapmışdır. Vətən məhəbbətindən, ağsaqqal-ağbirçək hörmətindən ürək dolusu söz açan bu misilsiz təranələr, sözün əsl mənasında, elimizin mənəviyyat pasportu sayıla bilər. Bu tükənməz xəzinəyə bələd olmaq vətən övladı kimi şərəfli ad daşıyan hər bir elsevərin ümdə borcudur. Azərbaycan şifahi-professional musiqisinin aparıcı janrı nuğamatdır. Qəliz sturukturuna , həcm və əhatə dairəsinə, fəlsəfi mahiyyətinə görə muğamlar monumental və möhtəşəm sənət abidələridir.

Bəşər tarixinin müxtəlif taleli şəxsiyyətləri iki şeyə - ədəbiyyata və musiqiyə böyük maraq göstərmiş, ona mənəvi qaynaq kimi baxmışlar. J.J.Russoya görə, musiqidəki “harmoniya təbiətin özündə bir prinsipdir”: buna görə də o, bütün xalqlar üçün ümumidir.

Dünya ədəbiyyatı salnaməsində qiymətli sənət inciləri ilə xüsusi yer tutmuş Höte, Balzak, Tolstoy və başqaları musiqini ilham mənbəyi, qüسسə və kədəri dağıdan qüdrətli vasitə kimi yüksək qiymətləndirmişlər.

Əbdi bəy Şirazi yazmışdır: ”Musiqi cana səfa və ürəyə şəfa bəxş edəndir. Hey ruha təsir edən, dəf dini-imanı aparan, ərqanun könüllərini qarət edən, cəng şur salan, ud atəş vuran, tənbur aşiq oxşayan... bərbat bir Babil səhridir. Bax, budur musiqinin qüdrəti”.

Musiqi insanın hiss və duyğularının harmonik ladlarda ifadəsidir. Çoxjanrlı, müxtəlif formalı musiqi əsərləri həyat, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında insan duyğularıdır. Bu duyğular insana əxlaqi gözəllik, mənəvi saflıq; həyat eşqi bəxş edir, insanı düşündürür, onu həyata bağlayır, humanizm və ədalətin təntənəsinə sonsuz inam oyadır. Zəmanəmizin qüdrətli qəzəlxanı Ə.Vahid yazırdı:

Musiqi qəm dağıdır, zövq v erir insana,
Dərək etməz bunu onlar ki, səfalətləri var.

Musiqimiz çoxjanrlı, müxtəlif formalıdır. Fərəhli milli qürur hissi doğuran budur ki, Azərbaycan musiqisi “bir çox xalqların qəlbinə yol açar. Bu musiqi, xüsusilə, Zaqafqaziya və Orta Asiya xalqlarına daha yaxındır. (Ü.Hacıbəyov).

Xalqın mənəvi sərvəti olan musiqimizin yaşaması, təbliği və inkişafında musiqiçilərimizin əməyi böyük, rolu misilsizdir. Onların həyatı bir sıra məziyyətləri ilə qeyri-adidir, hisslərin axarında söz və hərəkət musiqidən bir özgə qüvvət alaraq günəş kimi hərarət verir. Bu yanğını, sevinci, kədəri, xalqın tarixini, eşqini, amalını yaşaya-yaşaya çatdırmaq özü yanğınlardan salamat çıxmaq deməkdir.

Əhsən yqaradana... (esse).

Muğam bir xəzinədir, açarıdır duyğular,
Muğamda sevinc də var, muğamda kədər də var.
Muğam mənim xalqımın misilsiz kamalıdır,
Tarixidir, eşqidir, arzusu, amalıdır.

B.Vahabzadə.

“ Musiqi ilə muğam dinləyirəm mən”

Musiqi ilə muğam dinləyirəm mən,
Muğamat nəğmələr xəzinəsidir.
Təmiz məhəbbətlə sevən, sevilən
Odlu ürəklərin vurğun səsidir.

“Rast”ında mənə var göylərdən dərin,
“Şahnaz”sədasıdır düşüncələrin.
“Şur” Xəstə Qasımın, böyük Mirzənin,
Aşıq Ələsgərin zənguləsidir.

“Zabul”yada salır hicran qəmini,
“Qatar” xatırladır vüsəl dəmini.

“Mahur”arzuların silsiləsini,
Məcnunlar, Kərəmlər nəşidəsidir.

“Bayatı-İsfahan”, “Bayatı-Şiraz”,
“Hicaz”dəsgahından heç doymaq olmaz.
Diqqətlə, həvəslə qulaq as bir az,
Ürək tellərinin dəfinəsidir.

“Segah”ı nə zaman dinləyirəm mən,
Duyğular karvanı keçir qəlbimdən.
Gözəl “heyratı”nı elə bil ki, sən,
Qoç Koroğlumuzun cəngi səsidir.

Çıxıb seyrəngaha bir al səhərdə,
Qulağını bir ver “Bayatı kürdə”.
Dayan “Səmayi-Şəms” oxunan yerdə,
Gör: Necə kamanın inləməsidir?

Bu yurdun kamança, qaval səsi də,
Çoban tütəyinin gur nəfəsi də.
Şirin “Gəraylı”sı, “Şikəstə”si də,
Coşğun bir musiqi şələləsidir.

Səs salmayın, bacılar,sakit olun, qardaşlar, əl saxlayın, uşaqlar... musiqi ilə muğam dinləyirəm mən. Maraqlı, təsirli, mənalı bir hekayət dinləyirəm mən, muğam dinləyəndə... lazım deyil, yazmayın Dədəm Qorqudun tarixini, yanıla bilərsiz, yalnız yazarsınız. O vaxt yaşamamışsınız, ancaq muğam yaşayıb. O mənə hər şeyi söyləyir,

nurani aşiq sazını öz doğma balası kimi bağına basıb simlərin dillərilə mənə Dədəm Qorquddan danışır. Qəm karvanı Fizulinin qürbətdə keçmiş həyatından danışmayın, çünki bir az öncə qoca xanəndə Fizulinin məhəbbət və kədər dolu qəzəlini muğam üstə oxuya-oxuya ulu şairin özünü buraya “gətirmişdi”.

Mən o müdrik insanı lap yaxından gördüm, əlçatmaz sevgisi önündə səcdə elədim, ətəyindən öpdüm. O sanki bahar günəşi idi. Hərərəti məni yandırmadı, odlu nəfəsi qəlbimi, varlığımı isindirdi və..... məni birdə sevmək üçün məhəbbətin qucağına atdı.

Hər şeyi, hər sirri mənə muğam öyrədib və muğam öyrədir: Vətəni, xalqı sevməyi, böyüyə hörməti, Allaha tapınmağı, ədəbi-ərkanı, bu böyük dünyanı....

Beşiyimiz başında analar muğam üstə layla dedilər. Hər gün müəzzin bizi Allah yoluna – həqiqətə muğam üstə səsləyir, bizi ulu yarıdanla musiqinin gücü ilə qovuşdurur. Toylarımız da muğamla başlayır, muğamla yaşayır, muğamla sona yetir.

Muğam təmizlikdir, muğam haqq və ədalətdir. Muğam saflıqdır, paklıqdır, qeyrətdir, namusdur. Muğam vətənin keşikçisidir, muğam xalqın özüdür. Muğam olsaydı xalqımız öz tarixini, türklüyünü, əqidəsini, dinini, dilini itirib kim bilir nəyə çevriləcəkdi....

Muğam xalqın bütövlüyünü, mənəvi böyüklüyünü tarix boyu nəsil-nəsil özünə çatdırır. Nizamini, Fizulini, Nəsimini, Xəqanini, Xətəini, Seyid Əzimi, Sabiri, Vahidi bizə muğam verib. Muğam onların canında, qanında olub. Onlar muğamı öz istedadları ilə birləşdirib hikmət xəzinələri, söz inciləri yaradıblar və nəhayət, muğam sevgi,məhəbbət sədasıdır.

Ah, muğam sədası gəldi, hər şey gözəlləşdi, çiçəklər boy atıb pöhrələndi, dağ şələləsi axıb çağladı,bülbüllər cəh-cəh vurdu, səhrada çiçək açdı, qurumuş düzənlərə göy dolu su çiləndi, göydən zər səpələndi. Muğam sədası gəldi, mələk kimi ucaboy, incəbel qızlar qızılgüllərin, çiçəklərin arasıyla, üstlərinə zər səpələnərkən, yağış onları islada-islada gülüşərək qaçırdılar, səsləri bülbüllərin cəh-cəhinə qarışdı. Donları yağışdan islanıb bədənlərinə yapışdı. Qızılı saçlardan süzülən yağış damlları qönçə

qızılgüllərin ləçəklərində mirvariləşdi, qönçələr körpə dodaqları tək açıldı.... Muğam sədası gəldi. Müqəddəs torpağımıza göz dikənlər musiqinin gücü, sehri qarşısında məğlub olurlar. Muğam yenilməz bir ordu kimi hücum çəkir; muğam bir torpağın təkindən çıxır və düşmənlərə qarşı bir qəzəb seli kimi axıb gurlayır. Muğam şimşək saçan qılınc kimi onları kəsir.

Muğam sədası gəldi. Azərbaycanın tarixini nəyin bahasına olur-olsun İslam dininə qarşı çevirən, onu mərkəzə yarımaq məqsədi ilə türkü türklərin düşməni kimi göstərmək istəyən üzdənirəq tarixçilərin bağı çatladı. Muğam sədası gəldi, hər şeyi rüşvətlə ölçən, pulu kilolarla rüşvət alanların əli qurudu. Muğam sədası gəldi, özündən vəzifəcə kiçiklərə ağalıq eləmək istəyən, vəzifəcə böyüklərə yeddi qat əyilən simasızların sifəti dəyişib daha qorxulu oldu.

....Sakit olun qardaşlar, bacılar, əl saxlayın cavanlar, uşaqlar, muğama qulaq asıram, siz də qulaq asın. Qulaq asmaq azdır, sevin muğamı və bu sevgidən dostlarınıza, özünüzdən kiçiklərə, övladlarınıza pay ayırın. İnanın mənə, hamımız muğamı sevsək, torpaqlarımızda humanizm və ədalət bərqərar olacaq, xəbislik ürəklərdən silinəcək, daşlar da gül bitirəcək.

Muğam ən yaxşı əxlaq dərşidir, muğam bir-birimizə hörmət etməyi, bir-birimizin qədrini bilməyi, alicənablığı, müdrikliyi öyrədəcək. Çünki muğam məhəbbətdən yaranıb. Məhəbbəti, eşqi ulu Tanrı hələ həyat yox ikən Aləmdə icad edib, muğamı sevmək Tanrını sevməkdə, sevin muğamı.

Azərbaycan tarı

Azərbaycan ta qədimdən , əsrlər boyu xalq arasında sevilən görkəmli xanəndələri, aşığıları və gözəl çalğıçıları ilə məşhurdur. Şəhər və kəndlərdə ən müxtəlif musiqi alətləri geniş yayılmışdır. Bunlardan bəziləri xüsusilə məşhurdur. Həmin alətlərdən ən geniş yayılanlardan, adətən, daha çox məhz şəhərlərdə istifadə edilir. Müasir

Azərbaycan tarının yaradıcısı, xalq arasında Sadıqcan adı ilə tanınmış Sadıq Əsəd oğludur (1846- 1902). Sadıqcana qədər tarı diz üstündə tuturdular. O isə ilk dəfə tarı sinədə tutub çalmışdır.

Tar mizrabla çalınan simli alətdir. Gövdəsi səkkiz rəqəminə bənzər çanaqdan (böyük və kiçik çanaq) ibarətdir. Çanağın üzərinə balıq dərisi çəkilir. Müasir tarın on bir simi var: qoşa ağ, sarı və kök simlər əsas, qalın beş simi – iki cüt zəng sim və kök sim rezonans simlər adlanır.

Tarın tembri çox ifadəli, səsinin gücü yüksək, diapazonu genişdir. Ona görə də tarda ən çox muğamları ifa edirlər.

Tar sazəndələr ansamblında (üçlükdə), xalq çalğı alətləri ansamblı və orkestrində əsas alətdir. Bəzən Azərbaycan bəstəkarları tarı simfonik orkestrə də daxil edirlər. Dahi Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” operası buna misal ola bilər.

Azərbaycan xalqı özünün məşhur muğam ustaları, tarzənləri ilə haqlı olaraq fəxr edir. Sadıqcan Əsəd oğlu (1846-1902), Qarabağlı Zeynal (1861-1918), Şirin Axundov (1878-1927), Qurban Pirimov (1880-1965), Mənsur Mənsurov (1887-1971) kimi ustad çalğıçıların adları bu gün də hörmətlə yad edilir, sənətkarlıqları yüksək qiymətləndirilir. Bu tarzənlərin hər birinin fərdi ifaçılıq üslubu olmuşdur. Ə.Bakıxanov da özünəməxsus yaradıcılığa, fərdi üsluba malik kamil sənətkar olmuşdur.

Muğam Şərqi bir çox xalqlarının musiqisi kimi Azərbaycan xalq musiqisinin də ən mühüm sahələrindən biridir. Tsiklik kompazisiya kimi yaranaraq cilalanmış formaya salınan muğam Azərbaycan musiqi mədəniyyətində xalqın dünya görünüşünün və əhval ruhiyyəsinin dərinədən və cəmləşdirilmiş ifadəsi kimi, milli estetikanın əsası kimi qarşıya çıxır. Böyük Üzeyir Hacıbəyovun muğamları Fizulinin poemasına müvafiq forma sayaraq ilk operasında ariyaları, məhz, muğamla əvəz etməsi heç də təsadüfi deyil.

Dərin düşüncədən ən yüksək emosional səviyyəyədək insanın daxili vəziyyətinin dinamikasını simvolizə edən ifadəliliyin çox böyük spektri, obrazlı diapazonun genişliyi də burdan irəli gəlir. Bütün bunlar həm muğamın fəlsəfi konsepsiyasında, həm də onun

obrazlı məzmununda təcəssümünü tapıb. Muğam sənətinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də lirik hekayətin və emosional dolğunluğun son dərəcə üzvi surətdə üzləşməsinə də, birləşməsidir.

Azərbaycanda muğamı, adətən, üçlüyün(tar, kamança, qaval) müşayiəti ilə xanəndə ifa edir (çox vaxt xanəndə qavalı özü çalır). Belə ansamblın ifa etdiyi vokal instrumental bütöv muğam dəsgahı adlanır. Dəsgah muğamın küll halında, yəni, onun dəramədinin, bütün şöbə və guşələrinin, eləcə də hər şöbənin təsnif və rəng, yaxud diringələrinin ardıcıl ifa olunması deməkdir. Muğam kompazisiyasına daxil olan şöbələr əsərin musiqi-poetik məzmununu müəyyənləşdirən improvizə reçitavit səpkili vokal melodiyalardan ibarətdir. Bunlar dəqiq ritmə malik mahnı və rəqs epizodları ilə əvəzlənir. Mahnı epizodları təsnif, rəqsinki isə rəng adlanır.

Muğamların monumental, silsilə formaları, eyni zamanda, ən kiçik detalların son dərəcə cilalanması melodiyanın ifadəlilik imkanlarının əks etdirilməsindəki çoxplanlılıqla fərqlənir.

Vokal – instrumental muğamdan fərqli olaraq çox vaxt rəngdə ifa edilmir. Muğamda xalqımızın müdrikliyi, onun xarakteri, taleyi əks olunmuşdur, bir sözlə, mayamız muğamla yoğrulmuşdur. Milli musiqimizin daha çox inkişaf etmiş forması muğamlar klassik sənət səviyyəsinə qalxmışdır. Bizə elə gəlir ki, muğamın bu cür yüksək qiymətləndirilməsi yalnız musiqinin özü ilə deyil, həmçinin onun ifasının mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Muğamın ifası alətdə mükəmməl çalmağı bacarmaqla yanaşı, həm bütün kompazisiyanın quruluşunun qanunauyğunluqlarına, həm də şöbədən-şöbəyə keçidin məntiqinə bələd olmağı tələb edir. Lakin bu hqalda da muğamı standart şəkildə, formal ifa etmək də olar, çünki keçidləri, tamamlamaları daha maraqlı, musiqiyə şirinlik gətirən çoxlu xallar vurmaqla orijinal səsləndirmək mümkündür.

Unudulmamalıdır ki, muğam kompozisiyasının bütün strukturu kifayət qədər mürəkkəbdir, onun şöbələrindən hər birinin öz dayaq nöqtələri var və ifaçı bütün bunları bilməli, yadda saxlamalıdır. Bu səbəbdən xanəndələrin instrumentalçıların heç də hamısı muğamı yüksək səviyyədə ifa edə bilmir. İfaçılar hələ keçmişdən tanınmış

ustadların ətrafında cəmləşir, onlardan muğam sənətinin sirlərini öyrənirdilər. XIX əsrdə Şuşada, Şamaxıda, Bakıda musiqi məclislərində dövrün ustad musiqiçiləri ifaçılığın qaydalarını gənclərə öyrədirdilər. Tez-tez dinləyicilərin və muğam bilicilərinin məclislərində, bəzən toylarda, şənliklərdə və ya həvəskarların bəhsləşmələrində xanəndələr, instrumentalçılar çıxış edir, ən yaxşı ifaçılar müəyyən olunurdu. Belə "müsabiqələr" istedadları üzə çıxardır və zaman keçdikcə onların şöhrəti başqa yerlərdə yayılırdı. Bu qayda ilə ifaçılar peşəkarlaşır və artıq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən muğamlar geniş konsert estradasına çıxır. "Şərq konsertləri" adlanan tədbirlər keçirilirdi.

Görkəmli muğam ifaçılarının adları mədəniyyət tariximizə həkk olunub. Onların arasında tarzənlər də var: Sadıqcan, Cavad bəy Əlibəy oğlu, Usta Zeynal Qarabağlı, Məşədi Cəmil Əmirov, Qurban Pirimov, Mənsur Mənsurov, Bəhram Mənsurov, Əhməd Bakıxanov, Hacı Məmmədov, Əhsən Dadaşov və s.

Əsrlər boyu musiqi sənətinin mühüm sahəsini təşkil edən muğamlar xalqın bütün həyatı ilə, onun mənəvi dünyası ilə sıx bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, Nizami, Fizuli kimi dahiləri öz əsərlərində muğamı tərənnüm etmişlər.

Nizami "Xosrov və Şirin" poemasında yazmışdır:

Nikisa , necə ki demişdi Şirin.

Bir qəzəl oxudu Rast üstə həzin...

yaxud:

Barbədin setarı qaldırdı səsi,

Bir məst aşiq kimi saza vurdu əl,

Üşşaq pərdəsində oxudu qəzəl.

və ya,

İsfanah pərdəsi başladı Nəva,

Oxudu eşq ilə bir gözəl hava...

Sadıqcan, Q.Primovun ənənələri, dövrümüzün ustad tarzənləri Əhsən Dadaşovun, Adil Gərayın, Hacı Məmmədovun təcrübəsi nəsildən-nəslə keçmişdir. Onlardan hər

birinin özünəməxsus ifaçılıq tərzı var ıdı, hər bırı öz repertuarının bənərsızlıyı ilə fərqlənırdı. Qurban Pırımovun ifasında “Çoban bayatı”, Əhsən Dadaşovun “Şur”, Hacı Məmmədovun “Orta Mahur” və not repertuarı daha məşhur ıdı. Təbıı kı, keçmışdə yaşamış tarzənlər müasır həyatın dinamakasını, emosıonal dolğunluğunu, ifaçılıq üsullarının çoxplanlılığını görməmış və ifaçılıq texnikaları da ındıki kımı ınkışaf etməmışdı. Lakin ötən illərdə olduđu kımı, ındı də tarzənlərin bırı çoxunun repertuarında elə əsərlər var kı, bunların ifası təkcə virtuoızluğu ilə deyıl, həm də ıncəlıyı, dərin mənəlılığı ilə, ifasına fərdılik, mükəmməllık verən çoxlu əlavə çaları ilə dınləyıcını valeh edır. Dınləyıcı ifaçı ilə onun ifa etdıyı əsərin üzvı vəhdətını hiss edır.İfaçı muğamın yaradıcısına çevrılır və dınləyıcıyə elə gəlır kı, həmin muğamın mahıyyətını, ruhunu və xarakterını ona yalnız o çatdıra bılər. Hal–hazırda Ramız Qulıyev, Fırız Əlıyev, Möhlət Müslümov, Ağasəlim Abdullayev, Elçın Həmidov, Yumay Qədimova Azərbaycan xalqının məhz belə tarzənləri səviyyəsınə yüksəlmişdırlər.

X X X

“Azərbaycan tarı” terminı Azərbaycanında işlədilməsə də, Qafqaz və Orta Asiya respublikalarında, İranda musiqişünaslar arasında çox işlədılən sözlərdəndır. Əslində tar sırf türk alətidır.

Tanınmış musiqi tədqiqatçısı Fırudın Şuşınski (1925-1997) “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” adlı kitabında tarın yaranma tarixi ilə əlaqədar “Yeni yol” qəzetinə istinadən (1929-cu il №15) yazırdı: ”...Mötəbər tarixi vəsiqələrə əsaslanıb deyə bılərik kı, tarı miladın X əsrində Türküstan türklərindən olan Tərhanın oğlu Məhəmməd Cərcə şəhərinin Fərab adlı bırı kəndində qayırmışdır”.

Gördüyünüz kımı , tar alətinin kim tərəfindən, nə zaman yaradıldığını və dəqiq ünvanını F.Şuşınski göstərmişdir. Həmin dövrdən, yəni X əsrdən tar alətindən Azərbaycanda da istifadə edilmişdir. Tarın “atası” sayılan Mirzə Sadıq Əsəd oğlu (1846-1902) 1870-1875-ci illərdə tar üzərində bırı sıra uğurlu islahatlar apardıqdan sonra alətə qonşu ölkələrdə Azərbaycan tarı adı verilmişdir. Tarın əski forması isə 1875-ci ildən sonra “İran tarı” kımı adlandırılmışdır. Çünki, İranda bu növ tarlardan o vaxtdan

müasir dövrə kimi də istifadə edilir. İranda Sadıqcanın (Mirzə Sadıq Əsəd oğlu el arasında çox sevildiyindən ona Sadıqcan kimi müraciət edilirdi) tarlarından da istifadə edilir, belə tarlar İranda Azərbaycan tarları adlandırılır. Professor Vaqif Əbdülqasimov “Azərbaycan tarı” kitabında əski yəni “beş simli tarın“ mahir ifaçısı, prof.Jan Dürinqin qədim mənbələrə əsaslanan fikirlərini yazır. ”Rübablara daha yaxın olan həmahəng səslə tellərə malik olan tar həmişə Qafqazda olmuş və XVIII əsrin sonunda oradan İrana gətirilmişdir”. Elə həmin kitabda V.Əbdülqasimov İran musiqişünası Ruhulla Xalığın “Sərqozəştə-musiqiyə-İran” əsərindən həmçinin, İranda uzun illər fars musiqisinin tədqiqi ilə məşğul olan amerikalı alim Ella Zonisin “Klassik fars musiqisi” adlı əsərindən nümunələr göstərərək tar adlı alətin İrana Qafqazdan, daha doğrusu Azərbaycandan gətirilməsi haqda məlumat verir. “Tar” sözü farsca sim, tel deməkdir. Simli mizrabla çalınan alətin adıdır. Azərbaycan tarı dedikdə isə azərbaycanlı Sadıqcanın formalaşdırdığı, təkmilləşdirdiyi tar növü nəzərdə tutulur. Tar haqqında kitabda Azərbaycan tarı, şərq tar, bas tar, bəm tar, əsa tar, İran tarı, Qafqaz tarı, qədim tar, saya tar, sədəfli tar, vətər başlıqları ilə məlumat verilir.

Muğam adlarının yaranması haqqında

Muğam,şöbə və guşə adlarının yaranma tarixi ilə bu günə qədər bir çox musiqişünas və ifaçılar maraqlanır. Muğamlar haqqında elmi traktatlar Şərqin böyük musiqişünasları – Əbdülqədir Məraqi, Səfiəddin Urməvi, əl-Fərabə və başqaları tərəfindən yaranmışdır. Onlar öz elmi əsərlərində muğamların yaranma tarixindən, şöbə və guşələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən, musiqi alətlərində istifadə olunan ifaçılıq ştrixlərindən və bir çox başqa xüsusiyyətlərdən bəhs edirlər.

Bütün muğam, şöbə və guşə adlarının yaranma tarixi 4 qismə bölünür:

1. Say adları
2. a) yer, məkan adları (toponimlər)

b) xalq, tayfa, qəbilə adları

3. Tarixi şəxsiyyət və ifaçının adı ilə bağlı muğam və şöbə adları.

4. Müxtəlif adlar

Say adı ilə bağlı olan muğam və şöbələr bunlardır:

1. Yegah
2. Dügah
3. Segah
4. Çahargah
5. Pəncgah
6. Şeşgah
7. Həftgah

Müasir ifaçılıq adlarını çəkdiyimiz muğamlardan yalnız beşi ifa olunur.

“Yegah”- “Rast” muğamının ikinci adıdır. Fars dilində işlədilən “Yegah” (birinci) sözünün mənası, ərəb dilində işlədilən “Rast” (düz, doğru, dürüst) ilə uyğun gəlir. Keçmişdə və hal-hazırda türk musiqisində “Rast”a bəzən “Yegah” da deyirlər.

“Dügah” - fars kəlməsidir, tərcüməsi –iki mövqe, məkan, vəziyyət, məcazi mənası-2 vaxt deməkdir. Məsələn: axşam-səhər, gecə-gündüz və s.

“Segah” - üç mövqe, məkan, vəziyyət deməkdir. Forma etibarilə “Segah” muğamına baxsaq, onun 3 böyük hissədən ibarət olduğunu görürük. Bu hissələr “Zabul”, “Segah” və “Hissar-müxalif”dən ibarətdir.

“Çahargah”- qədim musiqi alimlərinin fikrincə göy gurultusu ilə əlaqədardır. Məhz təbiətin bu hadisəsi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Üzeyir Hacıbəyov “Çahargah” muğamının dinləyicidə coşğunluq və ehtiras hissi oyatdığını qeyd edir. “Çahargah” muğamı Yaxın Şərqi xalqları musiqisində ən çox şöhrət qazanmış muğamlardan biri, onların musiqisinə, mənsub muğam köküdür.

“Pəncgah” – “Rast” muğamının zil pərdəsidir. Bu hissənin ahəngi çox gərgin və ciddidir. “Pəncgah” şöbəsinin “Rast” dəstgahında tutduğu mövqe çox əhəmiyyətli olduğundan, “Rast” dəstgahı çox zaman “Rast-Pəncgah” adlandırılır. İran musiqisində

də “Rast-Pəncgah” adlı muğamın olmasını fransız alimi Jan Dürinq özünün “İran musiqisinin ənənələri və mənşəyi” adlı elmi kitabında bir daha təsdiq edir.

“Şeşgah” və “Həftgah” – muğam və şöbə adı kimi heç bir mənbədə qeyd olunmayıb. Lakin Əfrasiyab Bədəlbəylinin “Musiqi lüğəti” kitabında bu adlar diatonik səs düzümünün 6-cı və 7-ci səsi kimi şərh olunur. Burada maraqlı bir sual meydana gəlir. Necə olur ki, eyni kökə mənsub olan bu say adlarının bir qismi muğam və şöbə adı, digər qismi isə səs düzümünün pərdələri kimi adlansın?

Tarixdən məlumdur ki, keçmiş zamanlarda insanlar “7” rəqəmini ilahi rəqəm sayırdılar. Məsələn: “göy qurşağının 7 rəngi”, “göyün 7 qatı”, “kainatın 7 möcüzəsi”, “həftənin 7 günü” və s. buna misal ola bilər. Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kitabında yazır: “Ərəb, İran və Avropa musiqişünaslarına, görə, qədim yunanlar yeddi səma cisimlərindən hər birinin Pifaqor tərəfindən icad edilmiş 7 tondan birinə müvafiq olduğunu zənn edirlərmiş”. Beləliklə, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, keçmiş zamanlarda muğam musiqisi 7 əsas avazatdan ibarət olmuş və yuxarıda adları çəkilmiş ardıcılıqda adlandırılmışdır.

Sonralar isə hər inkişafda olduğu da inkişaf edərək, zaman ötdükcə, yeni şöbələr, guşələr zənginləşmiş və nəhayət, bu dövrdə öz intişarını tapmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Yegah”, “Düghah”, “Segah”, “Çahargah” bütöv muğam “Pəncgah” isə şöbə kimi səslənir. Say adları ilə bağlı olan daha bir faktı göstərmək olar. Ərəb musiqisində yegah, düghah, segah, çahargah, pəncgah, şeşgah və həftgah səs düzümünün pərdələri kimi adlandırılır. Bu faktı ərəb musiqişünası Fərruk Ammarın yazılarında aydın görmək olar.

Bir çox muğam və şöbə adlarının yaranma tarixi öz yerləri və məkanları ilə əlaqədardır. Qarabağ şikəstəsi, Şirvan şikəstəsi, Salyan şikəstəsi, Şikəsteyi-fars, Arazbarı, Bayatı-şiraz, Bayatı-İsfahan, Bayatı-kürd, Ərak, Əfşarı, Ovşarı, Əşiran, Zabul, Heyrat-Kabili, Osmanlı, Katar, Hicaz, Nəva-Nişapur, Hissar, Xavəran, Mavərənnəhr, Pəhlivi, Tehrani, Azərbaycan, Xarəzmiyyə, Mahur-hindi və bir çoxlarını buna misal gös-tərmək olar. Bu muğam və şöbələrin hər birinin adı, onların hara aid olduğunu bizə

bir daha sübut edir. Məsələn: ”Çahargah” muğamında ifa olunan “Hissar” Hindistanda, Dehli şəhərinin yaxınlığında yerləşən kiçik bir kənd adıdır. ”Hissar” daha bir ölkədə, İranın Xorasan əyalətində yer adıdır. Qədim Midiya dövlətində bu yerə “Hissar-təpə” deyirdilər. Lakin bir sıra musiqişünas və ifaçılar bu şöbəni “Hissar” deyil, “Hasar” və ya-xud “Həsar” adlandırırlar.

“Hasar” – “çəpər” deməkdir, çəpərin isə muğama heç bir dəxli yoxdur. Bu cür fərziyyə düzgün sayıla bilməz. Çünki bütün muğam və şöbə adları hələ qədim zamanlarda ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Şərqi böyük musiqişünasları Məraği, Urməvi, Fərabî və başqaları söz traktatlarını məhz ərəb əlifbası ilə yazmışlar. Ərəb əlifbası ilə “Hissar” sözünün yazılışında isə biz birinci hecədə “A” hərfinə rast gəlmirik. Bu bir daha şöbənin “Hasar” deyil, ”Hissar” olduğunu sübut edir.

Başqa bir misal çəkək: Rast muğamında “Mayə”nin bir oktava yuxarı səslənməsinə “Ərak” deyilir. Əfrasiyab Bədəlbəyli “Musiqi lüğəti” kitabında bu şöbənin adı haqda belə yazır: “Bu muğam şöbəsinin “Ərak” yoxsa “İraq” adlandırılmasında hansı sözün daha düzgün olduğu məsələsi muğam ifaçıları və musiqişünaslar arasında çox vaxt mübahisəyə səbəb olur. Muğamatın şöbə və guşilərindən bir çoxunun adı, bilindi ki, coğrafi adlarla əlaqədardır. Həm də belə hallarda muğam adları çox vaxt ölkə, məmləkət adı ilə yox, məhz şəhər adları ilə adlanır. Belə olan sürətdə, hamıya məlum olan “İraq” ölkəsi olduğu kimi, həm də Şiraz, İsfahan, Nəhəvənd şəhərlərinin qonşuluğunda “Ərak” adlı şəhərin də olduğunu nəzərə alsaq, muğamın ifaçılar və musiqişünaslar tərəfindən “İraq” deyil “Ərak” adlandırılması tamamilə düzgün sayıla bilər.

“**Mahur – Hindi**” dəstgahı Azərbaycan musiqisində xüsusi yer tutur. Bu muğamın adından onun hara mənsub olduğunu dərhal görə bilərik. “Mahur” Hindistanda kiçik bir şəhər adıdır. Tarixdən bildiyimiz kimi, Hindistan vaxtilə müsəlman hökmdarlarının hakimiyyəti altında olmuşdur. Bu dövrdə Hindistanda böyük dəyişikliklər əmələ gəlir. Yaxın Şərqi ölkələrinin mədəniyyəti və incəsənəti hind mədəniyyətinə böyük təsir göstərir. Şərqi ölkələrinin muğam sənəti də hind musiqisinə

məhz bu dövrdə öz təsirini göstərir. Eləcə də hind musiqisinin intonasionaları muğam sənətinə təsir edib, onu zənginləşdirmişdir. Hal-hazırda “Mahur–hindi” həm Azərbaycan, həm İran, həm də türk və hind musiqisində xüsusi yer tutur. Hind raqalarının bir neçəsi məhz “Mahur” məqamında ifa olunur. “Mahur” sözü dəqiq tərcümədə - uçurum, dərin yarıq deməkdir. Azərbaycanda Mahurun başqa növü də mövcuddur. Bu “Orta mahur” “Mahur – hindi”nin variantı olub, “Bərdaşt”dan deyil, “Hüseyni” şöbəindən çalınıb- oxunur.

Azərbaycan musiqisinin əsasını təşkil edən muğamlardan biri də “Bayati –Şiraz” dəstgahıdır. Öz gözəl və dərin təsir qüvvəsinə görə musiqi ədəbiyyatımızda çox vaxt “Ərusi–musiqi”, yəni musiqinin gəlini adlandırılır.

Bayati–Şiraz müstəqil dəstgah kimi yalnız keçən əsrin axırlarından mövcuddur. Keçmiş zamanlar “Bayati–şiraz”, “Bayati–İsfahan” dəstgahının bir hissəsi olub. O zaman “Bayati–İsfahan” dəstgahı bu şöbələrədən ibarət idi: Bərdaşt, Gərduniyyə, Nişibi-fəraz, İsfahanək, Bayati–İsfahan, Nühüf, Hacı Yuni, Naley-i-zənbur, Mənəvi, Pəhləvi, Bayati–kürd, Katar, Bayati–əcəm, Kəbri, Baba Tahir, Azərbaycan, Əbülçəp, Bayati–şiraz, Xavəran, Üzzal, Dilruba.

Sonralar bu 21 şöbə və guşədən ibarət “Bayati–İsfahan” dəstgahından “Bayati–kürd” bölməsi ayrılır. “Bayati–kürd”ü ilk dəfə müstəqil dəstgah şəklində Cabbar Qaryağdı oğlu ifa edib. Beləliklə, “Batati–İsfahan” dəstgahından “Bayati–kürd” bölməsi ayrıldıqdan sonra, yerdə qalan hissələr gələcəkdə “Bayati–Şiraz” muğamını təşkil edir.

Azərbaycan musiqisindən fərqli olaraq, İran musiqisində mövcud olan “Bayati–İsfahan” dəstgahı öz adını dəyişməmişdir. “Bayati–Şiraz” və “Bayati–İsfahan” muğamlarında olan maraqlı faktlarından biri də odur ki, İran musiqisində “Bayati–Şiraz”, “Bayati–İsfahan” dəstgahının şöbələrindən biridir. Azərbaycan musiqisində isə tərsinə, “Bayati–İsfahan” dəstgahının şöbələrindən biridir. Azərbaycan musiqisində isə tərsinə, “Bayati–İsfahan”, “Bayati–Şiraz” dəstgahına daxildir. Bu çox maraqlı bir inkişaf prosesidir.

Muğamların şöbə və guşələrin yaranma tarixi çox maraqlı və mürəkkəb prosesidir. Ola bilsin ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “Şeşgah” “Həftgah” və bir çox bu kimi muğam, şöbə adları vaxtilə musiqi parçaları olmuşlar. Lakin bir çox muğamlar kimi bizim zəmanəyə gəlib çatmamışlar. Ona görə ki, muğam şifahi ənənə ilə nəsildən-nəsilə keçir. Urməvi, Məraği və Fərabinin musiqi traktatlarında da bir çox muğam, şöbə və guşə adlarına rast gəlirik. Lakin onların da əksəriyyəti bizə gəlib çatmamışdır. Ona görə də bir sıra muğam və şöbələrin ancaq adlarını bilirik. Ancaq musiqilərindən heç bir əsər-əlamət yoxdur.

Hal- hazırda muğamşünaslıq elmi qarşısında elə vəzifələr durmalıdır ki, misilsiz zənginliyə xas olan qədim muğamlarımızın getdikcə itməkdə olan nadir şöbə və guşələri qorunub saxlanılsın.

Bir daha muğamlar haqqında

Muğamlarımız nə haldadır? Bu sual bizim əsrimiz başlanan gündən demək olar ki, bu günə qədər bütün muğam ifaçıları, muğam tədqiqatlarını və eləcə də muğamsevərləri çox maraqlandırır.

1920-ci il çevrilişindən əvvəlki dövrdə muğam ifaçılığı Azərbaycanda çox yüksək bir zirvədə durmuşdu. Muğama çox böyük hörmət vardı. O dövrün sənətkarları və sənətsevərləri muğama təkcə musiqi kimi yox, ona bir “elm” kimi də yqanaşırdılar. Yaşlı musiqiçilərin dediklərinə görə, o vaxtlar musiqi məclislərində ifaçı əgər dəstgahda bir şöbəni və ya guşəni düz oxumurdu, ya heç ifa etməzdisə, ya da artıq boğaz və gəzişmələr edirdisə, həmin ifaçıya irad tutulurdu. Həmin ifaçı bir də bu məclisdə oxumaqdan mərhum edilirdi. Muğamın özünə görə forma quruluşu vardı, onu pozmağa heç kimə icazə verilmirdi. Ən kiçik muğam 5 şöbə və guşədən, ən böyüyü isə 40-50 şöbə və guşədən ibarət olurdu. Əsl sənətkarlar və muğamşünaslar demək olar ki, hər bir dəstgahı, muğamı nöqtə-vergülünə qədər tamam-kamal bilirdilər. Onların ardınca gələn gənc ifaçılar nəslə isə ustalara baxıb muğamları öyrənirdilər. Çevrilişdən sonra, yəni keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə muğam “elmi” yavaş-yavaş buraxılıb. Proqramlara diqqətlə baxsaq görürük ki, xalq mahnıları, oyun havaları, aşıq havaları, bəstəkar mahnıları və klassik musiqi muğam ifaçılığını demək olar ki, əlli faiz aradan çıxarmışdı. Bu da o dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. Düzdür, böyük muğam ifaçılarımız hələ var

idi. Amma onların səsi daha çox toy şənliklərindən gəlirdi. Artıq 20-ci illərə qədər olan muğam məclisləri, muğam konsertləri keçirilmədi. Elə bunun da nəticəsi idi ki, muğam musiqi növü kimi qalaraq, “elm” kimi yoxa çıxmağa başlayırdı. Düzdür Üzeyir Hacıbəyli o vaxtlar “Azərbaycan musiqisinin əsasları” əsərini yazır. Həmin əsər o vaxtlar konservatoriyada avropasayağı təhsil alan bəstəkar və musiqişünaslar üçün bir dərslük kimi yazılmışdı. Bu əsərdən başqa muğamın tarixi, nəzəriyyəsi və təhlili üzrə nə bir kitab, nə də bir məqalə yazılmırdı. O ki, qaldı muğam ustası Mirzə Mənsurun çalğısı əsasında Rast, Dügah və Zabulmuğamlarının nota köçürülməsi, o da bir eksperiment idi ki, görək muğamı bilməyənlər notla muğamı necə çalırlar və gələcəkdə bu üsulla muğamı qeyri-millətlərə öyrətmək olarmı? Necə deyərlər, hər dövrün özünəməxsus öz qanunauyğunluqları var...

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq muğam ifaçılığı yeni tərzdə inkişaf etməyə başlayır. Yeni xanəndə və sazəndələr ortaya çıxır. Lakin onlar da muğamın nə tarixini, nə də nəzəriyyəsini dəqiq bilmir, ancaq müəllimlərindən öyrəndiklərini ifa edirlər. Muğam klassiklikdən müasirliyə doğru addımlamağa başlayır. Artıq muğam ifası ilə yanaşı muğam “elmi” də müasirləşir. Muğam əsrin əvvəlindəki formadan uzaqlaşır. Ən böyük dəstgah 10-12 şöbə və guşədən ibarət olur. Orta və ali təhsilli musiqi məktəblərində tar və kamançaya ilk növbədə not, sonra isə muğamı öyrədirlər. Muğamın müasirləşməsi heç də pis proses deyil, bu həyatın tələbidir. Amma hər şeyin ölçüsü, qanun-qaydası olmalıdır. Muğama yabançı xallar, barmaqlar, boğazlar, zəngülələr calaq edilir. Musiqi alətlərində texniki ifaya böyük üstünlük verilir. Muğamın ifasını “etüdə”, “çardaşa” bənzədən ifaçı böyük sənətkar səviyyəsinə qaldırılır. Hamısı da onunla fəxr edir ki, “əjdaha” çalandır, qiyamət texnikası var. Çevrilişdən əvvəl tar və başqa milli musiqi alətlərimiz yalnız muğama və xalq musiqisinə bağlı idi. İndi isə artıq demək olar ki, bu alətlərin çoxu Avropa musiqisinə qulluq edir. Xanəndə və sazəndələrin çoxu Azərbaycan muğamlarına fars, ərəb, hind və sair bəzəklər vururlar. Ən maraqlısı budur ki, həmən bu ifaçılar xarici ölkələrdə konsert verərkən Azərbaycan muğamlarını təmiz, klassik üslubda ifa etməyə çalışırlar ki, ondqan qədimlik qoxusu gəlsin, öz torpağımızda isə ona başqa xalqların çalarlarını əlavə edirlər ki, yəni bu “orijinal” ifadır.

Xanəndələrimizə gəldikdə isə, son illər fars və qismən osmanlı boğazları dəbdədir. Bu müğənnilərdə daha böyük auditoriyaya malikdirlər. Ən maraqlısı da odur ki, fars oxuyanı bircə dəfə də Azərbaycan boğazı oxunmur. Görün bir son 30 ildə muğamlar nə kökə düşüb. Bakının bir neçə kəndindən başqa muğam dinləyicilərinin zövqü dəyişib. Belə güman etmək olar ki, bir az da belə getsək, toylarda muğamlarımızı “simfonik orkestr”, filarmoniyada – konsertlərdə isə “romansları” xanəndələr və sazəndələr ifa edəcək.

Muğam tək o deyil ki, biri çaldı, oxudu, o birisi də qulaq asdı. Muğamda məntiq var. Hər ifaçının da məqsədi o olmalıdır ki, bu məntiqi dinləyiciyə çatdırsın. İfaçı o zaman sənətkar, ustad olur ki, dinləyici onun ifasındakı məntiqi anlayır, onu qəbul edir. Həmə bu məntiq də muğamın əsas qanunudur.

Musiqişünaslığa gəldikdə isə, belə bir mənzərənin şahidi ola bilərik. Muğam elmi ilə məşğul olan və ya maraqlanan hər bir kəs özünü bu işdə “bilici” sayır. Ən maraqlısı odur ki, hər kəs öz fikrini Nyutonun qanunu kimi dəqiq, mütləq bir qanun sayır. Bir şeyi inkar etmək olmaz ki, yaşlı nəsil ifaçılarımız hər biri ayrılıqda muğamlarımızı nöqtə-vergülünə qədər muasir “bilicilərin” hamısından artıq dərəcədə çox bilirdilər.

Oxucu sual verə bilər ki, bəs bu sənətçilər hardan və kimdən öyrənsinlər? Bunun da cavabı var. Klassik muğam ifaçıları özlərindən sonra böyük irs qoyub getmişlər. Bu irs vallarda, maqnitafon və kino lentlərində, videoda, onların xatirələrində, muzeylərdə və arxivlərdə olan əlyazmalarında qorunub saxlanır. Öyrənmək istəyən, istədiyini yerin altından da axtarıb tapar.

Klassik ifaçılar bildiklərini tələbələrinə, muğam həvəskarlarına və tədqiqatçılara həvəslə öyrədirdilər. Bir şeyi bilmədikdə isə heç vaxt demirdilər ki, “belə şey yoxdur, filankəs özündən düzəldib deyir”. Çalışdırlar həmişə şeyi öyrənsinlər. Öyrənmək heç vaxt ayıb sayılmayıb. Bilməyib loğalanmaq isə hələ heç kəsə nə xeyir, nə də hörmət gətirməyib.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Əvəz Rəhmətov . Əhməd Bakıxanov. “İşıq”, Bakı – 1977.
2. Vüqar Əhməd. Şahnaz sədası. “Şərq-Qərb”.Bakı- 1994.
3. Rafiq İmrani . Muğam tarixi. I c. “Elm”. Bakı- 1998.
4. Solmaz Qasımova. Səslən tarım. “Azərbaycan “ – 1998
5. Rafiq İmrani . Muğam Şumerdən başlanır. “Elm”, Bakı- 2000
6. Rafiq Əliyev. Muğamatı necə öyrənməli. “Araz”. Bakı- 2000.
7. Tariyel Azertürk.Muğam “Şumer” türkünün milli mədəni sərvətidir. Sietl, ABŞ, 2001.
8. Abbasqulu Nəcəfzadə. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. İSNB, Bakı, 2003.

Ə à è è ã è è À ç ý ð á à è c à í î ü ö

Íyí Ìèðyøðyòè íí èëy éàðúíáúð òàíúéúðàí. Ñḥçóí yñè iyíañúíáà òàíúéúðàí. Òyèæy ñèðyòàyí éíð, àèð èàìèè, iòàðèè øyðñèééyò, yáìèø àðèàóñèéàèú çèéàèú, Àçyðáàéæàíøóíañ, àyòyíáàø, ñáéèà, uàæú, àèèì, èæðèìàè òààèì, òáéèððàù, ñyðyâyòèè, iòâyáayñ, iàè àèð éíñàí èèìè.

Ùàæú Ìèðyøðyòèí uyèàòàà yñañ àèð àìàèú ààð: òàèáúíà, àyòyíéíy òèàìyò. Éàøàáúú Ìñèáààà uyìèí øyùyðèí éàøúèèàøìañúíà, ýòèøyíèyøiyñèíy íy àyâyð àèæàáìèà, øyðyòèy òèàìyò ýḥñòyðñy ày, uyìèøy àyèàè àíùìà Àçyðáàéæàíáà, Áàèúàà, àíùìà Ìàðèíàáèayàèð. Ííóí uàãáúíáà iyèóíàð íèàðàà òíø ñḥçèyð èøèyòiyèèy àyèàèìèçay àòðòð uèññè éàðàíúð, øḥùðyòè ðòñèèà ày Áàðḥíàíú àððòéyí ñíèààøúìùçèà òyðð àòiyèèy ííà iyùyááyòèìèç íí ààò àðòúð. Ìàèúyíáyð iyñèè, iyæèà Ùàæú Ìèðyøðyòèí òçóíay èñèàìè àèð íóð ààð. Ýḥçèyð ààðèúúíí àéíañúáúð.

Ýòèòìñyð ñèìàñú, iyíàèú, íóðèó ýḥçèyðè, ñàay òyòòàðú èñy ííóíèà, òyðyò iòàààèèè àðañúíáà àèð iyðùyìèèè éàðàáúð. Ìèðyøðyòèy òyìàñààí àíèìòðñàí, ííóí ìðàèòèíy àòøyíay ñàíèè yáyàè íàéè íèàðàà çyíyèí èíñàíèúã àóíèañúíáà ààèúðñàí.

2005-æè èèay ày áó èè Àèìàíèèàíúí Èḥèí øyùyðèíay àóíèà àçyðáàéæàíèúèàðúíúí íḥàáyòè Û Ò àòðòèòàéúíáà ÌÁÁ ày ðòñèèà òçðy òyùáyð ñà÷èèèà.

Ìñèáààà iyèyð ààèà. Ìñèáà Éàøúèèàøàúðìà Òðañòèíèíy òyùáyðè èèìè áòòòí øyùyð èæðèìàèééyòè ííóí òáéèððàù yìyèèyðèíayí øèðàíèúãèà ààíúøúð. Ìñèáààà ìèèèyòèìèçèí àáú, iyáyìèééyòèìèçèí òyðyãàèñè, òyáèèèè ìàìèíy iyèyð ààèà: Íyñèay Çàéíàèíáà àáúíà íòñèàèèè àðàí òààòðú éàðàáúá. Ííóí ìàèèééy àyñàèòè uàñàáúíà áó òààòð iyðâyðèø òàíúá. Ìñèáààà iyñ÷èàèí òèèèìòèñèíy éàðàúì ààèà.

Ìñèáààà èã÷èðèèyí iyáyìèééyò òààèìèyðèìèçèy ýḥðòøèyðèí òyøèèèàð÷ùñú ày ñíííñíðó àà Ìèðyøðyòàèð.

Éàçú÷ùèàð, øàèðèyðèy ýḥðòøèyð òyøèèè ààèà. ðòñèèàíúí èãðèààð íòìàéyíayèyðè èèy èñòè ìòíàñèáyòè Ìñèáàààèú ñíèààøèàðúìùçúí ìòuàòèçy ày àyñòyèèíy òyìàñ éàðàáúá. Ùàæú Ìèðyøðyò ò÷òí ḥíay ìèèèè iyíàòààèð. Íðóàèèàð ò÷òí ìàðààèú íèàòúóíó àóèàðàà Ìèðyøðyò Òyòèèáàèí òyðæòìàèè - uàèúíà àà àèñèóðñèèà àâyè.

Ìèðÿøðÿô Áàèùàà àíàààí ìeóá. ßñÿýí ñáèèàèÿð ìæàùù Èàðààìeùíùí Ìàðeíáàè èÿíàeíàÿíàèð. Áèèÿñóààð eíòàðíàò ìÿèòÿàeíe àeòeðeá. Áàèù Áíáðÿàòeèà Òàðíeèeóíeíàà òÿùñeè àeùá. Ìñéàà Ììeààÿðeòìÿ Èíñeòeòoóeíàà "Ìàøùí àÿçÿàùeàðù àÿ ìàøùíààeùðíà" òàèeòeòÿñeíàÿ èèè èè ìðóeáíààí ñííðà Ìñéàà Èíìíeíàè Òÿñÿððòòàò Èíñeòeòoóeíàà òÿùñeèeíe ààààí àòàeðeá.

1986-æù èèäÿí ùàè-ùàçùðàà ðÿùáÿðeèè àòàeèè Ìñéàà Èàøùeèàøàùðíà òðàñòeíàÿ òÿùeÿ, áðeàààèð, óñòà, èø eàðàæùñù, ñàùÿ ðÿeñè àÿçeòÿeÿðeíàÿ ÷àeùøùá, 2000-æè èèäÿí áàø àeðàèeòíðàòð.

"Áeóíeíeóí àÿ ÿeè òÿðeèeàèè ñàíàíò" ìðàçòñeíàà ààòòù èèÿ àeññàðòàñeèà ìòààòeÿ ààÿðÿe òàðíeèà àeíeÿðe ìàìeçÿàè àeèìeèè àÿðÿàÿñè àeáí Ìèðÿøðÿô Òÿòeèeàà ñííðàààí àeíe òÿàeèeèÿòeíe eàðeñààeèeàò òçðÿ ààààí àòàeðeá. Ìñéààíùí èíìíeíàè-òÿñÿððòòàòùíùí eíeèøàòù, eàðeñààè ÿñàñeàðeà òÿààeà ààÿðÿe àíeòíðeóã ìòààòeÿ áàeá. ßñÿð Ìñéàà, ðòñeèà àeíe eàðeíàeèeÿòe òÿðÿòeíàÿí ðÿùáÿòeÿ ààðøùeáíùá. Áeèìeí 30-à eàòùí àeíe ìÿààeÿeÿðe Ìñéàà àÿ ÌÁÁ àeíe ìÿeíeóÿ àÿ úòíàeèàðùíàà àÿðæ ìeóíeá, àíeòíðeóã àeññàðòàñeèeàñù ìíííàðàòeèà øÿèeèeíàÿ eøùã òçò ÿððòá.

Ùÿíeí ÿñÿðe ìÿí àeèeìeçÿ ÷ààèðìeøÿí. Òàeàùíùçùí eàeèeèè ìueóíeí ÿñÿðeíe òÿðæòìÿ àÿ ðàààeòÿ áàeá ìðóæeàðùíùçà òÿààeí àòìÿeè ààæeá àeèeàeí. ßñÿð ìðóæeàð òÿðÿòeíàÿí ðÿùáÿòeÿ ààðøùeáíàù. Òÿæðòàè àÿ ìÿçÿðe àÿùáÿòeí òÿçàùòðò ìeáí áó ìíííàðàòeà òÿààeààòààí Áàèùíùí eàøùeèàøàùðùeíàñù, ààeíðàòeà ìÿíçÿðÿñeíeí ðÿíÿàðÿíÿeèè, øíðáí òíðíààeàðùíùí òÿíçeíeÿíÿñè, èíìíeíàè òÿñÿððòòàò àÿçeèeÿòeíeí eíeèøàòù ò÷òí eàðeñàà÷ùeàð, áó ñàùÿeÿðeí ìòòÿðÿññeñeÿðe ò÷òí àÿeÿðeè àÿñàeòàeð. Ìñéàà ìààeèeíe Áàèùeá òÿòàeà àòìÿeèÿ àíùíà øÿùÿðeíeçeí òeíðàñùíù, èíìíeíàè àÿçeèeÿòeíe ìòàñeðeÿøàeðÿ àÿ eòeñÿeàÿ àeèÿðeè. Ìíííàðàòeèeàààí òàeã òÿñÿððòòàòù òàèeòeòÿñeíàÿ òÿùñeè àeáí òÿeÿàÿeÿð àÿ òàeáàeáíà àeèÿðeÿð.

Ùðòìÿòeè ìðóæeàð, eñòÿðàeí ÿçeç ààðààøùí, àíñòeí Ùàæù Ìèðÿøðÿòÿ ùÿñð àòàeèeí àeð øáíðeÿ eàçùíù òàíàìeàéùí:

ßçeç òòòòð ùÿí òÿeÿòe, ñÿeÿòe,
Èíñàíàùð àòíeáíùí àòððò, ÿøðÿòe,

Àðeð, èðaðÿäÿí ãóéóð ùÿäÿðe,
Öðÿêäÿí ñããèðèê áeç Ìèðÿøðÿðe.

Ñãíèè ÿáíäÿ ãíéóá î ×éí ñÿããéíe,
×äüüðüð äüáíüí ùàíü æÿããéíe,
Øäüáíÿ éaðããüá Àèèàù, ãÿããéíe,
Öðÿêäÿí ñããèðèê áeç Ìèðÿøðÿðe.

Ãÿðeá àðøàìèàðãã ääðüðìà ããðããø,
Ìéíeÿðeÿ ñíeããøüí ìeóããóð ñèðããø,
Ûÿéããã óæèèüí ñÿí éãããø-éãããø,
Öðÿêäÿí ñããèðèê áeç Ìèðÿøðÿðe.

Éãðãüìeü, Ìãðèíããè äíüìà îæãüíí,
Àãüíü áèèèðñÿí ùÿð áèð äüããüí,
Àçÿðããéæáí ñÿíÿ à÷üð ãóæãüíí,
Öðÿêäÿí ñããèðèê áeç Ìèðÿøðÿðe.

Áãèüeá äãèðñÿí ñÿí ðãç-ðãç ñÿðÿð,
Bè òóðãããèðüí, áÿèèÿ, ìeí ìÿðÿð
Øáíÿíäÿ Ñÿðÿð äÿ ñÿíÿ øøèð äãÿð,
Öðÿêäÿí ñããèðèê áeç Ìèðÿøðÿðe.

Ûÿðãÿí ÷ÿðeí ÿóíeÿð ìeóã ðÿèãÿðe,
Àè ø÷óí ÷ÿèìèñÿí ìeí áèð çÿüìÿðe,
Bçóíÿ ããðããø ñãé Áðããð Bùìÿè,
Öðÿêäÿí ñããèðèê áeç Ìèðÿøðÿðe.

Həkim-şair Mirbalabəy

Dünyasını vaxtsız, erkən dəyişmiş Seyyid Mirbalabəyin əlyazmaları ilə tanış oldum. Vətən məhəbbəti, Vətən yanğısı bir leymotiv kimi onun yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Milli mənəvi dəyərlərimizə sevgisi, dövlətə, dövlətçiliyə, xalqına bağlı, Vətənə, elinə-obasına, doğma Perinbel kəndinə misilsiz məhəbbəti olub mərhum şairin.

Poeziyamızın əbədi, əzəli mövzularına xələfləri, sələfləri kimi o da müraciət edib. Bir seyid kimi şəcərəsinə dərin əbədi sevgisi varıymış. İslama, onun xadimlərinə, ulu babaları saydıqları imamlara, İslam tarixini əks etdirən şeirlərə üstünlük verib Seyyid Balabəy.

Ürək ağrıdan odur ki, özünün qeyd etdiyi kimi, 30 il kardioloq işləyib, ürəklərə şəfa verib. Özü isə qəlb narahatçılığı ilə maddi imkansızlıq ucbatından cərrahiyyə əməliyyatı keçirə bilməyərək dünyasını dəyişib. Ölümdən qorxmayan həkim-şair, müsəlman Seyyid Mirbalabəy üzünü dağlara tutub «Dağlar» qəsidəsində yazır:

Dinlə məni köksü çəmən,
Zirvəsi qar, bizim dağlar.
Səndən ayrı düşəndə mən,
İstəmədim özüm, dağlar.

Dövrən məni üstələdi,
Arzumu alt-üst elədi.
Ayrı salıb qəsd elədi,
İstədi ki, bezim, dağlar.

Sən təbibsən mənə xəstə,
Qoyma ölüm tunc qəfəsdə.

İcazə ver, son nəfəsdə,
Köksün üstə gəzim, dağlar.

Şair sonda əcəl donunu geyib dağlara qucağında susmaq istəyilə poetik sözü belə yekunlaşdırır.

Mən Miriyəm, ta nə deyim,
Yoxsa səni yenə öyüm,
Gəldim əcəl donun geyim,
Qucağında susum dağlar.

Seyyid Mirbalabəy istər hecaya, onun müxtəlif hecalarında, istərsə də əruzda qələm işlədərək bəzi poetik uğurlar qazanan şair olub. Qezəllərə daha çox üstünlük verib şair-qəzəlxan Mirbalabəy. Mərhum qəzəlxan-şairə Elnarə Buzovnalıya ithaf etdiyi qəzəldə onu «qəzəlin şahzadəsi» kimi səciyyələndirməklə yeni poetik deyim müəllifi kimi diqqəti cəlb edir:

Mən də Elnarə şirinlikdə ona eşq dilədim,
Bir məhəbbət ki, cana sevgili divanəsi var.
Sən də yazdın a Miri ol şuxa bu şux qəzəli,
Bilsin axır qəzəlin bir yeni şahzadəsi var.

Kitabda müəllifin əruz və hecaya yazılan qəsidələri, mərsiyələrinə də rast gəlirik. Üzünü uca Allaha tutan şair Kərbəla müsibətindən tutmuş İmam Hüseyn faciəsinə qədər, bir çox dini mövzuları həzmə çəkir, gah imamlar üçün ağlayır, gah da öz taleyinə ağlayır. Ş.İ.Xətaiyə mərsiyəsində Pərvərdigara üçün tutmaqla o da sələfi kimi o gözəgörünməz cənab Haqqın qüdrətinin bədii-poetik, ilahi səciyyəsini vermək istəyir:

Ey bütün aləmlərə memar olan Pərvərdigar,
Əlvan-əlvan xilqətə rənglər olan Pərvərdigar.

Onun qəzəl, qəsidə, mərsiyələrində Qurani Kərimin ayə və surələrində irəli sürülən fikirlər öz əksini məharətlə canr tələblərinə uyğun olaraq məqamında, məramında tapmışdır. Eyni zamanda bir poetik nümunələrdə original mübaliqələrin də şahidi oluruq. Belə mübaqilələr qəsidələrin bədii silqətini daha da artırır, gözəlləşdirir.

Ümumiyyətlə Mirbalabəyin əsərlərinin dilinə, leksikasına fikir verdikdə bir aydınlıq görürük. Bəzi heca vəznində yazılan şeirlərdə, istər qəzəllərdə də yumor, satirik ruh da müşahidə olunur.

Poetik topluda iqtisad elmləri doktoru, Moskvada yaşayan görkəmli Azərbaycan oğlu, DAK-ın və MDB üzrə rəhbəri Hacı Mirəşrəfə həsr olunmuş şeiri də var.

Mərhum şair Moskvada olarkən Mirəşrəfin qonağı olub, qarşılıb, yola salınıb, hörmət görüb.

Oxuculara məlumat verim ki, bu kitabın da sponsoru Hacı Mirəşrəfdir. Allah köməyi olsun. Allah əvəzin versin. Və onu da qeyd edim ki, bu kitabın çapını intizarla gözləyən, bu işdə can yandıran Hacı Mirsəfərdir. Mirsəfər hal-hazırda infarktdan xəstəxanada yatır. Həkimlər danışmağa şadağan eləyiblər. Bu sətirlərin müəllifinə çətinliklə dedi: -Vüqar müəllim, «ön söz» hazırdır, daha sənə arxayınam, kitabdan muğayət ol. Düzdür Mirbalabəylə yəznə-qayındırlar, bir nəslin övladlarıdır. Söhbət qohumluqdan getmir. Rəhmətlik Mirbalabəy həqiqətən yaxşı insan olub. Həm gözəl həkim, həm də yaxşı şair. «Heyif, dövrən səni üstələdi» (S.Mirbalabəy). Allah səni rəhmət eləsin, Seyyid Mirbalabəy, cəddinə qurban olum ay ağam, cəddin köməyimiz olsun.

H.X.Qaradağski (Qaradaği) : "Fələyin bir belə dövrü olacaqmış..."

XIX əsrin II yarısında, 1854-cü ildə quberniya mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi bu şəhərin siyasi, iqtisadi və inzibati qüdrət və mövqeyinin artmasına təkan verdi. Bakı sosial həyatın bütün problemlərini tənzimləyən mərkəzə çevrildi. Burada kapitalizmin sürətli inkişafı məmləkətin əyalətlərinə sirayət etdi. Naxçıvanda duz, Daşkəsəndə dəmir, Gədəbəydə mis mədənləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat inkişaf etməyə başladı. İstehsal formaları zənginləşdi, sənaye ocaqları inşa edildi. Ucqar bölgələrlə mərkəz arasında əlaqələr genişlənməklə əhalinin

hərəkətdə olması və tərkibinin dəyişməsi və s. Azərbaycanın orta yüzilliklərdən “yadigar” həyat-tərziini dəyişdi. Feodal qapalılığından qurtarıb ümumrusiya bazarına qoşuldu.

Iqtisadi həyat birliyinin formalaşması soykök, dil, mədəniyyət və tarixi ərazi birliyi olan Azərbaycan əhalisinin millət kimi yaxınlaşmasına səbəb oldu. Türk millətinin-azəri türklərinin millət kimi formalaşmasının kuliminasiya nöqtəsinə yetişməsi milli şüurun tərəqqisinə zəmin yaratdı.

Sosial arenaya din birliyi, “müsəlman”adı altında yox, millət birliyi, “türk” məfhumu ilə qəlbi döyünən, beyni düşünən, bu iki anlayışı bir-birindən ayıran və fərq qoyan şəxslər gəldi. Nəhayət, milli şüurun oyanması ilə milli həyat və milli hərəkətlərin oyanması dövrü başladı.

Azərbaycanda milli burjuaziya formalaşdı. Azərbaycan burjuaziyası kapitalist dünyasında varlığını təsdiqləmək üçün, cəmiyyətdə inqilabi funksiya yerinə yetirməklə orta əsrlərdən qalma zərərli üsullara, ənənələrə, təsisatlara qarşı mübarizə aparmaqla ölkənin iqtisadi və inzibati işlərini ələ keçirməyə başladılar. Az müddətdən sonra milli burjuaziya rus və Avropa kapitalistlərindən zəifliklərini hiss etdilər. Çünki milli burjuaziya ictimai şüuru zəif olmaqla məktəb, mətbuat, müasir mündəricəli ədəbiyyat, ixtisaslı kadrlar, pedaqoq, mühəndis, hüquqşünas, idarəedicilər məmurlardan məhrum idi. Buna görə də gənc burjuaziyamız inqilabi bir funksiyanı yerinə yetirməyə başladı. Bütün söylərini, fəaliyyətini milli mənlikdən təzahür edən və ictimai yüksəlişə, dirçəlişə yardım edən mədəni vasitələrin formalaşdırılmasına və tətbiqinə istiqamətləndirdi.

Çağdaş şəraitdə həyati əhəmiyyət qazanan xalq işinə M.Axundov və H.B.Zərdabi başda olmaqla müəyyən mərhələlərdə A.Ə.Hüseynzadə, C.Ünsüzadə, A.O.Çernyayevski, H.X.Qaradaği, S.Vəlibəyov, F.B.Köçərli, R.B.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, M.T.Sidqi və b. ibarət ayrı-ayrı zümrələrdən çıxmış ziyalılar, H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və Ş.Əsədullayev kimi milyonçular qoşuldular.

XIX əsrin 80-cı illərində Qafqaz türkləri mühitində ibtidai məktəb yaratmaq uğrunda təşəbbüslər meydana gəldi. Azərbaycanın bir sıra kənd və nahiyələrində ibtidai məktəblər açıldı. 1887-ci ildə S.M.Qənizadə və H. Mahmudbəyov Bakıda “Rus-müsəlman”, M.T.Sidqi 1892-ci ildə Ordubadda “Əxtər” və 1894-cü ildə Naxçıvanda “Tərbiyə” məktəblərini açdılar. Şəkidə və Şirvanda O.F.Nemanzadə və M.H.Şeyxzadə məktəblər təşkil etdilər. Bununla da üsuli-cədid ideoloji tədris metodikası bütün məktəbləri əhatə etdi.

XIX yüzilliyin sonunda ayrı-ayrı fənlər üzrə dərslik, dərs vəsaiti yaratmaq ideyasına müvafiq olaraq təşəbbüslər başladı. 80-90-cı illərdə A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun “Vətən dili” (II h,1888), Ə.Rəsulzadənin “Ümmətül-ehkam” (1889), “Qəvaidi-müxtəsər farsı” (1891), C.Ünsizadsənin və H.K.Romartsevin “Müəllimi-islani-rusi” (1890), “Lügəti rusi və türki” (1890), “Kilidi-ədəbiyyat” (1990), R.Əfəndizadənin “Uşaq bağçası” (1898), N.Nərimanovun “Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (1899) və s. dərsliklər yazılıb nəşr olundu.

O dövr üçün çox əhəmiyyətli və bu gün də tarixi-ədəbi, pedaqoji dəyərini itirməyən bu dərsliklərin tərtibçiləri ilə yanaşı oradakı materialları hazırlayan, tərcümə, iqtibas, təbdil edən orijinal əsərləri ilə və bu vəsaitləri bəzəyən müəlliflər olmuşdur. Belə ədəbi simalardan biri maarifçi və şair Həsənəli ağa Xan Qaradağdır (1850-1929).

H.X.Qaradaği (əslində Qaradağski-V.Ə) 1850-ci il sentyabrın 21-də Şuşada anadan olmuşdur. Onun atası Həsənəli ağa hərbi xidmətçi ailəsində doğulub, rus ordusunun zabiti Məhəmmədqulu ağanın oğludur. Məhəmmədqulu ağa isə 1804-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Qarabağ mahalından köçərək Qarabağda, Şuşada məskunlaşmışdır.

Həsənəli ağa vaxtsız vəfat etdiyindən üzünü görmədiyi oğluna adını qoymuşlar. Həsənəli ağa uşaqlığından əmisi Məhəmmədhüseyn Xan Qaradağskinin himayəsi altında böyümüşdür.

Həsənəli ağa 8-9 yaşlarında Şuşadakı qəza məktəbində oxuyub. Dərslər bu məktəbdə rus dilində olduğu üçün Həsənəli tez bir zamanda rus dili və ədəbiyyatını

mükəmməl öyrənir. Əmisinin Tiflisdə qulluğa girib ora köçməsi, özünün dayısının himayəsinə keçməsinə baxmayaraq Həsənəli təhsilini yarımçıq qoymur.

1866-cı ildə qəza məktəbini bitirən Həsənəli ağa Şuşada “Təzə məhəllədə kirayə bir otaq tutub orada müstəqil yaşamağa başlayır. Bu zaman fars, ərəb dillərini öyrənib bir müddət M.Ə.Yusifzadədən dərs alır. Qurani-Kərimi, dini kitabları, Azərbaycan və Şərq klassiklərini (fars dilli) orijinalda oxuyub öyrənir.

70-ci illərdə müstəqil müəllim kimi qohum-qonşu uşaqlarına dərs deyən Həsənəli ağa bir pedaqoq kimi Şuşada tanınmağa başlayıb. O, Şuşada ilk dəfə olaraq parta və yazı taxtasından istifadə edib dərs keçən ilk Azərbaycan müəllimi olmuşdur.

H.X.Qaradaği Tiflisə gedir, 1873-1878-ci illərdə əmisinin yanında qalır. Tiflisdə Həsənəli ağa böyük ədib, mütəfəkkir, filosof M.F.Axundzadə ilə tanış olur və əlaqələri o qədər möhkəmlənir ki, sonradan M.F.Axundzadə Həsənəli ağaya yazdığı məktublarda ona “qardaşoğlu”- deyə müraciət edirdi. Oxucuların nəzərinə çatdıraq ki, hər iki ədib əslən Güney Azərbaycandandır. Bəlkə də kökə etibarın təzahürü kimi bu “qardaşoğlu” müraciəti meydana gəlibmiş.

Məlum olduğu kimi Qafqaz təhsil dairəsi 1879-cu ildə A.O.Çernyayevskiyə azərbaycanlı-türk uşaqları üçün dərslik tərtib etməyi tapşırır. Milli ziyalılarımızdan Çernyayevskiyə kömək etmiş pedaqoqlar S.V.Vəlibəyov, F.B.Köçərli və H.X.Qaradaği olmuşdur.

İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dilinin təlimində əsas vasitə olacaq yeni dərsliyin bədii materiallarını hazırlamaq məhz H.Qaradağiyyə tapşırılır. Çox keçmədən o, Şuşaya yola düşür, özünə müvafiq şərait yaratmaq üçün iki otaqlı bir ev satın alır. O burada dərs keçir, uşaqları Qori seminariyasına hazırlayır. Bu şagirdlər içərisində Zülfüqar Hacıbəyov, Cəmil Bağdadbəyov və b. görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur.

Çox keçmədən H.X.Qaradaği dərslik materialları üzərində işini tamamlayır. Bu materiallar İ.A.Krılovdan tərcümə və iqtibas edilmiş mənzum və nəsrə altımişə qədər təmsildən, K.D.Uşinskinin “Rodnoye slovo”sından, “Priqlaşenie v şkolü” (“Məktəbə təğrib”) şeirinin tərcümə-sinən və özünün maarif və məktəbə dair əsərləri idi.

H.X.Qaradaği Kırlov təmsillərini tərcümə, təbdil və adaptasiya edib, qeyd etdiyimiz kimi “Vətən dili “ dərslində dərc etdirmişdir. Bunlardan bir neçəsini xatırladıq: “Şir və tülkü”, “Qoyunlar və qurdlar”, “Uşaq və ilan”, “Qu-zu qurd cildində”, ”Siçanlar”, “İki kəsəyən”, “Tutulmuş quş”, “Sığırçın və göyərçin”, “İt və at”, “At və eşşək”, “Meymun və güzgü”, “Ahu və dərviş”, “Xoruz və mirvarid”, “Pişik və balıq”, “Paris” və s.

Qaradağının Kırlov təmsillərini tərcümə etməkdə məqsədi ilk növbədə uşaq mütaliəsi üçün ədəbiyyat yaratmaq işinə xidmət etməkdən ibarət idi. Bu onun tərcümələrinin xarakterini müəyyənləşdirirdi. Ona görə də şair eyni ilə Kırlov təmsillərini uşaqların mütaliəsinə verməyi məsləhət görməmişdir. O, nəinki şairin şeirlərini rus dilinin zəngin ifadə tərzini, şən, sadə, lakin dərin mənalı yumorunu, xalq ədəbiyyatından gələn satiranı, hətta bir qism təmsilin bütün mətnini belə tərcümə etməyi məqsədmüvafiq hesab etməmişdi. O, bu təmsillər üzərində ciddi ədəbiyyat apardıqdan sonra körpə həmvətənlərinə müraciətin məqsədi aydınlaşır.

H.X.Qaradağının tərcüməsində azərbaycanlı uşaqlar Kırlov təmsillərinin heç birinin mətnini olduğu kimi oxuya bilməmişlər. Şair təmsillərin məzmunundan, ideyasından asılı olmayaraq hamısının üzərində “əməliyyat” aparmış dəyişikliklər etmiş, uşaq idrakına uyğunlaşdırdıqdan sonra oxuculara vermişdir. Bu məqsədlə o, Kırlov təmsillərinin əsas hissəsi və didaktik sonluğu üzərində dəyişikliklər edirdi. Qaradaği tərcümələri haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bəzilərini nəzərdən keçirək: Kırlovun “Uşaq və ilan” təmsilində balıq tutmaq istərkən ilan tutan bir uşağın dəhşətli qorxusu təsvir olunur. İlan uşağa müraciət edərək bildirir ki, bu dəfə Allah səni saxladı. Əgər cürətin belə artsa, çox zərər çəkəcəksən. Təmsil nəsihət və hədə ilə dolu bir ahənglə qurtarırdı: ”İ znay o kem tı şutiş!” (İ.B.Burov. Raniy Tolstoy. Moskva - M,1972,səh124). H.X.Qaradaği tərcümədə xalq atalar sözünü tərcümə edib təmsilə əlavə etmişdi. Beləliklə, Kırlov təmsilindəki fikrin əxlaqi-didaktik məzmununu bir qədər də möhkəmləndirmişdi. Kırlovun nəsihət, bir az da qorxu ifadə edən nəticəsini saxlamaqla yanaşı onu “milliləşdirmək”, daha doğrusu ona milli ruh vermək, milli

zəminə bağlamaq üçün tərcümədə xalq məsələsinin əxlaqi nəticə kimi verilməsi, əsərə milli kolorit vermiş, rus təmsilini bir növ azərbaycanlılaşdırmışdır.

Qaradağının əlavə etdiyi əxlaqi nəticə belədir:

Bir məsəldir deyirlər Qaradaği ,arığın

Nə işinə gərəkdir basa xalqın qoruğun.

(“Vətən dili” II hissə, Tiflis 1888)

S.S.Axundov RƏİ-da saxlanan əlyazmasına istinad edən tədqiqatçı H.X.Qaradağının nəticəsi V.Qaradaği qeyd edir ki, ulu babası Tiflisdə çıxan “Kəşkül” qəzetində də iştirak etmişdir.

XIX əsrin son illərində, yeni yüzillik ərəfəsində H.X.Qaradaği Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin aparıcı simalarından biri olmuş, teatr dərnəyində aktyor və suflyor kimi çalışmış, ədəbi söhbət və mühazirələri ilə din-ləyiciləri valeh etmişdir. “Xandəmirov teatri”nda rollar oynayır, “Məclisi-üns”də yaxından iştirak edir, lirik qəzəllər, elmə və tərəqqiyə aid şeirlər yazır ki, bu poetik nümunələrin bir neçəsi Mirmöhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” kitabında dərc olunur. H.X.Qaradaği “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin ən fəal üzvü kimi X.Natəvan, M.Nəvvab, C.C.Qarabaği ilə qəzəl yarışmasında, sənət deyişməsində tərəf müqabili olmuşdur. Yenə şairin varisi V.Qaradağının RƏİ-da saxlanmış əlyazmaya istinadən bildirdiyi ədəbi yeniliyi biz də oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik: “O, Zəngəzur və Qarabağ şairləri haqqında məlumat verən qiymətli mənbə sayılan “Təzkireyi-Qaradaği”nin müəllifidir” (Az MEA Əlyazmaları İnstitutu, rəf №7602). İlk dəfə Sarı Aşıq haqqında məlumatı Xan Qaradağski vermişdir. (Ə.Axundov Sarı Aşıq “Şeirlər” Bakı, 1966 “Ön söz”, səh3)

H.X.Qaradaği eyni zamanda “Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları, Pənah xan əyyami hökumətlərinin əksər vəqayə və hekayələri”, rus dilində bir romanın, “Körpə uşağı saxlamaq”, “Göz ağrısına müalicə” adlı tərcümələrin müəllifidir. O, həmçinin folklor toplamaq sahəsində çalışmış, lüğət tərtib etməyi də söylənilir.

Azərbaycanda 28 Aprel çevrilişindən sonra H.X.Qaradaği yaşlı olmasına baxmayaraq Şuşa maarif idarəsində işləmişdir, Maarifçi pedaqoq, mütərcim, şair Həsənəli ağa Qaradaği 1929-cu il dekabrın 2-də iflic xəstəliyindən vəfat etmişdir.

XIX əsrin 70-ci illərində ictimai həyata qədəm qoyan H.X.Qaradaği həm tərcümələri, həm lirik qəzəlləri, uşaq əsərləri, aktyorluq fəaliyyəti, ədəbiyyatşünaslığa dair araşdırmaları ilə Azərbaycana varlığı ilə xidmət etmiş maarifçi ziyalılardan biridir. Çox yaxşı haldır ki, 2003-cü ildə “Azərbaycan milli ensiklopediyası” tərəfindən ədibin şeirləri, təmsilləri, tarixi salnamə, həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalardan ibarət “Fə-ləyin bir belə dövrü olacaqmış...” adlı kitab yüksək bədii tərtibatla nəşr olunmuşdur. “Ön söz” Vüqar Qaradağlı, tərtib Raqub Kərimova aiddir.

Milli maarifçiliyin ,pedaqogikamızın təşəkkülü və yüksəlişində müstəsna xidmətləri olan H.X.Qaradağinin əsərlərinin latın qrafikası ilə oxuculara çatdırılması çox dəyərli bir iş, unudulmaz xidmətdir. H.X.Qaradağinin pedaqoji və ədəbi irsi bu gün də tədqiqatçılar və eləcə də bütün oxucular üçün qiymətli mənbə, yaş səviyəsindən asılı olmayaraq bədii mütaliə nümunəsidir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. H.X.Qaradağski (Qaradaği). Fə-ləyin bir belə dövrü olacaqmış. “Az. Milli Ensiklopediyası”, Bakı, 2003.
2. Vüqar Əhməd. Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan. ”Bilik”, Bakı, 1992.
3. Xeyrulla Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006.
4. Vətən dili (tərtib, ön söz V.Qaradağlı). “İSBN” Bakı, 2007.

Ənvər Nəzərli: “Çəkə bilsəydim əgər mən bütün aləm qəmimi...”

Füzulinin məhəbbəti məhdud çərçivədə anlaşılmayan ülvî, müqəddəs məhəbbətdir. Füzuli eşqi, nəcib, ali duyğu kimi şairi həqiqət yolunun yolçusu edərək əbədi və ədəbi həqiqət timsalında yaşadır və müəllifini də yaşadır. Dünyaya məhəbbətlə baxan şairə görə cahanın, kainatın məhəbbətdən yarandığını zənn edirlir. Şair bütün təbiət hadisələrində, gözəlliklərində, özəlliklərində məhəbbət görür.

Onun sələfi Ə.Vahid məhəbbətdən, sevgidən uzaq olanları insanlıqdan kənar sayır:

Sevgilim, eşq olmasa varlıq bütün əfsanədir,
Eşqidən məhrum olan insanlığa biganədir.

Çagdaş poeziyamızda Füzuli,Vahid yolunu davam etdirən, dünyaya məhəbbətlə baxan və məhəbbətlə yazan şairlərdən biri də Ənvər Nəzəridir. Məhz buna görə də ustad qəzəlxan “Divan”ına “Məhəbbət təranələri” adını verib.

Ustad şair klassik ənənələrə uyğun olaraq tərtibat,əlifba sıralanması, bütün səslərdə poetik nümunələr və s.məsələlərə “Divan”da riayət edib. “Divan” poetik, tərtib tələbləri baxımından mükəmməl bir nəşrdir, mükəmməl qəzəllər divanıdır.

Akademik V.Məmmədəliyevin sözləri ilə desək “ustad sənətkar qəzəlin mövzu dairəsini genişləndirir, təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən yan keçmir, onlara öz münasibətini poetik dillə ifadə edir, oxucunu düşündürən nəticələr çıxarır. Ənvər müəllim də qəzəl yaradıcılığında məhz bu yolu tutmuş, eşq və məhəbbət, insanın həyatda yeri və qayəsi, təbiətin gözəllikləri və onların qorunub saxlanması, Vətənə, Xalqa məhəbbət, azadlıq və haqq-ədalət uğrunda mübarizə, bir sözlə özünü düşündürən məsələlər barədə bir-birindən gözəl qəzəllər yaratmışdır. Maraqlı budur ki, şair nədən yazır-yazsın, yenə də hər şeyi eşqilə əlaqələndirir, çox sadə dillə fəlsəfi nəticələr çıxarır”.

Eşqi bəxş etmiş bizə ən ülvî bir nemət kimi,
Bir sözüylə heç nədən aləmləri var eyləyən...

Poeziyasında ilahi eşq xüsusi yer tutan şair, ustad qəzəlxan kimi didaktik fikirlərlə geniş təfəkkür sahibi olduğunu yaradıcılıq nümunələri ilə sübut edir.

Ənvər Nəzərlinin vəsf etdiyi gözəllər İslami dəyərlərə önəm verən, abır, həya, ismət təcəssüm etdirən sevgililərdir.

Klassik irsə, türk və farsdilli poeziyaya dərinədən bələd olan şair bunun nəticəsidir ki, el deyimləri, folklordan bəhrələnməklə qəzəlin bədii-poetik cəhətdən yüksək nümunələrini yaratmışdır.

Dildən nəva tükənməz,başdan həva, ey afət,
Sən könlümün rübabın çalsan da, çalmasan da...

Professor Q.Kazımov “Ə.Nəzərlinin “Divan” yaradıcılığı” adlı məqaləsində şairin qəzəllərini təhlil süzgəcindən keçirərkən ustadın poeziyasının ideya-bədii xüsusiyyətlərini, poetik məziyyətlərini ətraflı şəkildə qeyd edir: “Mühüm və çox mühüm bir cəhət budur ki, Ənvər müəllim yalnız klassik mövzularla məhdudlaşmayıb, o, qəzəl janrına aşıqın bütün cari dərdlərini gətirməklə yanaşı, bugünkü insanın, Azərbaycan vətəndaşının həqiqi dərdlərini də gətirmiş, həm də çox ustalıqla, çox sərrast şəkildə gətirmiş və Azərbaycan xalqının zurna-balaban altında zorla aralanan dodaqlarını deyil, yetim köynəyi altında parçalanan qəlbini göstərmişdir... Qəzəl belə bir şirin janrdır ki, adətən güldən, bülbüldən təbii və ilahi məhəbətdən danışır. İctimai motivlər də olub. Amma Ənvər müəllim müasir sözü, bu saat insanı düşündürən sözü bu formada – qəzəl formasında çox sərrast şəkildə deyə bilmişdir”.

Beləliklə, Cavanşirlə daha bəsdir öyündük,
Hər söz başı çəkmək bu qədər adı nə lazım.

Ənvər Nəzərlinin qəzəlləri məzmun struktur nöqtəyi-nəzərindən qeyd etdiyimiz kimi milli janrın klassik ənənəsilə səsləşir, uzlaşır və qovuşur. Amma onu qeyd etmək lazımdır ki, şair bu poetik janrda orijinal üslubunu, məkanını mühafizə edir. Müasir Azərbaycan qəzəlində Ənvər Nəzərlinin öz ədəbi yeri-məkanı, öz üslubu var. Onun poetik yaradıcılığı, mövzu dairəsi əhatə imkanlarına görə genişdir. Şairin yaradıcılığının

özünəməxsus xüsusiyyəti kimi qiymətləndirməliyik ki, lirikasında həyatın ayrı-ayrı sahələri öz poetik əksini tapıb: Məhəbbət lirikası, dini mövzulu şeirlər, təbiət tərənnümü və ictimai-motivli qəzəllər.

Ə.Nəzərli vətənpərvər bir şairdir. Vətən məhəbbəti sənətinin leytmotivini təşkil edir desək, səhv etmərik. Onun yaradıcılığında vətənpərvərlik, milli qürur və iftixar hissi göz önündədir. “Ənvər Nəzərlinin şeirlərində Vətən məhəbbəti də ilahi məhəbbət kimi uca tutulur, Vətəni, xalqı sevmək, onlara təmənnəsiz xidmət etmək, sədaqətli, etibarlı övlad olmaq insanın müqəddəs borcu sayılır. Vətən şairin ilham mənbəyidir” (V.Məmmədəliyev).

Dünya dönə döndərmərəm üz öz Vətənimdən,
Döndərsəm əgər, naxələfəm, üz Vətənimdən.

Ənvər Nəzərli poeziyasında ilahi şeirlər xüsusi yer tutur. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1994-cü ildə Türkiyədə Beynəlxalq müsabiqədə dini mövzulu şeiri mükafata layiq görülüb. İslam tarixi, fəlsəfəsi, ümumiyyətlə, İslam dininə, Qurani-Kərimə mükəmməl bələd olması bu mövzulu şeirlərində heyrətamiz, məharətli, ruha təsir edən misralar müəllifi kimi əsərlərində bədii-poetik səviyyə daha da yüksəlir və özü eşitməsə də oxucularından hər beytdən sonra “əhsən”, “təşəkkür” və “halal olsun” xeyir-dua və mükafatlarını alır:

Bəlakeş ümmətinçün iltimas et dərgahi-Həqdən,
Xilas olsun müsəlmanlar bələdan, ya Rəsulallah.

“Biz Ənvər Nəzərlini sevirik. Sual olunur: niyə sevirik? Hansı səbəbdən Ənvər Nəzərli özünə sonsuz hörmət və ehtiram qazanıb? Nə üçün onun daxil olduğu, valid olduğu məclisdə hər kəs özünü yığışdırmalı olub? Çünki hər kəs hiss edir ki, özündən böyük gəlib, çoxlarından hörətli glib və ən başlıcası, elmi-mənəvi zənginliyi ilə şəxsiyyət ucalığı gətirən bir sima gəlib (Ə.Xələfli).

Ənvər müəllimi hamı sevir, ehtiram göstərir: həm yaradıcılığına, həm də şəxsiyyətinə. Amma ona ən çox qayğı göstərən, onu qəlbən sevən, əzizləyən, təbliğ edən bizim sevimli qardaşımız şair-publisist Əlirza Xələfidir. Ə.Xələfli onun

yaradıcılığına silsilə məqalələr həsr edib. Onun yüksək tarixi, bədii dəyərə malik “Bu dünyanı belə gördüm” xatirə povestini nəşr etdirib.

Son vaxtlar Ə.Nəzərli yaradıcılığını tədqiq süzgəcindən keçirərək poeziyası haqqında dəyərli sözlər söyləmişlər; dünya şöhrətli şərqşünas alimimiz, akademik V.Məmmədəliyev, görkəmli dilçi, professor Q.Kazımov, şairə-publisist Şirin xanım Şadiman, “Kredo” qəzetinin baş redaktoru Ə.Xələfli, şair Eldar Səfa, Fariz Çobanoğlu, Şakir Abdullayev...

Xüsusilə də Vasim müəllim və xanımı Qumru xanım çox zəhmət çəkiblər. Şairin haqqında danışdığımız “Divan”-ni redaktə ediblər. Vasim müəllim də kitaba çox tutarlı, yüksək səviyyəli, əhatəli təhlilə malik “Müqəddimə” yazıb.

Qələm adamı üçün əsas şərt orijinal istedaddır. Şairlər üçün poetik istedad Ənvər Nəzərlidə bu poetik-orijinal istedad o, dünyaya gələndə onunla əkiz yaranıb. Bu irsiliyin təzahürüdür. Ə.Nəzərli bu irsi istedadın daşıyıcısıdır.

Əruz və onun bəhrlərində bədii-poetik baxımdan yüksək səviyyəli nümunələr yaradan Ənvər Nəzərli xələflərindən bəhrələnərək söhbət açdığımız “Divan”-ı ilə Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmişdir. Poeziyamıza şirin, təravətli və gözəl əsərlər bəxş etmişdir. Onun qezəllərlə yanaşı, xeyli məsnəvisi, müxəmməsi, mürəbbeləri, mərsiyələri, növhələri və s. əsərləri də vardır. Qezəlləri toy məclislərində, el şənliklərində, televiziya ekranlarında sevə-sevə, sevilə-sevilə oxunur, radio dalğalarında səslənir. Dini mövzulu şeirlərinə dərvişlər və növhəxanlar tərəfindən müraciət olunur. Əruzla bərabər hecəda da peşəkarlıqla, ilhmlə yaza bilən ustad bu gün də hər iki janrda yazıb yaratmaqdadır. Allah ona can sağlığı versin, ilhamı sönməsin, ömrü uzun olsun.

**“Kredo” qəzetinin baş redaktoru, tənqidçi-ədəbiyyatşünas,
yazıçı-publisist, mühərrir Əli Xələfliyə**

Ədəbi məktub

Əli Rza müəllim! İki kitabınızı birnəfəsə oxudum: “Meyar” və “Həsərət körpüsü”. Milli bədii təfəkkür tariximizin kökü qədimdir. Yaşı minillikləri keçən bədii təfəkkürümüz əsrlər boyu müxtəlif təmayüllərə xidmət eləmiş, müxtəlif cərəyanlar çərçivəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bədii təfəkkürümüzü zənginləşdirən və təkamülünə təkan verən qələm adamlarımız, söz ustadlarımızın ruhu qarşısında baş əyir, tarixi mərhələlər boyu ədəbi bədii araşdırmalarda onlara yazılı şükranlarımızı bildiririk.

Tibb elmində olduğu kimi ədəbiyyatımızda da həyati və estetik mövqelərini gücləndirməklə ixtisaslaşma olub və olur. Taleyini yalnız bədii yaradıcılığa, ya nəsr, ya poeziya, yaxud ədəbiyyatşünaslığa və ya tənqiddə həsr edənlərlə yanaşı, bu sahələrin ikisini, üçünü və ya dördünü də birləşdirən və bu “bu yollarda da böyük nailiyyətlər əldə edən nadir simalar olmuşdur; A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ə. Rəsulzadə, S.Vurğun, M.İbrahimov, X.Rza, Anar və b.

Mübaligədən uzaq cəsarətlə deyərdim ki, Əli Rza müəllim, mən sizin də adınızı bu siyahıya əlavə etmək istərdim. Düzdür, bunu tarix göstərir və göstərəcək, ancaq bir oxucu, bir qələm adamı, bir ədəbiyyatşünas kimi ədəbi zəmanətimi ürəyimdə pünhan saxlamayıb özünü və oxuculara bəyan edirəm. Əli Rza, qardaşım, inanın bu sözlərim səmimidir. Bizim münasibətimiz göründüyü kimi bitməməlidir və mən heç vaxt “Kredo”da çap olunmamışam və gələcəkdə də silsilə yazılarla “zəhlənizi” tökmək niyyətində deyiləm.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Nizaməddin Şəmsizadənin redaktorluğu ilə 768 səhifəlik, qalın cildə, yüksək poliqrafik bədii tərtibatla nəşr olunmuş “Meyar” kitabını iki günün içərisində oxudum. Annotasiyada şair-publisist kimi qeyd olunan Əli Rza Xələflinin ədəbi titullarına bundan sonra “tənqidçi-ədəbiyyatşünas” kəlmələrinin artırılması məqsədəuyğun və vacibdir.

Və yazıçı... Əli Rza müəllim. Sizin şirin təhkiyənin ancaq bədii nəsr nümunələrində olur. Publisistikanız bədii publisistikadır. Amma “Meyar” ədəbi leytmotivi olan ədəbi-tənqidi bir əsərdir. Akademik Bəkir Nəbiyevdən, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədən 130 yaşlı “Əkinçi”dən, dahi Üzeyir bəydən, xalq yazıçısı İlyas

Əfəndiyevdən, akademik Yusif Məmmədəliyevdən, məhəbbət şairi Nüsrət Kəsəmənliyə, böyük Hüseyin Caviddən, ulu Şəhriyardan, xalq şairi Cabir Novruzdan, əruzşünas professor Əkrəm Cəfərdən, xalq şairi Söhrab Tahirdən, əfsanəvi yazıçı Əlibala Hacızadədən, görkəmli dilçi-professor Qəzənfər Kazımovdan, dahi Səməd Vurğundan, müəllimlər iftixarı S.M.Qənizadədən, "nəhəng" S.Rüstəmdən, böyük dilçi Tofiq Hacıyevdən, əziz müəllimimiz, xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlıdan, professor Teymur əmidən (Əhmədov), üzeyirşünas Mirabbas Aslanovdan, Aşıq Ələsgərdən, böyük türk yazarı Çingiz Aytmatovdan, qəzəlxan Ənvər Nəzərlidən, xalq şairi Zəlimxan Yaqubdan tutmuş xalq artisti Arif Babayevə, cənubşünas Sabir Nəbioğluya qədər Əli Rza Xələfli qələmi "ədəbi məktub"larla onlarla məktublaşmış, yaradıcılıqları barədə "ədəbi qeyd"lərini eləyib, portret esselərlə onların bədii dünyasına "ekskursiya"lar edib.

Hələ neçə-neçə söz adamı haqqında "Meyar"da dəyərli yazılar var. Qeyd etdiyim kimi ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlər haqqında olan bu yazıları bir leytmotiv birləşdirir: onların sənətdəki xidmətlərini qiymətləndirmək, ədəbi portretlərini, obrazlarını yaratmaqla müəllifin orijinal üslubu, bədii təfəkkürünün təzahürü olan tədqiqatçılığının ümumiləşməsindən doğan ədəbiyyata, sənətə, Vətənə olan məhəbbət.

Əli Rza müəllim, siz əsl vətəndaşsınız. Türk dünyasının əsarətdə olan gözünüzü açdığınız Qarabağdan tutmuş iç dünyamız, Bakının heykəli "İçərişəhər" sizin üçün müqəddəsdir. "Meyar"da tədqiqat obyektiniz olan ədəbi şəxsiyyət və onların yaradıcılığına münasibət göstərdiyiniz, belə bir samballı toplunu ərsəyə gətirmək asan deyildir.

Bu 768 səhifəlik əsəri yazmaqdan ötrü elə deyərdim ki, ömrünüzün bu qədər ili gedib. "Meyar" yaşana-yaşana, duyula-duyula, yana-yana yazılıb, bir ədəbi-bədii meyarla yazılıb. Sözü həssas münasibət və sözü məhəbbətlə qələmə alınıb.

"Ədəbiyyatşünaslığa aid mənbələrdə epik növün janrları sırasında memuar ədəbiyyatının müəyyən yer tutduğu qeyd olunur. Memuar ədəbiyyatı müəyyən şəxsin gördüyü, yazdığı, şahidi olduğu faktik hadisələrlə, tərcümeyi halla sıx bağlı əsərlərdir" (Mir Cəlal).

Memuar ədəbiyyatının gündəlikləri, yol qeydləri, səyahətnamələr kimi növlərinin özünəməxsus cəhətləri var: ”Gündəliklərdə hər gün görünən, yaşanan fakt və hadisələr qələmə alınır. Çox zaman bu qeydlərə aid heç bir şərh verilmir. Yol qeydləri və səyahətnamələrdə isə yerlər, insanlar, hadisələr haqqında qeydlər verilir, onlar barədə mülahizələr qələmə alınır”(Əziz Mirəhmədov).

Gündəliklər, yol qeydləri , məktublar şəklində olan memuar ədəbiyyatının ən maraqlı nümunələri sırasında M, Qutqaşının “Səfərnəmə”si, “Səyahətnamə” poeması kimi Zeynalabdin Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, İsmayıl Şıxlının “Cəbhə gündəliyi” və s. diqqəti cəlb edir.

Əli Rza Xələfli “Meyar”a daxil olan əsərlərin janrlarını bölgülər əsasında “portret-esse”, “ədəbi qeydlər” və “ədəbi məktublar” kimi uyğunlaşdırıb. Sadələdiyimiz siyahıya Əli Rza bəy, sizin də adınızı əlavə etmək istərdim. Sizin bu “Meyar”ınız uzun illərdir (40 il -V.Ə) ədəbiyyata gəldiyiniz yolda , fiololoji təhsil almağınızdan üzünüz bu yana bədii yaddaşınıza, səs yaddaşınıza hopan , gördüyünüz, mütaliə etdiyiniz ədəbi hadisələrin, bədii prosesin “beyin” adlı bilgisayara daxil olan bədii təəssüratınızın təzahürüdür. Ona görə də “Meyar”dakı şirin təhkiyəli, ədəbi-bədii, tənqid-ədəbiyyatşünaslıq yüklü məqalələr, ədəbi qeyd və məktublar. Eyni zamanda memuarlar xüsusilə epistoliar ədəbiyyat nümunələridir.

Həmçinin çox təəssüfləndim. Niyə Əli Rza Xələfli bu günə qədər qələmini bədii nəsrə sınamayıb. İnanın nəsrimizin sizə ehtiyacı var.

Azərbaycan romançılığını yeni bir adla zənginləşdirə bilərsiniz. Daniel Defo “Robinson Kruzo”nu səhv etmərsə 55 yaşında yazmışdır, əsər dünya şöhrəti qazanıb və bu gün də dünya ədəbiyyatının nadir incilərindəndir.

Mənə belə gəlir ki, Əli Rza qardaşım, mənim bu ədəbi məktubumda yer alan bu arzum sonra mövzu seçməkdə tələsmədən proza sahəsində qələminizi sınayacaqsınız. İndi Əli Rza müəllim, istərdim şeirlər kitabınız barədə qısaca təəssüratlarımı bildirim. Öncə kitabı əlimə götürüb ilk səhifələrini vərəqləyəndə çox sevindim. Bildim ki, istedadlı şair Ə.R.Xələflinin bu əsəri dəyərlidir.Çünki görkəmli tənqidçimiz, sevdiyimiz

alim Vaqif Yusifli şeirlərinizi təhlil süzgəcindən keçirərək kitaba “Ön söz” yazıb. “Əli Rza Xələfli bu dünyanın nə birinci, nə də axıncı dərəcədən şairidir... Əli Rza Xələfli dərddən yazan, Dərdin də sevimli şairidir”. (səh7)

Əli Rza bəy, sizin dərdinizin mayası Vətən dəridir, Qarabağ dəridir, bu hamının dəridir. Bir də ki, dərdi şair çəkər də, Şairi ən yüksək, ən mötəbər vəzifə kürsüsünə əyləşdirsən də o, dərəcəkdir. Şübhəsiz, məddah şairləri nəzərdə tutmuram. Əli Rza qələmində “düz düzdür, əyri əyridir”. Şeirləri mövzu baxım-dan rəngarəngdir, ənənəyə sadıq olaraq poeziyamızın əbədi, əzəli mövzularına müraciət edirsiniz. Bu dərdin, qəmin içində Vətənin dərdləri ilə bərabər Vətənə böyük məhəbbət var poeziyanızda. Anaya məhəbbət var şeirlərinizdə. Ana mövzusunda orijinal şeir yazmaq çox çətindir. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da mənim də “Anam mənim” şeirim və eyni adlı nəğməm şöhrət qazanıb. Hər şair Anasına poetik sözlə məhəbbətini bildirə bilər. Amma sizin “Anama məktub” şeiriniz orijinaldır, təsirlidir, yüksək bədii-poetik dəyəərə malikdir:

Özgə qızlarına oğul böyütdün,
Hərəsi birini çalıb apardı.
Yollarda qəlbini yağın əritdin,
Ömür gəncliyini alıb apardı.

Bir qədər də poemalar üzərində dayanmaq istədim.”Həsərət körpüsü” adlı kitabınıza üç poema daxil edilib. “Bir Xələfli var imiş”, “İçərişəhər: Daşlar və insanlar” və “İnsan, tarix və zaman”.

Azərbaycan ədəbiyyatında poemanın təşəkkülü çox qədimdir. XII əsrdə Əfzələddin Xəqaninin “Töhfətül-İraqeyn” mənzuməsi ilə ədəbiyyatımızda poema janrının əsası qoyulub. Sonra çoxəsirlik ədəbiyyatımızda yaranan poemalar istər mövzu, istərsə də ideyaca bir-birindən fərqlənir.

Müasir şairlərimiz də poemalar yaradırlar. Əli Rza Xələflinin poemalarından biri doğmaca kəndləri, əsir düşmüş Xələfliyə həsr olunub. Ürəkəğrıdan odur ki, müəllif poemanın adında da artıq keçmiş zamanda danışır: “Bir Xələfli var imiş”. Nağıl dilinə

məxsus “var imiş” kəlməsi Xələflinin “yoxluğu” haqqında artıq öncədən təəssürat yaradır.

Şəhriyarın “Heydərbaba”sı ruhunda yazılan əsər mövzu, ideya, deyim, üslub, poetika baxımdan elə deyərdik ki, “Heydərbaba”ya nəzirədir. Əsərin epigrafinda “Şəhriyara salam” deyən müəllif ədəbi təsiri halallıqla poetik sətirlərdə çözləyir:

Şəhriyarın məktəbində oxudum,
Ondan əvvəl elə bil ki, yoxudum.
Ürəyimi ürəyinə toxudum,
Aydınlığa doğan aya bələndim,
Bulud idim, yağış olub ələndim.

Məlum olduğu kimi Heydərbaba dağ adıdır. Ulu Şəhriyar üzünü Heydərbaba dağına tutaraq bütün arzu və istəklərini türkdilli oxucularla bölüşməklə bu dağdan bir ədəbi üsul, ədəbi kürsü kimi istifadə etməklə özü də bir dağ “dəryada duran bir dağ” (Sabir) yaratmışdır. Ə.R.Xələfli də ustadın yolu ilə gedərək üzünü “balaca kənd”inə (M.Araz) tutaraq dərd-sərini dayısı oğlu ilə bölüşür, işğalda olan bölgələrin, Qarabağın dərdinə yanır, şəhidlər üçün göz yaşını tökür, dərdli Arazla “həmsöhbət” olur və sonda yenə də Şəhriyardan bəhrələndiyini bir daha oxuculara bildirir:

Şəhriyarı işıq bildim yazımda,
Qəm pərdəsi sızıldayır sazımda.
Həsrət, hicran payızında, yazımda,
Deyən olar bir Xələfli var imiş,
Onun yolu boran imiş, qar imiş.

Göründüyü kimi, sadə formada yazılan poema mövzu, ideya, məna tutumu, qloballığı, dəyəri baxımından nə qədər mürəkkəb zəmində olan müəllifin böyük poetik qədəmlərini xəbər verir.

Ə.R.Xələflinin poemalarında diqqəti çəkən xüsusiyyətlərdən biri də toponimlərin, şəxsiyyətlərin, eləcə də digər məlumatların izahatıdır. “Xələfli” və “İçərişəhər” poemalarının hər ikisində adı çəkilən insanların, tarixi şəxsiyyətlərin, toponimlərin izahı

dəqiq verilərək oxucunun əsər boyu heç bir çətinlik yaranmasın deyər məlumatlandırılması çox yaxşı haldır.

Xələflinin poemaları, o cümlədən İçərişəhərə həsr etdiyi mənzuməsi istər ideya-məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu poema bədii əsərlər kimi müəllifin intim duyğularının tərənnümüdən yox, bəşəri hisslər, Vətən məhəbbəti, vətəndaş qeyrətini təcəssüm etdirən duyğuların ifadəsidir:

Bura gələnləri tarix salamlar,
Hər hücrə özü də dönər sirdaşa.
İçərişəhərdə bir möcüzə var,-
“Daş gül olmuş, yoxsa dönmüş gül daşa”.

Ə.R.Xələfli, əziz qardaşım! Siz əsl azərbaycanlı, həqiqi azərbaycançı, əsl Vətən oğlusunuz. Əvvəldə qeyd etdiyim kimi sizin üçün türk ellərinin, möhtəşəm türk dünyasının hər daşı, hər obası, hər güşəsi, hər yazarı doğmadır. Adətən yerlipərəstlik kimi cılız hisslərlə cuğlanmış Azərbaycanın bir çox “alim” və “yazar”ları ancaq öz oba və kəndlərini cənnət sayır, öz yerlilərini dahi hesab edirlər. Sizin üçün bunların fərqi yoxdur. Coğrafi fərq milli sevgiyə, Vətən namusuna xələl gətirə bilər.

Şübhəsiz, insan göz açdığı bölgəni, guşəni sevməlidir. Sevməsə böyük Vətənə məhəbbəti də ola bilməz. Özünü sevməyən, hörmət qoymayan şəxs nə Anasını, nə də Vətənini sevə bilər, ay mənim, “Müşfiq bənizli” qələmdaşım.

Çox sevindirəm ki, yaradıcılığımızla “qiyabi” tanışlığım əyaniyə, burada rusca deməsəm, anlaşılmaz olar, əyaniyə “perevod” aldı.

Şübhəsiz, Vaqif Yusiflinin təbirincə desək, “şəxsən məni bu poema da razı salmayan bəzi məqamlar var, ancaq ümumilikdə Ə.Xələfli ustad şairlərin (B.Vahabzadənin, M.Arazın, Ə.Kürçaylının) fəlsəfi lirikasından çox şey öyrənmişdir”.

Əli Rza bəy! O məqamlar siz özünüzdən bilirsiniz ki, hansılardır. Əsərin ikinci hissəsində yəqin belə gileylər nəzərə alınacaq. Gələcəkdə poema üzərində müstəqil şəkildə işlərkən birinci hissəyə əl gəzdirmək olar. İç dünyamız, daş yaddaşımız haqqında olan bu poemada müasir texniki terminlər, muzey işçilərinin adları qətiyyənlə

yerinə düşmür. Bir qədər də süjeti təkminləşdirmək lazımdır. Epik-lirik poemada şairin romantikası səyahət etsə də kompazisiya, süjet unudulmamalıdır.

Əli Rza bəy, iradlarımı səmimi qəbul edin. Sizi çox istəməsəydim bunları qeyd eləməzdim. Heç bir baş redaktor öz qəzetində özünə ünvanlanan iradları çapa verməz. Amma bayaqdan sizin şəxsiyyətiniz və yaradıcılığınız haqqında dediyim sözlərdən məlumdur ki, belə cılız hisslər sizdən uzaqdır.

Onu da qeyd edim ki, qan, gen, yaddaş ilə gələn, gözünüzü açıb dərin nəfəs alanda Güney havası udmusunuz. O taya yaradıcılığınızda böyük məhəbbət var, nisgil var, həsrət var. Güney həsrəti, Qarabağ həsrəti ilə bərabər sizin qəlbinizdəki dərdin “banilərindəndir”.

Əziz, hörmətli, sevimli Əli Rza Xələfli. Məktubumu sona yetirirəm. Mən sağ və salamatam, hələlik. Sizin də sağ və salamat olmağınızı o uca Allahdan arzu edirəm. Şöhrətiniz uca olsun, qələminiz kütlənməsin, təbiniz, ilhamınız coşsun, çağlasın. Əbədi olmayan bu dünyada “Kredo”nuz tarix səhifələrində əbədiləşsin. Siz heç vaxt ədəbiyyat tariximizdə “və b.”, “və s.” olmayasınız və inşaallah olmayacaqsınız da. O gün olsun “Həsrət körpüsü” yox, “Vüsal körpüsü” yaransın. Xudafərinin üstü ilə addımlaya-addımlaya Təbrizə, oradan da İçərişəhərə, oradan da Şuşaya gedəsiniz və nəhayət, doğma Xələflini ziyarət edəsiniz.

Çayoğlunun yaradıcılığı

Mən el aşığıyam, el şairiyəm,
Adım «Çayoğludur», əlimdə sazım.
Yurdum Azərbaycan odlar diyarı,
Odur ki, odludur mənim avazım.

«Əlimdə» sazım ifadəsi ötən əsrin poeziyasında, bir çox şairlərin yradıcılığında «mənim şerim», «mənim sözüm» frazeloci birləşmələrinə sinomin olaraq işlənmişdir. Çayoğlunun 90-cı illərdə qələmə aldığı bu, şerdə «əlimdə sazım» həm də həqiqi mənasında işlənmişdir. Çayoğlu (Bəhruz Dövlətabadi) şair olmaqla yanaşı həm də musiqçidir. Buna görə də onun şeirləri musiqilidir, ahənglidir və nəğmə üstündə köhlənib. Qabəyahətən qələmə aldığı hiss olunaraq bizdə belə qənaət hissi olur ki, Çayoğlunun şeirləri sanki öz çaldığı tırın ümumiyyətlə ilə xanəndələrin ifası üçün, bəstəçilərin nəğmə mətni üçün yazmışdır.

Ağzımı tutsalar, incə sazımla,
Elimin dərini söylərəm sənə.
Zəhmətlə xalqımın istəklərini
Ağlayıban bəyan eylərəm sənə.

Çayoğlu ötən illərdə çap etdirdiyi «Bayatı bayat olmaz» şeirlər kitabında ən çox poetin növü kimi bayatıdan istifadə edib və kimi kitabın adını da «bayatı» ilə əlaqədar rəsmiləşdirib.

Ağzımı tutsalar, incə sazımla,
Elimin dərini söylərəm sənə.
Zəhmətlə xalqımın istəklərini
Ağlayıban bəyan eylərəm sənə.

Çayoğlu ötən illərdə çap etdirdiyi «Bayatı bayat olmaz» şeirlər kitabında ən çox poetik növü kimi bayatıdan istifadə edib və göründüyü kimi kitabın adını da «»bayatı ilə əlaqədar rəsmiləşdirib.

Türkdilli xalqlarda bayatı şer növü kimi mürəkkəbdir. Azərbaycan ədəbiyyatında, folklorunda bayatının misilsiz nümunələri yaranmışdır. Türk xalqlarının müştərək şer növü olan bayatının yaranma tarixi qədim dövrlərdən gedib çıxır. Bayatı bu xalqların tayfa, ulus. Və halında yaşadıkları dövrlərdə ağız ədəbiyyatı nümunəsi olduğu üçün dilimizin bütün şirinliyi, poetik imkanları, məna şiirliyi, poetik imkanları, məna çalarlığı, bədii təfəkkürü, xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Dörd misra, hər misrası yeddi bənddən ibarət olması bu şer növünün asanlıqla əzbərləşməsinə zəmin yaradır. Bayatıların da bir çox fonklor nümunələri kimi müəllifi məlum deyil.

Sevindirici haldır ki, müasir şairlərimiz də bayatılar yaradır. Cənub və Şimal şerlərinin yaradıcılıqlarında bayatının gözəl nümunələrinə rast gəlirlər, xüsusilə də Çayoğlunun poeziyasında. Çayoğlunun bayatıları mövzu etibarını ilə müxtəlif məzmunlu, rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, şairin öz kitabına verdiyi ad («Bayatı bayat olmaz») özünü doğruldur. Bəli, bayatı bizə ədəbi növ kimi əbədidir, populyardır, müasirdir. Bayatı bayat (Cənub növlərində «Bayat» V.Ə.) olma bilməz. Bayatı bizim tariximiz, keçmişimiz, bu günümüzdür və inşaallah, sabahımızdır.

Xalqımız tarixən dərini də bayatı ilə söyləyib, məhəbbəti də, sevinci də. Çayoğlu da öz sözünü, elinin dərini bayatı ilə deyir:

Bayatı qaynar çeşmə,
Yel çalar, oynar çeşmə.
Zülümkarlar əlindən,
Ürəyi deşmə-deşmə.

Bayatı el qəmidir,
Sazların dilqəmidir,
Hər kəlməsi bir ümman
Dərindir, sevməlidir.

Bayatı şikəstədə,
Dərman olar xəstədə.
Dolanır dildən dilə
Oxur (oxuyur V.Ə.) işçi işdə də.

Bayatı şirin baldı,

Ormandı, uca dağdı.
Babalardan tükənməz
Qiymətli yadigardı.

Bayatı gül sözüdür,
Zəmanənin gözüdür
Hər nə demiş babalar
Həqiqətin özüdür.

Bayatı bayat omlaz,
Deməginən qurtulmaz.
Ana məhəbbətidir
Heç zaman unudulmaz.

Bayatılarda olduğu kimi, Çayoğlunun da bu poetik növdə yaratdığı nümunələrdə də çağdaş həyatın nəzəri, sevinci, enişi-yoxuşu, sosial-siyasi, mədəni-əxlaqi hadisələrini özündə təcəssüm etdirir.

Çayoğlunun bayatıları ilə yanaşı bir çox lirik şerləri də vardır və bu nümunələr bədii-poetik cəhətdən diqqəti cəlb edir. Eləcə də 52 bənddən ibarət olan «Xatirələr dünyası» poeması şairin yaradılığında xüsusi yer tutur. Onun bu poeması ustad Şəhriyarın «Hüdd nabaya salam» ruhunda yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Şəhriyar poeziyası nümunələri xalqımızın, eləcə də söz adamlarının ruhuna elə hopub ki, hər kim uşaqılıq xatirələrini, epistlyar yönümlü bədii nümunələr yer verirsə istər-istəməz «Heydərbaba» təsiri atlına düşür. Yaranan əsərlərdə hecanın II-lik ölçüsü ilə qələmə alınır, deyim, mövzu, ifadələrdə Şəhriyar ədəbi təsiri hiss olunur. Deyərdin ki, Çayoğlu da Şəhriyar ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir.

Əzəl gündən qəmi dərdə çatmışam,
Həsərət ilən, qucaqlaşib yatmışam,

Yuxu içrə hər nə desən tapmışam,
Səhər durub axtarmışam yerimi,
Görmüşəm ki, yel aparıb berimi.

Mən dəm qarpızı tək susuz boy atdım,
Sıldırım daşların qoynunda yatdım,
Böyüdükcə ağır dərdlərə batdım,
Dağlar bir ana tək məni bəslədi
Duyğum itkin diləkləri səslədi.

«Bu misralar şairin uşaqlıq günlərinin çox da şənliklər və qayğısızlıqlar içində keçməzdiyini göstərir, eyni halda xoş günlərin şirin xatirənsini canlandırmağı, doğma yurdunun təbii mənzərələrini göz önünə gətirdiyi də unutmur» (prof H.Məmməd zadə).

Çayoğlunun doğma Vətəni, onun təbiəti, ilə qırılmaz, möhkəm bir ünsiyyət var.
«Quru göl» şerində orijinal, ürəkaçan, gözəl peyzaclar yaratmağa nail olmuşdur.

Səba mizrab olub düşüb canıma,
Nə qəşəng nəğmələr dağdır sinən.
Bağrında öpüşür buludla günəş
Səsindən qanıram dağlıdır sinən.

Çayoğlunun poeziyasında xalqımıza qarşı olan haqsızlığa, zülmə qarşı dərin nifrət, etiraz hiss olunur.

Yeniyetmələrin, məktəbyaşlı uşaqların əziyyət qəddarcasına istifadə edən sahibkarların cəmiyyətlərini ifşa etmək üçün müasir xalçanı dilləndirir, onun dili ilə bir çox kədərli, ürəkağrıdan məktəbləri oxuculara söyləyir.

Niyə səf bağlayıb baxırsız mənə?
Qanların rəngidir boyuyub səni
İncə barmaqlarla məzlum balalar,
Gecələr yatmayıb toxuyub səni.

Bəkir Nəbiyev. «Xəzan vurmasın». Bakı-2006

Hamıya məlumdur ki, akademik Bəkir Nəbiyev ədəbiyyatşünaslıq elmimizin flaqmanı, ədəbiyyatşünasların ağsaqqalıdır. Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru kimi nüfuzu, şəxsiyyəti, nurlu baxışı, müdrik, mədəni rəftarı, qayğısı, münasibəti ilə ədəbiyyatşünasların rəhbəridir. Ötən əsrdən ədəbi prosesə qoşulan alim orijinal, fərdi üslubu ilə cavan vaxtlarından ədəbi ictimaiyyət içində böyük nüfuz və geniş şöhrət qazanmışdır. Yaşadığı ömrün xeyli hissəsini ədəbiyyatımızın tədqiqinə yorulmadan həsr edən ədəbiyyatşünas həddən ziyadə mülayim rəftarı ilə hamının məhəbbətini və hörmətini qazanmışdır.

Hörmətli alimimiz akademik Bəşir Nəbiyevin bu günlərdə çap olunan «Xəzan vurmasın» («Elm», 2006, redaktoru Nikbur Cabbarlı) adlı kitabında milli ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemlərinə, müxtəlif ədəbi sima, şəxsiyyətlərin yaradıcılığına dair son illər qələmə aldığı məqalələri, məruzələri, bir çox əsərlər haqqında resenziyaları, qələmdaşları haqqında memuarları, eləcə də epistoliar ədəbiyyat nümunələri olan yol qeydləri toplanmışdır.

Kitabın ön üzündə tanınmış ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə yazır: «Burada («Xəzan vurmasın» kitabında – V.Ə.) B.Nəbiyev ədəbiyyat elmimizin uğurları, problemləri və perspektivləri üzərində düşünür, Azərbaycan poeziyasının islami dəyərlərlə əlaqələrini istiqlal məfkurəsinə dayaqlanan metodologiya ilə açıb şərh edir. Məlumdur ki, islamiyyətin qəbulundan sonra bütün möhtəşəm türk yürüşləri islam bayrayı altında keçmiş, bütün türk ədəbiyyatı və ədəbi-nəzəri fikri islami dəyərlər məcrasında təkamül etmişdir. Türklər İslamın nüfuzunu yüksəldən ən qüdrətli millətdir. Bütün bu cəhətlər B.Nəbiyevin diqqət verdiyi önəmli problemlərdir.»

Bəli, Bəkir müəllim bütün bunlara diqqət yetirib. Çünkü gözünü dindar ailədə açıb. Halallığı da buradan gəlib – İslama bağlılığından. Uzun illər Qafqaz ruhani idarəsində, elmi-dini şurada da dilimizə həm qəlbən, həm əməllə xidməti göz qabağındadır. Müqəddəs dilimizə bağlılıq onun yaradıcılığında da təzahür edib.

Kitabda Cənnət Hacıyevin «Füzuliyə təxmislər», xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin «Seçilmiş əsərləri»ninüçcildliyi, Hüseyn Kürdoğlunun «Min bir bayatı», Gülağa Tənhanın «Tale sınağı», Hüseynbala Mirələmovun «Dağlarda atılan güllə» kitablarına, mənzur və mənsur nümunələr topluları haqqında rəyləri özünə yer tapmışdır. B.Nəbiyev yenə də peşəkar tənqidçi kimi rezenziyalar yazmaqla həm bu peşəyə sadıqlığını, eyni zamanda tənqid yaradıcılığının yeni, müasir mündəricəsini nümayiş etdirir.

Ədəbiyyatımızın təbliğ və təmsil etməsindən qürür duyduğumuz qocaman alim Ankaraya 1998-ci ildə «Türk dil konqresi»ndə «Terminoloji lüğətin tərtib prinsipləri» məruzəsi ilə çıxış edir.

Faciəli ölümü hələ də bizi yandıran akademik Ziya Bünyadov, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov, professor Qulu Xəlilli, şair-alim Rəfiq Zəka, füzulışünas nasir Hacı Mail haqqında xatirələri çox oxunaqlı, şirin təhkiyə, elmi faktlar ağışında bədii dillə qələmə alınmışdır. Dostlarının süsbət keyfiyyətlərini təsvir etməklə onları oxucu gözündə daha da yüksəldən müəllif hisslərini, duyğu, fikirləri qələmə almaqla öz ucalığını bir az da «ərşi-əliya» qaldırmışdır.

«On gün İranda» adlı «Yol qeydləri» də çox maraqlı, oxunaqlı, yaddaqalandır. Dəfələrlə olduğumuz, gəzdiyimiz, ziyarət etdiyimiz İran şəhərləri Bəkir Nəbiyev baxışı ilə, qələmi ilə daha doğmalaşır, daha da müqəddəsləşir, Güney-Qüzey vəhdətinin tarixiləşəcəyinə ümidi artırır.

Akademik İsa Həbibbəylinin, professor Teymur Əhmədovun kitablarına da reseziya yazan alim kitabdakı elmi məqalələrin mündəricə zənginliyi, aktuallığı, vacibliyi, savabı, peşəkar qələm müdrikliyi ilə bizi sevindirir. «N.Tusinın şeir dünyası», C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Cavad Heyət, Xəlil Rza, Vasili Məmmədəliyev, N.Şəmsizadə haqqındakı yazıları, eləcə də ötən yüzilliyin ümumi ədəbi

icmanı sayıla bilən «Əsrin ədəbiyyatı» adlı və s. sanballı elmi məqalələr kitabda özünə yer tapmışdır. Bu yazıların içərisində sağlığında klassik səviyyəsinə yüksələn, qəzəlimizin və muğamımızın sütunu, bu janrı -----, milliləşdirən böyük Əliağa Vahid haqqında yazdığı «Müqtədir qəzəlxan» məqaləsi – tədqiqatı bizi çox sevindirdi.

Məlumdur ki, Vahid haqqında çox az yazılır. Müasir xalqlar dissertasiya, tədqiqat mövzularını zəbt eləyiblər. Mərhum Məmməd Nuruoğludan sonra Vahid irsi çox az tədqiq olunur. Həm də baxır kim yazsa? Vahid haqqında gərək qələmi vahid olan adam yazsın! Ustad Əliağa Vahidə akademik Bəkir Nəbiyev qələmi ilə ədəbi qiymət veriləndə bizi ədəbi status nöqtəyi-nəzərindən yüksək qiymətləndiririk. Çox orijinal üslubda, həqiqətə söykənən, səmimi şəkildə yazılmış bu tədqiqata görə şəxsən mən Bəkir müəllimin üzündən öpüb, ona öz təşəkkürüm bildirib, can sağlığı arzulamışam. Eləcə də Hacı Maillə bağlı xatirəsi və mərhum füzulişünas etdiyi yaxşılığa görə «Sağ ol, ay kimsəsizlər kimsəsi Bəkir Nəbiyev. Allah, Cənab Haqq özü sizi qorusun, salamat eyləsin, ey ədəbiyyatımızın xeyirxah ağsaqqalı!»

Kitabın adı Xızıda, Giləzi kəndində yaşayan 11 yaşlı Qönçənin «Arzu qönçələri» adlı şeirlər kitabı haqqında yazdığı resenziyanın adından götürülüb. Ustad alim gənc şairə Qönçəyə uğurlar diləyərək ulu Tanrıdan arzu edir ki, şeirimizin təzə-tər qönçəsini xəzan vurmasın. Heç vaxt vurmayacaq. Çünki bu arzunu müqəddəs bir insan böyük alim Allahdan diləyir. Qönçə çox uğurlar qazanacaq. Ona xeyir-duanı ustad bir alim verib.

Bəkir müəllim, sizə də Allahdan arzum budur ki, qəlbinizdəki, bədii-ədəbi, elmi təxəyyülünüzdəki mövzu qönçələri hələ də pöhrələnsin, cücərsin, onları da xəzan vurmasın.

Mirvarid Dilbazi (1912 - 2002)

Azərbaycanın görkəmli şairlərindən biri olan M.Dilbazi ədəbiyyata ötən əsrin 30-cu illərində gəlmişdir. Mirvarid xanım incə, lirik şeirləri ilə bərabər, müasir uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından biri kimi tanınır. Sairə yaradıcılığa başladığı gənclik illərindən yeniyetmələrin və uşaqların estetik tərbiyəsinə daha çox diqqət yetirmiş və uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə məqsədinə nail olmuşdur. Müasirləri arasında daha çox şair olar ki, Dilbazi qədər uşaq şeirləri yazsın. Yaradıcılığının bütün illərində o, uşaq şeirlərinə müraciət etmiş, yadda qalan, lakonik, əlvan, səlist, mənalı və məzmunlu poetik nümunələri ilə fidanları sevindirmişdir. Onun XX əsrin ortalarında nəşr etdirdiyi kitablara nəzər yetirsək, elə bu dövr yaradıcılığının bir şair ömrü ilə bərabər olduğunu görürük. «Mənim hədiyyəm» (1948), «Balaca nümayəndə» (1950), «Qardaşlar» (1952), «Reyhan» (1955), «Şeirlər, nağıllar, kiçik pyeslər» (1955), «Seçilmiş şeirləri» (1957), «Seçilmiş əsərləri» (iki cildə 1967-1968) və başqaları dediklərimizə nümunə olmaqla şairin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirir. Uşaq psixologiyasına dərinləndən bələd olan onların maraq dünyasını duyan şairə «Yaz gəlir», «Yaz yağışı», «Günəş», «Göy gurlayır», «Bahar bayramı», «Yaz buludu» poetik nümunələri ilə təbiətə məhəbbət hissi oymaqla təbiətin füsunkar gözəlliyini, günəşin həyat üçün vacib və zəruri olduğunu, baharın mənzərəsini, Novruz bayramının milli dəyər kəsb etməsini və s. məsələlər bu şeirlərdə öz poetik ifadəsini tapmışdır. «Yaz gəlir» şeirində baharın mənzərəsi canlanırsa:

Günəş doğur, işıqlanır
Dərə, təpə, o çöl, bayır,
Şırıl-şırıl axan sular.
«Bahar!» - deyə pıçıldayır

«Yaz yağışı»nda isə sanki təbiətin sehrbaz qoynuna çıxarkən gözləri qaşısında işıqlı, nur şəfəqli asimanla, yer arasında geniş üfüqlər canlanır:

Şimşək çaxdı uzaqlarda,
Quşlar susdu budaqlarda.

Yağış gəldi dağı aşdı,
Çiçək – çiçəyə dolaşdı.

Yağış ötdü yağa – yağa,
Günəş işıq saçdı dağa,
Yandı göydə qızıl qurşaq –
Al, qırmızı, əlvan, parlaq...

M.Dilbazi baharı necə zövqlə, ürəklə tərənnüm edirsə, payızı da, qışı da həmin dərəcə də nəzmə çəkir. Şairə təbiətə necə vurğundursa, onun nemətlərinə də - canlısına da, cansızına da eyni hərarətlə, məhəbbət və istəklə vurğundur. «Açıl bənövşə» şeirində bənövşəyə müraciət özünə layiq, kövrək bir hisslərlə, necə varsa eləcə poetik əksini tapmışdır. Bu şeiri oxuyanda dərk olunur ki, ancaq və ancaq təbiətin qoynunda olan, kolların dibinə qısılan, səhər tezdən yarpağı üstə şəhi görən, barmaqları ilə yarpaqlara toxunarkən izi qalan bir gözəl bu şeiri bax beləcə poetikləşdirə bilər, rəssam tablo çəkən kimi. Janlılar aləminə münasibət istəklə yekunlaşır. «Qaranquş», «Sığırçın», «Torağay», «Sarı qulan», «Boz oğlağım» şeirləri uşaqların bu quşlara və heyvanlara istəyini çoxaldır. Bir çox mövzular var ki, klassik poeziyada, bu gündə şairlərin yaradıcılığında öz bədii əksini tapır. Övlada öyüd – nəsihət, anaya, vətənə, qəribliyə, torpağa, durnalara, bülbüllərə gözəllərin eşqinə və s. həmin nümunələrdəndir. Nə isə qəriblik, həsrət, ayrılıq, nisgil Durna adlı köçəri bir quşun timsalında əsrlərlə şairlərimiz tərənnüm vəsf olunub. Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir və başqaları klassiklərimiz bu mövzuya müraciət etmişdir. Müasirlərimizdən biri olan istedadlı şairə M.Dilbazi də sözü gedən mövzuya müraciət etmiş, insanın hisslərini oynadan, mənəviyyatını doyduran, ürəyini titrədən bir poetik nümunəni yaratmaqla balaca oxucularına (lap elə böyüklər olsun – V.Ə) ərməğan etmişdir:

Zalım payız, yaz həsrəti göndərib,
Dayanmışam, sahil qərib, mən qərib,
Yenə bizdən üzlərini döndərib,

Hara gedib bizim elli durnalar?

M.Dilbazi uşaqlarda əməyə məhəbbət hissi oyatmaq üçün bir sıra maraqlı şeirlər yazmışdır. «Sarı sünbül», «Tarla mahnısı», «Biçin nəğməsi», «Babanın nəğməsi», «Ata və oğul», «Həcər xalça toxuyur» və s. dediklərimizə ən seçimli nümunələrdir. Qeyd etdiyimiz kimi şairə, yaşadığı cəmiyyətin, həyatın, dövlətin ideologiyasının bütün tərəflərinə aid mövzulara müraciət etmiş, yazdığı əsərlər də uğurlu alınmışdır. vətənə məhəbbət «Ölkəm», «Bizim yurdun», «Bakının işıqları», «Abşeronu gələn sular» da necə tərənnüm olunursa, sülhə, qanlı hərbi toqquşmalara, silahlara qadağa qoyulmasına, aid yazdığı poetik nümunələr də «Sülh olsun, şadlıq olsun», «Sülhdür andımız», «Məhbəslərdə doğulanlar», «Moskva», «Xatirə», «Zoya asılan yerdə», «Uşaqlar qəmlənməsin», «Çağırın dünyanı mübarizəyə» və s. həmin səriştəliklə, yanğı və vətəndaşlıq qeyrəti ilə qələmə alınmışdır. Məktəb, təlim – tərbiyə mövzusu şairənin diqqətindən kənarda qala bilməzdi. «Məktəb nəğməsi», «Birinci beş», «Qələm müəlliməyə məktub» və b. şeirlərini bütün uşaqları elmə – təhsilə, məktəbə səsləyir.

Xalq şairi M.Dilbazi yaradıcılığında özünə məxsus yerlərdən birini də poemalar, məzmun nağıllar tutur. «Xeyir və şəər», «Qardaşlar», «Balaca dostlarım», «Reyhan», «Babaların su həsrəti», «Sevincin dünyası» və s. əsərləri dediklərimizə nümunədir. Bütün surlu həyatını, yaradıcılığını xalqına, onun övladlarına, onların təlim-tərbiyəsinə, elminə, təhsilinə, xoşbəxt, bəxtəvər böyümələri üçün estetik tərbiyələrinin formalaşmasına hər etmiş görkəmli şairə qarşısına qoyduğu qlobal vəzifələrin həyata keçməsi üçün – Əsrin ən xoşbəxt, bilikli, zəkali insanını yetişdirmək üçün ədəbiyyatını digər canlarına da müraciət etmiş hekayə və pyeslər də yazmışdır. «Gözəl ana», «Nənənin dərsi», «Cavan qız və qoca qarının hekayəsi» hekayələri, həmçinin, «Muğamda bahar», «Göyçək Fatma» və s. əsərləri məhz tərbiyənin bütün komponentlərinin həllinə xidmət edir.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA

DEMOKRATİK İDEYALAR

1. 90-cı illərdə Cənubi Azərbaycanla ictimai-siyasi şərait və ədəbi mühit
2. Cənubi Azərbaycan lirikasında ictimai motivlər
3. Cənubi Azərbaycanın demokratik poeziyasının bədii dil xüsusiyyətləri

I. 90-cı illərdə Cənubi Azərbaycanada ictimai-siyasi şərait və ədəbi mühit

Son onilliklərdə beynəlxalq aləmdə ictimai-siyasi dəyişikliklər baş vermiş, ədəbiyyat tariximizin bir sıra məsələlərinə məlum ideoloji qadağalar aradan qalxdığı üçün onlara yenidən baxmağa şərait yaranmışdır. Sovet-rus imperiyasının süqutundan sonra dünya xəritəsində siyasi mənzərə dəyişmiş, xalqlar doğma ana dillərini, milli adət-ənənələrini, mənəvi-mədəni dəyərlərini daha ətraflı, geniş miqyaslı yeni baxışla öyrənib tədqiq etməyə, təkmilləşdirib, zənginləşdirməyə başlamışlar.

Təssüf ki, ideoloji qadağalar və uzun illər boyu mədəni əlaqələrin zəif inkişafı səbəbindən Güney Azərbaycan ədəbiyyatı kifayət qədər araşdırılıb nəşr edilməmişdir. Bu sahədə ədəbiyyatşünaslarımızdan boşluğu doldurmaq üçün AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat institutunun «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsi yaradılmış, burada çalışan elmi ədəbiyyatşünas heyətinin qüvvəsi ilə güneyli yazıçı, şairlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif tipli yazılar dərc olunmuş, dissertasiyalar müdafiə olunmuş, monoqrafiyalar və cənublu ədiblərin əsərlərindən ibarət müntəxabatlar çap olunmuşdur.

Son illər dünya siyasi xəritəsində meydana gələn dəyişikliklər 72 ildən sonra Şimali Azərbaycanın müstəqilliyə qədəm qoyması, milli kökə daha əsaslı qayıdışın başlanması Azərbaycan ədəbiyyatının cənub qolunun geniş miqyasda araşdırılmasını zəruriləşdirmişdir. Bu zərurətin ifadəsi kimi orta və ali məktəblərin ədəbiyyat dərsləri proqramında tarixilik prinsipi zəmnində bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının təmsil olunması tələbinə bu və ya digər dərəcədə əməl edilmişdir.

Tarixi ədalətsizlik nəticəsində ikiye bölünən vahid dilli, vahid soyköklü, eyni tarixə malik eyni xalqın salnaməsinin son iki əsrdəki fərqli cəhətlər onun dilinin inkişafına, bədii-mədəni sərvətinin qorunmasına mane ola bilməmişdir.

Ümumilikdə, bədii təfəkkürün nümunələri olan əsərlər yaranma məkanından, sənətkarın yaşadığı ictimai-iqtisadi mühitdən asılı olmayaraq xalqın mədəni-mənəvi irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq ləyaqətini qoruyub saxlamışdır. Həmin irsin tədqiqi, təbii ki, ədəbi-bədii dəyərlərimiz haqqında dolğun, zəngin və sistemli təsəvvür bütövlüyü yaranmasına imkan verir. Bu baxımdan Güney Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinin əsas forması olan görkəmli nümayəndələrinin həyatı və irsi, sonrakı mərhələlərdə qaynaq onların bioqrafiyası, mühiti, ictimai fəaliyyəti, ədəbi-bədii, publisistik yaradıcılıqlarının müasir dövrün tələbləri yönümündən öyrənilməsi ən doğru yoldur.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai-siyasi, bədii-ədəbi, milli şüurun kuliminasiyaya gedən mərhələsi, azadlıq ideyalarının şüalanması, milli mənləyin bəzən qapalı, bəzən isə açıq poetik etirafı, Vətən tərənnümü baxımından XX əsrin 90-cı illərində yaranan peziyası diqqəti cəlb edir. Həmin bu illərdə yaranan poeziyada demokratik ideyaların tərənnümünün tədqiqi, həmin onillikdə yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığına ümumi bir baxış, vahid demokratik ideyalar leytmotivinin tədqiqatına cəlb olunmasında çoxlu, ətraflı bədii material bolluğunun şahidi oluruq.

Cənubi Azərbaycanda 90-cı illər bədii-poetik prosesin mahiyyəti, istiqaməti, ideya xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməkdən öncə məmləkətin ictimai-siyasi mənzərəsi haqqında fikir yaratmaq lazımdır.

1979-cu il İslam İnqilabı orijinal xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur: mübarizə üsulu, qüvvələrin əlvanlığı, iqtidarının zümrə tərkibi, İslamın və onun şəraitinin qanun, Ana Yasayanın əsasını təşkil etməsi, sürətli hərəkəti ilə bu inqilab dünyada əks-səda yaratdı və müsbət və mənfi məziyyətləri özünü göstərdi və xarakterizə olundu. Bu inqilabda kəndli də, fəhlə də, sahibkar da, ruhani də, ziyalı da, tələbə də, qadınlar da birgə mübarizə aparırdılar. Ona görə də bu mübarizə tarixə «xalq inqilabı» adı ilə düşdü.

Amerika imperialistlərinin ölkədə hökmranlığına son qoyuldu və əsas o idi ki, orta əsrlərə məxsus şahlıq üsul-idarəsinin hökm sürdüyü bir quruluşa, eləcə də Pəhləvi

sülaləsinin sonbeşiyi Məhəmməd Rza hakimiyyətinə son qoyuldu. Xalq inqilabı İranda yaşayan çoxsaylı xalqların despotizmdən xilas etdi.

Məhz İslam İnqilabından sonra ədəbi renesans səviyyəsini yüksəltdi. Fars şovinizminin inqilab xaosundan irəli gələn «unudulduğu» bir dövrdə doğma dilimizdə bir çox qəzet və jurnallar meydana gəldi. «Ulduz», «Koroğlu», «İşıq», «Yoldaş», «Çənlibel», «Qapdaşlıq», «Molla Nəsrəddin», «Azadlıq», «Odlar yurdu», «Birlik», «Azərbaycan», «Muştuluq», «Yozmaca», «Azərbaycanın səsi», «Xalq sözü», «Varlıq», «Dədə Qorqud», «İnqilab yolunda» və s. Bu mətbu orqanların bir çoxunun ömrü Pişəvərinin yaratdığı Cənubi Azərbaycan Respublikası kimi çox qısa oldu. Ancaq əsas bu anadilli dövrü mətbuatımızı yaradan tarixi, siyasi-ictimai və ədəbi-bədii şəraitin yeniliyi idi.

Sosial həyata yaxından bağlılıq, xalqın, müasir insanın dünya görüşü, məişətini əks etdirmək, vətənpərvərlik və inqilabi, demokratik ideyalar yaranan, xüsusilə də o çap olunursa ən yaxşı əsərlərə məxsus xüsusiyyətlərdir.

M.Şəhriyar, H.Sabir, M.Məhzun, H.Tərhan, M.Dərəfşi kimi qocaman sənətkarlar, öz əsərləri ilə 80-cı illər ədəbi prosesinin əsasını qoymuş, Ə.Habdil, S.Behrəng, Səhənd kimi ədiblərin irsini davam etdirən H.Xətibi, Ə.Həddad, H.Nitqi, Urmuoğlu, İldırım, Savalan, Alov, Sönməz-milli, demokratik ideyaların, inqilabi poeziyanın müəllifləri sırasına aiddirlər.

* * *

90-cı illər Cənub poeziyasındakı demokratik ideyalardan söhbət açıqca filologiya elmləri doktoru S.Nəbioğlunun 40-cı illər Cənub demokratik ədəbi hərəkatı haqqındakı fikirlərin buraya şamil etmək deməkdir: «Əsrimizin (XX əsr-V.Ə.) 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda yaranan demokratik ədəbi hərəkat bütün əriş-aparıcı ilə özünə qədər mövcud olmuş bədii təfəkkür aləmi ilə bağlıdır. Onun dalğaları qoynunda S.Təbrizidən, Nizamidən, M.Füzulidən, M.F. Axundovdan, Ə.B. Haqverdiyevdən, C.Məmmədquluzadədən, M.Ə. Talıbovun, Z.Marağlıdan gələn çoxlu şəffaf axınlarla

rastlaşmaq olar. Həmin illərin poeziasında ölməz Sabirin nərəsini duymaq, Möcüzün səsini eşitmək çətin deyildir». (S.Əmirov. Cənubi Azərbaycanda demokratik ideyalar. (1941-1990) s.10. Bakı-2000. «Elm»)

90-cı illər Güney şairlərinin yaradıcılıqlarında demokratik ideyaların poetik izini araşdırdıqda daha çox gənclərin şeirlərinə müraciət etmək məcburiyyətində qaldıq. Çünki, gənc cənub şairləri daha mübariz, ictimai alovu ilə coşan, müasir psixoloji dünyagörüşünə mənsub yaradıcı şairlərdir. Burada yaş fərqi müsbət və ya mənfi dövr xüsusiyyətlərinin qabartmaq bəlkə də yerinə düşür. Lakin qocaman sənətkarlar artıq sözünü deyib. İndi gələcək nəsilləri, millətimizi təzyiqlərdən qorumaq naminə yaşın ahıl dövrünün müdrikliyinə xas olaraq şovinst «qardaşlarımızla» «atəşkəs və koalisiya» bir mövqe duyulur.

«Cənub gənc şairlərinin gəlişi ilə ədəbiyyata yeni baxış tərzi, forma və üslub cəhətləri gəldi və bu gənc nəslin yaradıcılıq nailiyyətləri, tapıntı və itgiləri, uğur və qüsurları haqqında söz demək şübhəsiz, o qədər də asan deyildir. Əvvəla, ona görə ki, yaradıcılıqları haqqında söz açacağımız yeni nəsil özlüyündə yaş amilindən daha çox poetik hiss və düşüncə amilini, həyatın, cəmiyyətin, baxışlar sisteminin yeniləşmə sistemini təzahür etdirir. Bu baxımdan 90-cı illərdə Cənub poetik mühitinə Səhər Ərdəbilli, Nuşin Musəvi, Rəsul Rəhimi Duzəçi, Rəşid Kərbasi, İbrahim Zahid, Məhəmmədrza Məlikpur və başqalarının yaradıcılığı bu günkü şeirimizin gəncliyini ifadə baxımından təhlil üçün daha səciyyəvi görünür». (Vüqar Əhməd, Söz, musiqi bir də mən... Bakı, 2003 s.17 ISBN, «Min bir mahnı»)

Son illər şeirə gələn bu şairlərin yaşı hələ otuzaya çatmayıb. Bəzisinin bir kitabı çap olunsada bir çoxları heç dövrü mətbuatda da çap olunmayıblar. Şeir kitablarını buraxdırmağa isə Quzeydə olduğu kimi maddi imkanları yoxdur. Bəzilərinə isə Vətən tərənnümü üstünlük təşkil etdiyindən çapdan kənar qalırlar. Bəzi türk şairləri isə şeirlərini və yaxud şeir toplularını bizə fars dilində təqdim etdiklərindən bu yazıda məziyyətlər barədə söz desəydik burada söhbət gərək tərcümə ədəbiyyatından gedəydi. Yəqin gələn yazılarda həmin şairlərdən müəyyən nümunələri dilimizə çevirib təhlil

süzgəcindən keçirəcəyik. Lakin dahi şair Nizami külliyyatının yadelli olması faciəmizdirsə, bu gün də həmin fəci yola sürüklənənlər var. Əlbəttə bir neçə dildə yazmaq olar, bu ədəbi şəxsin xoşbəxtliyidir. Ədəbiyyat tariximizə nəzər salsaq, Nəsimi, Fizuli kimi üçdilli şairlərin hər dildə yüksək sənət nümunələri yaratmağı fərəhləndiricidir. Eləcə də, XX əsr şeirimizin klassiklərindən biri Şəhriyarın ikidilliliyi. Şəhriyar türk şeirində olduğu kimi fars poeziyasında da məktəb yaratmışdır. Tarixən Firdovsisi, Hafizi, Xəyyamı, Sədisi ilə qürrələnən farslar son əsrdə Şəhriyarla təskinlik tapırlar. XX əsr İran poeziyasının ən nəhəng siması Şəhriyardır. Deyəsən bir qədər mətləbdən uzaqlaşdıq...

Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın diqqətini çəkən odur ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlər fərdi ədəbi nəsil olaraq maraqlı orijinal qələm əhli kimi yetişmək üzrədir. Yaradıcılıqları barədə danışdığımız bu nəsil yeni dünyanın müasir məzmunu ilə səsləşən şeirlər yazırlar. Onların şeirlərində başlıca cəhət dünyaya həssas münasibətdir. Daha bir cəhət görünür: narahat dünyanın, yaşadığımız ziddiyyətli dövrün, çarpışmalarla dolu günümüzün həyacanına, dərdlərinə, ağrılarına, şübhə və ümidlərinə canlı bədii münasibət, poetik maraq, vicdan narahatlığı. Bu ədəbi nəslin yaradıcılığında xalq şeirinə, əruzə meyillilik varsa, eləcə də yaradıcılıqlarının sərbəst şeirə meyli təzəhürü də göz qabağındadır və Tehranın çağdaş gənc türk, eləcə də fars şairlərində Nazim Hikmət təsiri duyulmaqdadır. İstər fars, istər türk şairləri Türkiyə şeirinə, xüsusilə Nazim Hikmətə xüsusi maraq göstərir, bu ədəbi təsiri etiraf edirlər, bəzən isə bu təsir yamsılamaya da gətirir çıxarır.

Şeir – ilhamdır, əzabdır, zəhmətdir, yuxusuz gecələrdir. Yaradıcı qadın üçün bu daha əzabkeş və çoxqatlıdır. Belə qadın şairlərdən biri də bütün İran sənətsevərlərinə tanış olan şairə Səhər Ərdəbilidir. Yaşının az olmasına baxmayaraq, şeirləri qonşu ölkənin oxucuları arasında məşhur olan Həmidə Rəiszadə-Səhər Ərdəbil təxəllüsündən məlum olduğu kimi Ərdəbildə dünyaya göz açıb. Poeziyanın bir çox əzəli, əbədi mövzularında, eləcə də irtica əleyhinə dərin məzmunlu, bədii-poetik

səciyyəli şeirləri mətbuatda çap olunur. Səhərin şeirlərindən biri görkəmli kaman ustası Həbil Əliyevə həsr olunmuşdur:

Kədərli könlümə odlu nəvalardan səda bəslə,
Məni çənli, uca dağlar dalından söz ilə səsle,
Dolubdur söz ilə sazın,
Nədir saz ilə pərvazın?
Nəvalardan gümandır ki, qadınımı bəsləyir sazın?
Ətəş nəcə (dəvə-V.Ə.) gedən səmtə,
Tərəbdən (sevinc-V.Ə.) yol kəsir sazın,
Əbəd yurdundan canlanmış nəvalardan,
Əzəl izlə əsir sazın.

(«Həbil qardaşıma» şeirindən)

Gənc Cənub şairlərindən biri də Nuşin Musəvidir. Şairənin ədəbi təxəllüsü Ayyşin Aydadır. Nuşin 1963-cü ildə Tehrandə anadan olub. Əslən təbrizlidir. Nuşin Universitetin kitabxanaçılıq fakültəsini bitirib. Uşaq ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis olan Nuşin məktəbdə müəllim işləyir, eləcə də qələmini nəsrədə sınayır. Həmçinin ədəbiyyatşünaslığa dair bir neçə əsər və monoqrafiyanın tərtibçi müəllifidir.

Vətən dərdlərinə Nuşin də Ay ağlayır, Torpaq itgisi, bölünmüş Vətən, əsir düşən oğullar, qızların dərdi şairəni kövrəldir, şəhidlərə matəm tutur. Bu göz yaşları poetikləşir, misralaşır, həzin pıçıltıya çevrilir:

Günüm başlandı ötən günlərlə, keçən xatirələrlə
Buludlar göydə daşınır könlümlə,
Könlümün buludlarıyla
Hardadır, yayışın anları

(«Buludlar»)

* * *

Sevməyi xırdaca kəpənəkdən öyrənmək gərək,
Yaşayışın anlamını, yanmağı, birləşməyi.

(«Kəpənək»)

Çağdaş Cənub şeirinin yeni nəslinə mənsub olan istedadlı şairlərindən biri də Rəsul Rəhimi Dizəcidir. Rəsul bir qədər şimal oxucusuna tanışdır. Şeirləri bu sətirlərin müəllifi tərəfindən 1993-1994-cü illər «İki sahil» və «Axtarış» qəzetlərinə təqdim olunaraq çap olunmuş, habelə radiomuzda səslənmişdir.

Rəsulun 47 yaşı var. Şair 15 ildən çoxdur ki, qələmini şeir və hekayə canrında sınayır.

Yaşıl yarpaqların solmaqdadır varlıq budağında,
Məni bu qorxulu biyaz yaman sıxışdırdı bağında.

Rəsul Rəhimi iki dildə yazır və iki dildə də çap olunur. Şeir və hekayələri «İttılaat», «Cavanşir», «Şeir həftəliyi», «Surə», «Mehdi Azadi» və s. qəzet və curnallarında çap olunub.

Şeirlərində Nazim Hikmət təsiri duyulan Rəsul neçə illərdir ki, Türkiyə və Azərbaycan poeziyasından nümunələri fars dilinə çevirməklə məşğuldur. Mehmet Emin Yurdakulu, Haşim Kanarı, Cahid Sidqini, Faruq Nafisi, Arif Nihatı, Qorxmazgili, Bəxtiyar Vahabzadəni, Nəbi Xəzrini, Məmməd Arazı, İsa İsmayılzadəni, Fikrət Qocanı və başqalarını fars dilinə tərcümə edib. O, ədəbi poetik əlaqələrin inkişafına xidmət göstərdiyi kimi bu şairləri tərcümə etməklə İran ədəbiyyatına üslub, ideya və mövzu rəngarəngliyinin gəlməsinə şərait yaradır.

Rəsulun eləcə də digər şeirlərin poeziyasının əbədi, əzəli mövzularından olan məhəbbət mövzusunda şeirlərinə rast gəlirik. Rəsulun yaradıcılığında məhəbbət şeirləri bədii söz axtarıqlarının səviyyəsindən, saf mövzuya bədii münasibətin yüksəkliyindən xəbər verir. Rəsulun «Gözüm vardır», «O axşam», «Səslədilər onu» şeirləri könülaçandır.

Soyuq keçmə kənarından
Soruş bir halı-zarumdan,
Payız xoşdur baharımdan,

Tanışlıq ver, sözüm vardır.

Rəşid Kərbasinin artıq 50 yaşı var. O da Rəsul rəhimi ilə həmyerlidir. Şəbüstər mahalının Dizəc kəndində əkinçi ailəsində anadan olub. Üç il teatr-kino rejissorluğu üzrə texnikumda təhsil alıb:

Gəl al məni çənli yaşayış zirvələrindən,
Bu tutqun evin şaşqın olan ləhzələrindən,
Qurşunlu hava, dərqli bulud, bir acı tüstü,
Ay da boğulub qara gecə hörmələrindən.

Rəşidin şeirləri ilə tanış olduqda yaxşı haldır ki, elə ilk andan özünəməxsus poetik nəfəsini, dəsti xəttini deyim və duyumunu hiss edirəm. «Dərqli bulud», «Qurşunlu hava», «Div zərbələrindən», «İlbizlərin nəğmələri» və s. frazeloci birləşmə və ifadələr şeirin poetik sintaksisini zənginləşdirir və bunlar nisbətən şeirdə yeni deyimlərdir. Bütün bunlar Rəşidin işıqlı gələcəyindən xəbər verir.

Şeirlərdə irad kimi sayılan bir məsələni qeyd etmək istəyirəm. Bu irad da 90-cı illər şairlərin ədəbi təhsilinin olmaması ilə bağlıdır. Məsələn: Hər hansı bir gənc şairin «qəzəl» kimi təqdim etdiyi şeir görürsən ki, qəzəlin canr tələblərinə cavab vermir, bu əslində hecanın 13,14 və ya 15-lik növüdür. Bir çox cənub şairləri misraları hər sətirdən bir qafiyələndirməklə bunu «qəzəl» hesab edirlər.

Başqa bir irad: şimalı şairlərdə də özünü biruzə verən sərbəst şeirdə tam sərbəstlik. Bir çox şeirlərdə sərbəstlik tam həddini aşır, poetik əndazə, ölçü-biçi gözlənilmir, misralar sözlər, ifadələr yerinə düşmür. Gənc qələmli yazarı ruhdan salmazlar. Özgə millətin hakim olduğu bir məmləkətdə, şair doğma ədəbi mühitdən bir qədər uzaq düşdüyü bir şəraitdə bunlar mümkündür, bu monoqrfaiyada nöqsanlardan geniş söhbət açmaq istəmirəm.. Sərbəst şeirin yaxşı nümunələrindən-Rəsul Rəhimidən bir poetik parçanı misal göstərmək istəyirəm:

Gül dəstəsi əldə baxıram yola,
Gözləyirəm gələsən bu durnalarla
Gözləyirəm uşaqlıq qayıda sənə,

Qalmışam heyrətdə bilmirəm daha,
Özünü gözləyirəm, ya da səni burada.

Məhəmmədrza Məlikpurun «Ulduzlu dünya» adlı Azərbaycan dilində şeirlər kitabı vardır. Kitaba üç cildlik «Ədəbiyyat» ocağının müəllifi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, ədəbiyyatşünas, Təbrizdə yaşayıb-yaradan Yahya Şeyda «Ön söz» yazmışdır: «Düşünürəm ki, iqtidarlı ədib, duyğulu şairə türk, fars və ərəb ədəbiyyatında müsəllət bir əsər yazmaq olar? Mənim yazmağa əsrarım varsa qələm öz ecazkarlığını göstərir və dünya». Əcəb. Mən belə rəyalı adı indiyədək az görmüşəm. Kitabın ünvanı belə duyğulu olduğu üçün gələn sözlər və məzmunlar tərəddüdsüz ki, dolğun olacaqdır...»

Yəhya Şeydanın fikirləri həqiqətdir. Həqiqətən də kitabla tanış olduqda vətəndaş bir şairlə, qüdrətli bir türk şairlə tanış olaraq. Şair türkcə yazan qələmdaşlarına müraciət-alqış edir:

Həm əlin, həm qələmin türkcə yazan var olsun,
Sənə mövla əli hər yerdə negahdar¹ olsun.
Türk qeyrətli, şəhamətli igidlər dilidir,
Qoymayın, can sizə qurban böylə dil xar olsun.

Doğma türk dilinə, Azərbaycan elinə sadıq olan şair dilinin zənginliyini və bədii imkanlarının böyüklüyünü duyur və bu dilin hüquqsuzlaşdığına etiraz səsini ucaldaraq onu «xar olmamaq üçün» həmvətənlərinə müraciət edir.

El-obanın «O tay-bu tay» regional bölümü qismən də olsa itməkdədir. «Güney və Qüzey ədəbiyyatları» anlayışı ədəbi-bədii qovuşma çərçivəsində əriməkdədir.

Çağdaş, cənub türk şeirinin müasir poetik aləmində qeyd etdiyimiz kimi bir çox şairlər öz istedadlarını, deyimi, duyumu, həyatı həssas və ədəbi münasibətləri ilə fərqlənir. Onlardan biri də Tehrandə yaşayan şair, daha doğrusu şair-musiqiçi İbrahim

¹ Negahdar-saxlayın, mənasını verən bu söz burada dəstək, arxa anlamındadır-(V.Ə.)

Zahid Xəzayeridir. İbrahimin 26 yaşı var. Cənubi Azərbaycanın Muğan-Germi şəhərinin ətrafındakı Tülün kəndində anadan olub. Güzəl qarmon çalır. Musiqili-poetik məclislərə həm şair, həm də musiqiçi kimi dəvət olunur. «Qarabağ» ansamdlının bədii rəhbəridir. Şeirlərində əməllərində və çalğısında milli təəssüb, milli ayrışeçkiliyə etiraz, bölünmüş Vətən hissələrinin təzahürü daha qabarıqdır.

O yanda qardaşım qanına batır,
Bu yandakı başın basdırır yatır.
Nədir ki, «dost məni» düşməyə satır,
O dostların gərək varlığın danım,
Kimə arxalansın Azərbaycanım?

İbrahim heca vəznində şeirlər yazsa da, əsasən gözəl qəzəllə müəllifdir. Qəzəllərində Əliəğa Vahid təsiri açıq-aşkar duyulur. Burada bir məsələni də qeyd etmək istərdim ki, İranda Vahid şeirinə xüsusi məhəbbət var. Vahid misraları bütün məclislərin bəzəyidir. Fəhlədən tutmuş dövlət işçisinə qədər bütün türklər Füzulini, Seyid Əzimi, Vahidi əzbərdən bilir.

Sözüm ondadır ki, adlarını çıkdığımız klassiklərin mütaliəsi ilə şeir dünyasına artıq iki kitab müəllifi olan İbrahimin də poetik istedadı bu kökdən pərvəriş tapmışdır:

Mənim anamdı Vətən, mən ona bir övladam.
Bakı, Muğan, Xoy, Təbriz ya harası, ölkəmizin.
Vətən sənindir, sən ona can fəda qıl, ey Zahid
Sən ölməyinlə gözəlsə, sorası ölkəmizin.

Məqsədimiz müxtəlif vəznli, müxtəlif şəkili şeirlərin hansısa təqdir etmək və ya pisləmək deyil, son illərdə Güney şeirinə gəlmiş gənclərin bir qisminin yaradıcılıq potensialı barədə bəzi fikirləri qeyd elədik. Narahatlıq ondadır ki, bu tərəfdə olduğu kimi, o tərəfdə də gənc şairlərdən bəziləri ötən onilliklərdə yaranan poeziyanı şablon sayır, bir-birin qəlib və stereotiplərdən uzaqlaşmağa çağırırlar. Yenilik xətrinə yenilik etmək istəyirlər. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan poeziyası daha dərin köklər üzərində qurulub.

Biz 90-cı illərin bir neçə nümayəndəsinin yaradıcılığından söhbət açdıq, onların bədii keyfiyyət baxımından daha çox diqqəti cəlb edən şeirləri haqqında imkan dairəsində mülahizə və iradlarımızı bildirdik. Ədəbi mühitdə yeri və mövqeyi görünməyə başlayan yaradıcı nəslin uğurları və qüsurlarını mütəmadi olaraq göstərmək həm onların, həm də poeziyamızın xeyrinədir.

* * *

Şahlığa əlvida deyib şadlanan, ümid və arzularla yaşayan xalq öz inqilabının onun istəklərinə dəstək olmadığını görəndən sonra təssüf dolu giley, peşmançılıq və narazılıqla öz taleyi ilə barışmalı oldu. Söz adamları isə şovonizmlə pərdələnmiş islami anlayışla digər xalqları haqqının tapdalamaqla «müsəlmanda milli ayrı seçkilik» bayrağı altında öz millətinin siyasi, mədəni hegomonluğu, soydaşlarımıza həcəratla baxan, onları maarif və mədəniyyət hüquqlarından məhrum edən Fars Dövlətinin bu haqsızlıqlarına biganə qala bilmirlər. Bir tərəfdən İran türklərinin (azərbaycanlıların – V.Ə.) etiraz mitinqləri, həbslərlə nəticələnən nümayişləri, digər tərəfdən Cənub şair və yazıçıların istiqlal ruhlu, demokratik ideyalı, həsrət və qələbə ruhlu Güney-Qüzey birliyi və bölünmüş Vətənin tərənnümü xalqın ümidini sönməyə qoymur.

90-cı illərin ortalarında poeziyaya gələn və yaradıcılığına davam etdirən şairlər, ümumən ədəbi proses və demokratik meyl və ideyaların poetik təcəssümü haqqında xülasə, icmal və fərdi xüsusiyyətlər haqqında ədəbi mülahizələri davam etdirmək istəyirik.

Öncə onu qeyd edək ki, 90-cı illər cənub şeirini formalaşdıran, inkişaf və davam etdirən şairlər cəmiyyətin, zamanın ictimai sifarişinə vaxtında cavab verən əsərlər yaratmaqla əsl vətənsəvər və sənətçi hünəri göstərməklə çox çalarlı, zəngin, rəngarəng, bədii-poetik formalarla təzahür etdirirlər.

Şair İbrahim Zahid dilimizin, tariximizin assimilyasiya yağramasına dözə bilmir, bunu «Ürək ağrısı» şeirində hayqıraraq həqiqətləri, gerçəkliyi qorxmadan, mərdliklə bəyan edir:

Baxıram balamın həyat tərzinə,

Ürəyim döyünür, gözüm qaralır.
Bu ağır itgiyə kim dözə bilər,
Bağcam solmadadı, gülüm saralır.
Unudur övladım günbəgün özün,
Uzaqlaşır, özlüyündən, əslindən,
Qabağa getməyir, dala qayıdır,
Geri qalır əcdadından, nəslindən.
Duyulur getbəget davranışından,
Özündən çəkilir, yadları sevir.
Danır doğulduğu müqəddəs kəndi,
«Mən burda anadan olmuşam» - deyir.
Yoxdur inam, özgələşir özündən,
Həqiqətə yaxın gəlib barışmır

Yad dildə danışmaqla fəxr edir
Güvənməli ana dilin danışmır.

Göründüyü kimi milli faciəmiz ana dilimizi yad dilin assimilyasiyaya uğratması, Cənubdakı yeniyetmələrin farslaşması, şairi sarsıdır, ürək yanğısı, vətənpərvərlik, böyük məhəbbətə bədii-poetik etirazını bildirir. Ümumiyyətlə, İbrahi Zahid yaradıcılığında poeziyamızın ədəbi, bədii mövzuları ona Ana, Vətən, Məhəbbət mövzuları üstünlük təşkil edir. Bayaq qısaca qeyd etsək də İ.Zahid haqqında bir qədər daha ətraflı söhbət açaq.

Hər günün bir hökmü var,- deyiblər. Uzan illər «Cənub» və «Şimal» həsrətinlə köksü qabarlanan soydaşlarımız üçün artıq bu tikanlı məftillər qeybə çıxilib. Həsrət buzu əriyib. «İrana gedirəm» deyən turist-müsafirin intonasiyasında elə bil «Beşmərtəbə»nin altında harasa baş çəkəcəyi duyulur. El-obanın «ot tay-bu tay» anlayışı yəqin ki, ədəbi-bədii qovuşma çərçivəsində əriməkdədir.

Cənub poeziyası, Cənub ədəbiyyatı ilə ünvanlanan ədəbi-bədii xəzinənin inciləri şimallılara ərnağan gəlir.

Cənubi Azərbaycanın müasir poetik aləmində bir çox şairlər öz istedadları, deyimi, duyumu, hətta həssas və ədəbi münasibətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri də bayaq qeyd etdiyimiz kimi hal-hazırda Tehranda yaşayıb-yaradan İbrahim Xəzayeridir.

İbrahim 1968-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Muğan-Germi şəhərinin Tülun kəndində anadan olub. 15 yaşına qədər elə o kənddə ibtidai və orta təhsil alıb. Öz dediyinə görə, «Tülun kəndi Şimali Azərbaycana çox yaxın olduğuna görə o, ilk musiqi və ədəbi istedadını Bakı radio və televiziyasından eşitdiyi səslər və nəğmələrə uyğunlaşdırıb». Elə uşaqlıqdan şeirlər yazmağa başlayıb. Məktəbsiz, müəllimsiz öz musiqi fəaliyyətinə başlayıb. Köhnə bir «Kazan» qarmonu tapıb Bakı radiosundan eşitdiyi Azərbaycan xalq havalarını, mahnıları, rəqsləri səs yaddaşının gücü ilə öyrənib, gecə-gündüz məşq edirmiş.

İbrahim hal-hazırda Tehran türk musiqi və ədəbi ictimaiyyəti arasında tanınmış şair və qarmonçulardandır. İran-İraq müharibəsi iştirakçısı olan İbrahim cəngdə neçə yol yaralanıb. Xəzayeri İranın paytaxtında indi dövlət işində çalışır. Dörd uşaq atası olan şair-musiqiçi bir an Azərbaycan poeziyası və musiqisindən ayrı dura bilmir. Ümumən desək, onun şeirdə olduğu kimi, musiqi yaradıcılığı da çoxşaxəlidir. O, həm də milli zərb alətlərimizdə, nağarada, qavalda məharətlə çalır.

İbrahim istedadlı şairdir. Gözəl qəzəllər müəllifdir. Qəzəllərində, şeirlərində Əliğa Vahid təsiri açıq-aşkar duyulur. Burada bir şeyi qeyd etmək istəyirəm ki, Cənubi Azərbaycanda əvvəldə qeyd etdiyim kimi Vahid şeirinə xüsusi məhəbbət duyulur.

İbrahim Xəzayeri şeirlərini «Zahid» təxəllüsü ilə yazır. İndi İranda göstərilən konsertlərə o, musiqiçi kimi dəvət olunur. Özünün dediyi kimi «Fars ölkəsinin paytaxtında qarmonumun dillərilə, şeirlərimlə musiqimizi, poeziyamızı bütün azərilər üçün səsləndirirəm.

Ümumiyyətlə, bütün vətənpərvər Azərbaycan şairləri kimi Cənub poeziyasının nümayəndələrinin də müraciət etdikləri mövzulardan biri və başlıcası Ana dili məsələsidir. Yapradıcılıqlarına müraciət etdiyimiz elə bir şair tapılmaz ki, o doğma dilimizin, onun tədrisi, maarif dili olmaması etirazına öz əsərlərində yer ayırmasın.

Əli Fərzizadə, Seloğlu təxəllüslü Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının Quluşağı kəndində 1962 –ci ildə dindar ailədə anadan olmuşdur. İbtidai məktəbi öz kəndlərində bitirdikdən sonra Əhəd şəhərində orta məktəbdə yalnız bir il təhsil ala bilmişdir. 1983-cü ildə Təbrizə köçmüş, 1990-cı ildən Tehranda məskunlaşmışdır. O, indi şeir aləmində tanınmış, sevilən, müxtəlif poetik növ və canrlarla zəngin 10 kitab müəllifidir.

Şairin «Qalan olmadı» şeirinə nəzər salaq:

Aldığım qızıla dəmir dedilər,
Satdığım mis çıxdı, alan olmadı
Başıma döydülər, alıb yedilər,
Axırda qayğıma qalan olmadı
Ürəyi mum olmaq oldu günahım,
Duyanı olmadı çəkəndə ahım.
Töküldü, dağıldı, etdi mətahım,
Əlində bir kiçik dalan olmadı,
Özümə zor gəldim hey bilə-bilə,
İşimi daha da saldım müşkülə
Varımı-yoxumu suvardım yelə,
Heç məni yadına salan olmadı.

Yazginən sözünə baziq «Seloğlu»

Dedilər könlündə qaziq «Seloğlu».

Döykünən başına yazıq «Seloğlu»

Dayın xala çıxdı, xalan olmadı

Bu şeirdə müəllif sətiraltı, sözaltı sözünü, mənanı, istəyini oxucuya çatdırır, poetik atmacalar şairin öz dilindən ümumiləşdirilsə də, ümumiyyətlə xalqımızın keçdiyi tarix, bugünkü maddi və mənəvi durumuna işarə, qonşu dövlətdə yalanın ayaq tutub yeriməsi, «əlimdə bir kiçik dalan olmadı» deməklə dilimizin, məktəbimizin, televizorun və radiomuzun qadağası, muxtariyyət, istiqlal qazana bilməməyimizi poetik aforizm formasında eyhamını təzahür etdirir. «Dayının xala çıxması» bir qədər ədəbdən kənar görünsə də, yeni deyim kimi qiymətli olaraq deyərdik ki, şeirin kuliminasiya nöqtəsi olmaqla bəzi milli təəsübkeşlikdən uzaq yadlara əyilən soydaşlarımızın namərdliyinin poetik təcəssümüdür.

Vəli Şahməhəmmədi (təxəllüsü: Güldürlü Vəli) 1955-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətinin Kələybər mahalının Güldür kəndində anadan olmuşdur. 15 yaşında Tehrana köçmüşdür. Üç şeirlər toplusu işıq üzü görmüşdür.

Çoxlar mənim kimi dili bağlıdır,
Neçə söz qandırınsın lal lala dünya
Sinəsi düyünlü, bağı qəmlidir.
Qarışıb ürəkdə xal xala dünya
İstədi açıla bu dilim sözə
Sən məni qaladın alova-közə,
Öyrət birgə sevgi, məhəbbət bizə
Demədim qal üstə qal, qala dünya.

Klassik poeziyamızdan üzü bəri gözəl dünyanın gözəlliyini də vəsf edən şeirlərdir, dünyanın vəfasızlığını, haqsızlığını da. XIX əsrdə yaşamış Aşıq Bəsti deyir:

Qoca cadugərdir aldadır səni,
Cavanlıq donunda qalan bu dünya

XX əsrdə S.Vurğun və Şəhriyarın «Dünya» qoşmaları şöhrət tapmış və «dünyalar» bu bulaqdan su içmişlər. Vəli Şahməhəmmədlidə də Ana dili məsələsi «dilim

bağlıdır», «söz qandırın lal lala dünya» frazeoloci poetik birləşmələrlə öz əksini tapmış və göründüyü kimi bütün 90-cı illər Cənub poeziyasında Vətən, Ana dili eyni leytmotiv, aparıcı xətti kimi onları birləşdirir, demokratik ideya və meyllər nəzərə çarpır, açıq-aşkar hiss olunur.

Şair Heydər Təhmasibidə də Ana dilinin gözəlliyi və güvənc yeri olduğu öz bədii poetik əksini tapır.

Öyünməyim çox layıqdır bu ölkədə sənə dilim,
Laylasında öyrədibdir öz dilini ana dilim
Şəkərdən də şirin olub, əzəl gündən ulu qaldın,
Zaman boyu hey yüksəldin, döndün qəhrəmana dilim,
Güllərini dərə-dərə, ilham verdin sən Heydərə,
Dəyişməyəm səni zərə (qızıla V.Ə.) and içirəm

Pərviz Bəsarət Hüsen oğlu Cənubda «Keyvan» təxəllüsü ilə tanınan şair 1966-cı ildə Keyvan mahalının Qodalı kəndində dünyaya göz açmışdır. «Bağlıdır qapı» adlı ilk şeirlər kitabı 1991-ci ildə Tehranda doğma dilimizdə çap olunmuşdur. «Vidalaşım» şeirinin son misralarına diqqət yetirək.

Ulu bəbalardan tutmuşam soraq,
Çətindir sevgidən ayrı yaşamaq,
Yurdumdur, yuvamdır tutduğum torpaq,
Bağlayım bağıma göz, vidalaşım.
Atadan, anadan əzizdir mənə,
Yolunda doğransam bil, azdır mənə
Keyvan da düşübdür dumana, çənə,
Barı döz, Vətənlə düz vidalaşım.

Göründüyü kimi, 90-cı illər Cənub poeziyasının ümumi mənzərəsi, ədəbi simasının müəyyənləşdirən aparıcı motivlərdən başlıcası Ana dili və Vətəninin təşəkkülü, vətənpərvərlik, mübarizlik və döyüşkənlikdir.

Vətənpərvərlik duyğuları ilə dolu olan bu şeirlərdə insanlar igidliyə, kişiliyə, milli təəssübə çağırılır.

* * *

Ümumiyyətlə, onu deyə bilərəm ki, 90-cılar poetik-bədii tapıntılara nail olur, bütün canr və vəzlərdə yaratmağa müvəffəq olunur. Bunların içərisində sənətkarlıq və poetika baxımından kamil nümunələr çoxluq təşkil edir. Uzun illər aparıcı mövqe tutan qəzəl canrı ilə bərabər heca vəzninin müxtəlif növlərində nümunələr yaranmaqdadır.

Qəzəl canrında artıq gül-bülbül, şəmi-pərvanə yox, Vətən, Ana dili, ictimai problemlər öz əksini tapır.

90-cı Cənub poeziyasını təhlil süzgecindən keçirərkən, istiqamət və mahiyyətdən bəhs edərkən ədəbi təsir məsələsini unutmamaq olmaz. Çağdaş şairlərin həm klassik poeziyamızdan, eləcə də XX əsr şeirimizin görkəmli nümayəndələri S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, B.Azəroğlu, Şəhriyar, B.Vahabzadə, M.Araz, N.Xəzri, S.Tahir, N.Həsənzadə, Z.Yaqub və b-dan təsirlənmiş, onların yaradıcılıqları güneylə gənc şairlər üçün örnək rolunu oynamışdır. Bu görkəmli şairlərimizin irsləri gənclər üçün mövzu və ideya axtarışında onların ədəbi-bədii istiqamət yollarında poeziya xəzinəsi timsalında məktəb olmuşdur.

2.CƏNUBİ AZƏRBAYCAN LİRİKASINDA İCTİMAİ MOTİVLƏR

Mən el aşığıyam, el şairiyəm,
Adım «Çayoğludur», əlimdə sazım.
Yurdum Azərbaycan odlar diyarı,
Odur ki, odludur mənim avazım.

«Əlimdə» sazım ifadəsi ötən əsrin poeziyasında, bir çox şairlərin yaradıcılığında «mənim şeirim», «mənim sözüüm» frazeloci birləşmələrinə sinomin olaraq işlənmişdir. Çayoğlunun 90 – cı illərdə qələmə aldığı bu, şeirdə «əlimdə sazım» həm də həqiqi

mənasında işlənmişdir. Çayoğlu (Bəhrüz Dövlətabadi) şair olmaqla yanaşı həm də musiqiçidir. Buna görə də onun şeirləri musiqilidir, ahənglidir və nəğmə üstündə köhlənib. Qabəyahətən qələmə aldığı hiss olunaraqbizdə belə qənaət hissi olur ki, Çayoğlunun şeirləri sanki öz çaldığı tırın ümumiyyətlə ilə xanəndələrin ifası üçün, bəstəçilərin nəğmə mətni üçün yazmışdır.

Ağzımı tutsalar, incə sazımla,
Elimin dərini söylərəm sənə.
Zəhmətlə xalqımın istəklərini
Ağlayıban bəyan eylərəm sənə.

Çayoğlu ötən illərdə çap etdirdiyi «Bayatı bayat olmaz» şeirlər kitabında ən çox poetin növ kimi bayatıdan istifadə edib kitabın adını da «bayatı» ilə əlaqədar rəsmiləşdirib.

Ağzımı tutsalar, incə sazımla,
Elimin dərini söylərəm sənə.
Zəhmətlə xalqımın istəklərini
Ağlayıban bəyan eylərəm sənə.

Çayoğlu ötən illərdə çap etdirdiyi «Bayatı bayat olmaz» şeirlər kitabında ən çox poetik növ kimi bayatıdan istifadə edib və göründüyü kimi kitabın adını da bayatı ilə əlaqədar rəsmiləşdirib.

Türkdilli xalqlarda bayatı şeir növü kimi mürəkkəbdir. Azərbaycan ədəbiyyatında, folklorunda bayatının misilsiz nümunələri yaranmışdır. Türk xalqlarının müştərək şeir növü olan bayatının yaranma tarixi qədim dövrlərdən gedib çıxır. Bayatı bu xalqların tayfa, ulus. Və halında yaşadıkları dövrlərdə ağız ədəbiyyatı nümunəsi olduğu üçün dilimizin bütün şirinliyi, poetik imkanları, məna şiirliyi, poetik imkanları, məna çalarlığı, bədii təfəkkürü, xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Dörd misra, hər misrası yeddi bənddən ibarət olması bu şeir növünün asanlıqla əzbərləşməsinə zəmin yaradır. Bayatların da bir çox folklor nümunələri kimi müəllifi məlum deyil.

Sevindirici haldır ki, müasir şairlərimiz də bayatılar yaradır. Cənub və Şimal şeirlərinin yaradıcılıqlarında bayatının gözəl nümunələrinə rast gəlirlər, xüsusilə də Çayoğlunun poeziyasında. Çayoğlunun bayatıları mövzu etibarını ilə müxtəlif məzmunlu, rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, şairin öz kitabına verdiyi ad («Bayatı bayat olmaz») özünü doğruldur. Bəli, bayatı bizə ədəbi növ kimi əbədidir, populyardır, müasirdir. Bayatı bayat (Cənub növlərində «Bayat» V.Ə.) olma bilməz. Bayatı bizim tariximiz, keçmişimiz, bu günümüzdür və inşaallah, sabahımızdır.

Xalqımız tarixən dərini də, bayatı ilə söyləyib, məhəbbəti də, sevinci də. Çayoğlu da öz sözünü, elinin dərini bayatı ilə deyir:

Bayatı qaynar çeşmə
Yel çalar, oynar çeşmə.
Zülümkarlar əlindən,
Ürəyi deşmə-deşmə.

Bayatı el qəmidir,
Sazların dilqəmidir,
Hər kəlməsi bir ümman,
Dərindir, sevməlidir.

Bayatı şikəstədə,
Dərman olar xəstədə.
Dolanır dildən dilə,
Oxur (Oxuyur V.Ə.) işçi işdə də.

Bayatı şirin baldı,
Ormandı, uca dağdı.
Babalardan tükənməz,
Qiymətli yadigardı.

Bayatı gül sözüdür,
Zəmanənin gözüdür,
Hər nə demiş babalar,
Həqiqətin özüdür.

Bayatı bayat omlaz,
Deməginən qurtulmaz
Ana məhəbbətdir,
Heç zaman unudulmaz.

Bayatılarda olduğu kimi, Çayoğlunun da bu poetik növdə yaratdığı nümunələrdə də çağdaş həyatın kədəri, sevinci, enişi-yoxuşu, sosial-siyasi, mədəni-əxlaqi hadisələrini özündə təcəssüm etdirir.

Çayoğlunun bayatıları ilə yanaşı bir çox lirik şeirləri də vardır və bu nümunələr bədii-poetik cəhətdən diqqəti cəlb edir. Eləcə də 52 bənddən ibarət olan «Xatirələr dünyası» poeması şairin yaradılığında xüsusi yer tutur. Onun bu poeması ustad Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» ruhunda yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Şəhriyar poeziyası nümunələri xalqımızın, eləcə də söz adamlarının ruhuna elə hopub ki, hər kim uşaqlıq xatirələrini, epistolıyar yönümlü bədii nümunələr yer verirsə istər-istəməz «Heydərbaba» təsiri atlına düşür. Yaranan əsərlərdə hecanın II-lik ölçüsü ilə qələmə alınır, deyim, mövzu, ifadələrdə Şəhriyar ədəbi təsiri hiss olunur. Deyərdin ki, Çayoğlu da Şəhriyar ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir.

Əzəl gündən qəmi dərdə çatmışam,
Həsərət ilən, qucaqlaşib yatmışam,
Yuxu içrə hər nə desən, tapmışam,
Səhər durub axtarmışam yerimi,
Görmüşəm ki, yel aparıb berimi.

Mən dəm qarpızı tək susuz boy atdım,
Sıldırım daşların qoynunda yatdım,
Böyüdükcə ağır dərnlərə batdım,
Dağlar bir ana tək məni bəslədi
Duyğum itkin diləkləri səslədi.

«Bu misralar şairin uşaqlıq günlərinin çox da şənliklər və qayğısızlıqlar içində keçməzdiyini göstərir, eyni halda xoş günlərin şirin xatirənsini canlandırmağı, doğma yurdunun təbii mənzərələrini göz önünə gətirdiyi də unutmur» (prof H.Məmməd zadə).

Çayoğlunun doğma Vətənin, onun təbiəti, ilə qırılmaz, möhkəm bir ünsiyyət var.
«Quru göl» şeirində orijinal, ürəkaçan, gözəl peyzaclar yaratmağa nail olmuşdur.

Səba mizrab olub düşüb canıma,
Nə qəşəng nəğmələr dağdır sinən.
Bağrında öpüşür buludla günəş,
Səsindən qanıram dağlıdır sinən.

Çayoğlunun poeziyasında şovinizm, milli mədəni muxtariyyət, məhrum olan xalqımıza qarşı olan haqsızlığa, zülmə qarşı dərin nifrət, etiraz hiss olunur.

Yeniyetmələrin, məktəbyaşlı uşaqların əziyyət qəddarcasına istifadə edən sahibkarların cəmiyyətlərini ifşa etmək üçün müasir xalçanı dilləndirir, onun dili ilə bir çox kədərli, ürəkağrıdan məktəbləri oxuculara söyləyir.

Niyə səf bağlayıb baxırsız mənə?
Qanların rəngidir boyuyub səni
İncə barmaqlarla məzlum balalar,
Gecələr yatmayıb toxuyub səni.

* * *

Cənubi Azərbaycanda milli demokratiya ədəbiyyatın (1941- 1990) ənənələrini davam etdirən yeni həyat tərzinin bərqərar olmasına, yeni insanın formalaşmasına,

eyni zamanda milli sərvətlərə, etiqadı və inamı möhkəmləndirən, şərə, eybəcərliyə, ədalətsizliyə, şovinizmə fəal müqavimət şüuru tərbiyə edən çağdaş Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı yaranmaqdadır. Müasir Cənubi Azərbaycan şeirinin bütövlükdə çox mühüm bir xüsusiyyəti baxımından - onun özünün ənənələri, təcrübələri, qədim və yaxın keçmişi ilə dərin daxili üzvü təmasda inkişafına səciyyələndirmək baxımından əlamətdardır. Müasir Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıq uğurları, ümumən, milli poeziyamızın inkişaf təcrübəsindən poetik nailiyyətimizdən ayrı deyil. Müasir Cənubi Azərbaycan poeziyası həyatın mənəvi dərkində, axtarışlarında şimallı, cənublu, bütün poetik irsimiz, poetik keçmişimiz və yaddaşımız, fəal iştirak edir. Bu müasir şeir prosesinin çox gözəl, qiymətli xüsusiyyətləridir. Mənəvi keçmişdən, yaddaşdan ayrılmaq – poeziyanın bəsitliyidir, yoxsulluğudur, iflasıdır, poeziya öz mənəvi keçmişi ilə, tarixi ilə varislik kontekstində insaniliyini qoruyub saxlayır. Çağdaş Güney Azərbaycan şairlərinin poeziyasından alınan təəssürat zəngin və qüvvətlidir. Narahat dünyamızın məzmununa, ruhuna uyğundur. Xarakterik odur ki, anlamlarında çoxlu ümumi cəhətlər olsa da, bu həmin qavrayışın fərdi, əlvan, özünəməsus təzahürünə qətiyyənlə mane olmur. Müasir Cənubi Azərbaycan şairlərini birləşdirən, yaxınlaşdıran – poetik sözün zamanla səslənməsini təmin etmək, bu sözün mənəvi kontekstini zənginləşdirmək səyləridir.

Müasir Cənubi Azərbaycan poeziyası müxtəlif nəsillərə mənsub şairlərin birgə fəaliyyətinin bəhrəsidir. Nisbətən yaşlı nəsillə, birlikdə son on-on beş ildə formalaşan nəsillərin təmsil olunduğu müasir Cənubi Azərbaycan poeziyası qarşılıqlı təsir və təması şəraitində inkişaf edir, xəlqilik və vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirir.

1941-1990-cı illər ərzində pərvəriş tapan poetik üslublar, gerçəkliyi qavrayışda yeni görünən mütəlif duyum tərzii, 90-cı illərin başlanğıcında yeni məzmunlu axtarışlara gətirib çıxarmışdır. Həyatın poetik dərkində vahid estetik qaynağa, milli ədəbi köklərə qayıdırdakı müxtəliflik, milli özünüdərk, vətənpərvərlik, azadlıq və baxımsızlıq ideallara ümummillii estetik sərvət kimi bədii dəyər qazanmaqdadır.

Lirik psixoloji vüsət, mənalı düşüncələr axarı, orijinal intonasiya çalarları ilə əyaniləşir. Müasir Cənubi Azərbaycan poeziyasının ideya bədii ləyaqətini əks etdirən şeirlərdə ictimai-sosial, vətəndaşlıq siqlətli poeziyaya doğru cəsarətini, uğurlu addımlarının şahidi olunur. Vətənpərvərlik, həqiqət sevrəklik, milli dirçəliş idealları kimi məfhumların poetik şərhı müxtəlif ictimai məzmunlu epoxaların şərtləndirdiyi bədii gerçəkliklərdə obrazlı fikrin fəlsəfi-psixoloji tutumunu sərrast ifadə edirlər.

Öyünməgim çox layıqdir bu ölkədə sənə dilim,
Laylasında örgədibdir öz dilini, ana dilim
Şəkərdən də şirin olub əzəl gündən, ulu qaldın,
Zaman boyu hey yüksəldi, döndü qəhrəmana dilim.
Güllərini dərə-dərə, ilham verdin sən Heydərə,
Dəyişmərəm səni zərə, and içərəm ana dilim.

Tükənməz milli sərvətimiz olan Azərbaycan dilinə sonsuz məhəbbətini bildirən bu şair Heydər Təhmasibi İmran oğludur.

Üslubunun axıcılığı, rəvanlığı, sadəliyi ilə nəzəri cəlb edən Heydər Təhmasibi bu şeirdə Azərbaycan dilini hər dürlü mənaları ifadə etməyə qadir bir qəhrəmana bənzədir. Dil problemi ilə bağlı vaxtilə S. C. Pişəvəri yazırdı: «Dili vətənpərəstliyə müxalif görənlər vaqəən müxalif adamlar gərək olsun Çünki, bu işin təzəliyi yoxdur və mənbələrdə vaizlərimiz xalqın anladığı Azərbaycan dilində vəz edib, dini vəzifələrini əncam verməyə dəvət edirlər. Biz Azərbaycan dilinin müxaliflərindən soruşuq, bu dildə nə pislik vardır? Niyə bir dildən minbərdə istifadə etmək olar, amma mədrəsələrdə olmur?»

Bir vaxtlar Cənubi Azərbaycanda milli hökumətin qurulduğu dövrdə S. C. Pişəvəri və onun silahdaşları tərəfindən ana dilinə göstərilən böyük məhəbbət, sonralar zorakı şah reciminin təzyiqi ilə az qala danışılması belə qadağan olunmasına baxmayaraq böyük Azərbaycan şairi M. H. Şəhriyar öz məşhur «Heydər

babaya salam» əsərini doğma ana dilində yazdı və əsərdə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi keyfiyyətlərini bütün dünyaya tanıtmqla yanaşı, Azərbaycan dilinin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə edərək onun nə qədər ahəngdar, axıcı, musiqili bir olduğunu peşəkarcasına açıb göstərdi.

Heydər Təhmasibi öz «Ana dilim» şeirində bu gözəl dillə fəxr edib öyünməklə, Azərbaycan dilinə sonsuz məhəbbətini, hər kəsin başa düşəcəyi sadə bir şəkildə, mübaliğəsiz, şişirtmədən bildirir. Əlbəttə, uzun illər İranda, xüsusilə də Pəhləvilər sülaləsinin şahlıq etdiyi dövrlərdə Azərbaycan dilinə ögey münasibət bir çox güneyli, qüzeyli şairlərimiz, yazıçılarımız kimi Heydər təhmasibini də narahat etəməyə bilməzdi. «Mən də dedim» şeirində cəmi səkkiz misraya, ana dilinə ögey münasibətlə yanaşı, xalqın, millətin, torpağın qəmini, kədərini, qüssəsini, ağrı-acısını açıb göstərən Heydər Təhmasibinin bütün yaradıcılığı üç dəfə hökumət quran, şahla üz-üzə duran, döyüşdə üzü dönməyən, azadlıq üçün torpağa düşən, fəqət ayaqlarda sürünməyən cənublu soydaşlarımızı vəsf edir, Azərbaycan xalqının dilini, əlindən alan, məktəbini bağlayan totalitar recimi ifşa edir.

Ürəyimin mətləbini sən soruşdun, mən də dedim,
Tüğyan edən möhnətimi, sən soruşdun, mən də dedim.
Vətənimin dərdin çəkdin, xalq yolunda belim бүkdüm,
Qürbət eldə qan-yaş tökdüm, sən soruşdun mən də dedim.
Bağ-bağatın gülü soldu, ana dilim yetim qaldı,
Qəm sarayı evim oldu, sən soruşdun mən də dedim.
Heydərəm, oda dükdülər - könlümə qəmlər əkdilər
Torpağında qan tökdülər, sən soruşdun mən də dedim.

Poetik düşüncələri və imkanları olduqca geniş və zəngin olan və bütün yaradıcılıqlarının ruhunu güclü vətənpərvəlik, xəlqilik, azadlıq və demokratiya ideyaları təşkil edən Heydər Təhmasibi İmran oğlu Cənubi Azərbaycanın Daşarası

kəndində anadan olmuşdur. Hal-hazırda Tehranda yaşayan Heydər Təhmasibi tez-tez el içində, məclislərində öz gözəl şeirlərilə çıxış edir....

İstərəm həyatdan bir ləzzət alım,
Saat da düz demir, an da düz demir.
Hər yetən qapazın salır başıma,
Bir baxmayır gözdən axan yaşıma.
Hey tələ qururlar cavan yaşıma,
Nəfəs də düz demir, şan da düz demir.
Bilmirəm nə isə etmişəm günah,
Məcnun tək avara qalmışam, Allah!
Ömrümü özümə bilmişəm pənah,
Axşam da düz demir, dan da düz demir.
Elə üz çevirib yaramaz, yaltaq,
Haq sevən kişiyyə söyləyir alçaq,
Tablaşmır dəhşətdən, alışır torpaq,
Zaman da düz demir, nan da düz demir.

Bu misralar, əlbəttə, adi bir hadisəni və yaxud hadisələri əks etdirmək üçün yazılmamışdır. Əslində ictimai, milli zülmədən zara gəlmiş insanların fəryadına bənzəyir bu şeir. Artıq heç kimə (Allahdan başqa) inamı qalmayan, hətta, yaşadığı zamanın belə bir xülya olduğunu düşünən milyon-milyon insanın naləsidir sanki bu misralar. Zamanın, məkanın, yaşadığı mühitin, ümumiyyətlə maddi aləmin içində özünü tapa bilməyən, artıq haqq dünyaya, mənəvi aləmə köçməyi arzu edən, axtardığı həqiqəti və ədaləti tapa biləcəyinə əmin olan Pərviz Bəsavətin bu şeirində qüvvətli bir xəlqilik hakimdir. Bu xəlqilik xalqın tarixinin bütün mərhələlərinə, xalqın tarix boyu qarşılaşdığı zülmü, zorakılığı, ədalətsizliyi ilə şərtlənir.

Orijinal təfəkkür tərzi, obrazlı sözün incəliklərinə varmaq, r mzl rd  dərin məna mənalar əks etdirmək bu kiçik şeirdə  z əksini tapmışdır. Bu şeiri xalqın ke m ke li taleyini  z nd  əks etdirən poetik güzgü də adlandırmaq olar.

Pərviz Bəsavət Hüseyin oğlu Keyvan Qarada ın Keyvan mahalının Tadalı kəndində anadan olmuşdur. Sonralar Təbriz  h rin  k cm  d r. Altı kitabın müəllifidir. Hal-hazırda Tehranda yaşayır. Alovlu v t n rv r, mübariz həyat və yaradıcılıq yolu vardır. Biz də bu işdə ona uğurlar arzu edirik...

Çoxları m nimt k dili bağlıdır
Necə söz qandırırsın lal lala dünya.
Sinəsi d y nl , ba rı dağlıdır
Qarışıb ürəkdə xal-xala dünya.
 st di a ıla bu dilim s z ,
Sən məni qaladın alova, k z .
 yr t birgə sevgi, məhəbbət bizə,
Demədim, qal  st  qal-qala dünya!
Hanı yaraşıqlı toy - yı ınların?
Qıy çəkmir qartalı uca da ların,
Hardadır ba danı solmu  ba ların?
Tapdanır ayaqda kol-kola dünya
Səninlə əbədi kimdir qalalı?
 oxu aldığını qaytarmır geri
 oxu seçə bilmir halal-haramı,
Yaman qarı ıbdır mal-mala, dünya!

Şair Vəli  ahm h mm d  z şeirlərinin mövzusunu gördüyü, duyduğu bilavasitə müşahidə etdiyi həyat hadisələrindən alır. Həyatın adi h qiq tl rind n danışan bu şeirdə insanı dərin düşüncələrə qırıq edir. Dərdini dünyaya söyləyən, eyni zamanda

dünyadan onun özündən özünə şikayət edən Vəli Şahmuhəmməd bu şeirdə dünyanı simvolik obraz kimi göstərir. Əslində isə dünyanın başına bəla açan, günah - günah üstündən, cinayət cinayət üstündən törədən insan özüdür. Başqasının torpağına təcavüz, qanlı müharibələr, haqların tapdalanması, siyasət altından iyrenc əməllər, yalanlar, böhtanlar, Allahsızlıq baş alıb gedən dünyanı çirkablara bulayan bəşər övladıdır. Vəli Şahmuhəmmədin bu şeirində ictimai pafos çox qüvvətlidir. O zamanın aktual məsələlərinə toxunduqca konkret faktlara daha çox meyl edir, bu şeirdə fəlsəfi məzmun, həyat və cəmiyyət hadisələrinə aydın şair münasibəti hakimdir. Təzadlı, zidiyyətli, keşməkeşli dünya daima şairləri və yazıçılar üçün həyatın tərcümanı kimi rol oynamışdır. Çox şairlər öz dərdlərini dünyaya söyləmiş, öz arzu istəklərini dünyadan istəmiş, bir çox hallarda bütün kainatı dünya mənasında işlədərək dünyanın zamanla vəhdətini fəlsəfi şərhini verməyə çalışmış, çox zaman da buna nail olmuşlar. Lakin Vəli Şahmuhəmmədin bu şeirini özünəməxsusluğu və orijinallığı ondan ibarətdir ki, bu misraların dərinliklərində tək bütün bəşər övladının üzləşdiyi problemlər yox, azadlıq, demokratiya, müstəqillik yanğısı var:

Birini elindən uzaq atırsan,
Birini qultək bağlı satırsan,
Birinini namına zəhər qatırsan,
Birinini namına bal-baha dünya.
Bir kəs tanımır ki, səni dänniyyə,
Rəhmin gəlmir sənin heç bir canlıya
İstərsən, yurdunda bayquş banlaya,
Hər nə bacarsan çap-tala dünya,
Haqq sözü tapdanır, qadın ya ağa
Çünkü ləçək fərman verir
O çəkir arana, bu çəkir dağa,
Odur ki, düz gəlmir hal-hala dünya.

Əlindən yaxıldı oyaq sinələr,
Oldu sözlə dolu ocaq sinələr.
Nallanmış atlara yalaq sinələr,
Dəyir sinələrdə nal-nala dünya.
Nurdurlu Vəliyə demə lal olar,
Səni düşündükcə göz yaşı dolar.
Gec-tez etdiklərin bərməla olar,
Hələ eyiblərin dal-dala dünya.

Şübhəsiz ki, Vəlinin bu şeirinin orijinallığı bir də ondan ibarətdir ki, o beynəlxalq imperializmin dəhşət püskürən alovlu qılıncının bütün islam dünyasına qarşı çevrildiyini açıq və aydın şəkildə şərh edir:

İstərsən yurdunda bayquş banlaya,
Hər nə bacarırsan çap-tala, dünya!

Bu misralarda zorakı və işğalçı dövlətlərin müsəlmanların qanına susaması, hər an bütün İslam dünyasını yandırır yaxmağı hazır olması olduqca obrazlı şəkildə bürüzə verilir. Ürəkdən, qəlbdən bütün varlığıyla vətənin, torpağın, xalqın və nəhayət bütün dünyanın təəssübünü çəkən istedadlı qələm dostumuz Kuldurlu Vəliyə həyat və yaradıcılığında böyük-böyük nailiyyətlər və uğurlar arzulayırıq.

Nə əyri sənə düz, nə düz düz oldu,
Bir düzgün tanılsa, cığal yüz oldu.
Siyasətbalzara gülüncü oldun,
Qarı anaların, körpə güllərin,
Arzular bişirən qız-gəlinlərin,
Həqiqətə uyğun düşünənlərin,
Çox gözəl istəyi, sevinci oldun.

Fırtına qarşına ləçək gətirdin,
Qar-külək bağına çiçək gətirdin,
Özün qorumağa çörək götürdün,
Açdın əllərini, dilənçi oldun.
Yarmadın yanqıya bağlanan suyu,
Salmadın gərdəyə başlanan toyu,
.... Qoşulmuş minlər il boyu,
Barışıq adında birinci oldun.

Bir çox güneyli şairlərimizin əsərlərində olduğu kimi Beytulla Əfsər Taravlının bu şeirində də vətənpərvərlik, xalqilik ideyaları öz bədii həllini tapmışdır. Bu şeirin mövzusu vətən və xalq anlayışı ilə vəhdətdə götürülmüşdür. Yürüdülmən hər bir fikir arxasında əzabkeş, eyni zamanda sülhsevər, beynəlmilənçi bir xalqın, təfəkkür tərzi əsrlərlə siyasətbazlar tərəfindən hərraca qoyulan vətən torpağı dayanır. Bir çox Cənubi Azərbaycan şairləri kimi Beytulla Əfsərin də öz şeirlərində vətənə, xalqa bağlı, onun azadlığı, istiqlalı, mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan vətəndaş bir sənətkarın hissləri, arzuları tərənnüm olunur. Məlum məsələdir ki, əsrlər boyu şah istibadının faciəli həyatının, fars şovinizminin qurbanına çevrilmiş qabaqcıl ziyalılarımızın, eyni zamanda vətənpərvər oğullarımızın dəhşətli, acı fəryadları, Azərbaycan dilinin həqarətlə qarşılınması və qadağan olunması, milli mədəniyyətə, musiqiyə və ədəbiyyata təhqiramiz münasibət əksər güneyli sənətkarlarımız kimi Beytulla Əfsər də dərin qəzəb və nifrət hissi oyatmışdır. Odur ki, o qələmə sarıldığı andan milli istiqlaliyyət, azadlıq və səadət tələbi ilə yazıb yaratmağa başlamışdır. Şeirlərində təmkinli kinayədən olduqca məharətlə istifadə edən Beytulla Əfsər, şeirin sonunda öz obyektini peşəkarcasına ifşa edir. Sadəlik, aydınlıq, konkretlik onun şeirlərinin əsas məziyyətidir. İstər sücetli, istər sücetsiz yazılmış bu şeirlərin hamısında qiymətli ictimai fikir, ümumiləşdirilmiş bir nəticə verilir. Bu şeirlər yalnız

mövzu və məzmunu ilə yox, həm də forması, təsvir tərzı, ahəngi ilə də yeni və orijinaldır.

Sazın götür, bir ağı çal, dağda bitmir lala aşıq,
Qəm tökülür qəm üstünə, gətir məni hala aşıq!
Dözəmmirəm bu əhvəla, gözüm baxır, yoldan-yola,
Kimsəm yoxdur sirdaş ola, bir sarıtel çala aşıq!
Qız-gəlinlər vəsmə yaxmır, qızıl gülə kimsə baxmır,
«Coşqun» çaylar durub, axmır, könlüm edir nalə aşıq!

Folklora və klassik ədəbiyyata münasibətdə doğru mövqe tutan Dostəli Bəsavət Hüseyn oğlu Coşğun bir çox Azərbaycan şairləri kimi, şifahi xalq şeirinin, istərsə də klassik poeziyanın poetik formalarına həmişə həssaslıqla yanaşmış, bunlardan çoxunu: qaşma, gəraylı, bayatı, oxşama, məsnəvi, dördlük (mürəbbe), beşlik (müxəmməs), altılıq (müsəddəs), yeddilik (müsəbbə), səkkizlik (müsəmmək), tərcibənd, tərkibənd. Müstəzad və. s. poeziyasında işlətmişdir.

Yuxarıdakı misraların müəllifinin bu şeirdə ənənəvi forma və üslub, ibrətəməiz həyatı qənaətlərin ifadə vasitəsidir. Bu şeirdə eyni zamanda folklor predmeti zahiri, bayağı vəsfdən xilas bir formadır. Şairin həyatı təcrübəsindən keçərkən ümumiləşmiş fikir bu şeirin poetikasına təyin edən başlıca amildir. Dərdini, qüssəsini aşığa, saza söyləyən şairin əslində predmeti özünün xəyal və duyğusunun daha doğrusu predmetə münasibətinin fəlsəfi və poetik şərhidir. Və yaxud şairin:

Dərəsi boz qurdlu, çölü aslanlı,
Al yaşıl sinəli dumanlı dağlar!
Qışda ağ papaqlı görünər başuz,
Ancaq bəlli olmaz neçədir yaşuz.
Yay fəslində olar çoxlu sirdaşız,

Odalı, çadırılı, mehmanlı dağlar.
Sürülər məskəni, ellər yatağı:
Bülbüllər oylağı, güllər yatağı.
Dərələri olmuş sellər yatağı,
Özü ney-nəğməli çobanlı dağlar.
Coşqun bulaqları çəkənin üzə,
Gəl xəstə könlümün ilhamın bəzə.
Qaratikan batsın bəd nəzər gözə,
Həkimli, şairli, loğmanlı dağlar.

Şeirində də lakonik, yığcam ifadə olunan fikir çox mənalı və obrazlıdır. Xalqın, vətənin, torpağın bütün keşməkeşli tarixi dağların yaddaşına həkk olumuşdur. Daha doğrusu xalqın bütün tarixini dağların ağ papağlarında, çadırılı sinələrində, bülbüllər oylağı, güllər yatağı meşələrində, sellər yatağı dərələrində, coşqun bulaqlarında, çobanların qəmli ney avazlarında axtarmaq lazımdır.

Dostəli Bəsavət Hüseyn oğlu Coşğunun şeirlərinin mövzuya müxtəlifliyi, onun ictimai dəyərliliyi belə bir nəticə üçün əsas verir ki, bu şeirlərdə gerçəkliyin aktual ictimai cəhətdən əhəmiyyətli və tipik tərəfi olduqca yetkin cəhətdən öz əksini tapmışdır. Biz bu şeirdə şairin qüssəsini, vətəndaşlıq düşüncələrini hiss edirik, yaşayırıq və bunlardan təsirlənirik. Şair özünün ən kövrək dərdsini, fikrini oxucuya etibar edir. Şübhəsiz ki, lirik poeziyanın təsir gücü onun insani hisslərinin səmimliyindədir. Səmimi və dərin bəşəri hiss olmadan lirik poeziya yoxdur. İctimai pafosun vətəndaşlıq qayələrinin ifadəsi lirikanın inkişafında nəzərə çarpan müsbət meyillərdir. Dostəlinin vətəndaş təfəkkürünü onun şeirlərinin məzmun tərəfini təşkil edir, xalq qarşısında mənəvi borc və məsuliyyət duyğusu olduqca diqqətəlayiqdir...

Çağdaş Cənubi Azərbaycan poeziyası olduqca zəngin, poetik yaradıcılığa, yüksək bədii irsə malik olan Qüzeyli, Güneyli ümumi Azərbaycan poeziyasının keçdiyi inkişaf mərhələlərini, onun ümumi sinfonik cəhətlərini, uğurlarını əks etdirmək

baxımından çox səciyyəvidir. Bu poeziya daxili narahatlığı, həssaslığı ilə, xalqın yüksəlişi ilə bağlı çevik şəkildə dəyişilsə, yenilik bu poeziyanın xarakterini, ruhunu müəyyən edən şərtlərdəndir.

Xalq, millət, vətən, torpaq haqqında vətəndaşlıq qayğısı ilə düşünən, xalqın rifahının yüksəlişini, sərbəstliyini, xoşbəxtliyini milli-mənəvi dəyərlərinə sahib olmasını hər şeydən əziz tutan bu yaradıcı insanlar, bütün bu problemlərin həllini tapmaqdan ötrü öz sələflərinin keçdiyi əzablı odu-alovlu, keçməkeşli yolları davam etdirməyə hər an hazırdırlar, çox gərgin, fasiləsiz, yorulmadan idallarının yolunda poetik qələmələrini uğurla işlətmələri onların ritorika, sözçülük, zahiri pafos duyulmayan, canlı ehtiraslı hisslərlə, obrazlı düşüncələrlə səciyyələnən poeziyalarında çox aydın şəkildə özünü büruzə verir. Azərbaycanı sevməyən, Azərbaycan xalqının azadlığını, firavanlığını istəməyən düşmən qüvvələrlə ümumi şəkildə mübarizə aparan və ifşa edən bu şairlərimiz, öz şeirlərində Azərbaycan xalqının mənəvi qüdrətini, onun qəhrəmanlıq rəşadət və vətənpərvərlik əzminin daha dolğun şəkildə əks etdirirlər.

Eyni zamanda xalqa, millətə, torpağa ləkə ola biləcək laqeyd, biganə, cahil bəzi hallarda millətə, xalqına qənim kəsilmiş qansız xəyanətkar insanları bədii şəkildə ifşa edərək, onların xəyanətinin və biganəliklərinin xalqın başına hansı hansı faciələr və fəlakətlər gətirdiyini və gətirə biləcəyini aləmə car çəkərək, onlardan uzaq qaçmağı, eyni zamanda onlarla kəskin şəkildə mübarizə aparmağı, onların təsirinə düşməməyi xalqa, o cümlədən gənclərə, yeniyetmələrə olduqca ibrətamiz şəkildə öyüd-nəsihət edirlər.

Bu şeirlərdə rast gəldiyimiz ifşaçı boya və rənglərin hamısı Cənubi Azərbaycan şeirinin sələfləri Şəhriyardan, Həbib Sahirdən, Səməd Behrəngidən və sairələrdən mayalanmışdır.

Dedim könül minmə şərin atına,
Bir gün silkələnib yıxacaq səni.

Uyma bu dünyanın sən büsatına,
Aqibə əlindən atacaq səni
Şərridən, şeytandan olginən kənar.
Hər yolu getməgi bilməginən ar
Qardaşı, bacını itirdin axtar
Dar gündə bağına basacaq səni.
Dil verib öyünmə cah-cəlalınla,
Bir bax mənəm deyən fironlarına.
Axır torpaqlara qatacaq səni.
Unutmaz haqq sevən həqiqət yolun,
Halaldan qazanar dövlətin – malın,
Mehdizadə deyir hər bir amalın,
Aqibət axtarıb tapacaq səni.

Mehdizadə İsmayıl Cəbrayıl oğlunun bu şeiri olduqca ibrətamizdir. Şair burada öz timsalında, yəni öz-özünə öyüd-nəsihət verməklə, ictimai məzmunla, vətəndaşlıq hissini ifadəçisi kimi çıxış edir.

Əlbəttə, belə şeirlərdə qeyri-adi yeni fikir axtarmaq əbədir. Belə şeirlərin məziyyəti tamam başqa əlamətlərdə – aşılana fikrin həyatiliyində, ümumbəşəri zənginliyindədir. Əsrlərin dərinliyindən, xalq hikmətindən süzülüb gələn müdrik, həkimanə ümumiləşdirmələr Mehdizadəni sadə, aydın, səlis misralarında yeni hisslər işığında mənalanır. Burada təlqin olunan hiss mücərrəd deyildir, həmişə konkret və gerçəkdir. Şərdən-şeytandan, uzaq olmaq, dünya mülkü-malına tamah etməmək, təkəbbürlü, lovğa gəzməmək, nəfsin ardınca getməmək, halal ruzi qazanmaq, təmiz adla alını açıq, üzü ağ yaşamaq bizə ulularımızdan qalan qiymətsiz tövsiyələrdir. Mehdizadənin şeirlərində müdrik həyat və həqiqətləri xatırlanır, qısa və yığcam misralarda ibrətamiz fikir, qənaət təşkil olunur.

Demirəm nələr var bizim diyarda,

Qonaq qal hər nə var, gör özün danış.
Oxşasın çiçəklər ürək-ürəyin,
Qaynar bulaqlara sər özün danış,
Gör necə saxlayır özündə qonaq,
Necə ətir saçır ətrafa otlar,
Çiçəklər ecazkar qırmızı yanaq,
Yaşıl dağlarında minlərlə bulaq,
Gəl bu möcüzələri, gör özün danış
Min dastan söyləyir burda hər bucaq
Üç qardaş dastanını, bil, özün danış!

Göründüyü kimi, bu şeirdə ana yurdun, təbiətin onun füsunkar gözəlliyinin tərənnümü Əfrasiyab Ümüdi Dadaş oğlunun təqdimində tamamilə yeni, orijinal səpgidə özünü büruzə verir. Nədən, kimdən, hardan yazırsa yazsın şairin şeirlərinin möhür bəndi doğma Azərbaycandır.

Gül-çiçəkli vətən, sən qeyrətinə qurban olum,
Ana sayaq zəhmət çəkən zəhmətinə qurban olum.
Bənövşəli dağların var, tanınmayan sirdaşın var,
Əyiləmyən bir başın var, sürətinə qurban olum.
Dolanmışam dağlarında, qalanmışam çağlarında,
Saxlanmışam tağlarında, şövkətinə qurban olum.
Ayrı düşdüm doğma eldən, kam almadım şirin dildən,
«Üç qardaş» am yapış əldən, hikmətinə qurban olum!

Vətənin insanı vəcdə gətirən gözəlliyi, eyni zamanda vətən sevgisi bu şeirdə o qədər təbii boyalarla verilmişdir ki, bu şeiri oxuyarkən insan vətəni sevməyin, eyni zamanda vətənə səcdə eləməyin nə qədər şərəfli olduğunu anlayır. Əlbəttə, «Üç

qardaş» hələ çox gəncdir, onun şeirləri o qədər də peşəkarcasına yazılmamışdır. Lakin onun şeirlərindəki vətəndaş hissiyatı vətəndaş qüruru, bu milli gənc şairin nəbzi, könül ritmləri ilə o qədər gözəl harmoniya təşkil etməkdədir ki, bütün bu müsbət keyfiyyətlə qeyri-peşəkarlığı öz əzəməti ilə əridir və görünməz edir.

Əfrasiyabın poeziyası şəffaf sulu çaylara bənzəyir. Bu şəffaflıq təfəkkürün təmizliyi, his və duyğuların səmimiliyi, sadəliyidir.

Gəlsə ölüm can vermərəm,
Yabançılar torpağında,
Min arzum var ürəyimdə,
Gəzəm yarın otağında.
Gözlərdə min dağ olmaya,
Nankor mənə ağ olmaya,
Çağ insafsız, çağ olmaya,
At oynadam qabağında,
Babək sayaq qoçaq olam,
El-obaya dayaq olam,
«Üç qardaş» a qonaq olam,
Vətən, sənin qucağında.

Bu nümunələr də başqa şeirlərində olduğu kimi şairin kənardan gəlmə düşünülmüş, uydurulmuş bir naxış təsiri yoxdur. Gənc şairin bütün yaradıcılığında, o cümlədən bütün şeirlərində, vətən sevgisi, vətən həsrəti ilə yanaşı bir qəlb narahatlığı, təmiz insan mənəviyyatının gizli hıçqırıqları duyulmaqdadır. Gənc şairin şeirləri bir xəttli olsa da həyatı, inadırıcıdır. Gənc şair Əfrasiyabın çiçək açan dövrü başlanır. Biz ona bu yolda sənətkarlıq cəhətdən yüksəlmək, uğurlar və müvəfəqiyyətlər arzu edirik.

Bir ürəyi iki yerə paralayıb bölən kimdir?
Güney-guzey Azərbaycan, bizi ayrı salan kimdir?
Qərrib yerdə saldıq binə, biz də düşdü yaman günə,
Alışmışıq sinə-sinə, qayğımıza qalan kimdir?
Yaltaq olub aramızda, çarasızdır, çaramızda,
Hey qan axır yaramızdan, köç təbili çalan kimdir?
Hələ qaçqın əsirlərin, şelləmişik qəm-kədərin,
Şuşa-Laçın-Kəlbəcərin, torpağını alan kimdir?
Baxan yox-savab günaha, el-obamız batıb aha,
Nurəli tək, bir də daha, xalq halına qalan kimdir?

Bu şeirdə vətənin dərdi, taleyi, Azərbaycanın birləşmə həsrəti, nisgil və ayrılığı bir oğul qeyrəti ilə canlandırılır. Söhbət Şuşadan, Laçından, Kəlbəcərdən və milyon-milyon qaçqından düşəndə hər bir misrada müqəddəs dərdin, kədərin şahidi oluruq. Vaxtilə Azərbaycanın böyük şairi Süleyman Rüstəm, Azərbaycanın başqa bir böyük şairi Məhəmməd Şəhriyara gözəl bir əsər həsr etmişdi. Bu şeirin bütün söz və misraları Cənub şeirlərinin poetik zirvəsi, şahşahrah beytlərlə dolu olan ustad Şəhriyara olan məhəbbətdən və səmimiyyətdən yoğrulmuşdu.

Gəl söyləyim ürəyimin sözünü,
Bir kərə də görməmişəm üzünü,
Nigaranam yetir mənə özünü,
Məhəbbətin bağrımdadır Şəhriyar,
Mənim ürək ağrımdadır Şəhriyar.
Kim deyir ki, məkanımız ayrıdır,
Nə adımız, nə sanımız ayrıdır,
Nə canımız, nə qanımız ayrıdır
Ürək birdir, bədən birdir Şəhriyar,

Vətən birdir, vətən birdir Şəhriyar!

Dilimiz, canımız, ürəyimiz əgər birdirsə, bəs bu hicran nədir? Nə üçün sənin avazın Araz üstədən mənə çatmır? Qaşla gözün arasından yaxın olan bu yolu niyə keçib gələ bilmirsən?

Vaxtilə şairlərimiz, ədiblərimiz yazıçılarımız bu nisgildən, bu həsrətdən, bu ayrılıqdan çox yazdılar və bəziləri ömürlərinin axırına qədər yaralı Arazın sahillərinə həsrətlə baxdılar. Bu insanlar öz əsərləri heç zaman sönməyən, getdikcə alovlanan, şölələnən müqəddəs məşəlləri, şəhidlər qəbri üzərində dilimlənən və göylərə yüksələn qədim Odlar yurdunun əbdi alovlarına çevrilir. Bəzi şairlər isə Nurəli Qurbanzadə Bayram oğlu kimi həsrəti, nisgili, kədər və həyəcanı, eyni zamanda qarı düşməyə biabırçı şəkildə məğlub olmağımdan doğma Şuşanı, Laçını, Ağdamı və. i itirməyimizdən, yüzminlərlə soydaşlarımızın çadırlarda acınacaqlı şəkildə yaşamasından xəcalət çəkir.

Artıq torpaqların geri alınmasına da ümid etmədiyini açıq-aşkar bildirir. Nurəlinin torpaq acısı, vətən yağışı, ürək ağrısı başqa bir şeirində də özünü obrazlı şəkildə elə bürüzə verir ki, bütün bunların onun poeziyasının mayasını, cövhərini təşkil etdiyini daha aydın bir şəkildə his etdiririk.

Arzum idi səni nə tez getdin gora, Bəhmən,
Yaman oldu sinəm dağlı, çəkdi məni dara, Bəhmən!
Qaradağım qala – qala, köçüb getdi yad mahala,
Hicran düşdü dalbadala, heç vermədi ara, Bəhmən!
Həftələri aya satdım, gecə-gündü qəmə batdım
Allah şahid, çox can atdım, gələmmədim ora, Bəhmən!
Talan oldu Kəlbəcərim, yaralandım dərin-dərin,
Uca öoylu gözəllərin, qaçqın oldu hara, Bəhmən!
Bu könlümün simi bəlli, yaşamışam dərdi-qəmli,

Sənin sarı gözü nəmli, canım düşüb zara, Bəhmən!
Nurəliyəm güləmmədim, yar qəlbinə biləmmədim,
Varlığında güləmmədim, oldu üzüm qara, Bəhmən!

Çağdaş Cənubi Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərlik, millətsevərlik, torpağa bağlılıq motivlərilə yanaşı sevgi motivləri də yer tutur. Bir sıra gənc şairlərin məhəbbət mövzulu şeirlərində insan qəlbinin gözəl, bakir hissləri əks olunur. Lakin bu şeirlərdə klassik şeir ənənəsi üzərində formalaşan lirik üslubda sədaqətlə bərabər, itimai-fəlsəfi məzmununda öz ifadəsini tapmaqdadır. Ədalət Dumanın yaradıcılığında biz bunun şahidi oluruq. Şairin lirik qəhrəmanı gözəllikdən, incə beldən, uca boydan açmaqla yanaşı, öz övrünün mənsub olduğu adamlardan, şərdən-böhtandan, öz kimliyini özgələrdən soruşan «zavallı» insanlardan danışmağı özünə borc bilir. Ədalət Dumanın «Yazışma» şeirində ictimai-fəlsəfi motivlərin məharətlə verildiyinin şahidi oluruq:

Qara teldən yazma dedin, yazmaram;
Heç olmasa bəyaz teldən yazımmı?
Uca boydan, incə beldən yazmaram,
Qış qatlamış əyri teldən yazımmı?

Dəftərimdə bir yar adı yazmayım,
Haram sağdı, ya yaradı, yazmayım,
Göz aladı, qaş qaradı yazmayım,
Gözdən axan qanlı seldən yazımmı?

Yaz qarı tək öz-özünə əriyən,
Ölkələri, ürəkləri bürüyən,
Günü-gündən ayaq tutub yeri yən
Şər-böhtandan, fitnə-fəldən yazımmı?

Dar günlərdə sinə gərib vuruşan
Gen günlərdə boş pətəkdi, quru şan,
Öz kimliyin özgələrdən soruşan
Belə yazıq, məzlum eldən yazımmı?
Heç deməyim, əlim xəmir, qarnım ac,
Ömrümüzü yarı böldü ehtiyac
Ay Ədalət, şələ ağır, yol yamac,
Susdurulmuş şirin dildən yazımmı?

Ədalət Duman eyi zamanda lirik peyzaj yaratmaq, canlı, həyati lövhə çəkmək ustası kimi də diqqəti cəlb edir. Şairin «Sevinc işıqları» şeiri Quzey Azərbaycandan, Güney Azərbaycana saçılan romantik və əsrarlı gecə işıqları, hər gecə ən əziz, ən doğma bir müsafirə çevrilir. Vətəni iki yerə parçalayan Araz bu məhəbbətin, bu doğmalığın, bu səmimiyyətin ucalığı qarşısında görünməz olur. Bu şeirdə romantik və rəşional bir ruh, bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə meyli çox qüvvətlidir. Əslində bu işıqlar romantik vüsal işıqlarıdır. Bu şeirin lirik qəhrəmanı uun zaman ondan ayrı düşmüş qardaşının o biri sahildə işıq yandırdığını görüb bütün varlığı ilə sevinir. Fəqət bir gecə işıq yoxdursa, özünü dünyanın ən bədbəxt adamı hesab edir. Bunula da Ədalət Duman həmin işığın əbədi olaraq nurlanacağına poetik və fəlsəfi bir mənə ilə ön plana çəkir.

Uzaq olsaydı da o işıltılar,
Görəndə ürəkdə işıq doğardı.
Onların sozalmış şüalarından
Bizim kəndimizə sevinc yağardı.

Zülmət gecələrdə ulduz sayacağı
Sayrışa-sayrışa görünərdilər.

Həyalı - istəkli bir qız sayacağı
Duman yaylıqlarda bürünərdilər.

Araz aramızda yoxlamırdı gah,
Körpüsüz adlayıb gəlirdi işıq,
Qaranlıq təməldən laxlaşdı gah
Bütün zülmətləri dəlirdi işıq.

Bir gecə arı görməyəndə biz
Sabahı boranlı qarlı duyardıq,
Nə vaxt ki onlardan görünərdi iz.
Özümüzü dövlətli - varlı duyardıq.

İndi çiraqları sönük görəndə
Elə bil, ömrümün çırağı sönür.
Bir xalqın bəxtini dönük görəndə
Kədər parça-parça qəlbimi yonur.

İlahi, nə oldu, söndü çiraqlar
İndiki dünyanın işıq vaxtıdı.
İzləri zülmətə döndü çiraqlar
Çün dünya şeytanın qızıl taxtıdı.

Qəlbi qaranlıqlar zülmət törətdi,
Zülmətdən törənən fəlakət olar.
Harda Ədaləti şər büdürətdi
Orda çiçəklər də açmamış solar.

Göründüyü kimi, 90-cı illər Cənubi Azərbaycanın demokratik poeziyası ictimai motivlərlə zəngindir. Quzeyli-güneyli Vətənin torpaq bəlaları, milli qayğılar ağışında sosial leytmotivə dönərək poeziyamızın əbədi mövzusuna çevrilmişdir.

3.CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN DEMOKRATİK POEZİYASININ BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cənubi Azərbaycanda əsrlər boyu ictimai mühitə, şah üsul idarəsinə, fars şovinizminə qarşı mübarizə aparan güneyli soydaşlarımız, artıq 1941-ci ildən başlayaraq Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında realist – bədii təfəkkürün fəal və intensiv inkişafının fasiləsizliyini təmin etmişlər. Poeziyanın mövqeyi, müasirliyi, taleyi fəlsəfəsi və estetik fikri daim onları düşündürmüşdür. Bu illər ərzində məşhur «Heydər babaya salam» poeması ilə bütün dünyaya səs salan ustad M. H. Şəhriyar, Səhənd, Sönməz, Həddad, Sahir, Haşım Tərlan, Abbas Bariz, Kərimi, Nabdil kimi qüdrətli söz ustaları fərdi ədəbi nəsil kimi möhkəmləndilər. Bu ədiblərin əsərlərində Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, milli – mənəvi dəyərlərini lirik – psixoloji – təhlildən keçirərək, dramatik psixoloji səpgidə böyük bir bədii mərhələ keçdilər.

İnqilabi hərəkət, milli-mənəvi dirçəliş hər şeydən öncə ədəbi dilin bədii üslubuna təsir etdi; Bədii üslub çox əsrlik ənənələr üzrə mübariz əhval-ruhiyyəni ifadə etməyə daha çox yatırdı – bir neçə il ərzində ədəbi-bədii təfəkkür o qədər böyük məhsul verdi ki, bədii üslubun imkanları görünməmiş şəkildə genişləndi.

İran İslam inqilabından sonra isə, yeni yaranmış, bəşəriyyətin inkişaf proqramı, hidayət qaynağı, bütün kainata işıq saçan müqəddəs Qurani Kərimin ayələrinə və Allahın sonuncu peyğəmbəri, fəvqəlbəşər Həzrəti Mühəmmədin şəriətinə əsaslanmış İslam konstitusiyasına realist bədii təfəkkürün inkişafı tarixində yeni tipli mərhələ oldu, yalnız bir təmayülün, bir ənənənin yox, bütünlükdə haqq yoluna doğru

istiqlamətdə hərəket edən vahid ədəbi prosesin müştərək qələbəsi kimi doğuldu. Bu illərdə Sönməz, Həbib Sahir, Haşım Tərlan, Həmid Nitqi, Şəhrək, Sapnaq, Savalan, İmran Səlihi, Ülyan, Adsız, Yəhya Şeyda, Barışmaz, Heydər Xətibi, Sabiri, Hallacoğlu öz əsərlərində mövcud hadisələri ideya-fikir və ənənə üslub zənginliyi baxımından daha fəal səfərbər edərək ədəbi hərəkatın poetik səlnaməsinin qızıl səhifələrini yaratdılar.

İnqilabdan sonra ədəbi - bədii üslubla yazılan elə nümunələr meydana gəlir ki, onlara bir çox hallarda folklor dilindən seçmək mümkün olmur.

Şübhəsiz ki, olduqca sadə, rəvan, axıcı bir forma – üslub olan folklor ulularımızın, əcdadlarımızın şifahi yaradıcılığı ilə meydana gəlmiş və nəsildən-nəsilə keçərək xalqın istedadlı insanları tərəfindən zənginləşmişdir. Artıq 80-ci illərdən başlayaraq xalq dilindən və şeirindən əxz olunan vəzn, ahəng, bəhr, ritm sərbəstliyi şeirdə poetik yekrəngliyədən, ifadə və üslub monotonluğundan qaçmağa kömək göstərdi. Zamanın yeni problemləri ilə bircə yeni ritmi, sürəti enerji və tempi də şeirə gəlir və klassik irsin, milli folklorun ənənə və imkanlarını yeni bədii vəzifələrin həlli xeyrinə ehtiyac yaradırdı. Bədii dili sünilikdən təmizləmək, saf ana dilinin havasını, istisini, ritm və ahəngini daha sərbəst şəkildə şeirə gətirmək qarşıya qoyulan vəzifələrdən biri idi.

Şifahi xalq ədəbiyyatından gələn demokratik obrazla daim M. Etimad, Sahir, Səhənd, Məhzun, Savalan kimi şairlər bu məsuliyyəti üzərlərinə götürərək həm mövcud ifadə tərzini yaşadır, digər tərəfdən zənginləşdirmə, müasirləşdirmə istiqamətində çalışırdılar. Odur ki, məhz 80-ci illərdə yaranan bədii üslub və canr tendensiyalarına daha ardıcıl şəkildə izləməyə bizə imkan verir:

Məsələn Məhzunun –

Nə nişanım, namım var,
Nə əldə bir camım var,
Yaxından görəmmirəm,
Uzaqdan salamım var.

- bayatısında bədii üslubun mövqeyini, estetik fəallığını, eyni zamanda ictimai məzmunun ifadəsini görürük.

90-cı illərdən etibarən isə ədəbi nəslin içərisində elələri yetişmişdir ki, özlərindən əvvəlki nəsillərlə ənənə bağlılığı bədii estafetin fasiləsizliyini vəd edir. Həbib Sahirin, B.Q.Səhəndin, Əli Təbrizinin, Coşqunun, Yədulla Məftunun və başqalarının yolunu müvəffəqyyətlə davam etdirən 90-cı illərin şairləri öz şeirləriylə ictimai lirikanın sadə, səmimi, xəlqi üslub ənənəsini ən yaxşı əks etdirən nümunələr yaratmışlar. Ruhu, musiqisi, ritmi ifadə tərkibləri ilə həm folklor ənənəsini, həm müasirliyi ilə ideya, dil və üslub arasında çox gözəl vəhdət yaradan şairlər, şübhəsiz ki, folklor – insan – təbiət yaxınlığının ən yaxşı ifadəsini tapdığı bir sahədir. Təbiət ilə xalqın mənəvi keçmişini və qəhrəmanlıq tarixinin daşlaşdığı, əbədiləşdiyi canlı abidə kimi müqəddəsdir.

Folklor və müasirliyin, eyni zamanda klassik ifadə tərzini yeni vəhdətdə və məzmununda tərkibi 90-cı illərin şairlərinin yaradıcılığında özünü göstərməkdir. Xalq həmişə ideala hörmət edir, öz arzusunu, xəyalını gördüyü bir həqiqiəti qaldırmağı, üfüqlərə ucaltmağı sevir. Xalqın qəhrəmanı həmişə romantikdir.

Ən romantik müəllif folklorun müəllifidir. Romantik ənənəyə həmçinin, xalq ruhu ilə yaxından bağlı olan bizim lirikanın, ümumiyyətlə mütərəqqi Şərqi şeirinin ən davamlı ənənələrindəndir. Məhz böyük romantik keçmişə malik Şərqi ədəbi-bədii fikrini təmin edən şairlərin romantikasının böyük təəssübkeşi kimi çıxış etməkdədirlər. Onların estetikasında «romantika» anlayışına biz neçə mənada rast gəlirik. Onlar romantika istilahını hər şeydən əvvəl, həyata ideya - estetik və emosional münasibətin müəyyən tipi mənasında işlədirlər. Harada ki təsvirə, predmet və fakta ağıl və ürək müdaxiləsi daha güclüdür, orada romantika məskundur. Ağılın ehtiraslı, pafoslu hisslər, tüğyan və emosiya ədəbi üslubun spesivik bədii təsvir qidası bunlardır. Romantizmin əsrarlı mənbəyi insanın ruhundadır və həyatın öz keyfiyyəti kimi romantikanın inikası bədii idrakın ədəbi vəzifələri sırasına daxildir. 90-cı illərin cənublu şairləri romantikadan bizim dövrdə yeni keyfiyyət kəsb edən realizmin spesifik bədii üslubu və forması kimi danışirlar, obrazlı böyütmə və

kəskinləşdirmədən, ən ciddi fəlsəfi və dramatik konfliktlərdən, ideal qəhrəmandan, epoxal obrazdan, müdrik və qanadlı dildən, açıq, hərarətli tendensiyadan məhz «romantik realizmin» estetik komponentləri kimi bəhs edirlər. Bu şairlərin romantik konsepsiyasında bu gün bizim üçün daha mapraqlı və prinsipial görünən, konstruktiv əhəmiyyətli məqam isə odur ki, bu şairlər romantikanı bütünlükdə müasir realizmin tərkib komponenti elan etməklə kifayətlənirlər, öz fikirlərini məntiqi ardıcılıqla sona çatdıraraq, müasir estetikada yeni söz deyirlər: Romantikanın ayrıca, xüsusi bədii forma, müstəqil bədii üslub vahidi səviyyəsində estetik əhəmiyyəti yaşamaq, var olmaq hüququnu son illərin nəzəri fikrində ilk dəfə olaraq, belə geniş prespektivli və konseptual elmi şəkildə irəli sürürlər. Romantik təmayülü müasir, yetkin realizm ədəbi prosesinə məxsus bədii üslublar əlvanlığının və zənginliyinin təzahürü kimi təsdiq və təsbiid edirlər.

1990-cı ildən başlayaraq isə cənubi Azərbaycan şairləri artıq cənubda baş verən ictimai-siyasi hadisələri qələmə almaqla yanaşı Şimali Azərbaycanda da gedən prosesləri izləyərək əsərlərinin ümumi poetik ruhunu, məfnurə istiqamətini bütöv Azərbaycanın həyatını olduqca orijinal şəkildə ifadə etməyə başladılar.

Artıq zamanın ictimai-siyasi vəziyyəti ədəbiyyatın da qarşısına mühüm tələblər qoyurdu. Gənc şairlər öz sələflərindən aldıkları tövsiyyələri bayraq tutaraq, ədəbiyyatın böyük, ictimai, tərbiyəvi rolunu olduqca gözəl dərk edərək, xalqın dünyagörüşünü, iradəsini, əxlaqını tərbiyə edə bilən, ictimai nöqsanların səbəblərini göstərməyə qadir olan ədəbiyyat yolunda çalışmağa başladılar.

Poetik ümumiləşdirmə bacarığı gənc şairlərin şeirlərini əsas məziyyətlərindəndir. Bu şeirlərin əksəriyyətində xəlqilik, el üslubu oynaq və axıcı ifadə tərzii var. Dilinin axıcılığına, üslubunun sadəliyinə, əlvan və obrazlılığına görə bu poeziya xalq şeirinə, oynaq və mənalı aşıq poeziyasına çox yaxındır. Bəzi şeirlərdə orijinal təşbehlər, bənzətmələr, ritmik istiarələr çox çalarlı bədii sual və nidalar özünü çox gözəl şəkildə göstərməkdədir.

Vaxtilə ədəbiyyatı həyatın güzgüsü adlandıran dahi Azərbaycan şairi M. Ə. Sabir qətiyyənlən yanılmırdı. Həyatı əks etdirməyi sənətin əsas vəzifəsi sayan böyük Sabirin həyat həqiqəti kimi səslənən hikmətamiz sözlərini bütün Azərbaycan sənətkarları kimi Güney Azərbaycanın gənc şairləri də heç nədən çəkinmədən ictimai nöqsanların səbəblərini göstərməyə qadir olan, xalqın azadlıq hərəkatına kömək edən, günün tələblərinə cavab verə bilən bir ədəbiyyat yolunda çalışırırlar. 20-ci əsrin sonlarında, o cümlədən XXI əsrin əvvəllərində istər İranda, istər Azərbaycanda və bütün dünyada baş verən ictimai siyasi hadisələr onların qarşısında yeni və geniş yaradıcılıq perspektivləri açmışdır, bir növ bədii yaradıcılığın gələcək inkişaf istiqamətini də – məzmununu, üslubunu, forma xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirmişdi. Son dövrlərdə yaranan bütün bədii əsərlərin, o cümlədən lirik şeirin də əsil, pafoslu, baş problemin milli-mənəvi dəyərlərdən, narahat dünyamız – şəxsiyyətin mövqeyi məsələsidir.

Bu şeirlərdə azadlıq, müstəqillik və digər məsələlər yüksək bədii təcəssüm də verilir. Vaxtilə Azərbaycanının istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürk yazırdı.

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram,
Qolumdakı zəncirləri gərək qıram!
Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi,
İstəyirəm səma kimi, günəş kimi, cahan kimi.

Ustad Şəhriyar isə qəlbindəki azadlıq alovunu belə ifadə edirdi:

Övladların nə vaxtadək tərki vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan-oyan, Azərbaycan!
Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır,
Azadlığın mənə məlhəm, sənə dərman Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarında kül ələndi başımıza,
Dur ayağa, ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!

Hər iki şair azadlıq carçısıdır. Lakin çox gözəl bədii nümunələr olan bu şeirlərin bədii üslubuna nəzər yetirsən, hər iki şeirdə bütöv bir üslub, vahid poetik mübtəda vardır. Çağırış, ehtiras, səfərbərlik ruhu, misraları ictimai amalın fəal ifadəsinə çevirmək, haray salmaq, car çəkmək, fəryad qoparmaq, bütün bunlar şeirdə emosional sürətə, bədii təsir və nüfuz məqsədinə xidmət edir. Duyğusuz, hissiz söz, ürəkdə, odda yanmayan, atəşdə bişməyən misralar bu böyük şairlərin üslubuna yaddır. Əlvan vəzn, müxtəlif ritmik vahidlər və formalar, söz materialının məharətlə seçilməsi, orijinal qafiyə, bənzətmə və ifadə sistemi – bütün bunlar bu şairlərin üslubu idi. Sözüün enerjisini onun bədii zərbə qüvvəsini, təsir və sirayət gücünü artırır, zənginləşdirir. Gənc şairlər də bu klassiklərin açdığı cığırı yaratdıqları poetik-istiqlal məhəbbətinin izi ilə layiqincə addımlayaraq və məktəbin fəal şagirdlərinə çevrilirlər. 1990-cı illər Cənubi Azərbaycan poeziyasında ədəbi ənənə və novatorluq, poetik üslub çalarlığının zənginliyi gənc şairlərin milli ədəbi köklərə qayıdışlarındakı müxtəliflik, onun fərqli psixoloji qatlarının ifadəsində məqsədli, yönümlü mütaliə məntiqi öz əksini tapmışdır.

Şeirimizin müasir üslub əlvanlığına, intellektual zənginliyinə doğru qət etdikləri yolda 1990-cı il Cənubi Azərbaycan şairlərinin izi və addımları görünür. İbrahim Zahid Xəzayiri, Rəşid Kərdani, Rəsul Rəhimi, Aşın Ayda, Səhər Ərdəbilli, İsmayıl Mehdizadə, Mirəli Qurbanzadə, Beytulla Əfsər, Heydər Təhmasibi, Ədalət Duman, Azərəlli, Vəli Şahmuhəmməd və b. kimi şairlər « fərdi intellektual üslub» deyilən bir istiqamətin nümayəndələridir. Məhz obrazla emosional, poetik bir intellekti onların əsərlərinin onlara məxsus fərdi bədii ədasına şərtləndirir. Bunlarda realist, eyni zamanda romantik bir ruh, bədii-fəlsəfi ümumilləşdirmə meyli qüvvətlidir. Ümumiyyətlə hər şeyi canlandırmaq, əyaniləşdirmək, bədii detala, rəmzə çevirib təsvir etmək bu poeziyanın əsas üslubi xüsusiyyətini təşkil edir.

Fəlsəfi dialoq səpgisində, daha doğrusu öz acısını, kədərini, ağrısını, Dədə Bəhmənə söyləyən Mirəli Qurbanzadənin şeirində, Dədə Bəhmənə dialoq forması

mövzusunun ideya-bədii şərhə üçün birbaşa, müstəqil tərənnüm üsulundan daha geniş, epik imkan yaradır, şairin özü ilə, Dədə Bəhmən əyani şəkildə sücetin inkişaf və hərəkətində iştirak edir. Şairi başa düşən, onun arzu istəklərinin sevincini – kədərini, ümidinin, ümitsizliyini dərinlən anlayan Dədə Bəhməndir. Şair öz suallarına Dədə Bəhməndə cavab axtarır. Şeirdə Dədə Bəhmən zamanın gərgin, dramatik tərcümeyi - halının qəhrəmanı kimi sevinmişdir.

Talan oldu Kəlbəcərim, yaralandım dərin-dərin,
Uca boylu gözəllərin, qaçqın oldu hara Bəhmən?

Bu şeirin iki misrası kifayət edir ki, Azərbaycanın başına gələn bəlalara bir kino lenti kimi gözünün önündə canlandırılan şair bir ömürdə bir anı əbədləşdirmək üçün Kəlbəcərdə itkin düşmüş qızların həyatından ən tale yüklü epizodu seçir. Nəyi nəyə qurban verməliyik? – Ömrü – həqqətə, yoxsa vicdanı – tövbəyə? Bu şeirdə bizim bir xalq kimi biganəliyimizin etirafı vardır. Xalqın sabahı, taleyi üçün faciəvi həyəcan siqnalı öz əksini tapır. Biz milli-mənəvi dəyərlərimizi itirə-itirə, yerüstü-yeraltı sərvətlərimizi bağışlaya-bağışlaya, düşmən zorakılığına, qəddarlığına göz yuma-yuma, torpaqlarımızı verə-verə hara gedirik belə? Mirəli Qurbanzadənin bu biçimli şeirləri öz ağır silahını mənəvi dünyamızın zəhərlənəsi əleyhinə çevirir və bizim milli şeirin də həmin mövzuya böyük marağına təbii edir.

Təsvir vasitələrindən biri də təkrirdir. Pərviz Bəsavət Hüseyn oğlu «Keyvan» ın «Düz demir» şeirinə nəzər salaq:

İstərəm həyatdan bir ləzzət alım,
Saat da düz demir, an da düz demir
Atıram özümü yanar odlara,
Şöhrət də düz demir, şan da düz demir.

Dövrün ictimai, siyasi həyatının bir şair qəlbində oyatdığı tufan, təlatüm bu şeirin əsas məzmununu təşkil edir. Şəxsi kədərlə ictimai kədər bir-birinə qarışır:

Tablaşmır dəhşətdən, alışır torpaq
Zaman da düz demir, can da düz demir

Bunun şairin qəlbinin, ruhunun şikayəti bütöv bir ömrün nəticəsi yekunu, müşahidələrinin cavabı kimi səslənir.

Şübhə yoxdur ki, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı hər zaman zəngin folklor bazası üzərində ucalmışdır, eyni zamanda klassik ənənələrə və anlayışlara bu nümunələrdə baxış miqyasla, əhatəli, düşündürücüdür. Fəlsəfi nüfuzun vüsəti predmetin bütün mahiyyətini qavrayır, onu tam ehtiva edir, ümumi ilə, xüsusi, ictimai və fərdi meyllər arzu və istəklər bir vəhdət təşkil edərək tamı, bütövü əmələ gətirir, bu nümunələrin bir çoxunda qələmə alınan, həssaslıqla təsvir edilən həyat eşqi, azadlıq alovu bizim də ürəyimizi tərpədir, bizə də kövrək hisslər aşılrayır. Bu lirika həyatı və nikbin lirika kimi istər tematik, üslubi, istərsə də problematika baxımından zəngin və çoxcəhətlidir. Torpağa, vətənə bağlılıq, milli dəyərlərə böyük və tükənməz məhəbbət bu lirikanın canıdır. Sadə, səmimi, rəvan və axıcı, bir sözlə, xəlqi hisslərlə yanaşı, siqlətli bir mənanın, ictimai bir məzmunun ifadəsi öz əksini tapmışdır. Cənubi Azərbaycan şairlərinin bir çoxunda olduğu kimi gənc şairlərdən Azər Elli öz şeirlərinin əksəriyyətinin aşiq şeiri formasında yazır. Xalq şeiri tərzində, xalqın zövqünə, səliqəsinə uyğun olaraq yazılan bu şeirləri məhəbbət nəğmələri də adlandırmaq olar. Dağ çeşməsinin suyu kimi billur, dumduru olan bu şeirlər, sərin bulaq kimi ürəyi sərinlədir:

Könlümə yol tapan gözəl,
Ürəyimi yaralama!
Ora sevgi yatağıdır,
Deşmə, didmə, paralama!

Bostanıma girən gözəl,

Hər bucağın görən gözəl,
Yemişindən dərən gözəl,
Uralama, qaralama!

Mən susuz, sən sulu sənək,
Sən şam oldun, mən kəpənək,
Azərilli öləndək
Sən özündən aralama!

Bədii yaradıcılıq üçün az əhəmiyyətli olmayan cəhət hər bir sənətkarın öz bədii idrakını, idealını təqdim etmək üçün bədii forma üslub ixtisarını aparmasıdır. Cənubi Azərbaycanın gənc şairləri bu cəhətdən uğurlu təqdim formalarını tapmışdır desək yanlışdır. Öz əsərlərində doğma Azərbaycan dilini əziz tutaraq, minlərlə şeirin, poemanın misralarında bircə dənə olsun belə fars tərkibli sözdən istifadə etmədən ləyaqətlə yazıb-yaradan bu şairlərin xalqın dənəindən, bu günündən və sabahından bəhs etmək üçün tez-tez müraciət etdikləri mövzulardan biri də ana dili məsələsidir. Xalqın varlığının ümdə əlaməti, beynində, şüurunda, təfəkküründə qoruya-qoruya yaşatdığı doğma dilinin uzun bir dövr üçün qayğıdan məhrum olmasında elə bil şairlər, yazıçılar günahkar imişlər. Odur ki, söz ustaları sanki o çatışmayan qayğı və nəvazişin yerini doldurmaq üçün mümkün olan hər şeyi etməyə çalışırlar. Elə bir sənətkar, ustad, habelə şeir həvəskarı tapmaq çətinidir ki, o öz doğma ana dilini əsərlərində vəsf etməsin. İbrahim Zahid «Ürək ağrısı» şeirində doğma dilə soyuq münasibəti belə ifadə edir:

Onunla danışmışıq öz evimizdə
Həm mən yad dilimdə, həm də anası
O, danışır, daim özgə dilində
Əsil ana dilimi hardan qanım?

Əsrlər boyu Azərbaycan şairləri zamanın – dövrünün tələbinə uyğun olaraq öz möhtəşəm əsərlərini fars dilində yazıb yaratmışlar. Şübhəsiz ki, fars dili olduqca ecazkar bir poeziya dilidir. Lakin ədəbi-bədii fikrin mahiyyətini anlatmaqdan ötrü, ictimai səadətə səsləməkdən ötrü, əxlaqi təkamülə, humanizmə dəvət etməkdən ötrü hər bir sənətarın öz doğma dilində yazıb yaratmağı daha vacib, lüzumludur. Bu mənada fars dilində olduqca dəyərli əsərlər yaratmış ustad Şəhriyarın şah reciminin bütün qəddarlığına baxmayaraq «Heydərbabaya salam» kimi möhtəşəm bir əsəri doğma Azərbaycan dilində yaratması bədii fikrin bütün türk dünyasının inkişafı tarixində, vahid milli nümunə kimi öz əksini tapmışdır. Bədii ədəbiyyatda azad fikrin, mənəvi – ictimai həyatda isə irticanın vüsət tapdığı dövrlərin eyni vaxta düşdüyü təsadüflər müxtəlif xalqların mədəniyyəti tarixində heç də nadir hadisələr deyil. Əxlaqi-estetik bir anlayışla yeddi arxa dönənin kimliyini ədəbi dilin bədii üslubunda izah edən Şəhriyar bütün türk dünyasına «Heydərbaba» timsalında dünya boyda bir güzgü tuturdu.

Heydərbaba ildırımlar şaxanda,
Səllər-sular şaqquldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb taxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

Böyük Şəhriyar artıq bədii üslubun müdafiəçisinə çevrilmişdir. O bu ecazkar əsəri folklor təfəkkür tərzinin bilavasitə təsiri ilə yazsa da, lakin folkloru təqlid etmədi, sadəcə olaraq folklorun yeni ulularımızın dilində danışdı və məsələ burasında idi ki, fars dilini çox gözəl bilən, yuxarıda qeyd olunan kimi fars dilində bir-birindən dəyərli əsərlər yaradan Şəhriyar doğma dildə yazdığı əsərlərdə, o cümlədən «Heydərbabaya salam»da bir dənə olsun belə fars sözü işlətməmişdir.

Lakin buna baxmayaraq ədəbi dilin bədii üslubu Cənubi Azərbaycanda Şimali Azərbaycana qədər formalaşmışdır. Şübhəsiz ki, buna səbəb 50-ci illərdə Şah üsul idarəsinin şimalda reallaşan ədəbi dilin bədii üslubunu cənubda ayaq açmasına imkan verə bilməyəcəyi idi. Onların ədəbi – bədii dilin çiçəklənməsini kommünist təbliğatının ifadə forması kimi təqib edəcəyi hər kəsə aydın olduğu üçün cənublu yazarlarımız, o cümlədən Şəhriyar ədəbi-bədii dilin ayaq tutub yeriməsi üçün folklorla müraciət etməyi daha məqsədəuyğun saydılar. Odur ki, 50-ci illərdən etibarən Cənubda ədəbi-bədii dil folklor ənənələrinə əsaslanaraq inkişaf etməyə başladı.

Dünya, zaman, ömür kimi məfhumların poetik şərhə müxtəlif ictimai məzmunlu epoxaların şərtləndirdiyi bədii gerçəkliklər də obrazlı fikrin fəlsəfi-psixoloji tutumunu ədəbi-bədii dilin vasitəsilə sərrast ifadə edən cənublu yazarlar Azərbaycan şeirinin folklor nümunələri sırasına daxil olmuş bir sıra şeirləri müqabilində, folklor tipli uğurlu şeirlərin yaranması real tarixi şəraitin bu mövzuya aşladığı məzmun çalarları ilə də bağlı olmuşdur.

Müasir şeirin hərəkət etdiyi elə bir yol vardır ki, poeziya səltənətinə səfəri yalnız həmin yoldan keçərək başa vurmaq olar. O da ədəbi irsdən – klassik ənənədən müasirliyə doğru aparıcı yoldur.

Klassik milli-mənəvi sərvət müasir poeziya prosesində hər yeni mahiyyətin şərti və zəminidir. Şeir irəliyə doğru hərəkət etdikcə həqiqi novator meyillərə güvənir. Lakin bütün vəznlərə kamil bələd olmadan birbaşa yeni vəzn yaratmaq, sifətini sərbəstdən başlamaq olmaz. Yalnız bədii üsluba və texnikaya aid forma problemindən daha geniş mənada – bütünlükdə xalqın mənəvi mədəniyyətinin, bədii inkişafının tarixinə fərdi əlavə məzmununda başa düşülən novatorluq yeniliyi ənənədən kənarı axtarmır, özü də ənənəyə təslim olmağa yox, onu inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur.

Məsələn, Ədalət Dumanın –

Yaradan sultan yaradıb,

Bu dəmə, bu çağa səni.

Bəlkə tale bu hüsn ilə

Çəkibdi sınağa səni -

şeirində həm normativ dil-üslub zövqü gözlənilir, həm də müasirlik ahəngi ifadə olunur.

Ümumiyyətlə son zamanlar cənublu soydaşlarımız poeziyanın çoxəsrli bədii təcrübəsini müasir şeirin xidmətinə daha fəal səfərbər etmək üçün müasirliyə də meyl göstərməkdədirlər. İdeya-fikir və ənənə üslub zənginliyi baxımından son dövrlərdə klassik şeirin tam varisi, tam sahibi kimi poeziyanı təsəvvür etmək çətindir. Nəzərə alsaq ki, son dövrlərin poeziyası yalnız son altmış il üzərində yox, həm də ümumiyyətlə tarixi çox qədim olan milli şeir üzərində yüksəlir, onda məhz ədəbi – bədii üslub eyni zamanda ənənə zənginliyi və əlvanlığı baxımından bu poeziyadan çox şey ummağa haqqımız daha aydın olar.

Cənubda ədəbi-bədii dilin köhnə obrazların potensialına müraciət etməsi özünü sistemli şəkildə göstərir. Bəzən biz məzmun aktuallığı ilə qeyri-orijinal, ənənəvi ifadə tərzini uyumasının şahidi oluruq:

Öyünməgim çox layiqdir bu ölkədə sənə dilim,

Laylasında öyrədibdir öz dilini ana dilim.

Şəkəri də şirin olub əzəl gündən ulu qaldın,

Zaman boyu hey yüksəldin, döndün qəhrəmana dilim.

Güllərini də-rə-dərə, ilham verdin sən Heydərə,

Dəyişmərəm səni zərə, and içirəm ana dilim.

(Heydər Təhmasib)

Şeirin ruhu, musiqisi, ritmi, ifadə tərkibləri ilə ideya, dil və üslubu arasında olduqca gözəl bir harmoniya var.

Müşahidələr göstərir ki, klassik ifadə tərzii ilə folklor ifadə tərzii bir çox hallarda eyni bir şairin yaradıcılığında yanaşı mövcud olur. Bu o deməkdir ki, 20-ci əsrin

ikinci yarısından başlayaraq dövrümüzə qədər cənublu şairlərimiz özünü yenidən tapan xalq ədəbi-bədii dil mövcudluğunun bütün formalarından maksimum istifadə etməyə çalışır, köhnə formanın, yeni ifadə imkanlarını yeni ifadə imkanlarını üzə çıxarırlar.

Əgər söhbət qrammatik normalardan gedirsə Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin qrammatik norması da fonetik, leksik normaları kimi şimaldakından bir o qədər də fərqlənmir, bununla belə müəyyən fərqlər özünü göstərməkdədir.

Cənubda ədəbi dilin qrammatik norması üçün olduqca səciyyəvi faktlardan biri ondan ibarətdir ki, mənsubiyyət bildirən söz təsirlik halda adətən qeyri müəyyən formada işlənir; məsələn: Döndərib şahlıq recimin, qəsrinə od vurmuşuq (A. Bariz), Kökündən uçurtduq zülmün binasını (F. Hasarlı), Bəslə səhər çiçəklərin (M. Şami), O gördüyün yazar ancaq (Şəbüstərli), Gəlmişəm öpməyə torpağın yenə, Ey əziz vətənim cananım Təbriz (Məhzun) və s.

Cənubda ədəbi dilin qrammatik norması üçün səciyyəvi hadisələrin çoxu fel kateqoriyasına aiddir, lakin bu səciyyəvilik bir qayda olaraq funksional planla əlaqədardır; Yəni fakt Şimalda da, Cənubda da özünü göstərir, amma kəmiyyət baxımından əsaslı fərq müşahidə edilir.

Son illərdə cənubda poeziyaya maraq və tələbin artması, həm təcrübəli, həm də nisbətən gənc şairlərin bu işə həvəslə girişmələri xoş ümidlər doğurur. Zəngin ədəbi təcrübəyə malik olan, xalqın psixoloji və mənəvi aləmini yaxşı bilən, Azərbaycan dilinin zərif və zəngin incəliklərinə bələd olan cənublu soydaşlarımız yuxarıda qeyd olunduğu kimi bədii dilin bütün imkanlarından istifadə edərək gözəl poeziya nümunələri yaradırlar və yaradmaqdadırlar.

Cənubda ədəbi üslubun, eyni zamanda bədii dilin ən böyük müvəffəqiyyəti, onun demokratikləşməsi ictimai-kütləvi maraq dairəsinə daxil olmasıdır.

Azərbaycan ədəbi dili Cənubda taleyin ümidinə buraxılmışdır.

Lakin tarixi faktlar göstərir ki, əsrlər boyu Azərbaycan ədəbi dili dövlət tərəfindən mühafizə edilməsinə baxmayaraq, nəinki yaşamış, özünün şedevrlərini yaratmışdır.

İranda tarix boyu dəfələrlə Azərbaycan ədəbi dilinin qadağan olunmasına baxmayaraq bu yasaqlar onun inkişafını dayandıra bilməmişdir. Çünki həyatda yaradandan başqa elə bir qüvvə yoxdur ki, millətin iradəsi əleyhinə onun ədəbi dilini məhv etsin.

Şimalda gedən milli-mədəni tərəqqi Cənuba güclü təsir edir. Cənub da öz növbəsində etnik-mədəni potensialı ilə Şimala təsirsiz qalmır və diqqəti çəkən cəhət ondan ibarətdir ki, bu proseslərin hər ikisi universal bir tarixi prosesdə, onun tərkib hissələri kimi ehtiva oluur: Həmin universal proses ümumtürk miqyasına malik olub türk xalqlarının getdikcə güclənən milli-mədəni intihabından irəli gəlir.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi prosesin istiqamət və mahiyyətindən bəhs edərkən cənublu şairlərimizin poetik tapıntılar yolu ilə getdiklərinin, bütün canr və vəznlərdə yazıb-yaratmağa meyl göstərdiklərinin, eyni zamanda min bir kökləri ilə həyatdan qidalanan realist demokratik ədəbiyyat yaratdıqlarının şahidi oluruq...

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva Gözəl. Təbriz ədəbi mühiti. Bakı, «Nurlan», 2004.
2. Behruz Həqqi. Milli hökumətin fədaisi Səfərxan Bakı, «Nurlan», 2001.
3. «Bakı-Təbriz». Dünya azərbaycanlılarının dərgisi. №1, Yanvar 2006.
4. «Bakı-Təbriz». Dünya azərbaycanlılarının dərgisi. №2, Fevral 2006.
5. Ədəbi proses 81-82 «Cənubi Azərbaycan ədəbi proses» səh 274 – 303 (Sabir Əmirov).
6. Nazim Rizvan. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi. (1850-1920- ci illər) «monoqrafiya», Bakı – 2005.

7. Sabir Əmirov. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941 –1990) Bakı, Elm, 2000.
8. Cəfərov Nizami Cənubi Azərbaycanda ədəbi «dil» normalar, üslublar... Bakı, Elm, 1990.
9. Q.Çayoğlu. «Bayatı bayat olmaz». Tehran, 1992
10. Vüqar Əhməd. M.C.Pişəvərinin həyat mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998.

Mübrizələrdə keçən ömür

Seyid Cəfər Pişəvəri

Son iyirmi ilə yaxın dövrdə dünyda baş verən əsaslı siyasi dəyişikliklər tariximizin, eləcə də mədəni dəyərlərin bir sıra problemlərinə məlum ideoloji yasaqlar aradan qalxdığı üçün onlara yenidən baxmağa şərait yaranmışdır. Sovet-rus imperiyası dağıldıqdan sonra dünya xəritəsində siyasi mənzərə dəyişmiş, xalqlar, xüsusilə türk xalqları milli-mənəvi dəyərlərini yenidən öyrənilib tədqiq etməyə, obyektiv meyarları, vətənpərvərliklə təkmilləşdirib zənginləşdirməyə başlamış, bu gün də davam etdirirlər.

Hər bir xalqın maddi-mənəvi dəyərləri sırasında onun tarixi, ədəbiyyatı xüsusi yer tutur. Millətin iqtisadi, siyasi, sosioloji, estetik xarakteristikasını verən başlıca amillərdən biri onun tarixi və ədəbiyyatıdır.

Xalqın həyat salnaməsi, mübarizə yolu, inkişaf prosesi, milli ləyaqəti, qəhrəmanlığı, istiqlaliyyəti, faciələri, savaqları haqqında zəngin məlumat verən onun tarixidir. Xalqın tarixində görkəmli şəxsiyyətlərin oynadığı rol araşdırılmış və yenə də tədqiqi ekspedisiyalar davam edir. Bu baxımdan tariximizin, ədəbiyyatımızın Qüzey Azərbaycan qolu geniş miqyasda araşdırılsa da, Güney Azərbaycan qolu təəssüflə qeyd edək ki, ideoloji qadağalar və uzun illər əlaqələrin zəif inkişafı səbəbindən kifayət qədər öyrənilib nəşr edilməmişdir. Tədqiqatlara da dövrün tələbindən doğan sosializmin, bolşevizmin “ruhu” süni surətdə hopdurulmuşdur. Bu gün həmin tarixi

hadisələrə, şəxsiyyətlərə istiqlal ziyalı ilə qiymət verməyin şükürlər ki, vaxtı çatıb və tədqiqatçı alimləri- miz də buna əməl edirlər.

Bu günlərdə tarixi həqiqətlərin, obyektiv elmi mülahizə və araşdırma-ların ziyasından doğan bir əsər işıq üzü görüb.

“Seyid Cəfər Pişəvəri” adlanan monografiyanın müəllifi Azərbaycan MEA-sı Şərqşünaslıq İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, görkəmli cənubşünas alim Əkrəm Rəhimlidir (Bije). “Nurlar” nəşriyyatında yüksək bədii tərtibatla, beynəlxalq poliqrafik yaraşqla çap olunan “Mübarizə burulğanında keçən ömür: Seyid Cəfər Pişəvəri” kitabının elmi redoktorları professorlar Şövkət Tağıyeva və Cəlil Həsənli, rəyçiləri akademik Teymur Bünyadov, professor Musa Qasımlı və bu sətirlərin müəllifidir.

Kitabda İranın və Güney Azərbaycanın, eləcə də Qüzeyin mütəfəkkir-ziyalısı, inqilabçı demokrati, görkəmli ictimai-siyasi dövlət xadimi S.C.Pişəvərinin həyatından və mübarizəsindən geniş şəkildə bəhs edilir. Çoxsaylı mənbələr və sənədlər əsasında S.C.Pişəvərinin 55 illik həyatın-dan səhifələr, Güneydəki milli-demokratik hərəkətdə onun xidmətləri və rolu, Milli Hökumətin süqutundan sonrakı həyatının son günləri tədqiq və təhlil olunur.

Pişəvərinin ədəbi-bədii yaradıcılığı geniş tədqiq olunsada, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilk dəfədir ki, fundamental şəkildə görkəmli cənubşünas alim Əkrəm Rəhimlinin monoqrafiyasında araşdırılır. “Mübarizə burulğanında keçən ömür: S.C.Pişəvəri” adlanan kitabında siyasi xadimin gənclik illərindən tutmuş ictimai fəaliyyətinin bütün dövrləri, Milli Hökumətin yaranmasından süqutuna qədərki dövr, bir daha müəmmalı ölümü, onun haqqında xatirələr, eləcə də Pişəvərinin səhvləri ehtiramla nəzərdən keçirilmişdir.

Əkrəm Bije tədqiqatda çoxsaylı mənbələrdən istifadə etmişdir. Fars dilini mükəmməl bilməsi şərqşünqas alimin bu gərgin, ağır işdə köməyinə gəlmişdir.

Cənubşünas alim Ə.Rəhimli özündən əvvəlki pişəvərişünasların əməyinə ehtiramla yanaşmış, onların heç birini nəzərdən qaçırmamışdır.

Mən deyirəm ki, Pişəvərinin ictimai-siyasi fəaliyyəti haqqında yazılmış ən fundamental, dəyərli, əhatəli əsər haqqında danışdığımız bu monoqrafiyadır. Sevindirici odur ki, Pişəvəriyə atılan böhtan, ləkə və onun fəaliyyəti ilə bağlı təhriflərə Ə.Bijə aydınlıq gətirərək onların əsas- sızlığını sübuta yetirmişdir.

M.C.Pişəvəri irsinə, şəxsiyyətinə məhəbbət və ehtiramdan doğan bu kitabda müəllif məqsədinə yüksək səviyədə nail olmuşdur.

M.C.Pişəvərinin uşaqlıq və gənclik illərindən tutmuş ömrünün sonunadək ictimai-siyasi və ədəbi-bədii ideallarına sadıq qalması, müasirləri ilə yaradıcılıq əlaqələri tarixi faktlara istinadən izah olunur. Göstərilir ki, vəzifə, amal və idealından asılı olmayaraq hər bir insanın həyatı-bioqrafiyası, gördüyü işlər, iştirakçısı olduğu hadisələr, yaratdığı əsərlər ədəbi, təsviri, tətbiqi və ya musiqi sənət əsəri olub-olmaması əsas deyil, ümumilikdə xalqın tarixinin müəyyən dövrü, mədəniyyət salnaməsinin müəyyən səhifələri, ictimai-siyasi-fəlsəfi bədii fikrinin inkişafı mərhələsi ilə əlaqəlidir. Bu baxımdan diqqət veriləndə hər bir sənətkarın dünyagörüşü və əqidəsinin, həyat qayəsinin yaranıb formalaşmasında onun doğulub böyüdüüyü, fəaliyyətə başladığı mühitin, tarixi-ictimai-iqtisadi dövrün böyük, daha dəqiq desək, həlledici təsiri hiss olunur. Dünyagörü-şü və həyata münasibətin formalaşmasında, fəaliyyət sahəsi peşə seçilmə-sində mühit istiqamətverici faktor kimi əhəmiyyətli rol oynayır, doğulub böyüdüüyü ailənin iqtisadi durumu, onunla ünsiyyətdə olanların əqidə və məslək bütövlüyü, həyat ideali güclü təsir göstərir. Həmin şəxsin əhatə olunduğu, onun ailəsinin də tərkib hissəsi olduğu mikro və makro mühit

ümumiyyətlə əqidə, əxlaq, mənəviyyat və həyat amalı üçün qaynaq, vasitə və mənbə kimi mühüm rola malikdir. Bunu bəşər tarixində özünəməxsus yer tutan şəxsiyyətlərin ömür yolu, həyat səhifələri təsdiqləyir. Belə tarixi şəxsiyyətlər sırasında görkəmli siyasi və ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də gözəl alim, qüdrətli publisist, istedadlı yazıçı M.C.Pişəvərinin özünəməxsus yeri vardır.

Kitabda M.C. Pişəvərinin bioqrafiyasını əks etdirən səhifələri vərəqlədikcə bir daha aydın olur ki, Qüzey Azərbaycanına üz tutan soydaşlarımızın həyatı burada da xoş keçməmişdir.

Güney Azərbaycanında dünyaya göz açan Mir Cəfər 13 yaşında olarkən dövrün iqtisadi, ictimai bəlalı onun ailəsini də Bakıya köçməyə məcbur etmişdi. O, Qüzey Azərbaycanında təhsilini davam etdirməklə yanaşı, işləməyə başlamış, siyasi fəaliyyət meydanına atılmışdır. İran Sosial Demokrat Partiyasının Qafqazdakı təşkilatlarında fəaliyyət göstərən M.C.Pişəvəri elə burada mətbuat aləminə qədəm qoymuş, “Azərbaycan cüzi layənfəkki İran”, “Hürriyyət” qəzetlərində müxbir və redaktor kimi çalışmışdır. O, eyni zamanda iranlıların “İttihad” mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. 1920-ci ildə İrana qayıdan Pişəvəri demokratik hərəkatın genişlənməsində fəallıq göstərmiş, Gilan Respublikasının xari-ci işlər naziri işəmiş, İran Kommunist Partiyasının qurultayında iştirak etmiş, “Həqiqət” qəzetinin nəşrinə də nail olmuşdur. İrana qayıtdıqdan sonra həbs edilərək 11 il Qəsri-Qacar zindanında yatmış, 1941-ci ildə Rza xan diktatorluğu süqut etdikdən sonra həbsdən azad edilmişdir. Bundan sonra daha əzm və qətiyyətlə siyasi mübarizə meydanına atılmış, “Ajir” qəzetinin nəşrinə başlamış, “Mətbuatın azadlıq cəbhəsi” adlı leqal təşkilatın işini canlandırmış, Azərbaycan Demokrat Firqəsini yaradaraq ona rəhbərlik etmiş, Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, M.C.Pişəvəri ədəbi tənqidlə məşğul olmuş, hekayələr yazmış, ictimai-siyasi publisistikanın gözəl nümunələrini qələmə almış, tərcüməçilik bacarığını nümayiş etdirmişdir. Azərbaycanda inqilabi hərəkat tarixinin salnaməsi üçün mənbə, qaynaq rolu oynayan məqalə və xatirələr yazmış, tarixi məruzə və nitqlər söyləmişdir. Qısa, lakin Azərbaycan xalqının mübarizələr və dövlət quruculuğu tarixi, mədəniyyətinin inkişafı salnaməsi ilə sıx bağlı olan bir ömür yaşamış, bütün varlığı ilə Azərbaycana, onun sabahı və gələcəyinə bağlı olmuşdur. M.C.Pişəvəri 1947-ci ildə müəmmalı şəkildə avtomobil qəzasına düşüb dünya-sını dəyişmişdir. Onun adı və fəaliyyəti bir neçə il diqqətdən kənar qalmışdır.

80-cı illərdən etibarən onun əsərlərinin toplanılıb tərcümə olunmasına başlanılmış, nəşr edilmişdir.

Monoqrafiyada M.C.Pişəvərinin bioqrafiyasının ən xırda detalları belə ilə öz əksini tapmışdır. Bülbülə, Xırdalan, Buzovna həyatın-dan tutmuş Bakının mərkəzindəki-Xaqani küçəsindəki mənzildə keçən günləri də işıqlandırılıb. Haqqında görkəmli şair, yazıçı və məsləkdaşlarının xatirələri də buraya daxil edilib. Bir daha “Qəza, ya qəsd” başlıqlı bölümdə ölümünə münasibət bildirilərək aydınlıq gətirilib.

Kitabı oxunaqlı, maraqlı edən, ona tərəvət verən amillərdən biri də Seyid Cəfərin ömür yolunu əks etdirən fotoşəkillərdən ibarət albomdur.

Təvazökarlıqdan uzaq olsa da mən ilk Pişəvərişünaslardanam. M.C.Pişəvəriyə məxsus ilk kitabın və doktorluq dissertasiyasının, eləcə də rusca monaqrafiyanın müəllifiyəm. Müəllif tədqiqatçı zəhmətimə ehtiramla yanaşib, böyük qiymət verib. Halal insan olan Ə.Rəhimliyə bu diqqətinə görə təşəkkür edirəm. Kitabın capını səbrsizliklə gözləyirdim.

Tez-tez ustada zəng vurub maraqlanırdım. Deyirdi ki, məndən çox sən narahatsan. Mən də bildirdim ki, ay Əkrəm müəllim, ömrümün 15 ili Pişəvəriyə həsr olunub. Cəddinə qurban olduğum Seyid Cəfər mənə çox doğmadır, özümü onun əqrəbası, varisi hesab eləyirəm. Qoy onun haqqında çox yazılsın, çap olunsun, unudulmasın. Adına küçəni götürdülər, Allah insaf versin, bu adı qaytarsınlar. Bircə adını danmayan gimnaziya var, ona toxunmasınlar, Allah qorusun.

Kitabı maliyyələşdirən insanlar da sağ olsunlar. Bu Vətənə xidmətdir.

Müəllifin dili də ürəyəyatandır. Deyərdim elmi üslubda yazılan bu əsərdən bədii üslub, bədii ruh da yan qaçmayıb. Orijinal üslub, vətəndaş qeyrəti, millət yanğısı, həsrət duyğusu, azəri qələmi, türk qəlbilə yazılan bu monoqrafiyaya görə Ə.Rəhimliyə cənubluların öz təbirincə deyirəm: - “Əllərin ağrıməsın, yorulmayasan”... Şahanə bir əsər yaratmışınız, ustad...

ÁÈÐ ÒÀËÄÅ ÒÈÈÈ ÐÌÏÐ

Àçÿðááéæáí ùÿãèãÿðèÿðèíè äöçÿóí, íáéáèòèá ÿðñòÿðíÿéÿ áèçè, ùÿð ðáéáÿí ÿááÿè, áÿðÿíáàðèüã áíðæóíóç ñÿñèÿéèð. Ìðããáèèè 1991-1992-æè áÿ 1993-2000-æè èèÿÿðáÿ ðáéíí èæðà ùàèèíèèéÿðèíèíí áàð=ûñú íèáíáà áÿÿÿíÿ àèáüüüí “Èñèáüàðóúí áíàðíèèéáñú”, “Òáíüáüüüí èèèè, áàðà äòðáðèóí áÿáÿð”, “Ññðáÿí ÿñðÿ èá=èá” èèðááèàðúíáá áÿ ÷íðñáèèü ñÿááèÿÿðáÿ ÿèñ áðáèðíèøÿí. Áÿðÿíèèèçè, àç áàèá, ñÿüáÿ ñððòèèÿéÿí èáðúòíàç Ñáàðèðÿüíáí Áÿçèðíá, Áéáç Ìðÿÿèèáíá áÿ ÀÕÆ -Ìòñááàð æòðèóèò ùàèèíèèéÿðèÿðèíèíí è÷ òçóíò à=üá ÿðñòÿðíèøÿí. Äðáèÿðèèèçèí Áóðóæóñò áÿ Ðáðíðíàðíðò Ùáéáÿð Ñèèéááèí Áçÿðááéæáíá ðÿüáÿðèèèèèèè ðáèáüíüçüí ðíðáÿðòèèèè èèèè àèèíÿðèÿíáèðíèøÿí. Áíàðáüüü èñèáüàðèáðú Ìáñáèèüíüí ðèíáñáèüíáá èòüáèáíáüðíüø, Óèò ðíáÿðèèèçèí ðáèáüí ÿÿèÿæÿèè ò÷óí ñá=àèèè èáÿáíÿ èíèóí ÿáÿáè óüòðóíá èíáíüíü áèðèÿðáèðíèøÿí.

Ìðáçèááíðèèèç ùÿð áÿðÿ èíÿèèèñáÿ ááíüøáðèÿí, áòðòð ùèññè èá=èðèð, ðÿèÿáÿèèè èèÿÿðèíè ðàòüðèáèüðáí. Ííóí èíÿèèèñ áèèè ñòÿèèèÿñè ááèèðáè èè, Èèüáí áèèè ÿèá áóéóð, áíá áèèè èèèè ñÿíðèáè áòóíÿ áèèèð áÿ áóíó íèòáèíÿ áñáí ðÿðáèá ááèð. “Áíá áèèè” ááèÿíáÿ ðóñ áèèèèè ñÿçÿðáÿ òóðòðáó. Ìèüáí èíñòèòòòáá ùÿí áÿ òáðáíñüç áÿ òððè áèèèÿðèíè ðèðÿíèðáè. Ááèèðáè èè, ÷íð áèè áèèÿÿè, áèð áüòüè ò÷óí ÷íð à=àðà ñáüèá íèíáá ááíÿèáèð.

Ìðÿèèèèÿðèí ðáíøúðáüãèáðúíááí áàð-áàð áðòüã èèðááèáð, áÿðñèÿðÿ àèá ÿèááÿ ñàðáðèáèèáð ñðóéóðáó. Ííó òáç-òáç èèðááðáíáíüí ñðò çáèüíáá ñòðáèèÿ ááÿí ÿððòðáóí. Áááááæüè ðÿèÿáÿ èèèè ùàçúðèááüüü ñÿðóçÿÿÿðè áèèè-íðáèòèèèè èííðáíñèáðáá àèãáÿðèÿ áèèÿéèðáèèÿð. Óáðèæè ðèèÿÿðèí ÿáÿáèèèáòü èèÿ áÿðèíáÿí ñàðáèáíüðáü. Áóíèá ðáèèèáðúíüí ñÿáÿíèèèÿðè, èíáÿñÿíÿðè, òáðèðè ááèáÿÿðè, ðíèèèíðò ááðÿáÿ ÿáíèò ñÿèóíáòá ñàèèè èáè. Áèÿ áó ñÿáÿááÿí ñðóéóá ðèðÿíáèèèÿðèíÿ à=üã ÿðçèÿ èáíáøüð, èèè ñðááÿáÿ ùÿãèãÿðè áððáðúá ðáñíáüá ÷áèüøüð, ñòèáüèçÿÿÿðèíáÿ áüèáí÷üèüáááí óçáá ñèóðáó.

Óeó þráyð Úáéayð Þeééáá ay Íðaçeááiò Èèuàì Þeééááeí ðeéañeáð ay ãóðóæóeóã ðyæeéeyðeyðeíy ÷íðeó éaçúeáð uyñð íeóíóá. Áóíeáðaaí áeðe ay Òáeíóð Éyùeáeááeí "Áeð ðàeáay èèe þíðð" èèòááúáúð.

Ìoyeéèò þeéyíeçay ýáayí íðíñañeyðy, áaø áaðyí ðàeáeóèeò uàaenýeyðy þç çeéaèú íoíañeáyðeíe áeéaèðeð, íieaðú ayòyíaaø íþáãáeéíayí ðyùeéè áaèð, íñííáíoyeðy ðaaè ðàeòeáðeà æaááá áaðeð.

Àçyðáaéæaí uyãeáyðeyðeíe þeðyílye áaðúíúíaaí ðaéaaèú íeàæauúíú íyçyðy aèaðaa, èèòááú ýáíeø íðóæó áóæeòíðeéañúíúí èððeéaðúíá áaðeð.

Úáéayð Þeééááeí Àçyðáaéæaí æeíey, iyayíeéeyðeíy, ýayáeééaòúíá ayðeí iyuyáayðe áaðaú. Úyíeøy éaðaaúæú øyðñeyðeí íðíáeáíeyðeíe aaèi þí íeáíá ÷yèèð, uyíeøy íieaðúí áaéuúñúíá ãaeúðau. Àeíeyð, éaçú÷ú ay øaèðeyð, ðyññaiéað, èeíí ay ðaaòð ðaaeíeyðe ííóí yí ÷íð áaéuúñúíá ãaeáúúú ay ðyíañaa íeáóúó éaðaaúæú eíñaiéað eæ. Íieaðúí yñyðeyðeíeí eøúã øçø ýþðíyñeíayí øþuðyò ðàííañúíá ayayð eþíyèeíe yñeðyýíeðæe. Íieaðà íaaaè ay iyíyæe ayñoyé ýþñoyðyðyè iyèøyò íðíáeáíeyðeíe ay óíóòíóðáó, èeaññeè ay íoañeðeyðeí eóáeéáeeyðeíe eá÷eðeð, ÷auaaø ñyíyð÷eeyðy íðoyíaaè íeaðaa ðyððe áaeað, ðyãaøaeýðey ðyèðeð áoyíeey ðóueáíáúðúðau.

Áðòóí áóíeáð Òáeíóð Éyùeáeááeí èèòááúíáà þç yèñeíe ðàíúá.

Ñyíyð÷eeyðeí eáðaaúæúeúuúíú eóenýe óóðaðaa øaèðeyðy ðyðyííóí áaèðñy ðoñóñe æeíyð áaðeðæe óíóíeéèè eéaáðeíeç: "Byýð øaèð Àçyðáaéæaíú ayñò áaèðñy ay Àçyðáaéæaíúí íy ayayð ýþçyè, íy ayayð áoaðyðeè, íy ayayð èððeðað uenñe áíuóðáí áeð þeéy íeáóúóíó þç Àçyðáaéæaíúíá, Áyðyíey, ðíðíáúúíá iyuyáayð uenñe éaøaaúð".

Ìoyeéèðeí áaéá áðæeèè èeíe iyðuóí eéaáðeíeç áþeðeéy áþeðe, óøããèà óøãã íeíáúú áaæaðaúúú èeíe øaèðey øaèð, ayñoyéaðeá ayñoyéað, íóñeãè÷e èey íóñeãè÷e, ðyññaiéà ðyññai, ýayáeééaòøóíañeá ýayáeééaòøóíañ eæe. Úyð ñyíyð ñauéaè eéy íaøyéaðæañúíá uyíeáð èeíe áaíúøúðau. Èaçúíe iyñeyùyðeyð áaðeð, íieaðúí eñòáãáeáðúíú, áaæaðúuúíú Áyðyí iyíáðáeéíy ðeáíyð áoyíey eþíyæeðæe. Úyáyñeyíæðeð, èeùáíeáíáúðúð, ñííáá æeéíyðeyíæðeð ay íøeáðaðeáíáúðúðau.

Ò.Éyùéáéää ÷íð äöçyóí íèàðã éàçúð èè, Òíóíìèèè èèääðèìç Õçáèè Ùàæúáyéèè, íöñèòí Ìàñíàéää, Ñàðà Ñàðáéää, Íééàçè, Òèèðyò ßìèðíà, Òíðèã Ñóèèéää, Àðèð íyèèèíà ày á ààùè àyñòy÷èèyðèí íöñèãèñèíèíí ááéíyèðàèã øðùðyò òàííàñúíà ààéúù yðñòyðèð ày øyðàèò éàðaaúðàú. Ðyøèà Áàúáóáíà, Èöðòèèàð Èìàííà, Çáéíyá Õàíèàðííà, Òèààí ày Õóðàíàí Ñàñúííàà áàæúèàðú, Òyðùàà Áyáyéáyéèè ày áàøàèàðúíúí èðàèàðúíàà ìèèè ìöñèèè ìíóííyèyðèíèíí yáíyáè þèèyèyðày ñyñèyííyñèíy, òààðð ày áàèàð òàìàøèàðúíúí ìíàèèø àðàèðèèíyñèíy ày ààèí øyðàèò éàðaaúðàú. Õæ÷à÷úèúàààí òóðíóø èèíí ñyíyðèíèíí èíèèøàðúíà ãyáyð ííóí ààú èèy áàùèúàúð.

Óèó þíáyðèí ðyúáyðèèèè àðáðóíáy àíúíà àèèèìèçèí, yáyáèèèàðúíúçúí, íöãyaañ àèìèìèçèí ðyðyáàèñè, ìèèèè ðóóóí àíðóííàñú, ìèèèè ìyíyáè àyèyðèyðy ìyúyááyò ày ùðìyò ííèàðúí éàøaaúèíàñú èñðèààìyðèíáy ìàèèèèèyðèyðèí yèay íèóííàñúíàà àèãáyò ày ààéúù àà ííà ìyðñòñàðð.

Ùáéáyð ßèèéää àèìèìèçè èóèñyèèyðy ààèaúðúð, ííóí ìàààè-ðàðíèèè áàçàñúíú ààùà àà yòæèyíàèðìyèèy èyøð ày èðòèðàèà éíè à÷úðàú. Ííóí ðyøyááðñò ày yðñòyðèèè èèy ìà÷y-ìà÷y àèìè-ðyáàèèàò èíñðèòóòò ðyàèèèèyðy áàøèaàú. Ìèèèè àèìè ìòðyðyññèñèyð éàðèèøèè.

"Èèðààè Äyáy -Ñíðãóá" ààñòàíúíú 1300 èèèèè èóáèèáèèèè èà÷èðòìyèèy yáyáèèèàðúíúçúí, òíèèèíðóíóçóí, àèèèìèçèí, òððè÷èèèèèèèèè àyàèìèèèèèè èòðóí àðíèàéà ñòáóð àðàè. Ùáéáyð ßèèéääy yððy "Äyáy Ñíðãóá" ààñòàíú ìyáyíèèèyðèìèçèí ìààèð èíæèñèàèð.

Òáéíòð Éyùéáéää ààùà ñííðà éàçúð: -Àðéòè øyðñèèèèyðèyðèí, øàèð, àyñòyèàð ày ðyññàìèàðúí ðyèæy ðàðèðyèyðèíèè yáyáèèyøàèðìèð; ùyéàð ày éàçú÷úèàðú áàðyáy ìòàñèð ýyíæèèèèè àìèúóí èíòíðíàñèèà àèìàèàðúíà øyðàèò éàðaaúðàú èè, ííèàð ìíóííy yðòðñòíèyð. Í.Ýyíæyáèèèè, Èìàìyaaèí Íyñèìèèèè, Ííèèà Íyíàù Áàãèðèè, Æyðyð Æàááàðèúíúí, Ùòñáèí Æàáèèèè, Ìèèàèúè Ìøðèèèè, Ñyðòàð Áyùèòèçàãyíèí ùáéèyèèyðè òæàèèè; Ìèðçy Æyèèèèè, Õçáèèð àyèèè, Íðáóáààèèèè, Áóðúóíóí, Áðèáðèèè, Ìöñèòí ìàñíàéèèèè àà ìóçáèèèyðè à÷úèèè. Ùyðòà Ùáéáyð ßèèéää Õóçòèèèèè ãyáðèèèè

Bu ilin yayında Qazaxa gedirdim. Qazax Müəllimlər İnstitutunda «Yenidən hazırlama və ixtisasdəyişmə» üzrə keçirilən Dövlət İmtahan Komissiyasının sədri idim. Dostum, sinif yoldaşım Azər Qasimovun «mersedes»i ilə isti avqust ayında yollara döşənən təzə asfaltlardan, göz oxşayan parklar, meydanlar, ağardılmış mənzillərin fəsadları, ürəkaçan mənzərələrdən, görülən işlərin heyrətindən söhbət aç-aça üzü Qazaxa doğru gedirdik.

Üzüm saqqallıydı. Unudulmaz anam dünyasını dəyişdiyindən, qırxı çıxmadığına görə üzümü qırxmamışdım. Dostum Azərə dedim: - Harda qalaq, səhər imtahana gecikməyim. Azər bildirdi ki, ancaq Dilcangildə.

Dilcanla mən filologiya fakültəsində bir yerdə oxumuşuq. 42 gün bir yerdə Beyləqanda pambıq «yığmışdıq». Dünyanın ən yaxşı, saf adamlarındandı Dilcan. Biz onunla dost, qardaş olmuşuq. Ancaq tale elə gətirmişdi ki, bir-birimizdən ayrı düşmüşdük.

Ötən il yaşadığım binanın həyətidə hamının prokuror dediyi Aqil müəllim qaranlıqda mənə yaxınlaşdı. - Axşamınız xeyir, Vüqar müəllim.

- Aqibətiniz xeyir: - deyə cavab verdim. Birdən prokuror qayıtdı ki, Dilcanla aran necədir? Özümü itirdim. O andaca fikirləşdim ki, Dilcandan xəbər var. Aqil müəllim cib telefonunda nömrə yığıb mənə uzatdı. Dilcanın səsiydi. İyirmi ildən sonra görüşdük...

... Azərlə Dilcangilə getdik. - Şəmkinin Bayramlı (keçmiş Kolxozkənd) kəndinə. Çox qonaqpərvərdir bu ellərin camaatı. Qardaşları Xanoğlan (Bəxtiyar), Səyavuş doktorla tanış olduq. Səyavuş namaz qılan, dindar bir insandır. Böyük qardaş Xanoğlan Moskvada yaşayır.

Dilcanın atası rəhmətlik Abbasqulu kişi 80-ci illərdə məşhur «pambıq məsələsi»nin qurbanı olmuşdu. 50-ci illərdə də günahsız o illərin represiyasının, 80-ci illərdə də sovet quruluşunun, rus şovinizminin qurbanı olmuşdu.

Atası həbs olunandan sonra, yadımdadır, Dilcanın heç vaxt üzü gülməzdi.

Abbasqulu İsmayılov faciəli bir ömür yaşamışdı.

Artıq neçə ildir Abbasqulu kişi dünyasını dəyişib. Bütün balaları evlidir, gözəl-göyçək nəvələri var. Onlar rəhmətlikdən ehtiramla danışır, ruhuna rəhmət oxuyurlar. Söhbət əsnasında məlum oldu ki, Abbasqulu kişi şair təbli bir insanmış. Çoxlu əlyazmaları qalıb; iki poeması, yüzlərlə şeiri. Dilcan birdən mənə müraciət elədi ki, əlyazmaları çap elətdirə bilərsənmi? Dedim, əlbəttə, eləyəərəm. Dilcan necə sevindisə həyətdən evə keçib, əllərini bir-birinə çırpıb, özündən asılı olmayaraq qışqırıqla dedi:

- Ay can, bu da düzəldi, tez səsinin bərk çıxdığını görüb yavaştdı, sanki sevincini gizlətdi.

Mən özümdən asılı olmayaraq kövrəldim. Onların sevinci məni kövrəltdi.

İndi həmin əlyazmalar mənim qarşımdadır. Abbasqulu Məhəmməd oğlu İsmayılov şair tipli yox, əsil anadangəlmə şair imiş. Şeirlərinə folklor ruhu hakim kəsilib. Qərb bölgəsinin yazarlarına məxsus aşiq şeiri Abbasqulu İsmayılin da yaradıcılığında özünü biruzə verir. Aşiq şeir növlərinə müraciət edən müəllif eyni zamanda aşiq havacatından nümunələri də, şeirlərin də poetik sözlə sadəliyəyə təsvir edir.

Aşiq Alıya ünvanladığı şeir dediklərimizi təsdiq edir:

Ya «Kərəmi», ya «Dilqəmi»,
Çal yada sal «Şahsənəmi»,
Yəhya bəyi, Xan Kərəmi,
Eşq oduna qalarsanmı?

Könül istər bir «Cəlili»,
«Yurd yeri», «Ağır şərili»,
Baş pərdəyə «Sariteli»,
Bir «Mixəyi» çalarsanmı?

Şeirdən göründüyü kimi müəllif aşığı havacatına da yaxşı bələd olduğu kimi, Baş pərdədə «Sarıtel» misrasına istinadən söyləyə bilir ki, həm də saza dərindən bələdmiş. «Baş pərdə» ifadəsi tonallığı bildirir.

Ustad aşığı Mikayıl Azaflıya, Aşığı Alıya xitabən yazdığı şeirlər, o cümlədən Aşığı Əlinin ona qoşduğu poetik nümunələr kitabda öz əksini tapıb. Abbasqulu İsmayılın bu şeirlər toplusu, aşığı ədəbiyyatının nümunələri olmaqla bir el şairinin bizlərə poetik ərməğandır. Həyatı, ömrü, taleyi məşəqqətlərlə keçən, quruluşun günahsız qurbanlarından olan istedadlı şairin canı zindanlarda çürüsə də ruhu, təbi ölməyib.

Yazıb, yaradıb, özü də vətəninə, doğma Azərbaycanına məhəbbət, inamla. Əsas odur ki, gərək ümid ölməyə, naümid olmayasan nagüman şeytandır -deyirlər. «Qulu», «İsmipünhan» təxəllüsləri ilə şeirlərini qələmə alan müəllif Allaha, İslama bağlı bir insan olub. Ona görə də bu əzablı yollardan şərəflə, kişi kimi keçib qayıdıb el-obasına, ailəsinə.

Şeirlərin çoxu qəmlidir. Kədər hopub bu əsərlərin canına, qanına». Çoxsaylı şeirlərə yanaşı kitaba bir poema da daxil etmişik:

«Bir talein nağılı». Bu mənzum roman, qəmli dastan, həm qəhrəmanlıq, həm də həyata olan sevginin təcəssüm etdirən məhəbbət dastanıdır.

Klassik şeirə, qədim və orta yüzilliklərimizin poemaları səpgisində, folklorla söykənən, məsnəvi üslubunda yazılmışdır. Mən deyərdim bu əsər bir insanın taleyi haqqında poetik povestdir.

Epizimlə lirizm məzumədə vəhdət tapıb. «Bir taleyin nağılı» zülm çəkən canlardan (M. Ə. Sabir) birinin hissləri, duyğuları, əzabları, faciəsi, nəhayət, tərcümeyi-halını əks etdirən bir elegiyadır. Müəllif sağlığında bu elegiyanı özünə ithaf edib. Poemanın müqəddiməsində şair gələcək oxucularını uzaqgörənliklə belə səciyyələndirir.

Allaha and olsun! Olmuş söhbətdir,
Hamısı birbəbir bir həqqətdir.
Yaza biləcəmmi görən mən onu,

Necə qurtaracaq nağılın sonu.
Oxuyacaq onu bir çox insanlar,
Ancaq əsəbləri möhkəm olanlar.
Aqillər oxuyub kədərlənəcək,
Nadanlar adicə nağıl biləcək.
Onlara üz tutub deyirəm mən də,
Gülən də sağ olsun, kədərlənən də.

Poemanı başlayarkən yaza biləcəyindən ehtiyat edən şairin bu etirafı onun poetik təvazökarlığıdır. Şair mövzunun öhdəsindən məharətlə gəlib, ədəbiyyatımız üçün layiqli bir əsər yaradıb. Əslində əsər müəllifin poetik memuarlarıdır. Əsər müəllifin gördüyü, şahidi olduğu şəxsən iştirak etdiyi hadisələr haqqında mənzum xatirələrdir.

Memuar əsasən nəsr ilə yazılır. Abbasqulu İsmayılın bu poeması mənzum memuardır.

Mərhum şairin əsərlərini tərtib edərək, redaktə və «Ön söz» ilə Siz oxucuların ixtiyarına verirəm. Sağlığında qismət olmasa da dünyasını dəyişəndən sonra oğul balalarının sponsorluğu, dostların nəşirliyi ilə bu kitab çapa təqdim olunur.

Mən inanıram istedadlı şair, pak insan olan Abbasqulu İsmayılın «Bir taleyin nağılı» adlı şeirlər kitabı poeziya sevərlərin masaüstü kitabına çevriləcək, buradakı poetik nümunələr aşıqlarımızın repertuarına daxil olacaq. Bəstəkarlığımız da bu şeirlərə nəğmələr qoşacaq.

Sözdən güclü heç nə yoxdur dünyada,
Əgər daş da atsan dindirər səni
Söz var qanad verib göyə qaldırar,
Söz var zirvələrdən endirər səni.

Abbasqulu kişi, sən sağlığında da kişi kimi yaşamısan, zirvələrdə olmusan. Əməlinlə, sözlənlə. Bu kitabın, bu sözün sənin ruhunu zirvələrə qaldıracaq. Allah sənə rəhmət eləsin.

Cümhuriyyət dövrü (1918-1920) Azərbaycanda ədəbi mənzərə

Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və zidiyyətli dövrü 1918-1920-ci illəri əhatə edir. Lakin bu iki illik dövr öz marağı, tarixi əhəmiyyəti, doğmalığı və pəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. 71 il bu dövr, onun tarixi, eləcə də istiqlalizmi tərənnüm edən o dövrün ədəbiyyatı, mətbuatı repressiyaya məruz qalmış, bu illərin üstündən sükutda keçilmişdir. Çox vaxt isə bu 23 ay əsassız tənqidlərə məruz qalmışdır. Hər bir azərbaycanlı ADP-nin yaradıcılarına ömrü boyu şüəran və rəhmət duaları oxumaqla öz milli təəssübkeşliyini, bu dövrü tədqiq edən alimlər öz qələm borclarından birini, onları xatırlayanlar isə öz vətəndaşlıq borclarını yerinə yetirirlər.

Rusiyada baş verən inqilablar imperiyanı dağıtmışdı. Rusiya xalqlarına müqəddəratlarını təyin etmək üçün azadlıq verilmişdi. Ya müstəqilliyini elan edib dövlət yaratmalı idin, ya da müstəmləkəyə çevrilməli idin. ADP qurulmasaydı, Azərbaycan torpaqları Rusiya, Ermənistan və Gürcüstan arasında bölünərək özəlləşdiriləcəkdi. Ən başlıcası ADP-nin yaranması XIX əsrdə itirdiyimiz dövlətçiliyimizin bərpası kimi qiymətlidir. Və Şərqdə, islam və türk dünyasında ilk demokratik cümhuriyyətdir. Nəhayət, ADP yaranmaqla Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı və subyektinə çevrildi.

1990-cı il may ayının 21-də Azərbaycan rəhbərliyi 28 mayı «Dirçəliş günü» elan etmiş, bir il sonra isə həmin gün istiqlal bayramı statusu bərpa edildi.

Müstəqilliyimizin memarı, ADP yaradıcılarına, onların xatirəsinə həmişə ehtiramla yanaşan milli liderimiz Heydər Əliyev bu bayramın məqsədi, məramı və adını

dürüsləşdirərək «Cümhuriyyət bayramı» kimi respublika səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd etdirməyə qərar verdi. Hzeydijər Əliyevin ADP qurucularının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün verdiyi fərman ötən il bugünkü prezidentimiz möhtərəm İlham Əliyev tərəfindən dəstəklənərək gerçəkləşməyə zəmin yarandı.

1918-1920-ci illər cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatımızın ümumi mənzərəsinə nəzər saldıqda öncə onu qeyd etməliyik ki, XX əsrin əvvəlləri, istiqlaliyyət qazandığımız həmin ərəfə mürəkkəb, ziddiyyətli idi. Bolşevik mətbuatı ilə demokratik-millətçi mətbu orqanlar arasında barışmaz ideya döyüşü gedirdi. Əslində hər iki mətbuat cəbhəsi xalqımıza xidmət edirdi. Lakin dünyagörüşləri fərqli idi. Əsasən savadsız fəhlə-kəndli sinfindən olan, Rusiyaya meyilli bolşeviklər də, Avropada təhsil alıb Qərb mədəniyyətinə yiyələnmiş, türkçülük ideyaları ilə nəfəs alan, qismən hakim təbəqəni dəstəkləyən o dövrdə «burjua mətbuatı»nın nümayəndələri, hər ikisi xalqın arzusuna, istəklərinə, ---- xidmət edirdi.

İkinci təbəqənin ziyalılarında qəzet naşiri və redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Əli bəy Hüseynzadə və Əhədğ bəy Ağayevi göstərə bilərik. Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu təcrübəli qələm sahibi idilər. Onlar türk, islam birliyini təbliğ edir, bolşeviklərə qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar xalqın dilini, ədəbiyyatını, maarif və mədəniyyətini başlıca məqsəd sayırdılar.

1928-ci ildə ADP qurulduqdan sonra istiqlal şairi Əhməd Cavad milli musiqimizin atası Üzeyir bəylə birlikdə Azərbaycan himnini yaratdılar. 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra bu möhtəşəm və əzəmətli himn Azərbaycanın başı üstə üçrəngli bayraqla birlikdə günəş kimi parlayaraq öz ecazkar sözü və möcüzəli sədasi ilə bütün Vətənə nur səpələdi.

Milli qurtuluş hərəkatının Azərbaycan ruhunun həssas tellərinə təsir dərəcəsini əks etdirən Əhməd Cavadın 28May İstiqlal günü münasibətilə yazdığı «Nədən yarandın» şeiri istiqlalın vətənə gətirdiyi işığın nə qədər parlaq olmasına gözəl bir sübutdur.

Sən qüdrətin aşıb-coşan vaxtında

Mələklərin gülüşündən yarandın!
Sehr dilli bir fırçanın əliylə
Ahuların duruşundan yarandın!
Ay işığı gözəlliyin, qızlığın,
Çiçəklərlə öpüşündən yarandın!

37-ci il repressiyasının qurbanlarından biri, qüdrətli qələm sahibi Əlabbas Müznib istiqlal dövründə vətənpərvərlik ruhunda bir çox bədii-poetik nümunələr yaratmışdı. Onun «Azərbaycan» şeiri vətənpərvərlik, tanrıçılıq motivləri əsasında yazılmışdır. Şair doğma torpağı, üç boyalı bayrağı əziz tutaraq gənc nəslin tərbiyəsində, vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsində toprağın, vətənin göz bəbəyi kimi qorunmasında, torpağın bir daşının uğrunda hər an cihadı, savaşa hazır olmasında olduqca mühüm bir rol oynaya biləcək iöhtəşəm bir əsərdir:

Azərbaycan ---- güllər bağçası,
Bakıxanlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.
Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə dolaşmış,
Qəhrəmanlar peykanıdır bu ölkə.
----- gözlərini yumdular,
turanlıya «bar-bar» deyə cumdular.
Pozuldular axır geri döndülər,
Xırsızların qəhharıdır bu ölkə.
Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı,
Sevməz bu yer hər yer xalı, alçağı,
Doğruların açarıdır bu ölkə.

Repressiya qurbanlarından daha biri – dahi Cavid əfəndi də 1918-ci ildə bir çox poeziya nümunələri ilə yanaşı, cümhuriyyət dövrü yaranan dramaturgiyanın və Cavidin şah əsərlərindən biri «İblis» faciəsi yaranır.

«İblis» müəllifin ümumi yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan yüksək şeiriyətli, kamil, vüsətli mənzum pyeslərdəndir.

«İblis! O böyük ad nə qədər ----- heyrət!

İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bais!

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? İblis!

FAYDALI TƏŞƏBBÜSÜN UĞURLU BƏHRƏSİ

Yaqub Babayev. «XIII-XIV əsrlər ana dili lirik şeirimizin inkişaf yolu».

Bakı, «Elm və təhsil», 2009

Mən filologiya elmləri namizədi Y.Babayevin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları ilə az-çox tanışam. Filoloq alim uzun illərdir ki, bu sahə ilə əlaqəli elmi araşdırmalar aparır. Çoxsaylı məqalə və kitabları bunu aydın şəkildə sübut edir. uzun illər ali məktəbdə «Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı»nı tədris etməsi də onda həmin dövrün söz sənətini öyrənməyə maraq və meyli gücləndirir. Müəllifin yenicə işıq üzü görmüş «XIII-XIV əsrlər ana dili lirik şeirimizin inkişaf yolu» (Bakı, «Elm və təhsil», 2009) adlı monoqrafiyası onun klassik irsimizin tədqiqi istiqamətində gördüyü işlərin növbəti bəhrəsidir.

Açıq şəkildə etiraf etmək lazım gəlir ki, şərq ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövrünü araşdırmaq xeyli dərəcədə çətin və məsuliyyətlidir. Çünki bu dövrdə ədəbi fikir çox ciddi şəkildə dini və fəlsəfi düşüncə ilə qaynayıb qovuşur. Çoxlu sayda əsərlərin məna-məzmun və ideya xüsusiyyətlərini tam şəkildə anlamaq üçün həmin əsərin ifadə etdiyi və ya bağlı olduğu dini-fəlsəfi sistemin özünə də az-çox bələd olmaq lazımdır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında bu

çətiniyə bir yenisi də əlavə olunur. Bu da dil faktorudur. Ərəb və fars dillərində yaranan Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməkdən ötrü həmin dilləri bilmək lazımdır. Ana dilində yaranan ədəbiyyat isə dövrün və əruz vəzninin tələbi ilə çoxlu sayda ərəbizim və farsizimlərlə (üstəgəl milli arxaizmlərlə) yükləndiyi üçün yenə həmin dillərə qismən də olsa, bələd olmaq lazım gəlir. Deməli, tədqiqatçı bədii mətni daha yaxşı, obyektiv dərk və təhlil etməkdən ötrü xüsusi hazırlıq və bilik səviyyəsinə malik olmalıdır.

Cəsarətlə deyə bilərik ki, haqqında söhbət açdığımız monoqrafiyada Y.Babayevin elmi səviyyəsi, problemə bələdliyi, həm nəzəri, həm də bədii materialı dərindən mənimsədiyi hər sətirdə aydın şəkildə sezilir.

Monoqrafiyada əsas tədqiqat obyektini kimi XIII-XIV əsrlər ana dili lirik poeziyamız, bu poeziyanı yaradan ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı dayanır. Doğrudur, XIII-XIV əsrlər ana dili poeziyamızın bəzi şəxsiyyətləri, onların həyat və yaradıcılığı müəyyən qədər öyrənilmişdir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, Y.Babayevin monoqrafiyası öz orijinallığı və tədqiqatın yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. burada bir sıra şəxsiyyətlər və əsərlər barədə məlumatlar tamamilə yenidir. Məsələn, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, H.Naxçıvani, H.Xoyi və s. ilə bağlı ədəbiyyat tariximizdə elə bir məlumat yoxdur. Monoqrafiyanın «XIII-XIV əsrlər ana dili Azərbaycan şeirində sənətkarlıq» adlanan III fəslə isə, ümumiyyətlə, yeni nəfəslə yazılmışdır və tam orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Onu da deyək ki, Y.Babayevin keçən il çap olunan monoqrafiyasında («Ana dili Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər)», (Bakı, ADPU, 2008) XIII-XIV yüzilliklərdə milli dildə yaranan epik şeirimizin mənzərəsi elmi araşdırmanın predmetinə çevrilmişdi. Müəllifin səviyyəli təsir bağışlayan, gərgin zəhmətin bəhrəsi olan həmin kitabından sonra eyni dövrün ana dili lirik şeirini tədqiq etməsi məntiqli cəhətdən qanunauyğun görünür. Əslində bu tədqiqatlar bir-birinin davamı olmaqla yanaşı həm də bir-birini tamamlayır.

Haqqında söhbət açdığımız monoqrafiya üç fəsildən ibarətdir. Fəsil daxili bölgü isə doğru olaraq oçerklər prinsipi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. I fəsil poeziyada təriqət meyillərinin təzahürünə və onun əsas simalarının həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. Burada bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər. Belə ki, sovet dönəmində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təriqət ideyalarından danışmaq bir növ yasaq mövzulardan idi. Halbuki bu ideyaları nəzərə almadan bizim orta əsrlərə aid çoxlu sayda sənətkarlarımızın yaradıcılığını düzgün və obyektiv şəkildə təhlil etmək mümkün deyil. Təqdirəlayiq cəhətdir ki, Yaqub müəllimin müstəqilliyin verdiyi imkandan maksimum dərəcədə bəhrələnmiş, XIII-XIV yüzilliklərdə təriqət ideyalarının bədii ədəbiyyata sirayət mexanizmini, onun xüsusiyyətlərini, poeziyadakı inikas üsullarını dolğun şəkildə şərh etmişdir. Doğrudur, bəzi məsələlərdə müəllimin fikirləri ilə mübahisə etmək də olar. Lakin ilk təşəbbüs kimi bu mülahizə və təfsirlər çox maraqlı və faydalı görünür.

Hiss olunur ki, alim araşdırma zamanı özünəqədərki tədqiqatlarla yaxşı tanış olmuş, nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunun təfərrüatına vura bilmişdir. Yeni nəfəs və yeni qənaətlər bütün monoqrafiya boyunca aşkar şəkildə sezilir. Məsələn, İ.Nəsiminin doğulduğu yer (yəni nisbəsi) və anadan olduğu il barədə müəllifin qənaəti ənənəvi tədqiqatlardan tamamilə fərqlidir. Belə ki, S.Mümtazdan başlayaraq, bir qayda olaraq, Nəsimi «şirvanlı» kimi təqdim olunursa, Y.Babayev onu «təbrizli» hesab edir. bu mənada onun qənaətləri gənc tədqiqatçı S.Şıxıyevanın fikirləri ilə uzlaşır. Digər tərəfdən, müəllif Nəsiminin təvəllüd tarixinin 1369-cu il kimi göstərilməsində də etiraz edir və müfəkkir şairin ən gec XIV əsrin 50-ci illərinin sonlarında anadan olması fikrinin daha inandırıcı olduğunu söyləyir. Əlbəttə, bu cür qənaətlərində tədqiqatçı konkret elmi faktlara istinad edir. ona görə də onun fikirləri inandırıcı görünür.

Monoqrafiyada sənətkarların həyat və yaradıcılığı ümumiləşdirilməklə yanaşı, bəzi şairlərin yaradıcılığı üçün daha tipik olan müəyyən şeirlər bütövlükdə təhlilə cəlb edilir. Biz bunu uğurlu bir təşəbbüs kimi qiymətləndiririk. Çünki beləbir prinsip sənətkarın yaradıcılığı və həmin nümunənin ərsəyə gəldiyi dövrün ədəbi gerçəkliyi, bədii düşüncə tərzini və s. barədə təsəvvürü dolğunlaşdırır.

Monoqrafiyanın sənətkarlıq məsələlərinə həsr edilmiş III fəsil xüsusi maraq doğurur. Bu onunla əlaqədardır ki, həmin fəsildə bəhs olunan məsələlər çox az öyrənilmişdir. Burada yalnız lirik şeirin yox, ümumiyyətlə, XIII-XIV əsrlər ana dili poeziyamızın poetikası, dil və üslub, bədii forma, janr, qafiyə və vəzn xüsusiyyətləri, məcazlar sistemi və s. nəzərdən keçirilir. Alimin söhbət açılan dövrün ana dili epik bədii örnəklərini də bu məqamda təhlilə cəlb etməsi problemi dolğunlaşdırır. Ümumiyyətlə, XIII-XIV əsrlərin milli dildə meydana gələn poetik nümunələri, onların sənətkarlıq məziyyətləri, bəlağət və bədiiyyat vasitələrinin rolu və mövqeyi bardə tam, əhatəli təsəvvür yaradır. Həcmcə az olmayan bu fəsildə müəllifin verdiyi və şərh etdiyi çoxlu sayda nümunələr onun həm yüksək nəzəri biliyini, həm də bəhs olunan dövrün ana dili abidələri üzərində zərrə-zərrə iş gördüyünü, onları hədsiz diqqət və təmkinlə izlədiyini sübut edir. Doğrudur, dövrün daha məhsuldar sənətkarları olan Q.Bürhanəddin və İ.Nəsimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Ancaq başqa abidələr də unudulmur. Hətta H.Xoyinin ikidilli mənzum lüğətində də sənətkarlıq məsələlərinin izlənməsi monoqrafiyanın dəyərini daha da artırır.

Monoqrafiyadan yalnız elmi ictimaiyyət deyil, tələbələr, magistrələr, aspirantlar, ədəbiyyat müəllimləri və s. də faydalana bilərlər.

Hara tələsdin, qardaş?

Dünyaya göz açandan musiqi eşidib: beşiyi başında lay-lay deyib. Sonralar bu musiqi ilə pərvəriş tapıb: atası Məmmədəli kişi fəhlə olsa da, muğam həvəskarlı bir insan idi. Bütün nardaranlılar kimi əruza, muğama yaxşı bələddir. Musiqiyə məhəbbəti, poeziyaya marağı uşaqlarına da aşılalıb. Şeirə, sənətə bağılı bir ailədə boya-başa çatıb. Məmmədbağır o illəri belə xatırlayır:

- Elə ki, radioda musiqi səslənərdi, yığışardıq başına, ailəliklə dinlərdik. Muğamlarımız, onların şöbə və guşələri haqda biliyimizi artırardıq.

Abşeronun bütün kəndlərində, xüsusən, şair Məmməd Aslanın sözlərilə desək, «əruz, muğam beşiyi Nardaran»da muğamata böyük həvəs göstəririlər. Mübaliğəsiz demək olar ki, əbədiyaşar sənətimizi – muğamlarımızı həmişəyaşar edən Bakı kəndlərinin mədəni zövqü olub.

Məmmədbağırın bir ifaçı kimi yetişməsində, doğulub boya-başa çatdığı Nardaran kəndinin böyük təsiri olub desək, səhv olmaz. Uşaqılıqdan kəndin el şənliklərində Seyid Şuşinski, Hacıbaba Hüseynov, Yaqub Məmmədov kimi ustad sənətkarların səsinə eşidib, hərəkətlərini izləmiş Məmmədbağır kəndlərindəki muğam bilicisi Hidayət Nəbiyevdən məsləhətlər alıb. Sonra elə Hidayət kişinin təşəbbüsü ilə «Dilkəş» özfəaliyyət ansamblını yaradıb. Bədii rəhbəri elə özü olub. Onun sənət aləminə ilk addımı dərnəkdə atılıb və bir sual məni maraqlandırdı: «Dilkəş»lə ünsiyyətin «tarixi» qədimdir, ansamblının adı «Dilkəş»dir, ən gözəl, ürəkdən gələn, şirin məlahətlə «Dilkəş» oxuyursan. Bunun sirri nədir?

İliq təbəssümlə cavab verdi ki, «Dilkəş»i çox istəyirəm, elə ona görə.

Məmmədbağır gənclik illərində Əzizbəyov rayonu mədəniyyət evi nəzdində «Bahar» xalq çalğı alətləri özfəaliyyət ansamblında daməşğul olub.

Sonralar Məmmədbağır Yusif Heydərovun idarəsilə «Təranə» gənclik ansamblı ilə mahnılar üzərində çalışıb. Yaşlıları kimi Məmmədbağır da hərbi xidmətə gedib, əsgəri borcunu ləyaqətlə başa vurub, kəndlərinə qayıdıb.

O, müğənnilik fəaliyyətini Respublikanın Xalq Artisti Əlibaba Məmmədovun rəhbərlik etdiyi «Humayun» ansamblında davam etdirib, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti olub.

O, musiqiyə uşaqlıq yaşlarından maraq göstərsə də, musiqi təhsilini 25 yaşından sonra alıb. Atası Məmmədəli kişinin təkidi ilə 1975-ci ildə Asəf Zeynallı adına Bakı orta ixtisas musiqi məktəbinin muğam şöbəsinə daxil olub, burada oxuduğu müddətdə o, muğam sənətimizin bilicisi, xanəndə Əlibaba Məmmədovdan zəngin xalq musiqimizi öyrənib, ifaçılıq sənətinin sirlərini yiyələnib.

Musiqi məktəbini bitirdikdən sonra 1980-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konsert Birliyinə dövlət olunub. Burada özünün rəhbərlik etdiyi, bu günə kimi fəaliyyət göstərən «Dilkəş» ansamblını yaradıb.

«Azkonsert» birliyində işlədiyi illərdə Məmmədbağır Bağırzadə saysız-hesabsız qastrol səfərlərində olmuş, zəhmətkeşlərlə mədəni xidmətdə, həmçinin musiqimizin təbliği sahəsində xeyli zəhmət çəkib. Onun repertuarı genişdir, rəngarəngdir. İstedadlı müğənni xalq havalarını, xarici ölkə xalqlarının melodialarını aydın və səlis oxuyurdu.

Mahnı onun canıdır, həyatıdır. O, Məhəmməd Füzulini, Əliəğa Vahidi hdsiz dərəcədə sevirdi... Azərbaycan qəzəlinin poetik imkanlarını, bədii-estetik dəyərlərini yaşatmış bu sənətkarların irsini dərinlən mənimsəyir. «Ey dil, bu qara gözlünü dindirmə, xətdir» mətləli qəzəlin, «Dilkəş» üstə elə məharətlə oxuyur ki, onun həmin məqamdakı qeyri-adi anını sözlə ifadə etmək çətindir.

O, danışanda da nəğməsiz keçinə bilmirdi. Söhbət əsnasında ən çox sevdiyi mahnıları özü də hiss etmədən bəmdən, şirin bir məlahətlə oxumağa başlayanda buna zərrə qədər şübhə qalmır. Varlığı nəğmə ilə yoğrulub. Onun sənətə bağlılığını, musiqi ilə nəfəs aldığı müasirləri olan müğənnilər də təsdiq edirlər.

Axıcılıq və şirinlik milli musiqi köklərinə bağlılıq, mahnı mətni ilə musiqinin bir-birini tamamlaması Məmmədbağır mahnılarına nəinki Azərbaycanda, eləcə də ümumtürk kontekstində maraq oyatmışdır. Bir faktı da oxuculara çatdırmaq yerinə düşərdi: onun mahnıları azərbaycanlı müğənnilərlə yanaşı, türk müğənnilərindən Nəclə

Akpen, Coşqun Sabah, Nəşə Qaraböcək, Müşərrəf Akay, Özbəkistan müğənnisi Nəribə Abdullayevanın repertuarında özünə geniş yer tutub.

Məmmədbağır mahnı bəstələmək üçün şairlərdən Əliğa Vahid, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim irsinə, Tofiq Mütəllibov, Sabir Rüstəmxanlı, Hafiz Baxış, Həmid Abbasın poeziyasına müraciət etmişdir. Onun sözlərinə mahnı bəstələdiyi, yaradıcılığına müraciət etdiyi sənətkarlardan biri də şairə Zivər Ağayevadır. Zivər xanım Türkiyədəolarkən Müşərrif Akayın ansamblının konsertmeysteri Əsəd Təkdal onun vasitəsilə Məmmədbağır üçün fonoqramlar göndərib. Müğənni yüksək məharət, böyük ehtirasla, türk ahəngində bu mahnıları hazırlayıb.

Müğənni yüksək məharət, böyük ehtirasla, türk ahəngində bu mahnıları hazırlayıb.

Müasir musiqiçilərin zövqü yüksəkdir, tələbləri hədsizdir. Onları konsert salonlarına cəlb etmək üçün çox çalışmaq, ən yaxşı mahnıları ustalıqla, məlahətlə oxumaq lazımdır. Dinləyicilərin başını bayağı, ara mahnıları ilə qatmaqla öz vəzifəsini bitmiş hesab etmək olmaz - Məmmədbağır bunları yaxşı bilirdi.

Müğənni savadlı olmalı, tələffüz qaydalarını mükəmməl bilməlidir. Get-gedə bu tələbkarlıq unudulub. Səsi, savadıolmayanlar əlinə mikrofon alıb səhnəyə çıxır, ara mahnıları, bayağı sözlər oxuyurlar. Qədim sənət abidələrimizi – muğamlarımızı şikəst edənlərin sayı artıb. Bütün bunlar müğənnini ciddi narahat edirdi. Öz sənət dünyasında bu və ya digər tələblərə əməl edən M.Bağırzadə konsert proqramını tərtib edərkən xalqın milli musiqi psixologiyasına əsaslanar, zamanın nəbzini tutan, xalqın zövqünə uyğun mahnı və təsniflər seçərdi.

Hər sənətkarın, hər bir peşə sahibinin özünəməxsus həyat ideali, sənət prinsipləri var. Seçdiyi ixtisasın və ya peşənin ağırlığını dərk edib duymaq mühüm cəhətdir: «Xanəndəlik, müğənnilik çox çətin sənətdir. Dinləyicilər üçün estetik zövq mənbəyi olan musiqi mənim üçün gərgin, maraqlı və həyəcanla dolu olan bir aləmdir». Məmmədbağır söhbətinə ani olaraq ara verib: «Əsl sənət fədaisi olan müğənni həyatının mənasını səhnədə görür - dedi. Müğənninin sənətinə münasibətindən çox şey asılıdır.

İstedadlı müğənni zəif mahnını da dirildə bilər. Düzdür, onu dədəyim ki, zəif mahnının sənətə yol tapmasının əleyhinədir. İstedadsız müğənni kimi təqlid edirsə etsin, dinləyici ürəyinə yol tapa bilməz.

Repertuarımda 200-dən çox mahnı var. Ürəyimə yatmayan mahnını repertuarıma daxil etmirəm. Ürəyimcə olan mahnının üzərində, ifa tərzimə uyğunlaşdırana kimi işləyirəm. Mahnılarla yanaşı muğam da oxumuşam. Uzun illər mahnı janrıyla çıxış etsəm də, uşaqlıqdan məhrimi saldıığım muğamlardır. Bakı muğam məktəbinin özəyində doğulub boya-başa çatasan, nardaranlı olasan, muğamı bilməyəsən, sevməyəsən!? Bu, ola bilməz. Bu yaxınlarda «Zabul-segah» muğamını dəsgah şəklində radionun fondu üçün yazdırmışam.

Bu yanlırda mənə «Respublikanın əməkdar artisti» fəxri adı verilib. Əməyimə verilən bu mükafat üçün hökumətimizə minnətdarlığımı bildirirəm».

Radionun fondunda onlarca mahnısı saxlanılan müğənninin ifa etdiyi bəstələr «Melodiya» firması tərəfindən vala yazılaraq daha geniş yayılıb. 1979-cu ildə Ələkbər Tağıyevin mahnıları, 1981-ci ildə isə öz bəstələri kütləvi tirajla buraxılıb.

Hər konsertdən, hər səfərdən insan yaddaşında izlər, nişanlar qalır. Bu xatirələr iki baxımdan maraqlı olur: onların bir qismində müğənninin sənətkarlığına verilən qiymət əksini tapır, ikinci bir cəhətdən bu xatirələr insanlar, münasibətlər silsiləsindən dəyərli faktlar sayıla bilər.

Müğənnidən xarici səfərlərilə bağlı bəzi epizodlar söyləməsini xahiş etdim. Çətinlik çəkdiyini bildirdi. Bir qədər sonra aramla sözə başlayıb bildirdi ki, əhvalat bir qədər kədərli, bir qədər də məzəlidir: «İsveçin Sunbusval şəhərində konsert verirdik. Mən mahnının arasında muğam oxudum, bir az kövrək. Salonda vətəndən didərgin düşmüş azərbaycanlılar çox idi, oxuduğum qəzəl də yerinə düşdü. Gördüm hamısı ağlayır, mahnını qurtaranda çoxlu əl çaldılar. Bizimlə gedən məşhur bir sənətkar dedi ki, nə ixtiyarla sən muğam oxudun, qaydanı pozdun. Sonra elə oldu ki, onun ifası yaxşı qarşılanmadı. Sürəkli alqışlarla... Budəm görkəmli sənətkarımız Həbil Əliyev həmişə

olduğu kimi zarafatladı: «Bu əl çalanlar, deyəsən, Nardarandan, Maşağadan gəliblər. Sənə əl çalmaq üçün».

Musiqi aləmi barədə daha çox bilmək, savadını artırmaq, ali təhsil almaq həvəsi onu M.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Universitetinin Mədəni-maarif fakültəsinə aparıb çıxarıb. 1987-ci ildə ali təhsilini başa vurub.

1985-ci ildən müğənni Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio verilişləri şirkətinin solisti, «Dilkəş» instrumental ansamblının rəhbəri idi. Vaxtaşırı gözəl konsert proqramları ilə çıxış edirdi.

İl üstünə il gəlir, dünən bu gün üçün tarixə çevrilir. Çox şey unudulur; çox təzə şey sabah köhnəlir. Əbədi olaraq qalan sənət əsərləridir, bədii əsər, musiqi əsərləri, heykəllər, rəsmlər əsərin dizini qatlayıb bütün zamanlar üçün dəyərli olur.

M.Bağırzadə sənətinə məhəbbət azalmır. Onu dinləyicilərə sevdiren budur ki, heç kəsi təqlid etmir, öz səsi,öz nəfəsi,yüksək səhnə mədəniyyəti, repertuar zənginliyi ilə əsl Azərbaycan oğlu kimi dinləyicilər tərəfindən doğma bir vətən oğlu tək seviləcək.

40 illiyi münasibətilə radioda «Azərbaycan oğluyam» adlı oçerk hazırlamışdım. Məmmədbağır ilə tanışlığımız və dostluğumuz da elə buradan başladı.

Radonun montaj otağında veriliş üzərində səs operatoru ilə iş aparırdıq. Rəhmətlik özü də prosesi seyr edirdi. Operator otaqdan çıxarkən gördüm o ağlayır. Dedim:

- Nə olub, Mamed? (Həmişə ona «Mamed» deyə müraciət edirdim – V.Ə.)

Dedi:

- Məni o qədər tərifləmişən, sənətimə böyük qiymət vermişən. Həqiqətən belədir?

- Əlbəttə, - dedim. – Sən bundan da artıq qiymətə layiqsən.

Bir an fasilə verib sonra yenə sözə başladı:

- Yadıma düşdü, ilk dəfə televiziya gəlmişdim. İndi sənənlə işləyən Nəriman Rzayev o vaxt televiziya «Xalq musiqisi» şöbəsinin müdiri idi. Səsimi bəyəndi. Dedi, gəl çəkim, amma, bala, qaloşla efirə çıxmaq olmaz, bir də pencəyin köhnədir. Təzə

geyin. Mən kirayə ayaqqabı və pencəklə çəkildim. İlahi, şükür sənə, - əlini göyə qaldırıb Allaha şükürlərini bildirdi. Mən də kövrəldim.

Sənətə gəldiyi ilk gündən şöhrət qazandı, sevildi. Ta dünyasını dəyişənəcən doğma xalqı onu dincəlməyə qoymadı – toy-düyünə dəvət etdi. Gah musiqi yazdı, gah söz, nəğmələr qoşdu, xarici qastrollar, ailə qayğısı, dövlət tədbirləri, çəkilişlər, uşaqların anasının itkisi, amansız xəstəlik. Bu da sonu. Dincəlmədi, o, canına qulluq eləmədi. Bu böyük sənətkar özünü sənətə qurban verdi.

Yenidən onu solist kimi işə bərpa elətdirdim. Ərizəsini də sədrin adına özüm yazdım. Sədrdən xahiş elədim ki, ona haqsızlıq olunub, işdən azad eləyiblər. Sədr böyük məmnuniyyətlə razılıq verdi.

Mahnını oxudu – «Qardaş» mahnısını. Nəğmə sevildi. Neçə müştərək mahnılarımız oxunmamış qaldı. Böyük qəzəlxanımız Vahidin poeziyasından nümunələrlə bəstələdiyi təsnifləri ilk dəfə mənim üçün səsləndirdi. İlk qiyməti, xeyirduanı məndən alırdı. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, zövqümü, musiqi savadımı yüksək qiymətləndirirdi. Tez-tez məni imtahana da çəkərdi: «Bu şöbə, guşə hansı muğamdandır?» Mən də bədahətən cavab verərdim. Ləzzət edərdi ona. Gülümsəyib deyərdi: - Bilirsən, nəsen sən?

2005-ci ilin yayı idi. Ailəmlə İrana səyahətə, həm də ziyarətə gedirdim. Mənə zəng vurdu. Dedim yol üstəyəm. Dedi gərək 1-2 gün gözləyəsən. Mənim 55 illiyimə bir veriliş çək, sonra gedərsən, kəndçimsən, qardaşımsan, səndən başqa məni kim sayıb ki? 40, 50 illiyimi də sən çəkmisən, 55-i də gərək sən çəkəsən.

«Niel» restoranında verilişi çəkdim. Sağollaşandadadım, ay Mamed, yoldan elədin məni. Dedi yox, lazım idi, ölüm-itim dünyasıdır, ürəyimə nəsə damıb. İlk dəfə idi ki, ona ərklə, kobudcavab verdim ki, «nə boş-boş danışırsan». Dedi, «yox, bilirəm». Ürəyinə dammışdı...

Həmişə mənə «kəndçim» - deyə müraciət edərdi. Yoldaşlarım soruşurdular ki, bəyəm sən nardaranlısan? Deyirdim yox, doğmalığ bildirmək üçün deyir. Bir gün ANS-də çıxış eləyirdi. İş otağıma prezidentin köməkçisi zəng vurdu ki, Məmmədbağırın

atasının adı nədir? Dedim: - Məmmədəli. Tez yığdım onun Mobil telefonunu. Sevinə-sevinə dedim, ay Mamed, sənə «Xalq artisti» verəcəklər. Dedi ola bilməz! Dedim köməkçi soruşurdusa, deməli, hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev sənənin çıxışına baxıb. Elə də oldu. Həmişə mənə təşəkkür edərdi ki, ilk olaraq məlumatı verdiyim xəbərin sevinci, fəhmim düz çıxdığına görə.

Bir də onu toyda gördüm. Yaxın dostum, texnika elmləri doktoru, Ramiz Mirzəyevin qızının toyunda. Halı yox idi. Dedim get həkimə, dedi yox. Çox mehriban olmuşdu. Olduğundan da on qat mehriban, qayğıkeş idi. Toyda ailəvi idik. Həmişə Əliyev, Alim Qasimov, Arif Babayev ailəvi bir masa arxasında əyləşmişdik. Toyun oxuyanı o idi. Amma toyda oxuyan həddən ziyadə idi. İmkan tapan kimi gəlib dayandı yanımda. Həyatəcən bizi yola saldı. Nə qədər elədim qayıt, qulaq asmadı.

Mərkəzi Klinik Xəstəxananın həyatindəydik. Bizi yaxına buraxmırdılar. Tez-tez oğlu Rahimlə zəngləşib halını soruşurduq. Dostum Niyaz Moskvada yəhudi həkim də tapdı. Rahim onunla danışdı. Amma gec idi.

Təzə Pirdə meyit yuyuldu. Bütün müğənniləri oraya topladıq. Azər TAC, Mədəniyyət Nazirliyi xətti ilə Ramiz Mirzəyevin təşəbbüsü ilə nekroloqu göz yaşlarımla mən yazdım. 4 gün yasında da oldum. Hər dəfə onun lent yazılarına tamaşa edəndə və qulaq asanda kövrəlirəm. Tez getdin, qardaş, niyə tələsirdin? Hara tələsirdin? Yerin görünür.

Ədəbi qaynaqlar yeni baxımdan tədqiq edilməlidir

Xalqların mənəvi dünyasının zənginləşməsində ədəbiyyat və incəsənət çox mühüm yer tutur. Vaxtilə bir çox estetik amillərlə, çağdaş günümüzdə isə bəzi ədəbi-bədii nümunələr və sənət növləri ilə əlaqədar xalqımızın məişətinin ayrılmaz bir hissəsi kimi özünü büruzə verirdi. Buna görə də dövlətimiz insanın mənəvi yüksəlişində, vətəndaşların müstəqillik ideallarına sədaqət, milli-mənəvi

dəyərlərə hörmət, məhəbbət ruhunda formalaşması, tərbiyə olunmasında ədəbiyyatın roluna yüksək qiymət verməli, onun qayğısına qalmalıdır.

Bədii yaradıcılıq prosesinə qayğı həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Eyni zamanda tələbkarlıq və nəzarət də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bu isə müasir baxışlı, demokratik, sağlam təfəkkürlü tənqid və ədəbiyyatşünaslığın üzərinə mühüm vəzifələr qoyur.

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra meydana çıxan reallıqlar əsasında sovet dövründə tədqiq olunan ədəbi irsimizin müasir dəyərlər sistemi prizmasından təkrar təhlili labüddür. 1991-ci ildən, daha doğrusu, xalq hərəkatının dirçəliş dövrü, bir neçə il əvvəldən başlayaraq yazılan dissertasiyalar, ədəbi araşdırmalar, bir sözlə, ədəbiyyatımızın tədqiqi ilə bağlı əsərlər milli mənəviyyatımıza yeni dəyərlər prizmasından baxılaraq təhlil olunmuş və elmi həllini tapmışdır.

Müstəqilliyimizi əldə etdiyimiz bu on beş ildə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri ideoloji qadağalar olmadan sərbəst inkişaf etməkdir. Hər sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün də geniş imkanlar açılmışdır. Sovet dövründə olduğu kimi, yenə də Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, o cümlədən ali məktəblərimizin ədəbiyyat kafedralarının əməkdaşları ədəbi-mədəni irsin tədqiqi ilə məşğul olmaqdadırlar. Yenidən Azərbaycan ədəbiyyatı fundamental şəkildə yeni baxışlarla araşdırılmalı, onun ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin elmi və bədii yaradıcılığı öyrənilməli, nəzəri məsələlər, ədəbi əlaqlər, eləcə də ədəbi abidələr və klassiklərin vacxtilə sosializm realizmi ruhunda olan əsərləri, həmçinin qəti qadağan olunmuş bədii nümunələr nəşr olunmalıdır. Sovet dönəmində ədəbiyyatşünaslıqda əsas məsələ həmin dövrün bədii irsinin təbliğ və tədqiqinə istiqamətlənmişdirsə, indi isə klassik ədəbiyyatımızın, yasaq olunmuş ədəbi-bədii nümunələrin, o cümlədən digər xalqların bədii dəyərlərinin öyrənilməsi, araşdırılması önə çəkilməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının ən qabaqcıl təcrübələrini əxz etməklə daha da zənginləşir. Eləcə də əksinə... Milli ədəbiyyatımızın təcrübələri, mövzu və ideyaları digər xalqlarla ədəbi əlaqələr çərçivəsində öz təsir gücünü göstərir. Ölkəmizin qardaş türk xalqları, o cümlədən qonşu ölkələrlə mədəni əlaqəsi ədəbiyyatımızın inkişafı üçün zəmin yaradır. Ədəbiyyatımızın özünün estetik gözəlliyindən başqa dərin idraki əhəmiyyətə malikdir. Bir xalqı başqa xalqa qovuşdurən yalnız ictimai-siyasi amillər deyil, eyni zamanda mənəvi amillərdir. Qardaşlıq və doğmalığ mənəvi yaxınlığın nəticəsidir. Xalqlar da, millətlər də, dövlətlər də adi fərd, insanlar kimi tanıdıqca doğmalaşır. Ədəbiyyat da, eləcə də milli ədəbiyyatımız bu mənada xalqımızı tanıdan, onu sevirən mənəvi idrak vasitəsidir. Bu ədəbi qardaşlığın, əlaqələrin təyininə də yenidən obyektiv baxılmalıdır. Zor gücünə ədəbiyyatımızda rus ədəbi təsirini axtarmaq yox, dünya xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrimiz yenidən araşdırılmalıdır.

Həmçinin folklorumuzun geniş coğrafi ərazilər çərçivəsində ümumtürk ədəbi dəyərlər kontekstində toplanması və tədqiqinə ciddi fikir verilməli və araşdırmalar davam etdirilməlidir.

Klassiklərimiz və müasir görkəmli ədəbi simalar tədqiqata cəlb olunduqda onların yaradıcılıqları yaşayıb yaratdıqları dövrün ədəbi metod, cərəyan və istiqamətlər kontekstində ədəbi-bədii fikrin inkişaf tarixini, eləcə də ədəbi-bədii təfəkkürün, bədii üslubların formalaşması və tərəqqisi bir daha öyrənilməli və vacib əhəmiyyətli məsələlər kimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Tədqiqata cəlb olunan əsərlərdə poetika məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarının mövzu, forma, üslub, janr xüsusiyyətləri ədəbi-bədii təfəkkürün ədəbi dildə təzahürü kimi təhlil olunmalıdır. Bu baxımdan tədqiqata cəlb olunan əsərlərdə sənətinin poetik qaynaqları, mövzu dairəsi, dil-üslubxüsusiyyətləri, ədəbi-estetik görüşləri müasir metodologiya əsasında ədəbi qaynaqlara söykənilərək linqvistik əsərlərə istinadən və ifrata varmadan aşkarlanmalıdır.

Azərbaycanda ədəbi-tarixi prosesin, onun dövrlərinin, klassiklərin, abidələrin elmi araşdırılması bu gün də elmi-tədqiqat problemlərinin əsasını təşkil edir, ədəbiyyatımızın ta qədim dövrdən bu günümüzə qədər keçdiyi inkişaf yolu həmişə ədəbiyyatşünaslığımızın diqqət mərkəzində dayanmış və dayanmaqdadır. Vaxtilə çap olunan monoqrafiyalar, ədəbiyyat tarixləri, almanaxlar, toplular, dərslər vəsaitləri bu tədqiqatların nəticələrinin təzahürüdür. Ötən dövrlərdə zamanın ədəbi-nəzəri tələb və ölçüləri ilə qələmə alınan bu tədqiqatların bir çoxu bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bunlara baxmayaraq, hər yeni dövrdə tarixə, sənət nümunələrinə yeni baxış, əski zamanı çağdaş meyarlarla dəyərləndirmək bütün elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindəndir. Xüsusilə müstəqillik dövründə buna ehtiyac olduqca böyükdür.

Ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Cənubi Azərbaycanın ədəbi prosesi öyrənməkdir. Cənub mövzusunda aparılan tədqiqatlar Şimali Azərbaycanın ədəbi prosesləri ilə qarşılıqlı təsir və əlaqə şəklində aparılmaqla Güneydə yaşayan soydaşlarımızın istər nəsr, istərsə də poeziyada demokratik ideyaları ictimai motivlər müqayisə edilməklə araşdırmaların leytmotivini təşkil etməlidir. Sovet dövründə kommunist ideologiyası ilə layihələnən Cənubmövzusunda dissertasiyalar, ədəbi araşdırmalar, ümumiyyətlə bu mövzudakı araşdırmalar yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Məmləkətimizdəki iqtisadi, sosial-mədəni inkişaf sahəsində müəyyən edilən vəzifələr və tədbirlərdən ədəbiyyat kənarında qalmamalıdır. Xalqımızın taleyi, ömür yolu, ideyaları ilə sıx bağlılıq, ölkə həyatında yaxından iştirak etmək ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biridir. Ədəbiyyatın tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatı vətənimizdə körpələrdən tutmuş gənclərə qədər, onların tərbiyəsi, formalaşması, bir sözlə, həyatında xüsusi bir sahəni əhatə edir. Bədii nümunələr vasitəsilə uşaq böyük aləmə daxil olur, onun hissləri və dünya

duyumu formalaşır. Vətən məhəbbəti ilə vətəndaşlıq amalı, ictimai xarakteri yaranır. Kamil, yüksək bədii səviyyəli əsərlər öz gənc oxucusunun qəlbində dərin iz buraxır. İstiqlalımızı, müstəqilliyimizi, həm tarixi, həm müasir həyatımızı tərənnüm edən geniş mündəricəli əsərlər yaranmalıdır. Eləcə də uşaq ədəbiyyatının yenidən tədqiqinə ehtiyac var. Bu sahədə müəyyən araşdırmalar işıq üzü görüb. Sovet dövrü tədqiqatlarda süni şəkildə Lenin, partiya tərənnümü uşaq toplularının və araşdırmaların leytmotivini təşkil edib. Hazırda milli ruh, demokratik prinsiplər, obyektiv təhlil uşaq ədəbiyyatının tədqiqinin əsasını təşkil etməlidir.

Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun!

Mən professor Vaqif Arzumanlını televiziyadan «Vətəndaş» adlı gərəkli, əhəmiyyətli, azərbaycanşünaslığa xidmət edən populyar verilişin aparıcısı və müəllifi kimi tanıyırdım, şəxsən tanımırdım. Tale elə gətirdi ki, gözəl, milli, təəssübkeş, saf, səmimi vətəndaşla bir məclisdə tanış olduq.

Alma-Atadakı Abay adına Universitetin professoru Knyaz Mirzəyev bizi tanış etdi. Knyaz müəllimlə qardaşlıq münasibətində olan V.Arzumanlı ilk tanışlıqdan sadəliyi, mehribanlığı, natiqlik məharəti, elmi-bədii savadı ilə bizi valeh etdi. Masa arxasında söylədiyi şeirlər, duzlu-məzəli söhbətlər, istiqanlılığı ilə tanışlığımız ürəyimizcə oldu. İlk görüşdə mənə irihəcimli 800 səhifəlik «Azərbaycan diasporu» kitabını hədiyyə etdi. Mən uzun illər professor V.Arzumanlını ədəbi əlaqələr tədqiqatçısı kimi tanıyırdımsa, bu kitabla tanışlıqdan sonra onun yüksək səviyyəli, geniş coğrafiyaya malik bir azərbaycanşünas olduğunu gördüm. Sonralar Vaqif müəllim nizamişünaslıq – Nizaminin ədəbi təsir və əlaqələri ilə bağlı bir tədqiqatı da mənə avtoqrafla ərməğan etdi.

Sonralar mən doktorluq müdafiə edərkən Vaqif müəllim elmi əsərimə gözəl bir rəy verdi. Daha sonra yaradıcılıq gecəmdə iştirak etdi. Vaqif Arzumanlı ədəbi əlaqələr sahəsində tədqiqatları ilə necə həmin xalqlarla dostluğu möhkəmləndirirsə, tanış olduğu insanlar da ürəyinə yatarsa, həmin əlaqəni dostluğa çevirərək əbədiləşdirir.

V.Arzumanlı çox xeyirxah, saf adamdır. «Gözlər qəlbin aynasıdır» deyirlər. Vaqif müəllimin saflığını, təmizliyini də gözlərindən oxumaq olur. İnsanların yaxşı gününə sevinən, kədərinə qəmlənən bir şəxsiyyətdir O.

Vaqif müəllimin 60 yaşı tamam oldu. Geniş erudisiyaya, zəngin yaradıcılığa malik bir alim, ziyalıdır V.Arzumanlı. geniş mündəricəli ədəbi əlaqələr sahəsindəki tədqiqatlarının coğrafiyası, deyərdim ki, küreyi-ərzi əhatə edir. Qarabağ problemi, azğın ermənilərə qarşı ədəbi-əbədi fəaliyyəti göz önündədir. Bu 60 illik ömrünü alim şərəflə yaşayıb. Yorulmadan, dincəlmədən qələmilə, fəaliyyəti ilə xalqına xidmət edib, onun haqq səsini bəyan edib. Böyük bir instituta rəhbərlik edib. Aspirant və dissertantlar yetişdirib. Müşfiq demişkən: «Hələ bunlar nədir ki...». Hələ professor Vaqif Arzumanlı ədəbiyyatşünaslıq elmimizin, ədəbiyyatımızın tərəqqisi yolunda çoxişlər görəcək, İnşallah!!!

Mən Vaqif müəllimlə ilk tanışlıqda o, mənə kiçik bir şeir həsr eləmişdi. Şeir nahar masası arxasında bədahətən yaranmışdı. Professor onu kağız dəsmala yazaraq mənə hədiyyə etmişdi. Mən isə bildirdim ki, mən Sizə şeir yazmaqdan, Siz mənə şeir həsr elədiniz. Vaqif müəllim bildirdi ki, eybi yox, vaxt gələr, əvəzini çıxarsan.

Vaqif müəllimin həmin şeiri «Vüqar Əhmədin söz dünyası» adlı kitabında da çap olunub. Mənə belə gəlir ki, bu yubiley nəşrində çap olunacaq yazımda şeirin əvəzini çıxmaq vaxtı gəlib. Vaqif Arzumanlıya can sağlığı, xoşbəxtlik, səadət qaygıları arzulayıram, onu bağrıma basıb deyirəm: «Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun...»

Yağı düşmən alov tutub kül olsun,
İstəyirəm, istədiyin gün olsun!
Ürəində çiçək olsun, gül olsun,

Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun!

Dost eylədin ədəbiyyatı, elləri,
Əxz elədin neçə-neçə dilləri,
Qəbul eylə şeir adlı gülləri
Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun!

Azərbaycan həm Vətənin, həm elin,
Tədqiq etdi bu Vətəni qələmin,
Ey yad ellər! Siz Vaqifə güvənin,
Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun!

Rus, Belarus, Ukrayna, həm Lehistan,
Səni sevir həm Litva, həm Türküstan,
Göz dağdır Türkmənçay, həm Gülüstan,
Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun!

Yaş altmış, çox çəkmisən zəhməti,
Elin verib sənə qədir-qiyməti,
Bir qardaş say şair Vüqar Əhmədi,
Arzum – arzuların, Arzumanlı, çin olsun!

60 yaşın mübarək!

İllər nə tez ötüb-keçir. Elə bil dünən idi Hacı Madərin 50 illiyi. İki yubiley keçirdik doğma Hacımıza; biri «Ailəvi», biri də keçmiş «Nübar» restoranında. Hər iki tədbirdə bədii rəhbərliyi, sözlü-nəğməli, qonaqların dəvətini mənə həvalə eləmişdi.

Mən Hacı Madərlə qohumam. Biz bir babanın nəticələriyik. Həmişə bu qohumluqla fəxr etmişəm, edirəm də.

Uşaq idim, kənddə (Binəqədidə – V.Ə.) ana nənəmin yanında qalırdım. Yay tətillərini də nənəmgildə keçirərdim. Nənəm Pirxanıma qohum-əqraba «Doqqu» deyirdi... Kimsə «dostu»nu səhv tələffüz eləmişdi, beləcə nənəmin ləqəbi yaranmışdı. Bütün bayramlarda, əziz günlərdə Madərin anası rəhmətlik Züleyxa xala əlində bayram xonçası, pay-püşü, ərsiz-oğulsuz nənəmə baş çəkməyə gəlirdi. Yanında da baldızı, övladları və b. Madərin adından da xüsusi hədiyyə olardı. Yadımdadır, nənəm çayı daş (kəllə) qəndlə içərdi. Sovet vaxtı çətin tapılırdı. Bir də görürdün, bir uşaq əlində 2-3 kilo qənd gəlirdi və qəndi nənəmə verib deyirdi:

- Madər göndərib, nənə.

Uşaqılıqdan bu xeyirxah, qayğıkeş insanın adı yaddaşıma yaxşı adam kimi həkk olunurdu...

Hacı Madərin haqqında, onun xeyirxah əməllərindən çox danışmaq, çox yazmaq olar. Yazılıb da... Yazıçı Əliağa Yasinzadə ona «Allah adamı» adlı sənədli povest həsr edib. Mən bunları təkrarlamaq istəmirəm. Hacı Madərin 50 illiyində ona bir şeir həsr eləmişdim. Qəzetdə və şeirlər kitabımda çap olunub:

Görməyəsən ziyan-zərər,
Uzaq olsun səndən kədər,
Səxavətin ümman qədər,
Hacı Madər, Hacı Madər!

Bu dünyada gördün nələr?
İmkansızlar dua edər,
Əvəzini Allah verər,

Hacı Madər, Hacı Madər!

Əllini də vurdun başa,
Eniş-yoxuş aşa-aşa,
Səni görüm yüz il yaşa,
Hacı Madər, Hacı Madər!

Vəkilisən millətimin,
«Milli məclis» güvənc yerin,
Ər oğlusan sən bu elin,
Hacı Madər, Hacı Madər!

Məkkə sənin qibləgahın,
Uca Allah səcdəgahın,
Vətənimdi son pənahın,
Hacı Madər, Hacı Madər!

Yubileydə də bu şeiri xanəndə, xalq artisti Ağaxan Abdullayev muğam üstə oxudu. İllər keçdi. Onun xalqı üçün, eli üçün, doğma kəndi, Qarabağ və İrəvan qaçqınları üçün gördüyü işlər, qapısına gələn bütün köməksizlərə yardımını məni bir daha ilhama gətirdi və «İlhamım gələndə» adlı şeirlər kitabıma onun haqqında daha bir şeir daxil etdim. Həmin şeirdən iki bəndi, hörmətli oxucular, Sizə təqdim edirəm:

Röyaları xeyirliyə yozuram,
Pis günləri taleyimdən pozuram,
Yaxşılığa gecə-gündüz hazırım,
Cavan ikən oldum sanki qocaman.

Allah verən ruzilərlə dolandım,

Şirin-şəkər arzularla oyandım,
Düşmənlərlə cəngavər tək dayandım,
Cavan ikən oldum sanki qocaman.

Bəli, Madər elə gənc yaşlarından davranışı, zəkası, əməlləri ilə özünü ağsaqqal kimi, qocaman kimi göstərib və qəbul olunub. Xeyirxahlığı, ibrətamiz nəsihətləri, mehribanlığı, nurlu siması milli-mənəvi dəyərlərə sayqısı, ehtiramı, məhəbbəti ilə hamı tərəfindən sevilib. İnsan əsasən qocalanda müdrikiyə doğru irəliləyir, müdrikləşir. Mübaliğəsiz deyərdim ki, Hacı Madər gənc yaşlarından müdrikdir. Bu da Allah vergisidir, bu da bir istedaddır. Dosta həlim, düşməinə qənim bir insandır o. İnanılmaz dərəcədə təvazökardır Madər.

Sovet dövrü keçmiş SSRİ-də yeganə mağaza müdiri – ticarətçi idi ki, xalq deputatı seçilmişdi. Moskva mətbuatı da bu barədə yazmışdı. Mən deyərdim ki, nadir şəxslərdəndir ki, dörd çağırış millət vəkili seçilib. 1990-cı ildən üzə bəri Hacı Madər Musayev deputatdır. Bu da xalqın inamının, etibarının bir nümunəsi, təzahürüdür.

Vaxtilə tar təhsili alan Hacı Madər mənəvi möhtəşəm mədəniyyət abidəmiz olan muğamlara nə qədər bağlıdır... Muğam xiridarıdır.

Mənə də müəyyən çətin məqamlarda göydə Allah, yerdə Hacı Madər həyan olub. Çox yaxşılıqlar edib mənə. Üzr istəyirəm oxuculardan, evlənməyim də onun adı ilə bağlıdır. Elmi işlərə başım qarışdığından yaşım otuzu arxada qoymuşdu. Rəhmətlik anam da hər gün deyirdi evlən! Bir gün maşınla Novxanıdan gəlirdik. Birdən Hacı qayıtdı: - Haçan evlənirsən? Dedim: - Allah qoysa. Dedi, yox, sənə üç ay vaxt verirəm. Utana-utana dedim: - Oldu! Dedi: - Yox, de sən öl. Özümü itirib dedim: - Sən öl. Qayıtdı ki, çaşmayasan, «sən öl»ü vurdun, gərək dalında durasan – köhnə kişilərə məxsus əda ilə söylədi.

Allah atası Ələsgər kişiyyə rəhmət eləsin. İndi oğluma, qızıma baxıb özümü dünyanın ən xoşbəxti sayanda Hacı Madərə dua edirəm.

Çox nigaran adamdır. Zəng vursam, özü olmasa, ona deyən kimi – «Vüqar zəng vurub» – tez mənə telefon açır. Deyir birdən bir problem olar, nigaran qalır. Çox

qayğıkeş, çox xeyirxahdır bizim Hacımız. Bizim orijinal, əsl Hacımız. Müasir dövrümüzün ilk Hacılarından biri – 1990-cı ilin ilk zəvvarlarından biri.

Dövlətimizə, dövlətçiliyimizə, rəhbərimizə ürəkdən bağlı olan Hacı Madər Musayevin Vətən qarşısında xidmətləri inanıram ki, dövlətimiz tərəfindən qiymətləndiriləcək.

Əziz Hacı, sənin 60 yaşını təbrik edir, öpürəm, bağrıma basıram, uzun ömür arzulayır və bu şeiri yubileyinə ərmağan edirəm:

Mübarək!

Oğul oldun Vətəninə, elinə,
Bircə yalan gəlməyibdir dilinə,
Çox bağlısan Allahına, dininə,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

Dörd çağırış oldun millət vəkili,
Adın ehtiramla hər gün çəkilir,
Naxələflər səni görcək, əkilir,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

İlki olduz, Hacılarn öncəsi,
El içində öz adı var, öz səsi,
Mən deyərdim kimsəsizlər kimsəsi,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

Binəqədi – doğma kəndin, ocağın,
Xoşdu isti yayı, soyuq-sazağı,
Azərbaycan sənə açır qucağın,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

Şaf qəlbində vardır incə duyğular,
Köçkünlərə göstərirsən qayğılar,
Ürəyində Qarabağ tək ağrı var,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

Bu torpaqdan aldın eşqi, ilhamı,
Abşeronda hörmət göstərir hamı,
Uca tutdun rəhbərimiz İlhamı,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

60 ildi sən çəkirsən zəhməti,
Elin-oban verir sənə qiyməti,
Əziz tutdun daim Vüqar Əhmədi,
Hacı Madər, yubileyin mübarək!

Hüseyn Cavid dünən, bu gün və sabah

XX əsr Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Hüseyn Cavid Rasizadədir. Cavid ədəbiyyat aləminə özünün aşiqanə-lirik şeirlərilə gəlsə də, bir dramaturq olaraq romantik faciələrilə parlamış, dramaturgiyamızın tarixində faciə janrının yaradıcısı kimi şöhrətlənmişdir. O, ədəbiyyatımızın zəngin xəzinəsinə «Şeyx Sənan», «İblis», «Knyaz», «Səyavuş», «Xəyyam», «Azər» kimi qiymətli incilər bəxş etmişdir. Cavid sənəti ilə yaxından tanış olduqda hiss edirsən ki, böyük humanisti bütün yaradıcılığı boyu insan mənəviyyəti, əxlaq və ədalət, xeyir və şər problemi, bəşərin taleyi düşündürmüşdür. Cavid sənətinin fəlsəfi-estetik mənasını düzgün qiymətləndirən

filologiya elmləri doktoru Məsud Əlioğlu haqlı olaraq yazır: «Əgər belə bir sual verilsə ki, Cavid yaradıcılığının başlıca poetik mənası, Cavid sənətinin fəlsəfi-estetik mənası nədən ibarətdir?» Həmin suala daha dəqiq və doğru cavab bu ola bilər: insanları birləşdirənyaxın və doğma edən mənəvi amillərin təsdiqi və bunun əksinə, onları bir-birindən ayıran, yadlaşdıran qorxunc ehtirasların inkarı».

Dramaturqun yaradıcılığının sovet dövrü də qiymətlidir. Qiymətlidir ona görə ki, yaradıcılığının olduqca məhsuldar olan bu dövründə (1912-1936) Cavid bir-birinin ardınca özünün «Peyğəmbər» (1922), «Topal Teymur» (1925), «Knyaz» (1929), «Səyavuş» (1933), «Xəyyam» (1935), «İblisin intiqamı» (1936) kimi məşhur tarixi dramlarını yazmışdır. Cavid sənəti ziddiyyətli, maraqlı və zəngin bir yaradıcılıq sahəsidir. Lakin Azərbaycanda 28 Aprel çevrilişinə qədər Hüseyn Cavidin ədəbi irsi geniş tədqiq olunmamışdır. Azərbaycandabolşevik istismarından sonra ədəbi tənqidimiz bu zəngin irsə biganə qalmadı. Hənəfi Zeynallı, Mustafa Quliyev, Əmin Abid, Cəfər Cabbarlı, Mehdi Hüseyn və Azərbaycanın digər tənqidçiləri Cavid yaradıcılığını diqqətlə izləyərək, bu bədii irsə obyektiv surətdə, məhəbbətlə və geniş ürəklə yanaşdılar. Bu cəhətdən Hənəfi Zeynallının 1923-26-cı illər arasında yazdığı «Şeyda» xüsusunda qısa bir mülahizə, «Şeyx Sənan» haqqında mülahizələrim», Cavidin «Peyğəmbər»i haqqında mülahizələrim», Mustafa Quliyevin «Hüseyn Cavidin «Uçurum»u», Mehdi Hüseynin Cavid yaradıcılığına həsr edilmiş tənqidi məqalələri böyük dramaturqun ədəbi irsinə göstərilən qayğı və məhəbbətin təcəssümüdür. Cavid yaradıcılığı bu gün belə ədəbiyyatşünaslıq elmimizin diqqət mərkəzindədir60-cı illərdən üzü bəri mərhum alimlərimizdən M.C.Cəfərov, Ə.Sultanlı, M.Məmmədov, M.Əlioğlu və başqalarının monoqrafiyaları, çağdaş tədqiqatçılardan Yaşar Qarayev, Vəli Osmanlı, Teymurçin Əfəndiyev və Yusif Günaydının araşdırmaları təqdirəlayiq və qiymətlidir.

Cavidin yaradıcılığı ilə maraqlanan ilk Azərbaycan tənqidçisi Hənəfi Zeynallı onun yaradıcılığındakı müsbət cəhətləri göstərməklə yanaşı, dramaturqu kəskin tənqid edir, onu yeni sovet quruluşundan, bu quruluşun gözəl cəhətlərindən yazmağa sövq edirdi.

Mustafa Quliyev Cavid yaradıcılığına mürəkkəb və ziddiyyətli bir yaradıcılıq kimi yanaşan ilk tənqidçilərdəndir. 1920-26-cı illərdə H.Cavidin sosialist gerçəkliyindən heç nə yazmaması, «Peyğəmbər» və «Topal Teymur» kimi dövrlə bağlanmayan əsərlər qələmə alması tənqidçini çox narahat edirdi. Bu illərdə «Hüseyn Cavid burjuaziyasının şeypur çalanıdır» deyə dramaturqun yaradıcılığını düzgün qiymətləndirməyən İ.Cahangirov kimi üzdəniraq tənqidçilərə qarşı da M.Quliyev barışmaz idi. Buna görə də o, Cavidin yeni həyata açıq gözlə baxması, müasir cəmiyyətə məxsus işıqlı idealların mənasını vaxtında qavraması üçün çox çalışırdı. Ədəbi tənqidin Cavid uğrunda apardığı mübarizə hədəf idi. Sosializmin puç və əhəmiyyətsiz quruluş olduğunu duyan və bunu yaradıcılığı ilə təzahür etdirən dahi dramaturqu amalından və idealından döndərmək çətin idi. H.Cavid bütün yaradıcılığı boyu romantizm ədəbi cərəyanına sadıq qaldı. Ədəbi tənqid «Azər» poemasını sosialist realizmi yaradıcılıq metodunda yaranan əsər kimi qiymətləndirsə də, Cavid öz yaradıcılıq metoduna tam sadıq qalmışdır.

«Səyavuş» faciəsinin ilk tədqiqatçısı, xalq yazıçısı, tənqidçi Mehdi Hüseyn dövrün ədəbi tələbünə uyğun olaraq hələ 1934-cü ildə «Səyavuş»a yazdığı müqəddimədə dramaturqun yaradıcılığında əmələ gələn ciddi ideya dönüşünü alqışlayırdı: «Cavid «Səyavuş» əsərində böyük inqilabi bir addım atmışdır. Fəqət bu əsər tənqidimizə «Səyavuş» müəllifi olaraq, Cavidin simasında artıq burjua təmayülündən bəhs etməyə qətiyyətən haqq vermir. Zira, Cavid burada, keçmiş əsərlərində bədii şəkildə sistemləşdirdiyi ideyalarının çoxusuna ağır və sarsıdıcı bir zərbə endirmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən «Səyavuş»un bir çox odlu misraları bizim üçün qiymətli və yüksəkdir». Mehdi Hüseyn əsərə marksist-leninçi

tənqidin tələblərinə qəti-nəzərindən yanaşaraq «Səyavuş»u Cavidin tarixi mövzuda yazdığı digər əsərlər ilə («Peyğəmbər», «Topal Teymur») müqayisə edir və onun üstünlüklərini göstərirdi.

Mehdi Hüseyn də başqa tənqidçilərin yolu ilə gedərək Cavidin «Səyavuş»unu marksist-leninçi aspektdən alqışlamaqla subyektivizmə varırda. Qeyd etdiyimiz kimi, Cavid yaradıcılıqda dönməz idi və «səyavuş»u yazmaqla hansısa quruluşa, yad metodologiyaya qulluq eləmirdi.

Başda Altay olmaqla Çin və Turan yoxsullarının qudurğan şahlara və xaqanlara qarşı üsyanları Cavidin «Səyavuş» faciəsi ilə birdən-birə nə qədər irəli getdiyini çox aydın göstərirdi. Mehdi Hüseyn dramaturqun yaradıcılığındakı bu inamlı addımı belə xarakterizə edirdi: «Bu gün Cavid, Firdovsi dastanlarının bir parçasını öz bədii laboratoriyasından keçirərək, xaqanlar hakimiyyəti əleyhinə üsyan bayrağı qaldıran Çin məzlumlarına şərəfli nəğmələr oxuyur». Cavid bu əsərində «Şahnamə» motivlərindən istifadə etsə də, ona müasir baxımdan yanaşmış, tam və orijinal bir əsər yaratmışdır.

Görkəmli əruzşünas alim, mərhum professor Əkrəm Cəfər dramaturqun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə «Yazıçı» nəşriyyatının çap etdiyi dörd cildliyə (1981-ci il) yazdığı müqəddimədə bu əsəri orijinal bir əsər kimi səciyyələndirir. «Səyavuş» «Şahnamə»nin müəyyən motivlərini xatırlatsa da, tamamilə müstəqil süjet və orijinal xarakterə malik bir əsərdir. Dramaturq tarixi mövzuda yazdığı bu faciədə zəhmətkeş kəndlilərin feodal özbaşınalığına qarşı mübarizəsini ön planda göstərməyə çalışırdı. Zahirə əsərin qəhrəmanı Səyavuşdursa da, əslində dramaturq daha çox üsyançı kəndli və köllərin başçısı Altaya və onu əhatə edən üsyançı kəndlilərə rəğbət bəsləyir». Tarixi faktlara əsaslanaraq yazdığı «Topal Teymur»dan fərqli olaraq, dramaturq «Səyavuş»da şah və xaqanların yoxsul xalq kütlələrinə qarşı amansızlığını, bu rəzalətlərə qarşı xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsini göstərməyə müvəffəq olmuşdur.

Hüseyn Cavid yaradıcılığını uzun illər, yorulmadan və sevə-sevə tədqiq edən alimlərdən biri də professor M.C.Cəfərov olmuşdur. M.Cəfər demək olar ki, dramaturqun bütün yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Özünə qədər Cavid yaradıcılığı ilə məşğul olan Hənəfi Zeynallı, Mustafa Quliyev, Mehdi Hüseyn kimi tənqidçilərin məqalələrini o, tənqidi şəkildə nəzərdən keçirmiş, məqalələrdə qiymətli cəhətlərlə yanaşı düzgün olmayan cəhətləri də aşkara çıxarmışdır. Mərhum alim özünün «Hüseyn Cavid» monoqrafiyasının «Cavid yaradıcılığının yeni dövrü» adlandırdığı dördüncü fəslində «Səyavuş» faciəsindən bəhs edərək yazır: «Feodal dünyası «Səyavuş» müəllifinin nəzərində ağalar və kölələr dünyası idi. Bütün bunlar isə öz növbəsində Cavidin tarixə olan yeni baxışını əks etdirirdi. Sənətkarlıq, dil, üslub cəhətdən bu əsərdə bir çox yeniliklər var idi...»

M.C.Cəfərov Mehdi Hüseynin «Səyavuş» haqqındakı mülahizələri ilə tamamilə razılaşıır və yeri gəlmişkən onun (M.Hüseynin – V.Ə., Ə.N.) «Ədəbi qeydlər», «Səyavuş»a müqəddimə» məqalələrindən sitatlar gətirir. Tənqidçi Cavidin «Səyavuş» faciəsini «Şahnamə»nin «Səyavuş» dastanı ilə müqayisə edərək dramaturqun tarixə müasir baxışını alqışlayır: «Firdovsinin «Səyavuş» dastanında xalq üsyanlarını göstərən kiçik bir epizod olmadığı halda, Cavid xalq üsyanlarını göstərməyə xüsusi fikir vermiş və Altay kimi bir üsyançı qəhrəman surətini yaratmışdır; Yalçın və olnunla əlaqədar hadisələrlə hakimlərin xalqa olmazın əzab-əziyyətini verdiklərini göstərmişdir». Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cavid yaradıcılığını ilk dəfə tam şəkildə M.C.Cəfərov tədqiq etmişdir.

Azərbaycan dramaturgiyasının ilk sistemli, elmi tarixini əhatə edən qiymətli bir əsər yaratmış professor Əli Sultanlı da Cavidin ədəbi irsinə biganə qalmamışdır. Onun 1971-ci ildə Azərnəşr tərəfindən çapdan buraxılmış «məqalələr» kitabının böyük bir hissəsi Cavid yaradıcılığına həsr edilmişdir. Professor dramaturqun yaradıcılığındakı ziddiyyətləri tənqidi şəkildə açıb göstərməklə yanaşı, sovet dövründə Cavid yaradıcılığındakı bədii-məfkurəvi

yüksəlişə böyük qiymət verir. lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, mərhum tənqidçi dramaturqun yaradıcılığına həsr etdiyi 60 səhifəlik yazıda «Səyavuş» faciəsi haqqında müxtəsər də olsa danışmamışdır. Halbuki, Cavidin yaradıcılığında ciddi dönüş yaradan bu əsər onun ən qiymətli əsərlərindən biridir. Bundan başqa, Əli Sultanlı «Səyavuş» faciəsinin yazılma tarixi kimi 1934-cü ili qəbul edir. məlum faktdır ki, faciə 1933-cü ildə yazılmış və nəsrə işlənmiş ilk variantı «Südabə» adlandırılmışdır.

Filologiya elmləri doktoru Yaşar Qarayev də «Faciə və qəhrəman» əsərində görkəmli Azərbaycan romantikinə yaradıcılığına geniş yer vermişdir. O, bədii ədəbiyyatda Şərqi uzaq tarixi keçmişinə «süf döyüşlər və mübarizələr keçmiş» kimi yanaşmaq ənənələrinə toxunaraq yazır: «Səyavuş»da Cavid ilk dəfə olaraq Şərqi qəhrəmanlıq keçmişinə süf döyüşlər və mübarizələr keçmiş kimi nəzər salırdı».

Filologiya elmləri doktoru Məsud Əlioğlu uzun illər Cavid əsərlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Onun görkəmli Azərbaycan dramaturqunun yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələrdə tənqidçi müşahidələrinin obyektivliyi diqqəti cəlb edir. M.Əlioğlu «Səyavuş» xüsusunda yazır: «Hüseyn Cavid hökmdarların, cahangirlərin və hər b əjdahalarının icad etdikləri, uydurduqları qanunların fəlakət, ölüm və zülmətdən başqa heç nəyə qadir olmadığını, bütün bunların sayəsindəbəşər həyatında az-çox mövcud olan səadət bütünlükdə qeybə çəkildiyini söyləyirdi».

Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov, Ədilə Əliyeva və başqa sənətşünaslarımız, Məziyə Davudova, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, smayıl Hidayətzadə, Sidqi Ruhulla kimi görkəmli səhnə fədailərinin yaradıcılığından danışarkən «Səyavuş»un əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmişlər. Cəfər Cəfərov «Səyavuş» faciəsinin Azərbaycan teatrının inkişafında oynadığı mühüm roldan bəhs edərək yazır: «Bu tamaşa yalnız Cavidin deyil, ümumiyyətlə teatrın inkişafında çox qiymətli hadisə idi. «Səyavuş»gənc Azərbaycan

rejissorluğunun bir qələbəsi idi, heç bir tamaşada milli Azərbaycan rejissorluğu bu qədər istedadlı şəkildə özünü göstərə bilməmişdi. Hələ tamaşa göstərilməzdən xeyli qabaq bu barədə qızğın söhbətlər gedir, müzakirələr keçirilir, rəylər söylənilirdi. İlk dəfə quruluş verən gənc İsmayıl Hidayətzadəyə inananlar da var idi, inanmayanlar da. Tamaşa sübut etdi ki, müqtədir bir aktyor olan Hidayətzadə eyni zamanda yaxşı rejissordur».

Professor Mehdi Məmmədov da Hüseyn Cavidin ölməz səhnə əsərlərinə öz münasibətini bildirmişdir. O, Azərənəşrin 1968-ci ildə çapdan buraxdığı «Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri» əsərində faciə problemlərindən danışarkən «Səyavuş»u 30-cu illərdə yaranmış ən gözəl faciə adlandırır. Mehdi Məmmədov «teatrlar, aktyorlar, tamaşalar» kitabında H.Cavidin «İblis» və «Şeyx Sənan» əsərlərinin 20-ci illərdə, «Knyaz» və «Səyavuş» əsərlərinin isə 30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət (Türk) Bədaye teatrının repertuarında özünə möhkəm yer tutduğunu qeyd etdikdən sonra yazır: «Uçurum», «Topal Teymur» «Peyğəmbər» kimi ideyaca məhdud və zədəli pyeslərdən fərqli olaraq bu dörd əsərdə («İblis», «Şeyx Sənan», «Knyaz», «Səyavuş» - V.Ə., Ə.N.) Cavid yaradıcılığının ən mütərəqqi, ən qiymətli cəhətləri diqqəti cəlb etmişdir. Bu əsərlərin müəllifi əsl faciənəvisidir». Cavid yaradıcılığı bu gün belə tənqidçilərimizin diqqət mərkəzindədir. Bu qiymətli ədəbi irsə onlarca dəyərli tədqiqat əsəri həsr edilmişdir.

Bug ün müstəqil Azərbaycanın orta ümumtəhsil məktəblərində «Səyavuş» faciəsi tədris olunur. Bundan əlavə «Səyavuş» ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tədris planına daxil edilib. Bizə belə gəlir ki, H.Cavidin ətraflı şəkildə tədqiq olunmamış «Səyavuş»u haqqında tədqiqat olduqca aktual və vacibdir.

a) «Səyavuş» faciəsinin ideya-məfkurə problematikasi və

Əsərdə tarixilik prinsipi

Hüseyn Cavid dram yaradıcılığında 1910-cu ildə yazdığı birpərdəli mənzum «Ana» pyesi ilə başlamışdır. Əsərin mövzusu Dağıstan həyatından alınmışdır. Gənc şair bu əsərində gərgin dramatik konfliktlər, səciyyəvi xarakterlər yaratmaq yolu ilə feodal adət-ənənələrinə, qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxmışdır.

Cavid 1912-ci ildə özünün ikinci səhnə əsərini – «Maral» faciəsini yazır. Bu əsərində bizi azərbaycanlı qızı Maralın faciəsi ilə tanış edən dramaturq ruhaniliyin qadın azadlığının birinci düşməni olduğunu göstərmişdir. Cavid «Maral» ilə «Ana»ya nisbətən bir dramaturq kimi irəli getmiş, onun həyatı müşahidələri zənginləşmişdi.

Əsərdən-əsərə inkişaf edən ədib 1914-cü ildə özünün məşhur «Şeyx Sənan» faciəsini yazır. Müəllif «Şeyx sənan»da dini təəssübkeşliyə qarşı çıxırdı. Cavid bu faciədə heç bir sərhəd tanımayan ülvə məhəbbəti bütün dinlərdən üstün tutaraq, fırlıdaqçı din xadimlərinin iç üzünü açıb gömtərirdi:

İştə gördünmü din nələr doğurur,
Nə bəlalar, nə fitnələr doğurur?
Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
Daha məsud olurdu cinsi-bəşər.

Dərvişin dilindən verilmiş bu sözlər əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Cavid «Şeyx Sənan»da qəhrəmanı Sənanın dililə fitnə-fəsadlar törədən dinə, din xadimlərinə qarşı öz etiraz səsini ucaltmışdır.

«Şeyda» faciəsinin süjetini dramaturq yoxsul mətbəə işçilərinin həyatından almışdır. Əsərin baş qəhrəmanı yoxsul mürəttib Şeydadır. Şeyda üsyankar ruhlu bir qəhrəmandır. O, öz yoldaşlarını Məcid əfəndilərə qarşı barışmaz olmağa çağırır:

Arkadaş, göz aç aman,

Qalxölüm uyqusundan!
Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalx, oyan!

«Şeyda» əsəri sübut edirdi ki, dramaturq bəşəriyyətin azadlığını, səadətini qabarlı əllərdə görür.

1918-ci ildə Cavid, imperialist müharibəsi əleyhinə özünün məşhur «İblis» faciəsini yazdı. Əsərdə İblis həyatı obraz olmayıb, fantastik bir surət kimi verilmişdir. Dramaturq bu simvolik obrazı müharibə törədənləri ifşa etmək məqsədilə yaratmışdı. «Nədir iblis?! Cümlə xəyanətlərə bais!» Bəs iblisləri harada axtarmaq lazımdır? Əlbəttə, müəllifin fikrincə, göylərdə yox, ruhani donu geymiş «müqəddəslər» arasında:

...Mən Şərqi də abid oluram, Qərbi də rahib.
Bir Qazı olub gah edirəm fitnələr icad,
Bir Mürşid olub gah edirəm aləmi bərbad.
Bəzən oluram bir papa, cənnət satıram mən,
İsa dirilib gəlsə də qorxar qəzəbimdən.

1920-26-cı illər, dramaturqun yaradıcılığında məfkurəvi tərəddüd illəri kimi iz buraxmışdır. Bu illər arasında ədib özünün «Peyğəmbər», «Topal Teymur» əsərlərini yazmışdır. Cavid 20-ci illərdə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsini alqışlamaq əvəzinə Allahın elçisi Məhəmməd Əlehissələmə əsər həsr edirdi. Bunlar o demək deyildir ki, Cavid bir fanatik idi. O, sadəcə olaraq bir şair, sənətkar kimi bu inqilabın mənə və mahiyyətini yaxşı qavraya bildiyindən onu yaradıcılıq laboratoriyasına yaxın buraxmırdı.

Mehdi Hüseyn gənc bir tənqidçi olaraq dramaturqun yaradıcılığındakı bu ziddiyyəti onun inqilabı dərk etməməsi ilə izah edir, yazırdı: «Biz onun – Cavidin müasir varlığımızdan uzaqlaşmasını inqilaba zidd bir cəbhə tutması ilə deyil, bəlkə bu inqilabın mürəkkəbliyi və Cavid tərəfindən çox çətinliklə qavranılması ilə, çətin anlaşılması ilə izah edirik». Buradan da belə alınır ki,

guya dramaturq həmin illərdə (1920-26) yeni həyatı, bu həyatın işıqlı mənasını aydın təsəvvür edə bilməmişdi.

Biz «Səyavuş»dan danışdığımız halda «Peyğəmbər» və «Topal Teymur» əsərlərinin təhlilini vermək fikrində deyilik. Lakin dramaturqun «Səyavuş»a qədərki yaradıcılıq yoluna diqqət yetirmək üçün öləri də olsa bu iki əsəri («Peyğəmbər» və «Topal Teymur») nəzərdən keçirməliyik. Cavid «Peyğəmbər»dəki Məhəmməd surətini yaradarkən bir dramaturq kimi sərbəst hərəkət etmiş, həqiqi tarixi hadisələri öz yaradıcı təxəyyülünün süzgecindən keçirərək canlandırmağa çalışmışdır. Əsərdə Allahın elçisi Məhəmməd Cavid tarixi faktlara əsaslanaraq yaratmışdısa, elm, mədəniyyət tərəfdarı, əsarət və köləlik əleyhinə çıxan, şair təbiətli xeyirxah Məhəmmədi öz arzusuna, ideya-estetik amalına rəğmən qələmə almışdı. Lakin yeni həyatla «səsləşmədiyi» üçün əsərin uzun müddət səhnədə yaşamasına imkan verilmədi. «Peyğəmbər» əsərinin «müvəffəqiyyətsizliyinə» baxmayaraq H.Cavid bu əsərin arxasınca «Topal Teymur»u yazdı. Bu əsər də əvvəlki kimi ideyaca «qüsurlu» idi. Dramaturq tarixi şəxsiyyət kimi Teymurun həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini göstərməklə tamaşaçılarda qan tökən cahangirlərə nifrət hissi oyatmaq istəmişdi. Çünki müəllif tarixi faktları saf-çürük edərkən onlara «müasir gözlə» baxa bilməmişdi.

İdeya-məfkurəvi cəhətdən o dövrün ədəbi tənqidinin nəzərində «zədəli» olan bu iki pyesi ilə Cavid müasir ictimai gerçəkliyə «laqeyd» olduğunu göstərirdi. «Beləliklə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir neçə il, 1920-26-cı illərdə Cavid yeni həyatdan heç nə yazı bilmədi. Bu illər şairin ölkədə və beynəlxalq həyatda baş verən böyük tarixi-ictimai hadisələrə qarşı çox laqeyd olduğu bir dövr idi» (M.Cəfər. Hüseyn Cavid. Azərənəşr, 1960, səh.179). «Peyğəmbər» və «Topal Teymur»dan fərqli olaraq Cavid 1926-cı ildən çap etdirməyə başladığı «Azər» mənşum dastanı ilə öz dünyagörüşündə yaranan

dəyişikliyi sübuta yetirməyə başladı. Poemanın «Səlmanın səsi» parçasında şair yazırdı:

Hər gülşənə vardım, çiçəklər güldü,
Sevdaı bülbüllər səlamə gəldi.
Hər bəzmə umeylər töküldü,
Qədəhlər öpüşüb xürama gəldi.
...Pərişan zülfümü dağıtdım üzə,
Sehr etdi hər teli sanki bir gözə,
Gördülər qarışmış gecə gündüzə,
Ölülər nəşədən qiyamə gəldi.

Səlmanın bu sevincinə qarşı Azər:

Dedi: «Təbrik edəyim gəl səni mən,
Sənə nerdən bu səadət bilsin?
Düşün əvvəlki səfalət dəmini!
İnqilab atəşi parlatdı səni.
İnqilab açdı sənin şəhpərini...»

Göründüyü kimi repressiya xofu Cavidə də idealından döndərmək istəyirdi. Cavid də dövlət çevrilişini – «şanlı inqilabı» qeyri-səmimi də olsa, alqışlamaq istəyirdi.

1933-cü ildə dünyanın bütün mədəni xalqları Şərqi dahi şairi, məşhur «Şahnamə» müəllifi Əbülqasim Firdovsinin 1000 illiyini qeyd etməyə hazırlaşdı. Fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əbülqasim Firdovsi və onun «Şahnamə» epopeyası Azərbaycan oxucularına çoxdan tanış idi. Hələ 20-ci illərdən başlayaraq İranın tarixi keçmişini əks etdirən bu gözəl əsərin ayrı-ayrı dastanları dilimizə tərcümə edilmişdi. Belə ki, M.Müşfiq və M.Seyidzadə «Soltan Mahmud haqqında həcv»i, M.M.İbrahimi «Rüstəmin Səd Vəqqasa məktubu»nu, A.Şaiq «ubad və Məzdək dastanı»nı, Ə.Nəzmi «Səyavuş və Əfrasiyab dastanı»nı, Azər «Rüstəm və Burza», «Rüstəm və İsfəndiyar», İ.Tahir

«Zöhhak və Gavə», «Səyavuş» dastanlarını dilimizə tərcümə edərək Azərbaycan oxucularını bu ölməz sənət abidəsi ilə tanış etmişdilər. Dünya xalqlarının Firdovsi yubileyini qeyd etməyə hazırlaşdığı bir vaxtda Cavidin «Şahnamə»yə müraciət etməsi əsassız deyildi. Şərqi ədəbiyyatını dərinlən bilən, ona rəğbət bəsləyən bir sənətkar qəlbən sevdiyi dahi şairin 1000 illik yubileyinə qətiyyətlə biganə qala bilməzdi. Buna görə də Cavid həmin ildə «Şahnamə»nin «Səyavuş» dastanından yaradıcı surətdə istifadə edərək özünün beşpərdəli «Səyavuş» romantik faciəsini yazdı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cavid «Şahnamə» mövzusunda səhnə əsəri yazan ilk dramaturq deyildi. Cavidə qədər həmin mövzuda bir sıra maraqlı əsərlər yazılmış və Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyularaq özünəlayiq bir yer tutmuşdu. Milli operamızın banisi, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən 1908-ci ildə «Rüstəm və Söhrab» dastanı əsasında yazılmış beşpərdəli operanın librettosu, həmin ildə Firdovsi dastanlarının tərcüməçisi, şair Azərin eyni dastan əsasında yazdığı dördpərdəli mənzum dram, 1914-cü ildə müəllim Mirzə Rza tərəfindən «Səyavuş» dastanı əsasında yazılmış dördpərdəli «Səyavuş» dramı belə əsərlərdəndir. Bütün bunlara baxmayaraq cəsarətlə demək olar ki, Cavidin «Səyavuş» faciəsi istər bədii dəyərinə, istərsə də poetikasına görə özünə qədər «Şahnamə» mövzusunda yazılmış bütün səhnə əsərlərindən üstündür.

«Səyavuş» faciəsi ilə Cavid yaradıcılığında dönüş yarandı. Əgər digər əsərlərinin ayrı-ayrı parçaları dramaturqun yaradıcılığında yaranmağa başlayan dönüşdən xəbər verirdisə, «Səyavuş» bunu tam şəkildə sübuta yetirdi.

Cavid «Səyavuş» faciəsini yazarkən tarixə birinci dəfə müraciət etmirdi. O, 1933-cü ilə qədər «Peyğəmbər», «Topal Teymur» kimi əsərlərin, özü də sırf tarixi əsərlərin müəllifi idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, «Peyğəmbər» və «Topal Teymur»dan fərqli olaraq «Səyavuş» faciəsində Cavid ictimai yaraları və onları doğuran səbəbləri cəsarətlə açıb göstərə bilmişdir. Artıq bu əsərində dramaturq yaxşı dərk etmişdi ki, tarixi dəyişə biləcək həqiqi qəhrəmanları yuxarı

təbəqələrdə deyil, sadə adamlar, əliqabarı xalq kütlələri arasında axtarmaq lazımdır. Bu isə sənətkarın tarixə yeni baxışı idi. Cavid əvvəlki tarixi əsərlərini («Peyğəmbər», «Topal Teymur») yazarkən müasir həyatdan, cari ictimai məsələlərdən nə qədər uzaqlaşaraq mücərrəd sənət ideyalarına uymuşdusa, «Səyavuş» faciəsini yazarkən hazırkı əsərin həqiqi oğlu kimi qələmə sarılmışdı. «Səyavuş»la Cavid ədəbi ictimaiyyətin nəzərində yeni quruluşu öz ilhamının rübabında nikbincəsinə tərənnüm edən bir şair-dramaturq kimi yüksəldi.

Vəli Osmanlı 1985-ci ildə «Yazıçı» nəşriyyatı tərəfindən çapdan buraxılmış «Azərbaycan romantikləri» kitabında yazır: «...Romantizm dövrü inqilablar dövrüdür. İnqilablar şəraiti isə hər ölkədə saysız-hesabsız məzlumlar kütləsi yaratmışdır. Klassik romantizmin yaradıcılıq prinsipində bunun daha başqa səbəbləri də vardır. Belə ki, romantizm cərəyanının özündən əvvəlki yaradıcılıq üsuluna – klassizmə ciddi etirazları olmuşdur. Klassizmin həyatdakı, cəmiyyətdəki bədii-təsvir obyektini əsasən aristokratlar idi. Romantizm-klassizmin tam əksinə yaradıcılıqda üzünü aşağı təbəqəyə, əzilənlərə tərəf çevirirdi. Bizim romantiklər də yaradıcılıqlarında həmin prinsipə əməl edirdilər» (V.Osmanlı. Azərbaycan romantikləri. «Yazıçı», 1985, səh.20).

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, faciənin əsasını tək-cəbir nəfərin – Səyavuşun taleyi və ona qarşı çevrilmiş saray intiriqalarından ibarət hadisələr təşkil edir. sənətşünaslıq doktoru Cəfər Cəfərov da əsərə məhz bu baxımdan yanaşdığı üçündür ki, onun fikirləri ilə qətiyyənlə razılaşa bilmirik: «Gah Turanda, gah İranda baş verən hadisələri göstərməkdə məqsəd tarixin müəyyən mənzərəsini yaratmaqdan daha çox, Səyavuşun taleyini izləmək, böyük bir istedadın və ağılın faciəsini verməkdir. Bu mənada «Səyavuş» əsəri bizcə, əslində xalq dramı deyil, bir növ monodramdır, yəni bir şəxsin taleyini təsvir edən əsərdir» (C.Cəfərov. Əsərləri, I cild, Azərənəşr, 1968, səh.252-253).

Biz bu fikirlə birincisi ona görə razılaşa bilmirik ki, «Səyavuş» sırf romanitk faciədir, özü də tək bir nəfərin deyil, geniş kütlələrin faciəsidir. Digər

tərəfdən, Cavid kimi bütün yaradıcılığı boyu bşəri ideyalarla yaşamış bir snətkarı bu tarixi mövzunu qələmə alarkən yalnız bir qəhrəmanın taleyi düşündürə bilməzdi. «Səyavuş» faciəsini yazarkən dramaturq öz yüksək amalına sadıq qalmış, əsərin ideya istiqamətini şahların, xaqanların yoxsul kütlələr üzərindəki amansız, zülmünü, əzilənlərin xaqanlara qarşı ucalan etiraz səsini, ictimai azadlıq mübarizəsini açıbgöstərməyə yönəltdir. Cəfər əfərovdan fərqli olaraq M.C.Cəfərov «Səyavuş»un ideya xəttini düzgün aydınlaşdırır: «Feodal dünyası «Səyavuş» müəllifinin nəzərində ağalar vəə kölələr dünyası idi. Bütün bunlar isə öz növbəsində Cavidin tarixə olan yeni baxışını əks elətdirirdi» (M.C.Cəfərov. Hüseyin Cavid. Azərnəşr, 1960, səh.218).

Faciənin qısa məzmununa nəzər salsaq, bunu aydın görə bilərik: Qanlı saray mühitindən uzaqda, sadə, təmiz qəlbli kəndlilər arasında azad böyüyüb, məşhur sərkərdə Zal oğlu Rüstəmdən təlim-tərbiyə almış təmiz qəlbli gənc, şöhrətli qəhrəman Səyavuş atası Keykavusun təkidilə saraya qayıtmış olur. əməkçi insanlar arasında gördüklərinin tam əksinə olaraq Səyavuş sarayda ona qarşı düzəldilən sui-qəsdlərlə, qanlı cinaytlərlə və güclülərin apardıqları intriqaqlarla qarşılaşır. Səyavuşa qarşı düzəldilmiş bu intiriqaya Keykavusun baş hərəmi, Səyavuşun ögey anası, ehtirası nəinki varlığına, hətta sütunlu saraylara sığışmayan, Suriya kralının qızı Sədabə başçılıq edir. ögey oğluna yaxınlıq etmək istəyən «ehtirasın qara yelkəni» Sədabəni Səyavuş «Sən mənə anamsan» - deyə rədd edir. Bu cavab Sədabəni qəzəbləndirir, onsuz da alovlu olan ehtirasını daha da alovlandırır və qəlbində dərin intiqam hissləri oyadır. Bu hiyləgər qadın çılğın ehtirasları rədd edilib deyə alçaq niyyətlərə əl ataraq Keykavusun yanında Səyavuşu təqsirləndirir. Səyavuş sarayı tərk etməli olur. rüstəm ona Turana, dayısı Əfrasiyabın yanına getməyi məsləhət gördükdə, o: «Saray aləminə mənə yox həvəs, həpsi qanlı məhbəs, parlaq bir qəfəs» deyirsə də, ölümün pəncəsində qurtulmaq məqsədilə Turana gəlir. Burada gənc qəhrəman dayısı qızı Firəngizə aşiq olur və onunla evlənir. Lakin Səyavuş

Turandada saray intriqaaları ilə qarşılaşır. Onu Çin sərhəddinə, baş vermiş kəndli qiyamını yatırmaq üçün gjöndərilər. Səyavuş qiyamçılara divan tutmaq əvəzinə, mahalın azğın valisini həbs etdirir. O, üsyançılara mülayimlik göstərib, onlara silahla deyil, siyasətlə təsir etməyə çalışır:

Xayır, saqın!.. Onu asmış olsalar,
Zəhərlənir leşə qonan qarğalar.
Məncə, layiq ona bir dəmir qəfəs,
İbrət alsın görüb keçdikcə hər kəs.

Səyavuşun sərkərdəlik məharətinə paxıllıq edən və gözəl Firəngizlə evlənib onun sayəsində vəliəhd olmağa çalışan Gərşivəz Səyavuşun bir siyasətini Əfrasiyaba xəyanət kimi qələmə verir. nəticədə Səyavuş xaincəsinə öldürülür.

Faciədəki üsyan səhnələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. bu üsyan səhnələri «Knyaz» əsərindəki üsyan səhnələrindən fərqlənir. «Knyaz»da bir neçə işçi öz haqqını tələb edərsə, «Səyavuş» faciəsində geniş xalq kütlələri - «qanıçən şahlara və xaqanlara ölüm!» şüarı altındabirləşərək azadlıq tələb edirlər. «Knyaz»da:

BİRİNCİ İŞÇİ

Yara, başdan-başa hər yer yaradır,
İştə, bunlar sizi, bunlar yaşadır.
Hərb edib, qarışırsız sizlər için!
Çalaşab-çarpışırsız sizlər için!..

(təkrar gumbultu ilə əlini masaya vuraraq)

Ah, fəqət siz bizi təhqir ediniz! –

- deyirsə, «Səyavuş»da üsyançılar:

Hanı xırsızlar bəyi!
Yetər tüğyan etdiyi.
Nərdə, göstərin onu
Gəlmiş ömrünün sonu – deyir.

Cavidin sevə-sevə qələmə aldığı Altay surəti baş verən bu üsyanlara rəhbərlik edir. yoxsul xalq kütlələri içərisindən çıxmış bu qəhrəmanı dramaturq əsərin ideya-xətti ilə sıx bağlaya bilmişdir. Altayın qurudğan valiyə dediyi:

Yetər, çıldırdınız, «hökumət» deyər,
Evləri yıxdınız «ədalət» deyər.
Məzlumlar qanından badə sondunuz,
Qarğa-quzğun kimi leşə qondunuz.
Qanun deyər doğru yoldan çaydınız.
Xalqın namusunu heçə saydınız.
Aldıqları nəfəs – zəhərli ahlər,
Qidasız cocuqlar ot yeyib yaşar.
Söylər, öyündüyün ədalət bumu?
Hökumət dediyin rəzalət bumu?! –

- kimi sözlər Cavidin despotizmə qarşı sonsuz nifrəti idi. Dramaturqun bu faciəsi tarixi-romantik bir faciə olmaqla yanaşı ideya aydınlığı və məfkurə saflığına görə əvvəlki əsərlərindən («Peyğəmbər», «Topal Teymur») kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərqi böyüklüyü ondadır ki, «Səyavuş»da Cavid tarixi şəxsiyyətləri bilavasitə müasir məsələlər baxışından canlandırmışdır. Məsələn, dramaturqun Firdovsi dastanından fərqli olaraq, əsərə el anası surəti daxil etməsi faciənin ideya xəttini qabarıqlaşdırmışdır. Müəllif insanları bu müdrik el anasının dililə haqqa, ədalətə səsləyir, zalimə və zülmə qarşı amnsız olmağa çağırır. Səyavuş atasının təkidi ilə Zabilistandan saraya gələrkən el anası ona xeyir-dua verir, «zalimlə məzlumu bir tutmamağı, yediyi çörəyi-duzu unutmamağı» tövsiyə edir:

Quzum! Er-gec parlar adın cahanda,
Diz çökərlər sənə qarşı hər yanda.
Zalimlə məzlumu, saqın, bir tutma,
Yediyin ətməyi, duzu unutma!

Hər ölkəyə varsan, bizi anarsın,
Nasırlı əllərə acır, yanarsan.

(dərindən ah çəkərək)

Şən saraylar məğrur etməsin səni,
Düşün daim yoxsulların dərdini.
Uyma evlər yıxan kinli şahlara,
Acı köksləri yaxan ahlara,

(səsini yüksəldərək)

Biz səni bəslədik, çalış, adil ol –
Haydı, yavrum, şanlı yol, uğurlu yol.

Səyavuş bu hikmətamiz nəsihətləri unutmur, əsərin axırına qədər qoynunda boy atdığı köyü qəlbində yaşadır və el anasının qiymətli sözlərinə sadıq qalır.

Cavid, əsərin ikinci pərdəsində saray məmurlarının Bəlx qalasını tikən kəndlilərlə amansız rəftarını təsvir edərkən ikinci məmurun dililə qanunsuz əmrlər verən Keykavusun və onun şəxsində bütün qəddar xaqanların çirkin simasını açıb göstərir:

İKİNCİ MƏMUR

(ixtiyar köylünü vurur)

Haydı, şaşqın ixtiyar,
Tənbəllərə qırmanc var.

İXTİYAR

Vurma, sönmüş qüvvətim,
Yoxdur daha taqətim.

İKİNCİ MƏMUR

Başqa laf istəməm, sus,
Əmr eyləmiş Keykavus:
Bu qələ hər nə olsa
Bitməlidir bir aya.

Bu dialoqdan aydın olur ki, Keykavus kimi qana susamış xaqanlar hakimiyyət, güc, silah, dözülməz cəza tədbirləri vasitəsilə özlərini cəmiyyətin havadarları, haqq-qanun müdafiəçiləri kimi göstərirlər. Hüseyn Cavid hökmdarların özlərindən uydurduqları «qanunların» zülm və fəlakətdən başqa heç bir nəyə qadir olmadığını söyləyirdi. «lənət olsun uymam bu gündən sonra, almasla parlayan qanlı taclara» - deyən Səyavş, Hüseyn Cavidin öz humanizmini, demokratizmini, həqiqətə və azadlığa məhəbbət fəlsəfəsini ifadə edirdi.

Biz dramaturqun «Səyavuş» faciəsindən sonra qələmə aldığı «Xəyyam» pyesindəki (1935) Yusifin Alp Arslana cəsarətlə dediyi sözlərə nəzər saldıqda Cavidin mütərəqqi ideyalarının daha da inkişaf etdiyini, onun inqilabçı surətlərinin ideya-məfkurə və sənətkarlıq cəhətdən bir az da irəli getdiyini görürük. Alp Arslan Şərqin böyük filosof şairi Xəyyamdan nə istədiyini soruşduqda, o, kəndli üsyanının başçısı Yusifin azad edilməsini tələbedir. Yusifi xaqanın hüzuruna gətirirlər. Lakin zülm yuvası saraylara vəz alım şahlara qarşı kin bəsləyən üsyankar ruhlu Yusif təkcə özünün azadlığını düşünmür. Alp Arslanın bu «mərhəmətini» nifrətlə qarşılayan Yusif onun bütün xəyanətlərini üzünə deyir:

Sən işte zəhər kasələrindən səhər

axşam,

Səndun bizə badə.

Evlər təməlindən yıxılıb, qalmadı

bir dam,

Sən etdin iradə.

Var-yox soyulub getdi o bayquş Xülafoyə,

Qoydun bizə minnət.

(acı qəhqəhələrle)

Onlar nə verirlər sənə? Əfyunlu hədiyyə –

Zəm-zəm suyu, cənnət...

Yıprandı xürafat ilə başlarda beyinlər,

Sənsən bunu rəhbər.

Xırsızlara olduq kölə, etməzmi səfalət,

Bitməzmi bu zillət?!

«Xəyyam»da Yusifin Alp Aslana dediyi «sən işlə zəhər kasələrindən səhər-axşam, sondun bizə badə» misraları, «Səyavuş»da Altayın valiyə dediyi «məzlumlar qanından badə sondunuz» misrasının daha təsirli davamı idi desək, yəqin ki, yanılmarıq.

«Səyavuş» müəllifinin üstünlüyü məhz onda idi ki, tarixilik prinsipinə sadıq qalmaq şərtilə, yəni tarixi faktları təhrif etmək şərtilə öz yüksək məqsəd, arzu və istəkləri ilə bizim həməsrimiz ola biləcək qəhrəmanlar yaratmışdı. Cavid «Şahnamə»nin «Səyavuş» dastanından istifadə edərkən onun surətlərinə gözəl xüsusiyyətlər əşiləmiş, tamamilə yeni və orijinal insan xarakterləri yaratmışdı.

Yeri gəlmişkən, sual oluna bilər ki, nə üçün Cavid faciəni qləmə alarkən «Şahnamə»nin başqa dastanlarına deyil, məhz «Səyavuş» dastanına müraciət etmişdir?

Əlbəttə, Cavid öz mütərəqqi ideyalarını, həyata olan yeni baxışlarını daha təsirli vermək üçün məhz bu daha əlverişli və üstün bilmişdir. Tarixə «ağalar və qullar» tarixi kimi nəzər salmaq üçün «Səyavuş» motivləri ona daha böyük imkanlar təmin etmişdi.

Mehdi Hüseyn yazırdı: «...Şərq dahisi Firdovsinin əfsanələrini əksəriyyətlə ayaqlayıb keçən Cavidin, bu yolla hərəkət etməsini ona kimsə qadağan edə bilməz. Əsas məqsəd tarixin səhifələrində qanla yazılmış istismarçıları, qan içənləri, insan qafasından kuzələr yəpdirən insan cəlladlarını ölçü qəbul etməz bir səadətlə dolu olan sinifsiz... cəmiyyətin qəhrəman qurucularına yenidən xatırladaraq onun müasir kapitalist cəmiyyətində kök salmış qalıqlarına ölüm zərbəsi endirməkdirsə, Cavidin «Səyavuş»u özünə

asanlıqla bəraət qazandıra bilər» (M.Hüseyn. Cavid haqqında bir neçə söz. «Səyavuş», Bakı, Azərnəşr, 1934, müqəddimə).

«Səyavuş» faciəsində uzaq tarixi keçmişə dövrün tələbləri səviyyəsindən yanaşan dramaturq şəxsiyyət və xalqlar azadlığı məsələsini işıqlandıрмаğa çalışmışdır. Ümumi-tarixi inkişafda, əxlaq və mənəviyyatda olan fəci ziddiyyətlər üzərində ehtiraslı və narahat düşüncələr, ideya axtarışları Hüseyn Cavidə mütləq belə bir temptikaya gətirib çıxarmalı idi» (Q.Yaşar. «Faciə və qəhrəman». EA nəşriyyatı, 1965, səh.152).

Əsərin janr xüsusiyyətləri, konflikti və bədii obrazlar sistemi

«Maral» (1912), «Şeyx Sənan» (1914), «Uçurum», «Şeyda» (1917), «İblis» (1918), «Afət» (1922), «Səyavuş» (1933) kimi faciələri Cavidə məşhur faciənəvis kimi şöhrətləndirmişdir. Əgər dramaturqun «maral» faciəsi məişət səhnələrini, «Şeyda» yoxsul mürəttiblərin mətbəə sahibkarlarına qarşı mübarizəsini, «İblis» imperialist müharibəsinin törətdiyi fəlakətləri, «Şeyx Sənan» dini təəssübkeşliyi göstərirdisə, «Səyavuş» faciəsi əzidən xalq kütlələrinin şahlara və xaqanlara qarşı mübarizəsini əks etdirirdi.

«Səyavuş» janr etibarilə romantik faciədir. Gərgin dramatik vəziyyətlər, möhtəşəm ehtiraslar faciəsidir. Dramatik hərəkət və inkişaf şimşək sürətilə artır, hərəsi maraqlı bədii bir kəşf olan döyüş, ziyafət, üsyan, zəhmət, əmək və şəriət səhnələri bir-birilə sürətlə əvəz olunur» (Q.Yaşar. «Faciə və qəhrəman». EA nəşriyyatı, 1965, səh.150).

«Səyavuş» eyni zamanda müsbət qəhrəmanlı bir faciədir. Doğrudur, faciənin qəhrəmanı həyatı dəyişməkdən acizdir, lakin bu amal yolunda çarpışmaq iqtidardan da məhrum deyildir. Səyavuşun Zabilistandan saraya gəlməsi, sarayda dözülməz rəzalətlərlə qarşılaşması, atası Keykavusun qəzəbinə düşər olmamaq və analığı Südabənin onunçün qurduğu ipək tordən qurtulmaq

məqsədilə Rüstəmin nəsihətini qəbul edərək Turan sarayına, dayısı Əfrasiyaba pənah gətirməsi, burada yenidən saray fitnə-fəsadları ilə qarşılaşması, Firəngizlə evləndikdən sonra Çin sərhəddində baş verən üsyanları yatırmaq üçün göndərilməsi, üsyan bayrağı qaldıran yoxsul kəndlilərə bəslədiyi rəğbət nəticəsində qısqanclıq oduna yanan Gərşivəz tərəfindən xaincəsinə öldürülməsi əsərdəki gərgin, dramatik vəziyyətlərin əsasını təşkil edir. professor Mehdi Məmmədov yazır: «Faciə janrlı pyeslər böyük izzət, müsibət, fəlakət, böyük insanların həlakı ilə əlaqədar hadisələrdən yaransa da, bizdə canyanğısı və kədər oyatsa da, nəticə etibarilə hökmən bizi həyata və mübarizəyə səsləyir. Haqqı, ədaləti, gözəlliyi yaratmağa çağırır» (M.Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. «Azərbaycan», 1968, səh.290). Biz bütün bu gözəl keyfiyyətləri «Səyavuş» faciəsində də görə bilərik.

«Səyavuş» həyatın, dövrün faciəsi, cəmiyyətin və xalqın müsibətini göstərən faciədir. Əsərdə təsvir edilmiş iki sinfin arasındakı, birincilər: keykavuslar, əfrasiyablar, gərşivəzlər, valilər olmaqla istismarçı sinfin, ikincilər: Səyavuş, Rüstəm, Altay, Piran, Yalçın olmaqla xalq kütlələrini təmsil edən əməkçi sinfin arasında gedən mübarizə əsərin konfliktini təşkil edir. «Səyavuş» romantik faciə olsa da onun mayasında real mübarizə ideyası gizlənmişdir. Rüstəmlə Keykavus, Altay, Səyavuş və Yalçınla Vali arasındakı dialoqlar, eləcə də üsyançı kəndlilərin despot hökmdarlara qarşı etirazı əsərin konfliktini daha da canlandırır və reallaşdırır. Dramaturq əsərin ilk pərdəsində Səyavuşu kənd mühitində, sadə insanlar arasında təsvir etməklə, onu şah nəslindən olmasına baxmayaraq, xalqa yaxınlaşdırır, xalqın həqiqi oğlu və müdafiəçisi kimi təqdim edir. atası Keykavusun təkidilə İran sarayına gəldiyi səhnədən tutmuş, ta əsərin sonuna qədər biz müəllifin öz qəhrəmanının arxasında gizlənərək əməkçi xalqa sonsuz məhəbbət bəslədiyinin və almasla parlayan qanlı taclara lənət oxuduğunun şahidji oluruq:

Kimə inanmalı!? İştə hər diyar,

Mana qarşı kin və inqıqam duyar.
İran xəyanət və hiylə ocağı.
Turan iftira və dəhşət qucağı!..
Çinə getsəm, onlar daha amansız!
Lənət olsun, uymam bu gündən sonra
Almasla parlayan qanlı taclara!

Professor Əli Sultanlı yazır: «Əgər dramaturq ictimai inkişafa uyğun olan real həyat səhnələrində inandırıcı, gərgin konfliktlər yarada bilirsə, öz yaradıcılıq işinin mühüm bir hissəsini yerinə yetirmiş olur. çünki müəllifin uzun bir müddət müşahidə altına aldığı real xarakterlər onun kəşf etdiyi gərgin konflikt ətrafında daha da canlanacaq, büllurlaşacaqdır» (Ə.Sultanlı. Məqalələr. Azərənşr, 1971, səh.24).

Məhz Hüseyn Cavid də bu faciəsində təcrübəli bir dramaturq kimi feodal cəmiyyətinin sinfi ziddiyətlərini bədii cəhətdən məharətlə ümumiləşdirərək, gərgin dramatik konflikt yaratmışdır. Feodal quruluşuna, hakim feodal həyat və əxlaq tərzinə qarşı xalqın mənəviyyəti, zəhmətkeşlərin, sadə əmək adamlarının ictimai əxlaqını təmsil edənlərin üsyanı və mübarizəsi «Səyavuş» faciəsinin əsas ideya konfliktini təşkil edir. Mütləqiyyətin ifşasına həsr etdiyi bu əsərində Cavid daha parlaq obrazlar silsiləsi yaratmışdır. Pyesdə köməkçi surətlər kimi verilmiş 1-ci və 2-ci Məmur, Gəlin, 1-ci və 2-ci Cariyyə, 1-ci və 2-ci Bəna, Pişxidmət və sairədən tutmuş Səyavuşadək olan obrazlar sistemi Cavid qələminin qüdrətini nümayiş etdirir. Əsərdə Səyavuş, Rüstəm, Altay, Südəbə, Keykavus, Əfrasiyab kimi əsas surətlər ayrı-ayrı ictimai təbəqələr arasındakı mübarizəni, bu təbəqələrin ifadə etdiyi ictimai və əxlaqi həqiqətləri böyük bədii ümumiləşdirmə gücü ilə əks etdirirlər. 1-ci və 2-ci cariyyələr çirkin saray ehtiraslarını, 1-ci və 2-ci Bəna əzilən xalqın taleyini, Gəlin xalqın tapdanan namusunu, başda Vali olmaqla Müşavir, 1-ci və 2-ci Məmur surətləri isə hakim siniflərin amansızlığını

daha çılpaq və kəskin şəkildə göstərməyə kömək edir. Vali və Gəlin arasındakı dialoq xalqın namusuna təcavüz edən hakim siniflərin iç üzünü açıb ifşa edir:

VALİ

(ona yaxınlaşır)

Nədir gözlərində bu hiddət, bu kin?
Düşün, təslim olmadıqca san mana,
Həsrət qalacaqdır nişanlın sana.

GƏLİN

Mənim duvağımı sən deyil, ancaq
Yalçın almalıdır.

VALİ

(qolundan tutar)

Yaxın gəl!

GƏLİN

(geri çəkilir, nifrətlə)

Burax!

MÜŞAVİR

Yavrum, hər gəlin ki, yeni köçərsə,
Bakiri nəsib olur ancaq rəisə.
Şərəfdir bu sana düşünsən bir az,
Valinin diləyi heçə sayılmaz.

VALİ

Bu bir qanun! Hər kim boyun qaçıpsa,
Eli, əqrabası batar həp yasa.
Qatlandım nazına bütün bir gecə,
Qırma məni, yaman olur nəticə.

Əsərdəki qadın surətləri də nəzər-diqqəti cəlb edir. Başqa əsərlərində olduğu kimi, biz Cavidin «Səyavuş» faciəsində də müxtəlif xarakterli qadın

qadın qəhrəmanları ilə rastlaşırıq: Çılğın ehtirasına cavab ala bilmədiyi üçün məkrə və hiyləyə uymuş, bəlalar və fitnələr törətməkdən zövq alan Sədabə və rübabə ilə; əsl qadın gözəlliklərini, saf mənəviyyatı, geniş qəlbi ilə fərqlənən El anası, Firəngiz, Dürdanə, Gəlin, 1-ci və 2-ci Cariyyə surətləri ilə. Cavidin bu əsərdə yaratdığı parlaq və canlı insan xarakterləri dramaturqun böyük yaradıcılıq kəşfi kimi qiymətli və diqqətəlayiqdir.

Faciənin baş qəhrəmanı Səyavuşdur. Hələ körpə ikən anasının itirən, kənddə, sadə adamlar arasında böyüyən Səyavuş şah nəslindən olmasına baxmayaraq xalqa mənən bağlı, təmiz ürəkli bir cəngavərdir. Bu obrazı dramaturq elin dərdinə şərik, saraylara qarşı etiraz səsini ucaldan demokratik əhval-ruhiyyəli bir qəhrəman kimi yaratmışdır. «Səyavuş atası Keykavusun əmrilə saraya çağrılır. Ürəkdən bağlı olduğu kənddən ayrılmaq onun üçün çətin olsa da, şah əmrini yerinə yetirməyə məcbur olur (Firdovsidə isə Səyavuş öz arzusu ilə saraya, atasının yanına gəlməyə can atır). Yola çıxarkən səmimi çöhrəli, ağsaçlı bir qadın, bir el anası Səyavuşun alnından öpüb ona xeyir-dua verir. bu el anasının xeyir-duası bizə böyük Nizaminin əsərlərində şahlara öyüd-nəsihət verən dünya görmüş, ağsaçlı qadınların arzularını xatırladır (bu ana surəti Firdovsidə yoxdur)» (M.Cəfər. Hüseyn Cavid. Azərənəşr, 1960, səh.213). Ağbirçək el anasını üzünü Səyavuşa tutub «Biz səni bəslədik çalış adil ol!» - deyir, gənc qəhrəmana «şanlı yol, uğurlu yol» diləyir. Səyavuşda saraylara qarşı olmayan həvəs, bu vəhşilər yuvasına ayaq basdıqdan sonra nifrətə çevrilir. Bir tərəfdən çılğın ehtirasları cavabsız qalan Sədabənin ona böhtan yaxması, digər tərəfdən, günahsız qan tökmək əleyhinə olduğu üçün atası Keykavusun qəzəbinə düşər olması gənc qəhrəmanın iztirablarını daha da artırır. Bu daxili iztirablar artdıqca onu mübarizəyə daha çox sövq edir. Səyavuş ona qarşı çıxanlara müqavimət göstərir. Lakin bununla belə onun bacarığı arzularına nisbətən məhduddur. Səyavuş qəlbində yoxsul kütlələrə qarşı məhəbbət, xaqanlara və şahlara nifrət hissi yaşadırsa da qarşısına qoyduğu nəhəng ictimai məqsədi –

gərdişi-dövrünü məcrasına salmağı bacara bilmir, nəticədə ətrafını sarmış rəzalət və zülm aləminin nümayəndələri tərəfindən öldürülür. Filologiya elmləri doktoru Məsud Əlioğlu haqlı olaraq Səyavuşun təbiətinə və xarakterinə məxsus üç xüsusiyyəti qeyd edir:

«A – Uşaqlığını və gəncliyinin ilk çağlarını kənddə keçirən, təbiətin azad qoynunda böyüyən, sıldırımlıdağlardan vüqarı, sadə insanlardan müdrikliyi öyrənən igid, dəliqanlı Səyavuş. Xalqdan və yoxsul insanlardan aldığı tərbiyəni bu gənc əsərin başlanğıcında, eləcə də sonrakı pərdələrdə nümayiş etdirir.

B – Səyavuş eyni zamanda şahlıq sülaləsinə mənsub əsilzadədir. Doğrudur, o, sarayda böyüməmişdir, zadəgan cəmiyyətin və «ali təbəqənin» davranış qaydalarından, saraylarda hökm sürən münasibət və ədalətdən xəbərsizdir, lakin onun varlığında cüzi də olsa, əsilzadəlik əhval-ruhiyyəsi özünü göstərir. O, müəyyən məsələdə atası Keykavusla və dayısı Əfrasiyabla birləşir, sazişə gəlir.

C – Səyavuş həm də saray daxilindəki rəzalətləri duyub, dəhşətə gələn, zülm və zorakılığa qarşı qılınc qaldıran, haqqın, ədalətin müdafiəsi yolunda cəsarətli fikir söyləyən bir həqiqət carçısıdır» (M.Əlioğlu. Tənqidçinin düşüncələri. Azərənəşr, 1968, səh.169-159).

Doğrudan da biz əsərin əvvəlindən axırınadək qəhrəmanın xarakterindəki bu üç xüsusiyyəti müşahidə edirik. Uşaqlığını təbiətin füsunkar qoynunda, pak diləkli insanlar arasında keçirən bu gənc qəhrəman Südəbənin «Söylə, maraqlımı saray həyatı?» - sualına:

Maraqlı olsa da, göy xatirəti
Könlümü daima cəzb edib durur.
...Cocuqluqdan bəri alışdım köyə,
Zal oğlu Rüstəmdən aldım tərbiyə.
Dağlarda yaşadım, ceyran ovladım,
Böylə şənliklərə mənəş olmadım.

- deyərək azad kənd həyatını qızıl qəfəsləri andıran möhtəşəm saraylardan üstün tutur. Hələ Zabilistanda ikən məşhur pəhləvan Zal oğlu Rüstəmdən cəngavərlik təlimi almış Səyavuş igid bir dəliqanlı kimi eyni zamanda öz ustanıda qarşı çox mehriban və təvazökardır. Əsərin Zabilistanda təlim meydanını təmsil edən başlanğıc səhnəsində Səyavuşla Rüstəm arasında gedən dialoqa nəzər salaq:

SƏYAVUŞ

Kim gəlırsə, gəlsin, çəkinməm.

RÜSTƏM

Yalınz eşdir ona Zal oğlu Rüstəm.

SƏYAVUŞ

Mən səndən öyrəndim qəhrəmanlığı,

Enilsəm də yoxdur peşimanlığı.

Rüstəm də öz növbəsində yetirməsinə qarşı hörmət və nəzakətlə davranır. O, Səyavuşun bu təvazökarlığını təvazökarlıqla qarşılayır:

Nə sən, nə mən!

Biz ər oğlu ərleriz,

Gücdə, saldıışıda həp bərabəriz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Səyavuş eyni zamanda şah nəslinə mənsub əsilzadədir. Onun varlığında müəyyən şahzadəlik əhval-ruhiyyəsi də vardır. O, sarayda böyüməmişdirsə də, «Dayım gömdürsə də bizi altuna, qoltuğa sığınmaq ağırdır mana» deyirsə də, Turan hökmdarı Əfrasiyab:

Göndərəyim səni Çin hüduduna,

Böyük bir vilayət üsyan içində,

Həp çırpınıb durur al qan içində.

- deyə onu baş verən üsyanları yatırmaq üçün Çin sərhəddinə göndərdikdə dayısının təklifini qəbul edir və «bir ay belə sürməz o qanlı dalğa»- deyə xaqanı üsyanın tez bir zamanda yatırılacağına əmin edir. bundan başqa Səyavuşun

sonrakı pərdədə üsyançı kəndlilər tərəfindən həbs edilmiş azğın Valini Gərşivəzə bağışlaması və Altayın ona:

Səyavuş da şah nəslı,
xaqan nəslı,
Onun hər kəslə var başqa
bir dili.

- deməsi bu gənc qəhrəmanın cüzi də olsa şahzadəliliyini – öz ictimai təbəqəsi, sinfi ilə əlaqə saxlamasını göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı Səyavuş saraydakı rəzalətlərdən dəhşətə gələn, haqqın və ədalətin yolunda hər an canından keçməyə hazır olan bir ədalət carçısıdır. Rüstəmlə düşmən ordularını geri oturtmaq üçün döyüşə getdikdə səyavuş kəndləri çapıb-talayanların xarici düşmənlər deyil, İran ordusunun öz başçılarının olduğunu gördükdə daha da qəzəblənir, saraya qarşı nifrəti artır. «Cavid Səyavuşun saraya qarşı olan narazılığını göydən düşmə bir şey kimi göstərməyib. Səyavuş bir sıra ciddi hadisələrin şahidi olur, bir çox rəzalətləri görür, əməkçilərin bir ovuc azğınlar tərəfindən amansızcasına əzildiyini, istismar edildiyini, aşağılarda hökmranlıq edən məmurların əməkçilərə düşmən olduğunu anlayır» (M.Mehdi. Cavid haqqında bir neçə söz. «Səyavuş», Azərnəşr, 1934, müqəddimə). Səyavuş xalqı soyub talayan əsgər mundirli bu saray quldurlarının xəyanətlərini üzlərinə deyərək, bu qarətçiliyi qıtlıqdan, aclıqdan, tufandan, fırtınadan və hətta ölümdən də dəhşətli sayır:

Ötər keçdiyiniz yerdə bayquşlar,
Qəhrəman cildinə girən sərxoşlar!
Məzlumlara qarşı duyğusuz qalan
Bir insandan daha şərəfli qaplan!..
Biz gəldik ki, çeynənməsin yurdumuz,
Məgərsə çeynəyən eəndi ordumuz.
Qıtlıq, aclıq, tufan, ölüm, fırtına...

Cümləsi bir yana, sizlər bir yana.

Atası Keykavusun əxlaqsızlığı, analığı Südabənin cilovagəlməz qorxunc ehtirasları Səyavuşu dəhşətə gətirir. O, sarayların iç üzünə bələdolduqca anasının sözlərini xatırlayır:

Ah, nə qədər çirkin, vəhşi duyğular...
...Heç yalan deyilmiş anamın sözü,
Başqa imiş sarayların iç üzü.
O da bu çirkəblər içində sönmüş,
Gənc yaşında ömrü sərabə dönmüş.

Səyavuş Firəngizə qarşı olan məhəbbətinə də sadıqdır. O, Turana gəldiyi ilk gün nədimələrlə ahu ovuna çıxmış dayısı qızına vurulur. Firəngiz təqib etdiyi ova atdığı ox ilə özü dəbilmədən Səyavuşu qolundan yaralayır. Bu «ovçu» qız eyni zamanda öz süzgün baxışları ilə dəliqanlı gəncin qəlbini oxlayır. Firəngiz də Səyavuşa vurulur, sevdiyinin Səyavuş olduğunu bildikdə, bu məhəbbət daha da alovlanır. Nədimənin:

Bayğın gözlərində acı bir hal var,
Səyavuşdanmıdır bu izzətlər? –

sualına Firəngiz:

O, bir yıldız kimi axdı könlümə,
Atəşli bir çiçək taxdı könlümə.
Əlimdən aldı səbrimi, uyğumu,
Alov dalğaları sardı ruhumu –

- deyə sevən qəlbini çirpintiləri ilə cavab verir. sarayda Səyavuşla Firəngizin ilk görüş səhnəsi hər iki gəncin bir-birinə qəlbən necə bağlandığını göstərir:

FİRƏNGİZ

Yaran nə haldadır?

SƏYAVUŞ

Həp sağalmış.

FİRƏNGİZ

(qoluna baxar, şübhəli gülümsəyişlə)

Hanı? Ondan bir iz belə qalmamış...

SƏYAVUŞ

Qəlbimdədir izi, görünməz gözə

Sızlar, durur, gəlincə biz üz-üzə.

Hələ ilk əsərlərindən məhəbbət səhnələri yaratmaqda mahir olan Hüseyn Cavid, «Səyavuş» faciəsində də «Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir» prinsipinə sadıq qalmışdır.

Əsərin baş qəhrəmanı Səyavuşun faciəsinə gəlincə, bu faciə daş-qaşla bəzədilmiş taclarda gözü olan bir vəliəhdin faciəsinə deyil, sadə, əməkçi adamların, zülm və əsarətə qarşı qılınc qaldıran mərd və yenilməz igidlərin faciəsi idi. Çünki «Kənddə böyüyən və tərbiyələnen Səyavuş da əslində sarayların oğlu deyil, kəndin və kəndlilərin oğlu idi» (Q.Yaşar. Faciə və qəhrəman. EA nəşriyyatı, 1965, səh.149).

Faciədə bədii cəhətdən ən bitkin və müvəffəqiyətli çıxmış qadın surəti südəbədir. «Cavidin südəbə surəti də Səyavuş dastanındakı südəbədən fərqlənirdi. Firdovsi südəbəni əsasən hiyləgər bir qadın kimi göstərmişdi. Cavid həmin motivi saxlamaqlabərəbər, bu qadının səmimi mənvi iztirablarını da vermişdir. Cavidin Südəbəsi, eyni zamandagüclə saraylara alınan, öz vətənindən, elindən ayrı düşən, həyatında çox haqsızlıq gördüyü üçün sərtləşmiş bədbəxt bir qadın, qəfəsə salınmış bir quşdur» (M.Cəfər. Hüseyn Cavid. Azərənəşr, 1960, səh.213).

Keykavusun baş hərəmi Südəbə Suriya kralının qızıdır. Hələ gənc ikən məhəbbətin acısını-şirini dadmamış hərəmxanalar qoynuna atılan bu gənc qadın ehtiras alovunda qovrulur. Zabilistandan ata sarayına gələn təmiz qəlbli, ağıllı, cəsəətli və igid Səyavuşa bir könüldən min könlə aşıq olan Südəbə

ondan çılğın ehtirasına cavab umur. Səyavuşa ögey də olsa, hər halda ana sayılan Südabə çəkinmədən öz eşqini açıb ona söyləyir:

Bir yaşdayız insaf edib baxsana,
Ana deyil, yalnız vurğunam sana.

(birdən-birə sarılır)

Lakin çılğıncasına sevən Südabənin bu yersiz məhəbbətini Səyavuş «Anam ölmüşsə də, bu gün sən mana ikinci annəsin» - deyər rədd edir. eşqi rədd edilən Südabənin odlu ehtirasları daha da alovlanır.

SÜDABƏ

(diz çökərək)

Bir busə ver mana.

SƏYAVUŞ

(qolundan tutub qaldırır)

Yetər bu zillət!

SÜDABƏ

Sənin, həp varlığım sənin...

SƏYAVUŞ

Rəzalət!

SÜDABƏ

Gözəlliyə qarşı kordur gözlərin!

Bax, eyi bax...

(sinəsini açar)

SƏYAVUŞ

Əvət, gözəl hər yerin,

Lakin, əfsus, mənim gözümdə çirkin!..

SÜDABƏ

Təhqir etsən belə buraxmam səni.

(sarılır)

SƏYAVUŞ

Çəkil ehtirasın qara yelkəni!
Sən nəsin! Bir heç, bir şərəf xırsızı,
Vəhşi Suriyyənin uğursuz qızı!

Bütün bu yalvarışlara baxmayaraq, Səyavuşu yola gətirə bilməyən «ehtirasın bu qara yelkəni»nin qəlbində gənc qəhrəmana qarşı nifrət və amansız intiqam hissi baş qaldırır. Südabə əri Keykavusa onun oğlu tərəfindən təhqir edildiyini söyləyir:

Babam nerdə? – deyə gəlibsöz atdı,
Mana xəyanət əlini uzatdı.
Bax, iştə köynəyim!..

Şübhəli olan bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün Keykavusun əmrilə atəş qalanır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu səhnə əsərdə ən qüvvətli səhnələrdən biri olmaqla eşqi «topuğuna vurmuş» Südabənin ehtiraslarını daha qabarıq göstərmək üçün çox səciyyəvidir. Keykavus atəşə birinci girməyi Südabəyə əmr etdikdə o, dəhşətli tonqal alovlarını alovlu qəhqəhələrlə qarşılayır:

Bu xoşdur manna,
Könlümlə yangın var,başda fırtına.
Təsir edərmi heç atəş atəşə?
Vuruldu yanaraq mən Səyavuşə – deyir.

Südabə Səyavuşun mərdliyini, yenilməzliyini görüb, ona qarşı olan məhəbbətini Keykavusdan belə çəkinmədən qəhrəmana xatırladır, onun bir busəsini Kəyan tacından üstün tutur. Qan tökmək əleyhinə olan Səyavuşun mərhəməti nəticəsində Keykavus Südabə üçün çıxardığı ölüm hökmünü dəyişir.

İkinci pərdədən sonra Südabə səhnədə görünməsə də onun gənc qəhrəmana qarşı hazırladığı süi-qəsdlər tamaşaçıların diqqət mərkəzindədir. Əsərin sonrakı pərdələrində «həyət nəşəsilə çağlayan günahsız bir qəlbi Südabə mərhəmətsizcəsinə və heç bir əzab çəkmədən zəhərləyir; ən müqəddəs inamları –

şübhəyə, ən pak niyətləri – iftiraya və ən şirin arzuları – sönük bir həvəyə döndərir» (M.Əlioğlu. Tənqidçinin düşüncələri. Azərnəşr, 1968, səh.172-173).

Südabə ehtiraslı bir qadın olmaqla bərabər, həm də qırılmaz iradəyə malikdir. Onun qanlı-qadalı ehtirasını qırılmaz bir iradə tamamlayır. Südabə gənc qəhrəmanı məhv etmək üçün bir vasitə qalmır ki, ona əl atmamış olsun: Keykavusun adından Səyavuşa saxta məktubdüzəldərək onu Rübabə vasitəsilə Turana göndərir, Çin elçisinə və Dürdanəyə Səyavuşu zəhərləyib, öldürmək əmrini verir. bir sözlə, bu «ipəkli ilan» özü İranda oturub Turanda Səyavuşun taleyilə oynayır:

...Səyavuşun o dik, o məğrur başı
Əyilməz olursa sevgimə qarşı,
Onu al qanlarda görmək istərim,
Saçlarından çələng hörmək istərəm –

deyən Südabə «alovlu ehtirasdan, cinayətkar, öz qərarından kor-kar bir iradədən toxunmuşdur» (M.Məmmədov. Teatrlar, aktyorlar, tamaşalar. Azərnəşr, 1966, səh.170).

Çin elçisi Südabənin əmrini – Səyavuşu öldürmək əmrini həyata keçirmək istədiyi son anda buna dözə bilməyən təmiz qəlbli Dürdanə ona mane olur. Səyavuş bu xəyanət səhnəsinin şahidi olduqda dəhşətə gəlir, bütün kinlər, fitnələr, bütün ehtiraslar onun gözündə Kəbəyə çevrilib bir afət doğur, - qəddar bir afət:

Nə dəhşət?! Əgər
Cahandakı bütün kinlər, fitnələr,
Bütün ehtiraslar olsa həp kəbə,
Bir afət doğardı, o da – Südabə!

Südabə «Səyavuş»a qədər bir sıra dolğun qadın surətləri yaratmış Cavidin yeni və böyük müvəffəqiyyəti idi.

İrənin əfsənəvi pəhləvanlarından biri, Sam nəslindən olan Rüstəm Firdovsinin «Şahnamə» epopeyasındakı bir çox dastanlarda iştirak edir. Hüseyn Cavid dəözünün «Səyavuş» faciəsində Rüstəm surətinə geniş yer vermişdir. Dramaturq bu obrazı qələmə alarkən ona yeni xüsusiyyətlər əşiləmiş, Səyavuşun məsləkdaşı, vətəninə və xalqını qəlbən sevən bir qəhrəman kimi yaratmışdır. Rüstəm də dostu və məsləkdaşı Səyavuş kimi şəhvət qoxuyan fitnə-fəsadlar yuvası saraylara nifrət edir. lakin o, bir xalq qəhrəmanını kimi vətəni müdafiə etməyə, onun yolunda canından keçməyə həmişə hazırdır. Elə bu məqsədlə də Rüstəm atası tərəfindən çağrılan Səyavuşla birgə Keykavus sarayına gəlir. Çox keçmir ki, Türk ordularının sərhəddi keçməsi xəbərini İran hökmdarına çatdırırlar. Düşmənləri vətən hüdudlarından geri oturtmaq məqsədilə sərhədə gələn Rüstəm kəndliləri talayanların xarici düşmənlər deyil, daxili düşmənlər – yerli saray məmurları olduğunu gördükdə bərk qəzəblənir:

Ar olsun sizlərə, ar olsun, əvət!
Əsla ummadığım alçaq xəyanət.
Sizdən uğurludur taun-qasırğa,
Xayır yol verilməz bu azğınlığa.

Səyavuş kimi nahaq qan tökülməsi əleyhinə olan Rüstəm, Əfrasiyabın vəziri Piranla sülh bağlayıb geri qa yıdır. Lakin Rüstəmin gətirdiyi bu xeyirxah xəbər İran hökmdarını hirsələndirir, Keykavus igid Rüstəmi qorxaq, xain adlandırır:

İştə hər ikiniz qorxaq və miskin!
Səyavuş da xain, Rüstəm də xain!..

Ömründə xəyanət nədir bilməyən sadə qəlbli insan, saysız-hesabsız döyüşlərdən həmişə zəfərlə qayıtmış igid pəhləvan Rüstəm İran şahının bu kirli böhtanlarına qarşı öz qəzəb səsini ucaldaraq «Həddin bil, nə sandın məni? Saqın güvənmə çox taxtə-tacına» deyir. Keykavusun namərdliyinə və saray çirkinliklərinə artıq davam gətirə bilməyən Rüstəm:

Artıq mənə oldu əyan,
Cənnət imiş Zabilstan.
Dönməliyim əski yurda,
Namus, şərəf həpsi orda!..
...Gəl gedəlim, nifrət olsun
Bu yaldazla vəhşətlərə!
Artıq yetər, lənət olsun
Ölüm qoxan şəhvətlərə!

– deyərək xəyanətdən uzaq olan sadə insanların yanına qayıdır. Dramaturqun müsbət qəhrəman kimi yaratdığı Rüstəm surəti öz xeyirxahlığı, mübarizliyi, fikirlərinin kəskinliyi və əzəmətli xarakteri ilə Firdovsi dastanlarındakı Rüstəmdən qat-qat fərqlənir.

Faciədə Keykavus, Əfrasiyab, Gərşivəz kimi mənfi planda işlənmiş, bədii cəhətdən tam kamil olan obrazlar da vardır. Bu mənfi surətlər içərisində Keykavus, öz xarakterinin mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. o, ədalətsiz olmaqla bərabər, düşüncəsiz, özünün və eləcə də ölkənin xeyir-şərini ayırd etməyən, tədbirsiz, qədir bilməyən, yaxşılığı qiymətləndirməyən tipik bir şah surətidir. O, türk ordularının sərhəddi keçdiyini eşitdikdə:

İranda Rüstəm kimi
Pəhləvanlar dururkən,
Nə cürətdir bilməm ki,
Oh, bu azgınlıq nədən?!

deyə Rüstəmə arxalanırsa, Səyavuşa vurulduğunu Sədabənin öz dilindən eşitdikdə:

Səyavuş! Qalmadı bir şübhəm sana,
Vuruldum səndəki parlaq fidana.
Bir ləkə var, bəlkə, suda, günəşdə,
İncə bir iz belə yox Səyavuşda.

deyə oğlunun parlaq vicdanına qibtə edirsə, Piranla sülh bağladıklarına görə hər iki qəhrəmanı xain adlandırır. Bundan əlavə, xarici düşmənlərdən xalqı deyil, öz taxtı-tacını qurtarmağa çalışan Keykavus Rüstəmin kəndliləri «köylər dağılsa da ağrıtmaz məni, ancaq Əfrasiyab bilsin həddini» deyir.

Keykavus eyni zamanda azğın şəhvətə tutulmuş bir hökmdardır. Onun bu xasiyyəti əsərdə 1-ci və 2-ci Cariyyənin vasitəsilə çox gözəl işıqlandırılmışdır. Qarşısında diz çökərək «qüsura baxma» deyə yalvaran Cariyyənin hıçqırıqlarına əhəmiyyət verməyən Keykavus onu zorla qolları arasına alaraq otağına doğru sürükləyir:

Könül həp zövq alır tazə qönçədən.
Unutma ki, hər gün bir nazlı sona,
Yavru bir göyərçin qismətdir mana.

Bir gün əvvəl günahsız yavru kimi bu əxlaqsız şahın toruna düşər olmuş 1-ci cariyyə «göylərəmi uçdu haqq və ədalət» - deyə fəryad qopardıqda Pişxidmət qəhqəhələrlə ona cavab verir:

Haqq və ədalətmi... O bir quş olsa,
Şahın sarayında yapmaz yuva.

Cavidin bu misraları saray rəzalətlərini çox aydın əks etdirir.

Əfrasiyab əsərdə despot bir hökmdar surəti kimi yaradılmışdır. Əməkçi xalqa barmaqarası baxan, «yoxsullar qanından badə sonduran» Əfrasiyab cəlladlıqla Keykavusdan heç də geridə qalmır. Hələ dahi Nizami XII əsrdə yazırdı:

Bilirsən, şahmatın iki şahı var,
Hər qəlbə yeni qəm gətirər onlar.

Dəhşətli müharibələrdən yaxasını kənara çəkib, saraylarda eyş-işrətlə xumarlanan hər iki xaqan (Keykavus, Əfrasiyab – V.Ə., Ə.N.) çanağın xalqın başında çatlayacağını əsla saya salmır. İran sarayındakı zülmə və rəzalətlərə dözməyərək Turana pənah gətirən qəhrəman Səyavuşu Əfrasiyab hörmətlə

qarşılayır. Xaqan bacısı oğlunun Firəngizlə izdivacına qəlbən şad olur. Çin və Türk məzlumlarının birləşərək məmurlara qarşı üsyan qaldırdığını eşitdikdə bərk qəzəblənir, Səyavuşu qızışmaqda olan bu alovu söndürmək üçün Çin sərhəddinə göndərir. Lakin Səyavuş içərisində yetişib, boya-başa çatdığı insanlara əl qaldıra bilmir, dayısının göstərişlərinin əksinə olaraq xalqın namusunu heçə sayan, kəndliləri çapıb-talayan Valiyə göz dağı çəkdirir. Bir vasitə ilə Səyavuşu aradan götürməyə çalışan Gərşivəz gənc qəhrəmanın bu xeyirxahlığını Türk xaqanına xəyanət kimi qələmə verir. üstəlik Südəbənin Keykavusun adından düzəltdiyi saxta məktubu Əfrasiyaba verərək onu daha da sarsıdır:

Çəlik qollu Səyavuş!
Sən bir yandan hücum et,
...Hər tədarük görülmüş.
Tus ilə Zal oğlu da
Saldıracaq İrandan.
Çin xalqını bir yandan
Alt-üst edin Turanı
Orduları əzilsin,
Əfrasiyab hüzura
Qolları bağlı gəlsin.

Bu quduz xaqan, qızı Firəngizin «Lütf edin, acıyın, o, xain deyil», «Səyavuşun «İştə mənim üçün ölüm fitvası» deməsinə məhəl qoymayaraq, «Yetər pək şımırıldı, həm susdurun» - deyə öz bacısı oğlunun ölümünə fərman verir. Keykavus və Əfrasiyab öz xarakterlərindəki fərdi xüsusiyyətlərinə görə nə qədər fərqlənsələr də, bir despot kimi bir-birinin eynidir. Səyavuşun ölərkən dediyi «Keykavus bir cəllad, sən də bir cəllad» sözləri hər iki hökmdarın amansızlıqla oxşarlığını təsdiq edir.

Səyavuş, Rüstəm kimi qəhrəmanlarla yanaşı, xalqın həqiqi oğlu, üsyan başçısı Altay surəti də faciədə dramaturq tərəfindən məharətlə işlənmişdir. Altay

müxtəlif xalqların – çinlilərin, türklərin, farsların xaqanlar əleyhinə qaldırdığı kəndli qiyamlarına rəhbərlik edir. Dramaturq Altayın üsyan qaldırmış yoxsul kütlələrlə rəğbətini obrazın öz dililə çox gözəl mənalandırmışdır:

Zülmətləri yaran bir şimşəyim mən,
Doğdum məzlumların diləklərindən.

Xalqa qan udduran saray məmurlarının özbaşınalığına dözməyən kəndlilər Altayın rəhbərliyi ilə bir bayraq altındacəm olaraq:

Lənət bu varlığa, yetər, usandıq,
Kəndi yaxdığımız atəşdə yandıq.

- deyə öz hüquqlarını tələb edirdilər:

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!
Hüriyyət uğrunda pək cəsur olun!
Səadət pərisi gülməz qullara,
Munis olur, ancaq dəmir qollara.

- deyə kəndlilərin gözlərini açan Altay, onları mübarizəyə ruhlandırır, zalımlara qarşı amansız olmağa çağırır. Kəndlilər öz xilaskarlarının göstərdiyi yolla gedərək onu alqışlayırlar:

Altay! Sən bu yurda yeni can verdin,
Zülmün qaba heykəlini devirdin.

Altay üsyankar ruhlu bir obraz olmaqla Cavidin əvvəlki qəhrəmanlarından – Şeydadan («Şeyda»), Antondan («Knyaz») irəli getmiş olsa da, bir inqilabçı surəti kimi tam və yetkin deyildir. Valinin həbs edilməsi ilə zülmə, haqsızlığa son qoyulduğunu zənn edən Altay:

Şu qayğısız ovalara, dağlara
Xəyanət ubramaz bu gündən sonra.
Susdu hər bucağa qonan bayquşlar,
Bir də çeynəməz buy urdu sərxoşlar.

- deyir və dərk edəbilmir ki, hələ vali kimi azğınlar çoxdur, ilanı öldürməklə təhlükədən qurtulmaq olmaz, onun yuvasını dağıtmaq gərəkdir. Xarakterindəki bəzi zəif cəhətlərə baxmayaraq Altay dramaturqun sevə-sevə yaratdığı obrazlardandır. «Mən ayrılmam ədalətdən, qanundan» deyən valiyə dar ağacını göstərərək üsyankar səslə:

İştə ədalətlərin dar ağacları!
Boğazaltdın acları.
Quraqlıq bir yandan, sən də bir yandan,
Xalqa uddurdunuz qan.
Ölkə viran oldu, çıraqlar söndü,
Evlər məzara döndü.
Vergi deyə hər gün bizi soydunuz
Yaman günə qoydunuz.

- deyən üsyan başçısı Altaya qarşı müəllifin rəğbətini M.C.Cəfərov belə xarakterizə edir: «Zahirdə əsərin qəhrəmanı Səyavuş idisə, əslində dramaturqun daha çox rəğbət bəslədiyi üsyançı kəndlilərin başçısı Altay və onu əhatə edən üsyançı kəndlilər idi» (¹ M.C.Cəfərov. Hüseyn Cavid. Azərənşr, 1960, səh.213).

Altay surəti Cavidin müsbət qəhrəmanları içərisində özünə layiqli yerlərdən birini tutur.

Gərgin dramatik konflikt, parlaq obrazlarla zəngin olan «Səyavuş» faciəsində, dil, üslub cəhətdən də bir çox yeniliklər vardır ki, bu haqda gələn fəsildə bəhs ediləcəkdir.

«Səyavuş» faciəsinin dil-üslub xüsusiyyətləri və tamaşa tarixi

XX əsrin ilk illərindən başlayaraq ədəbi dilimiz iki yolla: osmanlı ədəbi dilinin təsiri ilə və türk (azəri) xalq dili hesabına zənginləşmə yolu ilə inkişaf

edirdi. «Sənət sənət üçündür» nəzəriyyəsinin qarçıları bu fikirdə idilər ki, ədəbi dil heç də bir zaman kütləvi ola bilməz. O, savadlılar üçündür. Ədəbi dilimizi süni yolla, əcnəbi dillər hesabına «zənginləşdirməyə» cəhd göstərən bu millət qəhrəmanlarından fərqli olaraq, «Sənət xalq üçündür» nəzəriyyəsini əsas götürən ziyalılarımız ədəbi dilin də xalq dili, geniş kütlənin dili olduğunu sübut edirdilər. Başda böyük demokrat C.Məmmədquluzadə olmaqla bu amal uğrunda mübarizə aparən «Molla Nəsrəddin» jurnalının ədəbi dilimizin xəlqiləşdirilməsi yoldunda böyük xidmətləri olmuşdur. Jurnal bu amal uğrunda mübarizə bayrağını ucada tutarkən, milli mədəniyyətimizin bir sıra böyük ənənələrinə istinad edirdi. Təsadüfi deyildir ki, dramaturgiyamızın banisi, böyük mütəfəkkir-filosof M.F.Axundov da hamı başa düşsün deyə öz məşhur komediyalarını canlı xalq dilində yazmışdır.

«Yazıçının dili», «bədi əsərin dili» dedikdə ilk növbədə bədi söz ustasının mənsub olduğu xalqın dili fikrə gəlir; bu dilin ayrı-ayrı qol və üslublarına məxsus söz və ifadələrdən onun məqsədəuyğun şəkildə istifadə bacarığı təsəvvür olunur, vahid, anlaşıqlı bədi bir abidə yaratmaq məharəti düşünülür; mövzuya, hadisə və əhvalata, zaman və məkana, şəraitə, tipə və tərbiyəsinə, dünyagörüş və əqidəsinə, habelə müəllimin təbliğ etmək istədiyi ideyaya uyğun söz və formaları, ifadə və nitq vahidlərini xalq dilinin zəngin xəzinəsindən seçib-ayırıb ümumiləşdirmək – ümumi anlaşma vasitəsinə çevirə bilmək sənətkarlığı başa düşülür» (M.Cahangirov. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. EA nəşriyyatı, 1962, səh.3).

Ədəbiyyatın başqa növlərinə nisbətən dramaturgiya daha çox konkretlik sevir. Məhz buna görə də səhnə əsərinin dili təbii, rəvan, dinamik olmalıdır. Şübhəsiz, hər bir yazıçının dili onun fərdi bədi üslubu və yaradıcılıq metodu ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Romantik sənətkar öz ideya aləmi və obrazlar sistemi ilə üslub və metodu ilə realist sənətkardan ayrıldığı kimi, rəhbər tutduğu ədəbi-bədi dil normaları və qanunları baxımından da öz spesifik cəhətləri ilə seçilir.

Romantizmin milli problemlərdən daha çox bəşəri problemlərə aludə olması, onun vahid bir Bəşər və İnsan idealları, həmçinin romantik dram və faciə janrının dil və poetik xüsusiyyətləri Cavid şeirinin dilinə qiymət verərkən bir sıra cəhətləri nəzərə almağı da zəruri edir. bədii dildə tipikləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsipinin realist sənətə, yaxud xalis məzhəkəyə, komediya janrına məxsus səviyyəsini biz romantik sənətkardan və faciə əsərindən tələb etsək, bu, hər şeydən əvvəl, metodoloji cəhətdən yanlışlıq demək olardı. Bu təkcə Cavidə yox, həmçinin Bayron, Şekspir, Marlo kimi bir sıra böyük romantiklərin qanadlı, pafoslu dilinə məxsus misilsizpoeziya gözəlliyini başa düşməməyə, haqsız ittiham etməyə də bizə «əsas» verərdi.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində mənzum dram dilinin, «poetik teatrın» yaradıcısı və ilk böyük nümayəndəsi Caviddir. Sonralar Vurğunun romantik və poetik dramaturgiyası da məhz belə zəngin ədəbi ənənə və milli zəmin üzərində yüksəlmişdir. Cavidin mənzum dram ənənəsi bu və ya digər dərəcədə, bir sıra müasir dramaturqlarımız tərəfindən də davam etdirilir.

Dilçi alimlərimizin təsdiq etdiyi kimi, ilk dəfə Füzuli poeziyasında klassik səviyyədə büllurlaşan və normalaşan türk (azəri) ədəbi dilini realist dramaturgiyanın materialında sabitləşdirmək böyük M.F.Axundovun xidmətidirsə, mənzum və romantik dramaturgiya sahəsində bu işi Cavid icra etmişdir. Cavidin dili son dərəcə poetik, obrazlı, fəlsəfi, lakonik, musiqili və rəvandır. Poeziya və musiqi burada təkcə mənada və mətləbdə yox, həm də bu şeirin ritmində və vəznindədir. Cavid dil üzərində zərgər işi görən, fərdi bədii üsluba son dərəcə həssas olan bir dramaturqdur. Xüsusən, «İblis», «Şeyx Sənan», «Xəyyam» monoloqları bizim mənzum dramaturgiyamızda dil kamilliyinin, üslub sənətkarlığının klassik nümunələridir. Bizim ənənəvi şəkildə, Cavid dilinin qüsurları kimi qeyd etdiyimiz cəhətlər şairin bir bədii dil ustası kimi bilavasitə sənətkarlığı ilə bağlı olmaqdan çox, onun nəzəri görüşləri, ideya-siyasi və estetik qənaətləri ilə şüurlu surətdə bağlı olan «qüsurlardır». Xüsusən yaradıcılığının

məfkurəvi-tərəddüd illərində yazdığı pyeslərində Cavidin dili türk (azəri) ədəbi dilinə qətiyyən uyğun olmayan «nerdə», «nasıl», «əvət», «həp», «iştə», «ğoğıyor» və sairə bu kimi o zaman romantik şairlər arasında dəb düşən osmanlı ifadələri ilə dolu idi ki, bu da uzun illər boyu «Füyuzat» jurnalının ardıcıl şəkildə apardığı ədəbi dil siyasətinin təsiri və sənətkarın istanbul təhsili ilə bağlı idi.

Dramaturqun yaradıcılığında dönüş kimi qiymətləndirilən «Səyavuş» faciəsi onun dilini də bu mənada nisbətən sadələşdirmişdi. Əvvəlki əsərlərinə nisbətən Cavidin bu faciəsində dil, üslub cəhətdən bir çox yeniliklər var idi. «Səyavuş» dilinin sadəliyi, təmizliyi və personajların danışq tərzinin müxtəlifliyi etibarilə dramaturqun əvvəlki əsərlərindən daha zəngindir. Əsərə baxarkən biz özümüzü tamamilə başqa bir aləmdə hiss edirik. Əsərdəki monoloqlar konkret, dialoqlar mənalı və məzmunludur. Səyavuşla Südəbə, Rüstəmlə Keykavus, Altayla Vali arasındakı dialoqlar təsirli və mənalıdır. Əsərin dördüncü pərdəsində Altayla Vali arasında verilmiş dialoqa nəzər salaq:

ALTAY

(önünə keçər qızğın)

Yetər çıldırdınız hökumət! – deyə,
Evləri yıxdınız ədalət! – deyə.
Məzlumlar qanından badə sondunuz,
Qarğa-quzğun kimi leşə qondunuz.
Qanun deyə doğruluqdan çaydınız,
Xalqın namusunu heçə saydınız.
Aldıqları nəfəs zəhərli ahlər,
Qidasız cocuqlar ot yeyib yaşar.
Söylə, öyündüyün ədalət bumu?
Hökumət dediyin rəzalət bumu?!

VALİ

Kimsə böylə təhqir etməmiş mən,
Sən nəçisin, kimsin? Aşma həddini!

ALTAY

Zülmətləri yaran bir şimşəyim mən,
Doğdum məzlumların diləklərindən.

VALİ

(qafasını salar, acı gülüşlə)

Bildim ki, Altaysın bəlli şöhrətin,
Şübhəsiz böyükdür gücün, qüdrətin.

(camaatı göstərir)

Əfsus, güvəndiyin bu sərsəmlərin
Cümləsi üsyançı, cümləsi xain.

Əsərdəki bu dramatik səhnə mübarizə, döyüş, təkbətək vuruş səhnəsidir. Hər bir replika, dialoq vasitəsilə icra olunan bu vuruş səhnəsində bir zərbə və ya əks-zərbə kimi səslənir. «Qarğa-quzğun kimi leşə qondunuz», «Xalqın namusunu heç sadınız», «Qidasız cocuqlar ot yeyib yaşar» deyən Altayın replikaları qaniçən xaqanların iç üzünü açıb göstərsə, əməkçi kütlələrə xor baxan hakim sinfin nümaəndəsi Valinin replikaları xalqa qarşı amansızlığı əks elətdirir. «Səyavuş» faciəsində sözlər yerli-yerində işlədilmişdir. Cavid bu əsərində sözləri qənaətlə işlədərək, ritorikadan qaçdığına görədir ki, hər personajın, tipin fikrini və xasiyyətini daha təsirli təsirli yaradabilmişdir. Məsələn, müəllif Keykavus hərəmi Südəbənin alovlanan ehtiraslarını daha qabarıq vermək üçün atəş səhnəsindən istifadə etmiş və obrazın öz dilindən: «Təsir edərmi heç atəş-atəşə, yanaraq vuruldum mən Səyavuşə» ifadəsini işlədərək onun xarakterini aydın göstərməyə nail olmuşdur. Xaqanların kəndlilərə etdiyi zülmü göstərmək üçün verilmiş əmək səhnələri də təsirlidir. İkinci pərdə 1-ci və 2-ci Bənnanın söylədiyi türkü çox təbiidir:

BİRİNCİ BƏNNA

Gəl quzum, tez ol da gəl!
Gözüm qaldı yolda, gəl!
Çamur gətir, daş gətir!
Durma, arkadaş, gətir!

BİRİNCİ BƏNNA

Haydı quzum, kərpic at,
Kərpic gətir, az su qat!
Gecikmə, gəl, durma, gəl,
İşə zərbə vurma, gəl!

və ya: «Qəlbim çırpınıyor dodaqlarımda, gəl öpəyim səni...», «Gözəlliyə qarşı kordur gözlərin, bax, eyi bax...» misraları Sədabənin çılğın ehtiraslarını, «Ölümdən qorxmıyır Keykavus oğlu, xəyanət ləkəsi daha qorxulu!..», «Çəkil, ehtirasın qara yelkəni!», «Ləkəm varsa, təmizlərim qanımla» misraları Səyavuşun təmiz qəlbini, təmizliyini, «Unutma ki, hər gün nazlı bir sona, yavru bir göyərçin qismətdir mana» misraları isə qan qoxuyan azğın saray şəhvətlərini qabarıq əks etdirir.

Cavid demək olar ki, ilk qələm təcrübəsi «Ana» istisna olmaqla, bütün mənzum pyeslərini əruz vəznində yazmışdır. «Səyavuş» faciəsində də əruzun həzəc, rəməl, xəfif, kamil, mütəqarib və s. bəhrələrindən məharətlə istifadə etdiyindəndir ki, dramaturq, yüksək şeiriyyətli bir əsər yarada bilmişdir.

«Səyavuş»u tamaşaya hazırlayan Hidayətzadə əsərə quruluş verməzdən əvvəl tamaşa ilə əlaqədar demək olar ki, böyük tədqiqat işi aparmış, qədim İran və Turanın tarixini, məişətini, folklorunu və s. müfəssəl öyrənmiş, buna əsaslanaraq Cavidin əsər üzərində əlavə iş görməyə razı sala bilmişdir. İkinci qiymətli cəhəti ondan ibarətdir ki, gözəl aktyor olan Hidayətzadə rejissorun başlıca vəzifəsini obrazların mükəmməl işlənməsində, dolğun səhnə xarakterləri yaradılmasında görür və aktyorları bu istiqamətdə axtarırlara sövq edə bilirdi.

Nəhayət Hidayətzadənin bir rejissor kimi üçüncü qiymətli sifəti ondan ibarət idi ki, o, tamaşanı küll halında düşünə bilir, onun təşkilatca möhkəmliyinə çalışırdı. Səliqəli, zinətli, maraqlı, parlaq və temperamentli, atəşli, həqiqi mənada bəzəkli, əlvan tamaşalar yaratmağı sevirdi. Bütün bu keyfiyyətlər «Səyavuş»da öz əksini tapmış və nəticədə çox parlaq və əzəmətli tamaşa yaratmışdı ki, öz janrı və üslubu etibarilə romantik vüsətli xalq-qəhrəmanlıq dramını xatırladır və bu mənada teatrın yaradıcılığında onun gələcək inkişafı üçün səciyyəvi olan bir yol açırdı» (C.Cəfərov. Cavid teatri. Əsərləri I c., Azərnəşr, 1968, səh.251-252).

Əsərdə əsas rolları teatrın görkəmli aktyorları Mərziyə xanım Davudova, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, Sona xanım, Sidqi Ruhulla, Ağasadıq Gəraybəyli, Rza Əfqanlı ifa edirdilər. İstər A.M.Şərifzadə, istərsə də Ü.Rəcəbəzilən kütlələrin müdafiəçisi, təmiz qəlbli, üsyankar ruhlu səyavuşu məharətlə yaratmışlar. Səyavuş A.M.Şərifzadənin ifasındaböyük insan səadəti, işıqlı gələcək yolunda əzmlə mübarizə aparan və bu yolda həlak olan bir qəhrəman idi. Ülvi Rəcəb də dramaturq tərəfindən məharətlə yaradılmış bu obrazın mübarizəsini öz məzmunlu oyununda qabarıq göstərirdi. «Ülvi Rəcəbin Səyavuşu iradəli, romantik bir gənc idi. Saray adamlarının etdikləri ədalətsizlikləri, zülmü görə Səyavuş – Ülvi hiddətlənirdi, onda daxili etiraz hissi baş qaldırırdı. Anılığının onu sevməsi Səyavuş – Ülvi üçün qəribə idi. Hökmdar arvadının – Südəbənin etirafını eşidəndə, Səyavuş diksinir və başını aşağı salıb, onun üzünə baxmamağa çalışır. Bu etiraf ona nə qədər dəhşətli görünür!» (Ə.Əliyeva. «Ülvi Rəcəb». Azərnəşr, 1962, səh.50)

Böyük səhnə ustası Mərziyə xanım Davudova mürəkkəb xarakterli Keykavus hərəminin obrazını öz gözəl oyunu ilə daha da yüksəklərə qaldırmışdır. O, xüsusilə Südəbənin Səyavuşla ilk görüş səhnəsində çox təbii idi.

Professor Mehdi Məmmədov Mərziyə xanımın Südəbə obrazı haqqında yazır: «Mərziyə xanım müəllifin fikrini olduğu kimi qəbul və tətbiq edirdi. O, zahirən son dərəcə gözəl və cazibədar idi. İlk görüşdə, ilk baxışda ona rəğbət

bəsləməmək, valeh olmamaq çətin idi. Tamaşaçı bugözəlin qəlbində müşəül sirr, əlacsız dərd olduğunu duyunca ona acıyırdı da.

Aktrisa hadisədən mahiyyətə, şəkildən mündəricəyə doğru yolu tədriclə keçir, öz obrazını ifşa etməyə tələsmirdi. Yəni əslində, o, belə bir məqsədi heç güdmürdü də. Əksinə, o, Südəbəni müəyyən mənada «doğrultmaq» yolu ilə gedir və beləliklə obrazı sünilikdən, çılpaq tendensiyadan qoruyurdu» (M.Məmmədov. Teatrlar, aktyorlar, tamaşalar. Azərnəşr, 1966, səh.135).

«Səyavuş» faciəsi 1936-cı il aprel ayının 17-nə kimi görünməmiş bir müvəffəqiyyətlə - 100 dəfə göstərilmişdir. Əsərin quruluşçu rejissoru İsmayıl Hidayətzadə yüzüncü tamaşa münasibətilə «Yeni yol» (İ.Hidayətzadə. 100-cü tamaşa. «Kommunist» qəzeti, 17 aprel 1936, № 90 (4710) və «Kommunist» (İ.Hidayətzadə. «Səyavuş»un yüzüncü tamaşası. «Yeni yol» qəzeti, 17 aprel 1936, № 89 (3496) qəzetlərində dərc etdirdiyi məqalələrində «Səyavuş»un belə müvəffəqiyyət qazanmasının əsas səbəblərini izah edərək yazırdı: «Quruluşda ilk təşəbbüs olsa da, istifadə etdiyim İran xalq folklorunun elementləri, quruluşun bədii dəyərinin yüksəldilməsinə və tamaşaçılar arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb olmuşdur» (İ.Hidayətzadə. «Səyavuş»un yüzüncü tamaşası. «Yeni yol» qəzeti, 17 aprel 1936, № 89 (3496).

Tənqidçi roqivskiy «Rasçvet Tyurkskoqo teatra» məqaləsində o zaman teatrın repertuarından uzun müddət düşməyən ən yaxşı əsərlər sırasında «Səyavuş» faciəsinin də adını çəkirdi: «Etapnımı spektaklyami teatra bili: «Nevesta oqnya», «Sevil» - Djabarlı, «Namus» - Şirvanzadə, «Qamlet» - Şekspira, «Çelovek kotoriy smyotsya» - Qyuqo, «Otello» - Şekspira, «Siyavuş» - Djavida» (V.Roqavskiy. Rassvet Tyurkskoqo teatra. «Zarya Vostoka» qəzeti, 7 noyabr 1935, № 259 (3672).

«Səyavuş» ikinci dəfə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının (indiki Milli Dram Teatrı – V.Ə., Ə.N.) səhnəsində 1963-cü ildə, Cavidin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə mərhum rejissor Ələsgər Şərifov

tərəfindən tamaşaya hazırlanmışdır. Həmin ildə mərkəzi mətbuat səhifələrində «Səyavuş»un yeni müvəffəqiyyətli quruluşu haqqında resenziyalar dərc edilmişdir. Filologiya elmləri doktoru M.Əlioğlunun «Səyavuşun faciəsi» (M.Əlioğlu. Səyavuşun faciəsi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 6 aprel 1963, № 14 (1215), xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun «Mənalı və gözəl səhnə sənəti uğrunda» (M.İbrahimov. Mənalı və gözəl səhnə sənəti uğrunda. «Kommunist» qəzeti, 7 aprel 1963, № 66856) məqalələrində teatrın yaradıcı truppasının böyük əməyi qeyd edilir.

M.İbrahimov rejissor Ə.Şərifovun quruluşundakı üstün cəhətləri göstərməklə yanaşı, çatışmayan bəzi cəhətləri də qeyd edirdi: «Tamaşada gözüməzə dəyən qüsurlu cəhətləri də qeyd etmək istərdik. Bizcə, rejissor ədəbi mətnin əsarətindən tamamilə qurtara bilmədiindən, aradığı aktyor oyununda şairənəlik ritorika ilə əvəz olunur. Cavid şeirini təbii danışiq dilinə yaxın səsləndirmək aktyordan xeyli güc və səy tələb edir. Kollektiv buna meyl göstərmişdir, lakin hər zaman nail ola bilməmişdir. Bir də ki, qulağımıza yabançı dəyən, fikrin anlayışını çətinləşdirən arı-ayrı misraları və sözləri rahatca sadələşdirmək olardı» (Mirzə İbrahimov).

«Səyavuş»un yeni quruluşunda əsas rolları Hökumə Qurbanova – Südabə, Ağadadaş Qurbanov – Səyavuş, Ələskər Ələkbərov – Rüstəm, Nəcibə Məlikova – Firəngiz, Fətəh Fətullayev – Altay, Məcid Şamxalov – Piran, Bürcəli Əskərov – Bəhram, Leyla Bədirbəyli – Dürdanə, Eldəniz Zeynalov – Yalçın, Sofya Bəşirzadə – Rübabə ifa edirdilər. Hökumə Qurbanovanın Südabəsinə yüksək qiymət verən Məsud Əlioğlu yazır: «Hökumə Qurbanova duyğuları ağına, ehtirasları fikrinə və istəkləri mühakimələrinə qələbə çalan məkrli afətin surətini bütöün mürəkkəbliyi və incəliyi ilə tamaşaçının nəzərində canlandırma bilir. Südabə fitnə-fəsad təcəssümü, qansız və qəddar bir hərəm, kinli, azgın və çılğın qadın kimi də H.Qurbanovanın ifasında özünün real, dolğun ifadəsini tapmışdır. H.Qurbanova oynadığı bu surətin üzərində hərtərəfli yaradıcılıq işi aparmış, bu surətin psixoloji

xüsusiyyətlərini, xarakterinin bütün incəliklərini dərinlən duymuş və tamaşada xüsusi bir qabarıqlıqla nəzərə çarpan, uzun müddət yaddan çıxmayan, qüvvətli bir surət yaratmışdır».¹

Faciə elə həmin il Milli Teatrımızın mühüm bir qolu sayılan Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının da səhnəsində canlandırıldı. Quruluşun təbii çıxması üçün mərhum xalq artisti, rejissor İbrahim Həmzəyev incə ştrixlərdən və maraqlı səhnə mizanlarından istifadə etmişdi. Baş rollarda xalq artistləri İsa Musayev – Səyavuş, Zəroş Həmzəyeva – Südəbə, Məmməd Quliyev – Rüstəm, İbrahim Bənəniyarlı – Altay və başqaları onlara tapşırılan surətləri məharətlə ifa etmişlər. Teatrın istedadlı kollektivinin ifasında «Səyavuş» Culfa, Ordubad, şərur, Şahbuz rayonlarının zəhmətkeşlərinə də göstərilmişdi.

«Səyavuş» bir qiymətli səhnə əsəri kimi bundan sonra da Azərbaycan teatrlarının repertuarlarını bəzəyəcək və öz müəllifinin şöhrətini daha da artıracaqdır. Cavid ədəbi irsi xalqımız üçün qiymətli və əzizdir. «Şeyx sənən», «İblis», «Azər», «Səyavuş», «Xəyyam» kimi dəyərlı əsərləri hələ sağığında müəllifinə qəlblərdə heykəl ucaltmışdır. Bu isə tək-tək sənətkarlara nəsiə olan xoşbəxtlikdir. Cavid – ədəbi deməkdir! Cavid - ölməz deməkdir! Sənətkarı isə əbədiyyətə onun yaratdığı ölməz əsərlər qovuşdurur:

Səyavuş ürəkli, Rüstəm cüssəli,
Neçəsi qarşında gəlib əydi baş.
Sənəntək neçəsi oldu qüssəli,
Kimi Keykavustək durub qaldı çaş.
Neçə surətin var, neçə sözün var,
Onları saymaqla qurtaran deyil.
Sənət dünyasından getməz izin var.

¹ M.Əlioğlu. Tənqidçinin düşüncələri. Azərənşr, 1968, səh.173.

Ötsə də min fəsil,
Ötsə də min il.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Cavid H. Səyavuş. Bakı, Azərnəşr, 1934.
2. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1958.
3. Cavid H. Pyeslər. Bakı, Azərnəşr, 1963.
4. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, Azərnəşr, 1968.
5. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, Azərnəşr, 1969.
6. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, Azərnəşr, 1971.
7. Cavid H. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, «Yazıçı», 1982.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1965.
9. Azərbaycan sovet yazıçıları. Bakı, Azərnəşr, 1958.
10. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, I c.,
11. Arif M. Seçilmiş əsərləri, I c., Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1967.
12. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1965.
13. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Azərbaycan Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı, Bakı, 1963.
14. Əlioğlu M. Məslək qardaşları. Bakı, Azərnəşr, 1966.
15. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı, Azərnəşr, 1968.
16. Əlioğlu M. Səyavuşun faciəsi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 6 aprel 1963, № 14 (1215).
17. Əliyeva Ə. Ülvi Rəcəb. Bakı, Azərnəşr, 1962.
18. İbrahimov M. Mənalı və gözəl səhnə sənəti uğrunda. «Kommunist» qəzeti, 7 aprel 1963, № 66856.
19. Mehdi H. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, Azərnəşr, 1958.

20. Məmmədov M. Teatrlar, aktyorlar, tamaşalar. Bakı, Azərənşr, 1966.
21. Məmmədov M. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı, Azərənşr, 1968.
22. Nizaminin hikmət və nəsihətləri. Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966.
23. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı, «Yazıçı», 1985.
24. Oruclu H. Ədəbiyyat və zaman. Bakı, Azərənşr, 1971.
25. Roqavskiy V. Rasçvet Tyurkskoqo teatra. «Zarya Vostoka» qəzeti, 7 noyabr 1935, № 259 (3672).
26. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, 1964.
27. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı, Azərənşr, 1971.
28. Xəndan C. Böyük sənətkar. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 26 oktyabr 1957, № 42 (933).
29. Hidayətzadə İ. 100-cü tamaşa. «Kommunist» qəzeti, 17 aprel 1936, № 89 (3496).
30. Cəlil Məmmədquluzadəninnaşçıvanlı müasirləri. Bakı, Azərənşr, 1967.
31. Cəfərov M.C. Hüseyin Cavid. Bakı, Azərənşr, 1960.
32. Cəfərov M.C. Ədəbi düşüncələr. Bakı, Azərənşr, 1958.
33. Cəfərov M.C. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1963.
34. Cəfərov M.C. Azərbaycan dram teatrı. Bakı, Azərənşr, 1959.
35. Cəfərov M.C. Əsərləri. I c., Bakı, Azərənşr, 1968.
36. Cəfərov M.C. Əsərləri. II c., Bakı, Azərənşr, 1968.
37. Cəfərov M.C. Cavid və teatr. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 2 mart 1963, № 9 (1210).
38. Cahangirov. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1962.
39. Mahmudov Ə. Böyük sənətkar. «Şərq qapısı» qəzeti, 5 mart 1963, № 54 (7344).

Öz taleyinin «son zəngi»ni vuracağını duyan şair

Şairlik insanın Tanrı qismətidir, deyənlər səhv etmirlər. Çünki bu Tanrı qisməti yalnız Tanrıya yaxın olan bəndələrə nəsim olur. əgər elə olmasaydı, qələmə alınan şeirlər ürəkdən-ürəyə, könüldən-könülə yol tapmazdı, sevilməzdi, seçilməzdi. Belə olmasaydı, seçilməzliyində sevimliyi, sevimliyində seçimi olan söz aşıqlərimizdən biri şair Adil Əsgər bu qədər şeir həvəskarını öz şeir dünyasının sakini edə bilməzdi. Əsgər belə olmasaydı, Adil Əsgər bu gün ədəbiyyat dünyasında olsa da şeiriyyətimizin əbədiyyət zirvəsində əbədi dayanmazdı, əbədi məşəl kimi yanmazdı...

Şairin poeziyasında şeirin əbədi, əzəli mövzuları – Ana, Vətən başlığı yer tutur. İşğal olunmuş torpaqlarımız Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Şuşa, bir sözlə, Qarabağ dərdi, ağrısı onun qələmində daha təsirli, yangılı səslənir. Şairin «Son zəng» şeirindəki «Son zəngi vurmayın» harayı daha təsirli alınıb. Sanki öz taleyinin «son zəngi»ni vuracağını duyurmuş kimi, həmin zəngi vurmağa qarşı qəlbini fəryadını, ah-naləsini bildirib.

Şairin dili olduqca səlis, rəvan və xalqın ruhuna uyğun bir formadadır. Ədəbi-bədii dil nolarına riayət edən şair həm də şeirlərində dialekt və şivə sözlərindən də istifadə edir. Onun dilinin sintaksisində ləhcədən irəli gələn orta və yaxın yüzilliklərin şeir dilimizə uyğun olan leksik ifadələrdən istifadə olunur. Bəzi şeirlərdə isə şeir sətirinin sonu Nəsimi, Füzuli dilinə uyğun olan feli bağlama ilə tamamlanır. Söz seçimi, sözə tələbkarlıq, sözdən dəyərinə və qədərincə istifadə Adil Əsgər şeirlərini daha yaddaqalan, oxunaqlı edir. A.Əsgərin şeirlərində təbiətin özü bütün əlvanlığı ilə dil açıb danışır:

Sərdərli bulağı, Qozlu dərəsi,
Murğuzlu yaylası, Babıtürbəsi,

İslamın, Mayısın həsrət nəğməsi,
Dönüb qəm seline sinəmə alır.

Ruhən zəngin, mənəviyyatca həmişə yüksək olan şair öz qəlbinin səsini dinləməyi bacarıb.

Qanad məndən, mənzil sizdən,
Uçun, uçun, nəğmələrim!
İlim-ilim itin gözdən,
Uçun, uçun, nəğmələrim!

Qanadlı bir quşa çox bənzəyir insan ömrü. Bəzən elə hey qanad çalır... Bəzənsə həyat öz qəddarlığını, ayrılıq qılıncını çox erkən çapır, ayrılıq hər şeyə son qoyur. Ürək döyünmür, ancaq qəlb çırıntıları olan ürəkdən deyilən şair sözü, şeirlər, nəğmələri o susan ürəyi həmişə dinləndirir. Elə olmasaydı, şair Adil Əsgərin də ilk şeirlər kitabı əbədiyyət dünyasına qovuşduqdan sonra həyata vəsiqə almazdı. Deməli, susan ürəkləri dindirməyi bacaran söz hər şeyə qadirdir. Həmin sözədayaq olanlar isə kitabın təəssübçüsü – mərhum şairin qardaşı Kərim Əsgərov, sponsoru isə mərhumun böyük qardaşının oğlu Əli Əsgərov oldu. Allah ürəyinizcə versin.

Ruhun şad olsun, Adil şgər! Üzünü görmədiyin «Uçun, nəğmələrim» adlı ilk şeirlər kitabın mübarək!

«Vətən dili!» keçmişimiz, bugünümüz

XIX əsrin II yarısında çağdaş şəraitdə önəmli, həyati mahiyyət qazanan xalq, M.F.Axundzadə və H.B.Zərdabi öndə olmaqla yüzilliyin müxtəlif dövrlərində A.Ə.Hüseynzadə, C.Ünsizadə, A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, M.T.Sidqi və başqalarından ibarət müxtəlif

zümrelərdən, təbəqələrdən çıxmış ziyalılar H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev kimi milyonlەر qoşuldu.

Cəmiyyətin islah edilərək yenidən formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədəni atributlar – məktəb, ədəbiyyat, dil, mətbuab, nəşriyyat, əlifba, dərslik, teatr və s. müzakirə olunmağa başladı. Əlli il davam edən müzakirələr çağdaş kapitalizmin inkişafında azəri türklərinin tərəqqi yolları haqqında ideyaları, fikirlərinə aydınlıq gətirdi.

Azərbaycan təhsil tariximizə 1874-cü ildə, Şamaxıda Hacı Səid Ünsizadənin məsləhəti, Seyid Əzim və Səid Ünsizadənin yaxından iştirakı ilə açılan «məclis» məktəbi ilk təşəbbüs rolunu oynasa da, milli xalq maarifimizin inkişafında, 1879-cu ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının azərbaycanlılar üçün «Azərbaycan şöbəsi» xüsusi, əvəzsiz rol oynadı.

Burada ilk dəfə olaraq Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün pedaqoji kadrlar hazırlanmağa başladı. «Azərbaycan şöbəsi»nin müdiri A.O.Çernyayevski seminariyada azərbaycanlılar üçün açılıb xüsusi ibtidai məktəbdə səsli metodu ərəb əlifbasının tədrisinə tətbiq etdi. O, bu uğurlu sınaqla xalq maarifi sahəsində tam bir çevriliş yaratmağa nail oldu» (prof. Xeyrulla Məmmədov)

A.O.Çernyayevski keçdiyi nümunə dərslərinin mətnlərinin əsasında dərslik tərtib edib (I hissə) 1882-ci ildə kitab halında nəşr etdirdi. Bununla da bütün müsəlman aləmində səsli üsula istinad edən ilk əlifba dərsləkləri meydana gəldi. Beləliklə, «üsulicədid» adlı təhsil hərəkatı yarandı.

A.O.Çernyayevski 1888-ci ildə S.Vəlibəyovla «Vətən dili» dərsliyinin II hissəsini tərtib etdilər.

Ötən il «Vətən dili» dərsliyinin I və II hissələri AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə latın qrafikalı əlifba ilə çap olunub. Tərtib, transfonoliterasiya, ğn söz, qeyd, şərhlər, sözlük və cədvəllər istedadlı şərqşünas alim Vüqar Aydın oğlu Qaradağlıya məxsusdur. Elmi redaktorlar akademik Vasim Məmmədəliyev və AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyevdir.

Hər iki redaktor dərsləklərin yeni nəşrinə «Ön söz» yazmaqla həm «Vətən dili»nin tarixi əhəmiyyətini, həm də V. Qaradağlının kollektivin görə biləcəyi işin təkbaşına öhdəsindən gəlməsini dəyərləndiriblər. «...Vüqar Qaradağlının «Vətən dili»nə müraciət olduqca təqdirəlayiqdir. Tərtibçi üç il ərzində apardığı gərgin iş sayəsində «Vətən dili»nin leksik, stilistik, struktur və b. məsələləri müasir elmi tələblərə cavab verə biləcək səviyyədə araşdırıb maraqlı nəticələrə gəlməyə müvəffəq olmuşdur. O, təkcə mətni transfonoliterasiya etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda mətnə 3200-dən artıq haşiyə vermiş, həmçinin 105000-dən artıq sözdən ibarət tezlik lüğəti və 40-a yaxın cədvəl tərtib etmiş orijinal, tədqiqat əsəri hesab edilə biləcək hazırki nəşri çapa hazırlamışdır» (akademik Vasim Məmmədəliyev)

Bu gün tarixi xidmətləri unudulmuş, yalnız pedaqoji tarixi ilə məşğul olan beş-üç mütəxəssisin yaddaşında yaşayan «Vətən dili»nin nəşri günümüzün mədəni bir hadisəsidir. Bu mənada fid. elm. nam. Vüqar Qaradağlı trixi iş görmüşdür. O, «Vətən dili»ni tənqidi mətnini çapa hazırlayıb. Diqqəti xüsusi cəkən odur ki, V. Qaradağlı dərsləyin tarixi orfoqrafiyasını qoruyub saxlayır. Bu, o deməkdir ki, çapdan mütəxəssislər-filoloqlar və tədris-təhlil tarixçiləri, metodistlər orijinal kimi istifadə edə biləcəklər. Bu nəşr müxtəlif sahələr üzrə onlarla tədqiqat üçün mövzu verəcəkdir» (AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev).

Bəli, «Vətən dili» artıq tədqiqatçıların stolüstü kitabına çevriləcəkdir. Ərəb əlifbasına biletlər də orijinalı oxumaqda müəyyən çətinliklərə çevrilmişdir. Ərəb əlifbasını bilməyən «tədqiqatçıların» işini Vüqar Qarabağlı lap yüngülləşdirmişdir.

Qurani-Kərimin dilimizə ilk tərcüməsini sonrakı çox saylı təkrar nəşrlərinin redaktoru olan Vüqar bəy deyərmiş asan işlərdən uzaq qaçır. Çox zəhmətli, gərgin əziyyətli bir işin öhdəsindən məharətlə gəlmişdir.

Həmçinin folklorşünaslarımız üçün də bu nəşr bir mənbədir. İlk dəfə şifahi xadq ədəbiyyatının nümunələri buraya toplanılmış, yazıya alınmışdır.

Bu gün ali məktəblərin filologiya və ibtidai təhsil fakültəsində bakalavar, eləcə də magistr təhsili alanlara. «Vətən dili» ndən mühazirələr oxunmalıdır. Onlara bu nəşr dər

vəsaiti kimi tövsiyə olunmuşdur. «Mən deyərdim «Vətən dili» ilk dərslərimiz olduğundan onda müqəddəslik var. «Vətən dili» bizə doğmadır. Bu qiyabi doğmalığı əyaniliyə çevirən V.Qaradağlıya elmi ictimaiyyətin hər bir nümayəndəsi, eləcə də soydaşları öz şükranlarını bildirir və bildərəcəklər.

Tərtibçi «müqəddimə» də çox düzgün olaraq yazır: «Bu gün adlarını qərbləşdirən, atalarının adlarını, soyadlarını hətta fikrlərin dəyişdirənlər, bir sözlə əsillərini dananlar, azərbaycanlı, müsəlman olduqlarından utananlar üçün «Vətən dili əvəzsiz qaynaqdır («Vətən dili» səh.26).

Ümumiyyətlə, tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsədə çatıb, çətin vəzifənin öhdəsindən məharətlə gəlib və elmi-pedaqoji ictimaiyyətə, oxuculara maraqlı bir tədqiqat təqdim etmişdir. Əsər dərslük, ümumiyyətlə, pedaqoji fikir tarixinin araşdıranlar üçün qiymətli mənbədir. «Çox qiymətli cəhətlərdən biri odur ki, V.Qaradağlı dərslükdəki mətnlərin sözlüyünü, mükəmməl mükəmməl lüğətini hazırlamışdır. Bu lüğət təkcə haqqında danışılan kitabın yox, bütövlükdə klassik ədəbiyyatın dilini bilməklə – tələblərə, aspirantlara, orta məktəb müəllimlərinə ömək edəcəkdir. Mən bu sözünü Əkrəm Cəfərin «Hophopnaməyə hazırladığı lüğətə müqayisə edərdim» (T.Hacıyev).

Vüqar, adaşım, qardaşım, qələmdaşım, nəhayət soydaşım, Vətənini sevən təəssübkeş vətəndaşım. Böyük iş görmüsən. Böyük alimlər də işinə qiymət verib. Hələ veriləcək də. Allah bu xidmətini mükafatlandıracaq, dövlət də xalq də və nəhayət tarix də... Ulu baban H.Qaradağlının – ədəbiyyat tariximizə, atan Aydın Qaradağlının dünyanın ən məsləhətli avazı səs yoldaşımıza həqq olunub. Sənin bu işlərin, geniş erudisiyan, yaradıcılığının geniş coğrafiyası məni sevindirir. Vaxt gələcək sənin də haqqında yazılacaq, əsərlərin XXI əsrdə çap olunacaq. Ot kökü üstə bitər. Ata nəslin H.Qaradağlı, ana nəslin C.Cabbarlıya ilişkilidir. Hər iki şəcərən şərəflidir. Özü də şərəfli yol tutmusan. Vaxt gələcək balaların fəxr edəcək.

«Vətən dili» bizim azəri türkcəmizdir. Dünyadakı 50 milyonluq soydaşlarımızın canları qədər sevdikləri Azərbaycan dilidir. Qeyd etdiyim kimi, «Vətən dili» hamımıza doğmadır, müqəddəsdır.

Qarşıda günəşli bir gündüz qalıb

Sərdar Zeynal həm dilçi, pedaqoq, həm də şairdir. Ötən ilin sonlarında istedadlı qələmdaşımızın doqquzuncu kitabı işıq üzü görüb.(Sərdar Zeynal “Dəniz ağladır məni” Bakı-2008. “Nurlan”). Yeni kitaba müəllifin son illərdə nəşr olunmuş yeni şeirləri ilə bərabər əvvəllər kiril əlifbası ilə çap olunmuş bir sıra poetik nümunələri və “Hünər yolu” poeması da daxil edilmişdir. Kitabda annotasiyada qeyd olunduğu kimi insanın-insana, yurda, Vətənə olan sonsuz məhəbbətini əks etdirən şeirlər əsas yer tutur. Müəllif “Ön söz əvəzi”ndə Allah vergisi şairliyin və şairin ədəbi tərifi verməklə düzgün qənaətə gəlir. Sərdar Zeynalın şairliyə və şeirə verdiyi bu ədəbi-bədii tərifi, bu poetik epiteti “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”nə daxil ediləcək dərəcədə səlis, dürüst və elmidir. “Şairlik Allahın insana bəxş etdiyi xüsusi və eyni zamanda fəvqəladə qabiliyyət və istedadıdır. Şeir müəyyən qayda-qanunlar əsasında nizamlanan sözlərin toplusu yox, şair yaşadığı hissələrin sözlərə poetik ifadəsidir.

Sərdar Zeynalın yaradıcılığı şəxsiyyəti ilə bir harmoniya təşkil edir; mehriban, səmimi və mərd bir insandır. Və şairin öz dünyası var. Sərdar Zeynal həyatımızın mənəvi əzabları, ürək çırpıntıları, sıxıntılarla bərabər gələcəyə inamla baxır.

Boğula bilərmə haqq işi qında,
Təməli, tərəri varsa qanında ,
Yolları çətinmiş azadlığın da,
Qarşıda günəşli bir gündüz qalıb.

Sərdar Zeynal klassiklərdən öyrəndiyi kimi, folklordan da bəhrələnmişdir. Onun poeziyasında şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri duyulur. Şairin xalq müdrikliyinin təzahürü olan atalar sözü, məsəllər, bir sözlə, aforizmlərdən məqamında istifadə etməsi,

haqq-ədalət, düzlük, zəhmət, mərdlik və s. keyfiyyətləri tərənnüm və təbliğ etməsi mühüm bədii məziyyətlərdən sayılır.

Hara döndüm, hara getdim,
Ağır oldu daşım mənim.
“Düzlüyümdən düzdə qaldım”,
Nələr çəkdi başım mənim.

Sən qatığa ağ söyləyib,
Düşmə qorxunc dağa, daşa,
Bataqlığa bulaq söylə,
Öz ömrünü sakit yaşa.

Vətənpərvərlik, milli qürur və fəxarət Sərdar Zeynalın şeirlərinə, onun yaradıcılığına bədii keyfiyyətlə yanaşı yüksək dəyər, kamillik və məhəbbət gətirir.

Anası yox olmuş bal arısıdır,
Gözəl şəhərlərin yaralısıdır,
Közərən ocaqdır, qaralasıdır,
Bu kəndin sabahı göynədir məni.

“Dəniz ağladır məni” kitabını vərəqlədikcə bir məsələnin şahidi oldum; əqidə yüksəkliyi, xalqa bağlılıq, adət-ənənələrə sədaqət, mavi Xəzərdən “Xaraba Gilan”a qədər Vətən məhəbbəti, ümumiyyətlə, bütün türk ellərinə əbədi sevgi...

Bir zaman çiçəklər şah idi səndə,
De kimlər o zaman şah idi səndə?
Bəlkə də, bu yurdun şahidi səndə,
Olubdur şahını taxtından salan.

Xaraba Gilan.

Istedadlı şair Sərdar Zeynal razı qaldığı, qəlbinə yatdığı həyat hadisələrini ilhamla tərənnüm etdiyi kimi, haqsızlara da biganə qalmır, poetik sözün gücü ilə qəzəbini bildirir.

Qanmaza qəniməm,duyanın qulu,
Yarıda atmıram tutduğum yolu,
Sevinc var, axırı göz yaşı olur,
Dadını duymamış qayıtmaq olmur.

Poeziyanın əbədi, əzəli mövzularına sədaqət gətirən şərəf mövzu rəngarəngliyi zəngindir. Bütün şeirlər, şübhəsiz, məhəbbətdən doğur. Sərdarın yara olan sevgisindən tutmuş, qeyd etdiyimiz kimi, Vətənə, onun mərd oğullarına, valideynə, məktəbə, təbiətə məhəbbətinin bədii təzahürü olan bu şeirlər, bir sözlə, uca Allahın bizə bəxş etdiyi maddi və mənəvi varidatları tərənnüm edir.

Çiçəklər çəmənə daranıb çıxır,
Dərədə zümzümə, yamacda səmdir,
Gülürəm, gözümə şəh çiçək baxır,
Mənə bu baharın nəfəsi bəsdir.

Haqqında danışdığımız kitabın adı əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi “Dəniz ağladır məni”dir. Hər bir yaradıcı insan Dənizlə həmsöhbət, həmdərd olur. Şübhəsiz, dənizi duyanlar. Gərək Dəniz də onunla söhbətləşsin. Ləpələrin damcıları onun qəlbinə dəysin,üzünə çilənsin. Qəlbdəki lal fəryadla, pıçıltıyla söyləyəndə o səni dinləyir, sənin də ürəyin boşalır, ağlayırsan da, gülürsən də, xəyallara dalırsan. Dəniz şairi ağladır, şair isə bu kövrəkliyi poetik tərənnümlə təsvir edir:

Gəlirəm sahilinə,
Doyunca anım səni,
Qəlbimdə bir alovсан,
Bəs necə danım səni?

Həsrətim qəmli istək,
Vaxtsız çağladır məni,
Gedirəm sahilinə,
Dəniz ağladır məni.

Hörmətli Sərdar müəllim, əziz şair qardaşım. Allahdan arzum budur, səni heç nə və heç kim ağlatmasın. Tale səni ancaq güldürsün. Göz yaşların da həmişə sevincdən doğsun.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani

Güney Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan, imperializm əvə despotizmə qarşı çıxan Şeyx Məhəmməd Xiyabani xalqımızın yetirdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Xalqımızın azadlığını arzulayan, bu yolda can qoyan Xiyabani öz fəaliyyətinə 1905-1911-ci illər Səttərxan hərəkatı zamanı başlamışdır.

Azərbaycanın görkəmli oğlu, alim, siyasətçi və mütəfəkkir Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1879-cu ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olmuşdur. O, Xamnədə məktəbi bitirdikdən sonra Mahaçqalada ticarətlə məşğul olan atası Hacı Əbdülhəmidin yanına gedir, bir müddətdən sonra Təbrizə qayıdır. Burada ilahiyyatla məşğul olur, dini elmləri öyrənməyə başlayır. Gənc Məhəmməd Təbrizin tanınmış islamşünas alimi, ruhani Əngəcinin yanında oxuyur, onun ən sevimli, görkəmli tələbələrindən olur və mücdəhidlik dərəcəsinə yüksəlir. Xiyabani həmçinin məşhur astroloq Mirzə Əbdüləlinin yanında astronomiya və riyaziyyata dair bilgiləri mənimsəmişdir. Get-gedə islam fəlsəfəsi, tarixi, o cümlədən ədəbiyyata dair savadlı, mütaliəsini genişləndirən məşhur alim kimi yetişmiş, tanınmış və böyük nüfuz sahibi olmuşdur.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani bəlağətli nitqi, natiqlik məharəti ilə təbrizlilərin hörmət və məhəbbətini qazanmış, məşhur ruhani və inqilabçı Siqqətülislamın məsləhəti ilə «Xiyaban» məhəlləsində, «Hacı Kərimxan» məscidində axund, cənubluların təbirincə imamcümə və vaiz olmuşdur.

Xiyabani çıxışlarında insan haqlarından, azadlıqdan söhbət açaraq təbrizliləri məlumatlandırır, milli oyanışa səsləyir və dünyagörüşlərini zənginləşdirirdi. Onun aforizmləşən bir sözü var idi və həmişə çıxışlarında deyirmiş: «Haqqı verməzlər, haqqı

almaq lazımdır». Qəlbən, ruhən, varlığı ilə uca yaradana bağlı olan Şeyx minbərdən dini moizələrlə bərabər azadlıq və demokratiyanı yaymaq üçün bir təbliğat tribunası kimi istifadə edirdi.

1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı zamanı Xiyabani bir tərəfdən əlinə silah alır, o biri tərəfdən Azərbaycan Vilayət Əncümənindəki çıxışları ilə fəaliyyət göstərir, çoxsaylı tədbirlərin təşəbbüskarı olurdu. 1909-1911-ci illərdə fəaliyyət göstərən II İran məclisinə Azərbaycandan seçilən inqilabçılar və ziyalılar arasında yer alır. 1909-cu ildə Tehrandə yaradılmış Demokrat Partiyasının üzvü kimi bu partiyayı məclisdə də təmsil edirdi. 1911-ci ildə parlament buraxıldıqdan sonra Tehrandə keçirilən mitinqdə hökumət əleyhinə çıxış edir.

İran hökumətinin demokratik qüvvələrə qarşı əsaslı tədbirlər görməyə başladığı zamanlarda Xiyabani İranı tərk edir, müəyyən müddət Vladıqafqaz və Peterburqda mühacirətdə yaşayır.

Xiyabani Rusiyada olarkən, rus siyasi düşüncəsi ilə tanış olmuş, Qüzey Azərbaycanda məskunlaşan güneylilərin vəziyyətini yaxından öyrənmiş, Bakıda rus sosial-demokratları ilə əlaqələr yaratmışdır.

1914-cü ildə Şeyx Məhəmməd doğma şəhəri Təbrizə qayıdır. Bu dövrdə Təbriz Səməd xanın («Sücaüddövlə» ləqəbli – V.Ə.) əlində idi. Səməd xan Tehranı sayı saymayaraq müstəqil bir üsuli-idarə qurmuşdu. Qacar şahlarından fərqli olaraq Əhməd şahın Məsirutəyə münasibəti pis deyildi. Əhməd şah Güneydə seçkilərə zəmin yaratdı. Demokratlarla liberallar arasında rəqabət yarandı. Demokrat partiyasının qələbə qazanacağı labüd olduğu üçün Sücaüddövlə – Səməd xan Güney Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsinə razılıq vermədi, rusların ona dəstək olacağına ümid edərək təbrizdə seçkilərə mane oldu. III çağırış məclisdə Güneyin millət vəkili olmadı.

Xiyabaninin fəaliyyətinin əsas hissəsi 1917-ci ildən başlayır. Rusiyadakı inqilablar Güney Azərbaycana da sirayət etdi, burada gizli təşkilatların sayı çoxaldı. Şeyx Məhəmməd Xiyabani Demokrat partiyasının Azərbaycan Vilayət Komitəsinə rəhbərlik edərkən İsmayıl Nübari, Məhəmməd Əli Badamçı, İsmayıl Əmirxan, Əli Əskər

Sərtibzadə, Əhməd Kəsrəvi və başqaları ilə əməkdaşlıq edir. 1917-ci il aprelin 9-da o, sonralar öz siyasi fəaliyyətinin məramnaməsinə çevrilən «Təcəddüd» (Yeniləşmə) qəzeti nəşr etdirir. «Təcəddüd»də o, jurnalist həmkarları, silahdaşları ilə birlikdə xalqda milli şüurun oyanması, maariflənməsi, dirçəlməsinə yönəlmiş, bu ideyalara, məqsədlər xidmət edən xüsusi dəyərə malik yazılarla yaradıcılıq və fəaliyyət dairəsini genişləndirmişdir.

Demokrat Partiyasının Azərbaycan şurasının 1917-ci ilin avqustundakı iclasında sərbəst fəaliyyət göstərəcək Azərbaycan Demokrat Partiyasının (ADP) yaradılması və onun Mərkəzi Komitəsinin Xiyabaninin başçılığı ilə toplanması qərara alındı. Partiyanın konfransında Mərkəzi Komitəyə, yerli və əyalət əncümənlərilə keçiriləcək seçkilərə hazırlaşmaq tapşırıldı. Partiyanın məqsədləri də dəqiq müəyyənləşmişdi:

- Konstitusiyaya müəyyən edilmiş hüquqların və azadlıqların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmaq;
- Vilayət və qəza əncümənlərilə keçiriləcək seçkilərdə əhalinin demokratik təbəqələrindən olan nümayəndələrin seçilməsinə çalışmaq;
- İranın tərkibində Cənubi Azərbaycanın muxtariyyəti alması, ölkənin iqtisadi və mədəni həyatının demokratik əsasda yenidən qurulması uğrunda mübarizə aparmaq.

Xiyabani rəsmən iqtidarda deyildi, amma Azərbaycanda hər şeyi nəzarətində saxlayırdı. Bir ilə yaxın davam edən bu dövr ərzində Azərbaycan faktiki olaraq ADP tərəfindən idarə olunmuşdur.

Osmanlı ordusunun gəlişindən sonra vəziyyət dəyişir. Osmanlı ordusu Məcdüssəlmənəni Azərbaycana vale təyin edir. Güney Azərbaycanın Osmanlı ordusu tərəfindən tutulmasına etiraz edən Şeyx Məhəmməd və silahdaşları həbs olunurlar. Onlar müəyyən müddət Qarsda saxlanıldıqdan sonra fars əyalətlərindən birinə sürgün edildilər. Osmanlı ordusu tərəfindən ADP dağıdıldı.

1918-ci ildə Osmanlı ordusu Güney Azərbaycanı tərk edir. Xiyabani vətənə dönərək ADP-ni və «Təcəddüd» qəzetini bərpa edir. Bu dövrdə ADP də yaranır.

Xiyabaninin və doktor Zeynalabdin xanın rəhbərlik etdiyi iki bölmə ayrıldı. Bu bölmələr «Təcəddüdiyun» və «Tənqidiyun» adlanırdı. Xiyabaninin əleyhidarları onun partiyayı demokratik metodlarla idarə etmədiyini söyləyirdilər. Onlar Mirzə Tağı xan Rəfətin yenidən partiyaya qəbul olunmasına etiraz edirdilər. Mirzə Rəfət Osmanlı rodusu Azərbaycanda olduğu dövəndə «Azərbaycan» qəzetini çıxarmışdı. «Tənqidçilər» (Tənqidiyun – V.Ə.) belə hesab edirdilər ki, o, osmanlılarla əməkdaşlıq etdiyinə görə partiya sıralarında ola bilməz. Xiyabani bu etirazları qəbul etmədi və Mirzə Rəfəti yenidən «Tərəddüd»ün baş redaktoru təyin edir. Xiyabani əleyhidarları partiyanın yalnız Azərbaycan partiyası olmasına qarşı da çıxırdılar. Əhməd Kəsrevi də «Tənqidçilər» qruauna daxil idi.

1919-cu ildə İngiltərə ilə Vüsuqüddövlə arasında 1907-ci il müqaviləsini əvəz edən bir müqavilə bağlandı. Bəyannamədə deyilirdi: «İran dövlət başçıları qanunları ləğv etdilər, xalqın tələbatını qəbul etmirlər». Bəyannamədə xəbərdarlıq edilirdi ki, biz qiyam odunu bütün İranda yandıracayıq, ADP daha kəskin mövqe tutaraq Tehran hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə başlayır. Sonra tehrandan Təbrizə göndərilmiş Bifinin yoldaşları geri qaytarılır. Təbriz hakiminin müavini Əminilmülk və maliyyə rəisi Tərcümanüldövlə Azərbaycandan gedib, Demokrat Partiyası tərəfindən nümayəndələr təyin edilirlər.

1920-ci ilin may ayında Təbrizdə ADP-nin rəhbərliyi ilə böyük mitinq təşkil edilir. Mitinqdə imperialistlərin və İran irtica qüvvələrinin əleyhinə mübarizəni daha da gücləndirməyə çağırışlar səslənir. Mitinqin iştirakçıları təklif edirlər: «Azərbaycan bütün İran tarixi boyu həmişə azadlıq uğrunda öncül olmuşdur. Bu münasibətə görə də «Azərbaycan» əyaləti yerinə «Azadıstan» (azadlıq sevən, azad əyalət – V.Ə.) adlanması daha düzgündür». Bu təklif mitinq iştirakçıları tərəfindən qəbul edilir.

Mitinqdən sonra qiyamın əks-sədası, istiqlaliyyət dalğası bütün Cənub şəhərlərinə yayılır, hərəkətin milli coğrafiyası genişlənir: Zəncan, marağa, Miyana, Əhər, Xoy və daha sonra Ərdəbil də azadlığa səs verir.

1920-ci ilin 22 iyununda ADP ümumi səsle milli hökumətin strukturu haqqında qərar qəbul edir və Şeyx Məhəmməd Xiyabani Milli Hökumətin sədri seçilir. Həmin gün Xiyabani hökumət başçısı kimi Alaqaşıya köçür. Bu, Güney Azərbaycan tarixində yaranmış ilk demokratik milli hökumət idi. «Azərbaycan» toponimii dövlət sənədlərində «Azadistan əyaləti» kəlməsi ilə əvəzləndi.

Xiyabani «Alaqaşı»da Milli Hökumət başçısı olduğu az müddətdə Təbrizdə bir çox islahatlar aparır. Eləcə də jandarm təşkilatını genişləndirərək öz rəhbərliyi ilə Milli Qvardiya yaradır. Tanınmış maarifpərvər Əbülqasim Fyuzatı maarif müdiri təyin edir. Məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində keçirilməsinə göstəriş verir. Bakıdan «İddihadiyyə-i İraniyan» məktəbindən müəllimlər dəvət edir. Bütün idarə işləri, sənədləşmələr, mətbu nümunələr, mitinq və çıxışlar doğma dilimizdə aparılır.

Azadistan dövlətinin ömrü çox uzun sürmədi. Müstəqillik elan ediləndən altı ay sonra 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində təzəliklə vali təyin edilmiş Hidayət Müxbirisəltənə Təbrizə tərəf hərəkət edir. Təbrizə girməzdən əvvəl o, mülkədarları öz tərəfinə çəkir. Hücumdan əvvəl Amerika və İngiltərə konsulluqlarını xəbərdar edir. Sonra müqavimətsiz Təbrizə soxulub kazak dəstələri ilə birləşir. Kazakların bir dəstəsi xiyabaninin iqamətgahına hücum çəkir. Döyüşlər dörd gün davam edir. Sentyabrın 14-də xiyabani öldürülür. Ş.M.Xiyabani öz xalqının və Vətəninin vürğunu idi. O, xalqının gözəl, müstəqil yaşaması, azadlığı uğrunda canını qurban verdi.

* * *

Qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabaninin ictimai, siyasi fəaliyyəti, fəlsəfi görüşləri, publistikası, ümumiyyətlə, yaradıcılığı layiqincə öyrənilməmiş, ətraflı tədqiq və təhlil edilməmişdir. Doğrudur, onun həyatı, siyasi fəaliyyəti haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə ilk əsər Qulam məmmədlinin 1949-cu ildə çap olunmuş «Xiyabani» kitabıdır. Q.Məmmədlinin «Xiyabani» kitabında 1917-1920-ci illərdə İran Azərbaycanının milli azadlıq hərəkatından geniş söhbət açılır. Tədqiqatçı mövzu ilə

bağlı zəngin materiallara istinad etmişdir. Əsər haqqında onu deyə bilərik ki, tədqiqatçının kitab boyu Xiyabani şəxsiyyətinə dərin məhəbbətini görürük. Q.Məmmədliyə əvvəl rus mətbuatında Xiyabaninin siyasi fəaliyyətini əks etdirən A.A.Vşineqradovun «Fars Azərbaycanında inqilabi hərəkət», Q.Q.İlyinskiyin «Şeyx Məhəmməd Xiyabani» adlı məqalələri mövcuddur. Lakin ilk dəfə Xiyabaninin keçdiyi mübarizə yolu, siyasi fəaliyyəti, nitqlərini əks etdirən tədqiqat müəllifliyi Q.Məmmədliyə nəsis olmuşdur. Bu əsər Xiyabaninin həyatı və şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti haqqında yazılmış ilk tədqiqat işi kimi dəyərlidir.

Xiyabaninin tədqiqatçıları sıpasında filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndlinin adını çəkməmək günah olar. 1961-ci ildə «Azərbaycan» ruznaməsinin kimi çap olunan Xiyabaninin «Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri» adlı kitabına mərhum alim Qafar Kəndli – Herişçi Şeyx Məhəmmədin həyatı və ictimai fəaliyyətini əks etdirən «Ön söz» yazmışdır. Deyərdik ki, buy azı Xiyabani haqqında qələmə alınan ən tutarlı, ən səviyyəli, əhatəli məqalələrindən biridir.

Xiyabaninin həyatı onun ictimai fəaliyyəti ilə daha çox əlaqəlidir. Həmin fəaliyyət isə Azərbaycan xalqının müstəqillik qazanmaq uğrunda mübarizə salnaməsi ilə sıx bağlıdır. Tirix elmləri doktoru Şövkət Tağıyeva 1956-cı ildə rus dilində çap olunan «1917-1920-ci illərdə İran Azərbaycanında milli azadlıq hərəkəti» monoqrafiyasında Güney Azərbaycanda ingilis imperialistlərinə və İran irticaçılarına qarşı aparılan mübarizənin sosial-iqtisadi köklərini araşdırmış və milli azadlıq hərəkəti və onun məğlubiyyətinin səbəblərini göstərməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı sovet dövrünün ideoloji çərçivəsindən çıxma bilməsə də, əsər gərgin axtarışların bəhrəsidir. İdeoloji qüsurlarına baxmayaraq, Ş.Tağıyeva keçmiş SSRİ arxivlərindən materiallar toplayaraq, bu məxəzlərə istinadən fundamental bir monoqrafiya ərsəyə gətirmişdir. Burada Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyəti geniş şəkildə əks olunmuşdur. Professor Ş.Tağıyeva 1990-cı ildə «Təbriz üsyanı» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Məlum olduğu kimi bu əsərdə də Xiyabaninin inqilabi, ictimai-siyasi fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

Fars dilində yazılmış İran tarixçilərinin əsərlərində 1917-1920-ci illər hərəkatı, o cümlədən xiyabaninin fəaliyyəti geniş yer tutur, çox az və qısa məlumat verilir. Məsələn: Həbibulla Möhtəri «İranın oyanışı haqqında» əsərində İran Azərbaycanında 1917-1920-ci illərdə baş verən milli azadlıq hərəkatı barədə heç bir məlumat verilmir. Lakin farsdilli ədəbiyyatlarda obyektiv mövqe tutan müəlliflər də var. Xiyabaninin silahdaşı olmuş Badamçı «Xiyabaninin həyatı və yaradıcılığı», Əli Azərin, Ş.M.Xiyabaninin «Təbriz üsyanı» kitablarını göstərə bilərik. Badamçı hərəkat zamanı maliyyə işlərinə baxsa da, o, bu hərəkatın istiqamətini, xarakterini və Xiyabaninin ictimai fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmiş, Əli Azəri isə faktların zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əli Azəri Xiyabanini bir şəxsiyyət kimi ideallaşdırır, onun inqilabi, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə orijinal fikirlər söyləyir.

Son illərdə fars dilində çap olunan iki kitabı qeyd etmək istəyirik. Birinci 1998-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuş «Namavaran Azərbaycan» (Azərbaycanın məşhurları – V.Ə.) adlı ensiklopedik xarakterli məlumat kitabında Xiyabaninin bir səhifəlik tərcümeyi-halı da verilmişdir.

İkincisi isə Xiyabaninin keçmiş silahdaşı, sonra ona naxələf çıxmış, əslən azərbaycanlı, lakin farslara xidmət etmiş məşhur alim, tarixçi Əhməd Kəsrəvinin «Fiyali Şeyx Məhəmməd Xiyabani» kitabıdır. Tehran «Nəsiri-Mərkəz» nəşriyyatında 1998-ci ildə çap olunan kitabın müqəddiməsi və nəşiri Məhəmmədəli Humayun Katuzyandır. Xatirələrlə tanış olduqda görürük ki, Ə.Kəsrəvi Xiyabani haqda, onun dərin zəkası, böyük nüfuzu, nurlu siması, savadı barədə ürəkaçan, xoh sözlər də söyləyir, onun inqilabi fəaliyyətinə düzgün qiymət verir. Bəlkə də bu əsərdə Ə.Kəsrəvi bağışlanmaz günahlarını, tarixi suçlarını yumaq istəyirmiş. Ə.Kəsrəvi yazır: «Xiyabaninin iti yaddaşı, bacarığı var idi. Buna görə də gündən-günə onun nüfuzu artır və çoxlarını öz təsiri altına alırdı. Onlar da onu özlərinə rəhbər seçir və onun sözündən və göstərişlərindən boyun qaçırmazdılar» (tərcümə – V.Ə.).

Haqqında bəhs etdiyimiz bu araşdırmaların əksəriyyəti Ş.M.Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyətinin şərh və təhlilinə həsr olunmuşdur. Lakin bu görkəmli tarixi

şəxsiyyətin həyatı, mühiti və yaradıcılığının bütövlükdə geniş miqyasda tədqiq olunmamışdır. Həmin tədqiqatlarda Xiyabaninin həyatı və mühiti ilə bağlı problemlər sistemli şəkildə qələmə alınmamış, yaradıcılığı, xüsusilə, publisistikası, məqalələri, çıxışları, dil və üslubu haqqında elmi-nəzəri fikir söylənilməmişdir.

* * *

Ədəbiyyatımızda publisistikanın özünəməxsus salnaməsi var. Publisistika tarixinin araşdırılması göstərir ki, onun inkişafında tənqidçi, filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünasların xidmətləri böyük olmuşdur. Ədəbiyyatımızda publisistikanın ilk nümunələrinə hələ M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və N.B.Vəzirova rast gəlirik. 1905-ci il inqilabı dövründə və sonra C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, F.B.Köçərli, Oktyabr çevrilişi ərəfəsində M.S.Ordubadi, M.S.Pişəvəri, T.Şahbazi və başqaları siyasi publisistikanın nümunələrini yaratmışdılar.

Tarixi təcrübə göstərir ki, publisistika yazıçıların yaradıcılığında mübariz ədəbi forma kimi geniş yer tutmuşdur. Publisistikaya vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu, qəhrəmanlıq, sədaqət, düşmənə qarşı amansız olmaq motivləri həmişə qüvvətli olmuşdur.

Xalqın özünüdərkində, dünya miqyasında tanınmasında, milli-bəşəri dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında, xalqın bədii, tarixi dəyərlərə yiyələnməsində onun ədəbiyyatı, incəsənəti və bunların təbliğində, təhlil və təqdirində mühüm rol oynayan mətbuat amili, faktor kimi vacib yer tutur.

Azərbaycan vətəndaş-sənətkarlarının böyük bir nəsli məhz buna görə məktəbi, maarif sistemini xalqın ictimai şüurunun zənginləşməsində başlıca faktorlardan saymışlar. Bu baxımdan M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, .S.Axundov, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Pişəvəri, N.Nərimanov kimi ədib, şair və demokrat-publisistlərin obrazlı-ədəbi qənaətləri, nəticə və mülahizələri arasında ideya yaxınlığı və tipoloji nöqtələr çoxdur. Tarixilik və varislik prinsipindən yanaşmaya Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin təhlili,

tarixi problemlərə münasibəti ilə yaxından səsleşir, bir növ onun başqa mühitdə və tarixi-coğrafi məkanda yenidən ifadəsidir.

Öz atəşli qələmi ilə mübariz publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış Xiyabaninin də bu sahədəki fəaliyyətinin tədqiqi, şübhəsiz ki, çox faydalıdır. Ş.M.Xiyabaninin publisistik yazıları mövzu genişliyi ilə, obrazlılığı, çoxmotivliliyi, zəngin epizodluluğu ilə seçilir.

Xiyabaninin publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. İctimai həyat həqiqətlərini əks etdirən, çağdaş həyatın tələbləri səviyyəsində durmaq onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Xiyabani publisist əsərlərində humanizm, azadlığın, demokratiyanın böyük müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. İstedadlı publisist xalq azadlığını, özü də ictimai-siyasi-mənəvi azadlığı yüksək qiymətləndirir, zülm və istibdad altında yaşayan xalqın məşəqqətli həyatını, onun mənəvi-əxlaqi paklığını, əqidə saflığını orijinal formalarda ifadə edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, «Qəqəddüd» qəzeti 1917-ci il aprelin 9-da nəşrə başladı. Tədqiqatçı Q.Məmmədlinin göstərdiyi kimi, «Onun imtiyaz sahibləri və baş mühərridləri ilk zamanlarda dəyişdirilsə də, siyasi rəhbərliyi əsas etibarilə Xiyabaninin üzərində qalırdı». Qəzetin 65 nömrəsi, yəni 137-ci nömrəsindən sonra çıxanlar rəsmən Xiyabaninin və baş mühərrirliyi ilə çap olunmuşdu. Məzmun və mündəricəsi ilə İran qəzetlərindən fərqlənirdi.

Xiyabani siyasi mübarizəsinin məqsəd və amalı haqqında «Təcəddüd»ün səhifələrində dərin və əhəmiyyətli məqallər yazırdı. «Azərbaycan» (№24) adlı məqalədə Azərbaycan azadlığının, istiqlaliyyət və milli varlığı problemini qəlbindən gələn atəşli sözlərlə ifadə etmişdi: «...Azərbaycan bəhanə axtaran özglər və kin-küdurətli özününküləri qarşısında vurdu, vuruldu, öldürdü, öldürüldü, həyatın çətinliklər və çək-çevirləri içərisində inqilab və təkamül yolunu keçib yaşadı...»

Ucdantutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir.

Özgələr və «özümüzünkülər» ürəklərində saxladıkları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar.

Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmalarında uca tutub, zülm və ədalətsizliyin dünyasını öz ayaqları altında gördülər.

Öz gənc həyatını həqiqət və azadlıq uğrunda fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə məsum balalara təsadüf etmək olurdu ki, dar ağacları belə onların zəif vücutları qarşısında titrəyirdi. Bunların hədəqədən çıxmış gözləri, göyərmiş dodaqları və sıxılmış boğazları cəlladları qorxudur və rənglərini qaçırırdı...

Xiyabani daha sonra yazırdı: «Hələ də azərbaycanlıların qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücutuna tikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin sözlərə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir.

Lakin ey qeyrətli Azərbaycan, ey vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey təriflərə ehtiyacı olmayan Azərbaycan!.. Ey Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə verdiyin şəhidlərin qanı bahasıdır...

...Ey Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan! Başını qaldır!

...Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti görəndən gözsən ki, İran sənənlə... mədəniyyətə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu vətən dünya işığını sənənlə hiss edir...

...Ey ölməz Azərbaycan, bu ümidləri doğrult, başını yuxarı tut, yaşa, həmişəlik yaşa...»

«Təcəddüd»ün səhifələrində sədalanan bu vətən yangılı, alovlu sözlər (ixtisarla təqdim olunur – V.Ə.) Azərbaycan xalqının ürəyindən xəbər verir, yüzilliklər boyu arzu və amal olaraq qalan düşüncələr dilə gəlirdi.

Xiyabaninin məqalələri soydaşlarımızı partiya ətrafına, azadlıqsevər qələm adamlarını isə «əcəddüd»ün səhifələrinə toplayırdı.

«Təcəddüd» qələmi 1917-ci il aprel ayının 9-dan etibarən nəşrə başlamış və 1920-ci il sentyabr ayının 8-dək davam etmişdir. Qəzetin 202 nömrəsi çıxmışdır. 1-13-

cü sayları Ə.Fyuzatın baş redaktorluğu, 14-58-ci sayları Ə.Fyuzat imtiyazı ilə Əbülfət xan Ələvinin redaktorluğu, 59-86 sayları Mirzə tağı xan Rəfətin müdir və baş redaktorluğu ilə çıxmış (87-136-cı saylar haqqında məlumat yoxdur), 137-202 sayları isə Xiyabaninin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Xiyabaninin rəhbərliyi ilə çıxan saylarda siyasi, ictimai məzmunlu məqalələr çoxluq təşkil edirdi. Onun müəllifi olduğu «Bizim qadınlarımız», «Dünyanın məşhur qanıları», «Dünya qadınlarının tərəqqisi», «Sabahkı analarımız» kimi yazılarda qadın problemlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Şeyx Məhəmməd qəzetin 137-ci sayında «Təcəddüd»ün məramını bəyan edərək yazırdı: «Tərəddüd» ruznaməsi (qəzeti – V.Ə.) ibtida qüdrətli bir dövlətin vücuda gəlməsinə müvafiq və bu yolda var qüvvəsi ilə mübarizə edəcəkdir. Lakin bunu qeyd etməliyik ki, bu dövlət demokrat müxalifi olan hər dövlətə müxalif olub, hər bir qüvvə ilə müxalifətdən əl götürməyəcəkdir.

Xiyabani qəzetin bir neçə sayında partiya məsələləri, məramnaməsi ilə bağlı məqalələr də qələmə almışdır.

152-155-ci saylarda İranda mətbuat tarixinə aid verilmiş məqalələr də Şeyx Məhəmməd Xiyabani qələminin məhsullarıdır.

Xiyabani nitqlərində və «Təcəddüd» qəzeti səhifələrində yazdığı məqalələrdə Təbriz üsyanı, qiyamın məqsəd və mahiyyəti barədə izahat verib xalqı məlumatlandırır və demokratik hərəkatın amalını açıqlayırdı. Şeyx Məhəmməd öz elmi məqalələri, ictimai məzmunlu çıxışları, nitq və müsahibələri ilə güneyliləri milli hərəkatın ideyası, istiqaməti və tərəqqisi ilə tanış edirdi.

«Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qiyamında azərbaycanlılıq ruhu daha artıq özünü göstərirdi. Səttar xan inqilabından sonra güclənən irtica və təzyiq, hakim fars dairələri və istibdadın artan zülmü Azərbaycanı mütiləşdirmir, yatırıb sakit etmir, əksinə, daha artıq oyadır və hərəkatə gətirirdi. Getdikcə Azərbaycandakı xalq hərəkatları, daha artıq milli xasiyyət kəsb etməyə başlayırdı. Şeyx Məhəmməd, Teran hakimlərinin

Azərbaycanda yaratdığı zorakılıq və səfalət mənzərəsini xalqın nəzərində canlandırırdı».

Ş.M.Xiyabani demokratik prinsipləri, demokratiyanın əsas mahiyyətini oxuculara çatdırmaq üçün müəyyən bir problemi götürür, onu ətraflı təhlil edərək məqalə şəklində dərc etdirirdi. Bu publisistik yazılarında əxlaq, təşkilat, vəzifə, istiqlal, hökumət, inqilab, təhsil, iqtisadiyyat, ədəbiyyat və başqa məsələlər haqqında söhbət açmaqla xalqın hansı amal uğrunda mübarizə etdiyini başa salmağa çalışırdı. Xiyabani qiyamın məqsəd və məramının izahına məqalələrində xüsusi diqqət yetirirdi: «Biz nə üçün qiyam etmirik?

Əgər qiyamdan əvvəlki vəziyyəti nəzərdən keçirəriksə, əgər bu ölkənin acınacaqlı həyatını, maliyyə işlərindəki, hədsiz-hesabsız oğurluqları, nəzmiyyənin namussuz və cinayətkar hərəkətlərini göz önünə gətirdikdə qiyamın nə qədər zəruri olduğunu hiss edərik. Son vaxtlarda Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində bir sıra nizami işlər baş vermişdir ki, bunlar yalnız rüsvayçılıq olaraq qalmır...»

Xiyabaninin «Təcəddüd» qəzetində dərc edilmiş məqalləri özünün ideyası, aydın məqsədi, səlis dili, bədiiliyi ilə seçilirdi.

Xiyabaninin publisistikasından söhbət açarkən bir cəhəti qeyd etməliyik ki, biz burada adi qəzet məqalələrindən deyil, öz bədiiliyi, janrın mənbələrinə uyğunluğu ilə sənət əsəri nümunəsi səviyyəsinə yüksəlmiş publisistikanı nəzərdə tuturuq. Bu xüsusiyyət onun nitqlərinə də aiddir: «Şəhidlərimizin qəbri üzərində kimsə ağlamadı, kimsə yazıqcasına nal əvə fəryad etmədi. Biz hörmətli həşidlərimizin qəbirləri üzərində açıq üz və şadlıqla diz çökdük. Onlara baxdıq və bu şəhidləri özümüz kimi diri hiss etdik. Bu o deməkdir ki, biz trəddüd etmədən öz haqqımızı onların ölməz ruhu ilə əvəz etməyə hazır idikö həmişə şad və şənliklə çalışmalıyıq» (5 may, 1920-ci il, Təbriz, «Təcəddüd» səhnəsi).

Ümumiyyətlə, Pişəverinin publisist yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında onu demək lazımdır ki, bu janrda onun əsərlərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsi daha geniş və ətraflı yer tutur.

Göründüyü kimi, Xiyabani mühürridlik peşəsinə də dərinlən yiyələnmişdi. Həm redaktor, həm də müəllim kimi «Təcəddüd» qəzetində ciddi məqallərə üstünlük verirdi. Çap olunan məqalələrdə soydaşlarımızın düşdüyü bəlaları təsvir etmiş, özünün mühərrirlik borcuna sadıq qalaraq xalqın hüququnu, haqqını müdafiyyə qalxmışdır. Alovlu və cəsəətli publisistin məqalələrinin, nitqlərinin xarakterik cəhəti budur ki, müəllif müxtəlif səciyyəli informasiyaları, problemləri eyni üslubda, bəzn eyni başlıqla oxucuya çatdırsa da başlıca ideya isə birdir. Motiv müxtəlif olsa da, xalqın sosial bəlaları ümumiləşdirməklə qruplaşdırılaraq təqdim edilir.

Xiyabani öz publisistikasında zəhmətkeşlərin hüquqlarını ardıcılıqla müdafiyyə edirdi. Əlbəttə, bu da, hər şeydən əvvəl, onun demokratik və zəngin bir dünyagörüşə dərinlən yiyələnmişlə izah olunmalıdır.

* * *

Xiyabani yaradıcılığında onun ən böyük əsəri «Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri»dir. Fars dilində yazılan bu əsər 1961-ci ildə ismayıl Şəms tərəfindən dilimiz çevrilərək Balaş Azəroğlunun redaktorluğu ilə Bakıda «Azərbaycan» ruznaməsinin nəşriyyəsi kimi kitabça şəklində çap olunmuşdur. Kitaba mərhum filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli geniş «Müqəddimə» yazmışdır. Naşirlər Xiyabaninin bu əsərinə öz sözlərini epigraf seçmişlər: «And olsun şərəfimizə, nə qədər ki, biz diriyik, heç bir xəbər, təhlükə, qorxutma, hədələmə bu qiyamın əsasını sarsıda bilməyəcəkdir. Rəhmsizcəsinə oda yandırılıb, nəzəriyyəsiindən dönməyən, zəhər bardağını başına çəkərək haqqın isbat edən haqq tərəfdarlarının səbat və mərdliyini biz qarşımızda qoyduğumuz məqsədi icra etməklə başqalarına isbat edəcəyik. Biz bir çox səmimiyyətli, sədaqətli yoldaşlarımızla birlikdə bu cür ölməyə, şəhid olmağa özümüzü hazırlamışıq».

Filologiya elmləri doktoru, iş ədəbiyyatşünas alim Rəhim Əliyevin Xiyabaninin publisistikası haqda fikirlərini onun bütün məqalələri, eləcə də «Azərbaycan və

Azərbaycanın demokratik qüvvələri» əsərinə də şamil etmək olar: «...Xiyabaninin siyasi publisistikası Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizələri tarixində mühüm yer tutdu. O, vahid İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlal hərəkatının böyük hissəsi oldu, özündən sonra məhz bu yöndə ciddi əhəmiyyət kəsb etdi. Təsadüfi deyil ki, sonrakı demokratik hərəkatlarda onun adı məhz azərbaycanlı bir lider kimi, Azərbaycan xalqının milli şüurunun güclü ideoloqlarından və ifadəçilərindən biri kimi qaldı. Çünki, onun siyasi-publisist irsinin mərkəzi məsələsi məhz Azərbaycan xalqının taleyidir».

Xiyabaninin haqqında danışdığımız kitabına vaxtilə «Təcəddüd»də çap edilmiş üç məqaləsi daxil edilib. Azərbaycanın demokratik qüvvələrini birliyə, milli oyanışa çağıran kitaba daxil məqalələr bunlardır: «Mütləqiyyəti devirin!», «Qorxu və cəsəət» və «Əmək və fəhlələr». Ərəb qrafikası çap olunan kitabça ona görə qiymətlidir ki, onun ölkəmizdə işıq üzü görən ilk və son əsəridir. Əfsuslar olsun ki, Xiyabaninin məqalələri bütöv halda bugünə kimi çap olunmamışdır. Ona görə ki, M.F.Axundov adına «Respublika kitabxanası»nda Xiyabaninin kataloqu yoxdur.

Kitabın «Müqəddimə»sində Q.Kəndli Ş.M.Xiyabaninin publisist irsinə böyük qiymət verərək yazır: «Xiyabani öz geniş inqilabi-siyasi fəaliyyətilə birlikdə qiymətli yaradıcılıq irsinə malikdir. Böyük alimin odlu qələmindən çıxmış məqalləri, mitinqlərdə söylədiyi nitqləri kütlələri inqilabi mübarizəyə ruhlandırmış, Azərbaycan və bütün İranda siyasi-bədii publisistikanın inkişafı tarixində yeni bir dövr açmışdır. O, bir çox elmi-siyasi risallərin müəllifidir. Xiyabaninin əsərləri Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan bir çox ruznamə (qəzet – V.Ə.) məcmuələrdə dərc olunmuşdur. Ədib əsərlərini əsas etibarilə Azərbaycan və fars dillərində yazmış, «Təcəddüd» ruznaməsinin təhririylə heyətinin yerləşdiyi binada və Alaqapıda söylədiyi tarixi nitqlərini doğma Azərbaycan dilində söyləmişdir. Təəssüf ki, həmin nitqlərin əsl mətni hələlik əldə deyildir. Həmin nitqlərdən müəyyən parçalar görkəmli yazıçı Mirzə Tağı xan Rafət tərəfindən farscaya tərcümə edilərək Xiyabaninin redaktəsi ilə «Təcəddüd» ruznaməsində dərc olunmuşdur. Böyük ədibimiz Şeyx Məhəmməd Xiyabani əsərlərinin külliyyatını, ədibin məktub,

məqalə, risalə, çıxış və müsahibələrini toplayıb çap etmək vəzifəsi qarşıda durmaqdadır». 1961-ci ildə deyilən bu sözlərə bu gün də əməl olunmayıb. Xiyabaninin nə irsi çap olunub, nə də həyat və yaradıcılığı fundamental şəkildə tədqiq olunmayıb.

Tədqiqat göstərir ki, Xiyabani irsinin əsas hissəsini, qeyd etdiyimiz kimi, publisistik əsərləri, habelə onun tarixi, ictimai, fəlsəfi məzmunlu əsərləri müxtəlif tarixi hadisə və tədbirlərlə bağlı məqalləri obrazlı təfəkkür sahibi olmasından xəbər verir. Xiyabaninin publisistikası mübariz publisistikadır. Onun publisistikası yüksək ideyalı publisistikadır. Müəyyən bir dövrü əhatə edən yaradıcılıq fəaliyyətində ən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə üz-üzə gələn və öz sağlam mövqeyini qoruyan inqilabçı, ictimai xadim, alim, ədib, jurnalist olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani həmişə cəmiyyətin ən mütərəqqi qüvvələrinin fikir və arzularını təmsil etmişdir.

Xalqını və Vətəninə coşğun hisslərlə sevən publisistin məqalələrinin hər bir sətirində Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar etməyə cəhd edən və beləliklə, öz təcavüzkarlığına bəraət qazandırmaq istəyən şovinistlərə və hakim millətlərə qarşı qəzəb və dərin nifrət ifadə olunmuşdur.

Xiyabaninin vətənpərvərliyi yüksək tipli vətənpərvərlikdir. Bu, elə bir vətənpərvərlikdir ki, öz vətəninə və xalqını sevməklə bərabər, başqa xalqların azadlıq və istiqlaliyyətinə hörmət edir.

Xiyabaninin publisistikası realist publisistikadır. O, həyat həqiqətini heç vaxt təhrif etməmiş və heç nə uydurmaq fikrində olmamışdır.

Xiyabani publisistikası xüsusiyyətlərindən danışdıqda onun bədiilik xəti ayrıca qeyd edilməlidir. Xiyabaninin publisistikası yazıçı qələminin məhsulu, bayaq Qafar Kəndlidən gətirdiyimiz sitatda qeyd olunduğu kimi, bədii publisistikadır. Onun bir çox məqalələri bədii əsər kimi oxunur: «Qorxuram» sözü onu deyən adamın öz vicdanı qarşısında biabircasına etdiyi etirafdır. «Qorxuram» sözü rəzalətlərin ən alçaq dərəcəsini və onu deyən adamın ruh düşgünlüyünü andıran bir formul və ifadədən ibarətdir.

«Qorxu» insanın təbiətində mövcud ən çirkin bir hiss və uğursuz bir həyəcandır. «Qorxu» adamı mərdlik tərəfindən və alicənablıq məziyyətindən məhrum edərək onu miskinliyin ən aşağı dərəcəsinə endirir və ən murdar heyvanlarla bir sırada qoyur...»

Nümunədən göründüyü kimi, Xiyabani izah etmək istədiyi fikri reallığı, obrazlı və bədii şəkildə təsvir edir. Ona görə də deyə bilərik ki, Xiyabani publisistikası hər şeydən öncə alovlu inqilabçı bir yazıçının publisistikasıdır.

Xiyabaninin fars, Azərbaycan dilində yazdığı publisistik məqalələri dilinin səlisliyi, bədiiliyi və obrazlılığı ilə fərqlənir.

Professor Teymur Əhmədovun N.Nərimanovun publisistikası barədə dediyi fikri Xiyabaninin də publisistikasına şamil etmək olar: «N.Nərimanovun publisist yazılarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmalı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilmişdir. İran inqilabi hadisələrini diqqətlə izləyən görkəmli ictimai xadimin alovlu sözləri xalqın ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır».

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı uğrunda mübarizə

1901-1920-ci illəri əhatə edən şərti olaraq elmi ədəbiyyatda «XX əsr» adlandırılan tariximizin kiçik bir mərhələsi dağıdıcı müharibələr, sarsıdıcı inqilablar dövrü kimi səciyyələnir. Rus-yapon müharibəsi və 1905-ci il birinci rus inqilabı ilə başlanan XX əsr 1917-ci il Böyük Oktfabr çevrilişi və vətəndaş müharibəsi ilə başa çatır. Hadisələrin Rusiya imperiyası miqyasında cərəyan etməsinə baxmayaraq, onun təsir dalğası bütün Şərqi yayıldı. İran, Türkiyə, Çin, Hindistanda və s. ölkələrdə milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Birinci rus inqilabının təsiri ilə digər məzlum Şərqi millətləri kimi çarizmin müstəmləkə zülmü altında inləyən Azərbaycan xalqı da qəflət yuxusundan oyanır, xoşbəxt həyat uğrunda siyasi mübarizələrə qoşulur. Xalq inqilabının yaratdığı «nəfəs genliyi»ndən (C.Məmmədquluzadə) istifadə edən azərbaycanlılar illərdən bəri arzu bəslədikləri, lakin həyata keçirə bilmədikləri siyasi və

mədəni təşəbbüs və tədbirləri yerinə yetirmək üçün tədbir görməyə başladılar. Bu dövrdə siyasi və fiziki zülmün təzyiqindən, ruhani istibdadın təsirindən qurtuluş yolları haqqında fikirlər müxtəlif idi. «Hümmət» təşkilatında birləşən bolşevik inqilabçılar xalqın nicatını sosialist inqilabında, inqilabçı-demokratlar çarizmin zülmündən qurtarıb konstitusiyalı respublika yaratmaqda, demokratik islahatlar həyata keçirməkdə, indiyə qədərki elmi ədəbiyyatda üstlərinə «panislamist», «pantürkist» yarlığı yapışdırılmış ziyalılar isə yaradılması arzu edilən «Turan» dövlətində Həzrəti Məhəmmədin yaşıl bayrağı, Türkiyənin «Ay, Yıldız» emblemi altında birləşməkdə axtarırdılar.

Müxtəlif partiyaların, siyasi qrupların fəaliyyət göstərdiyi, zülmün buxovlarından qurtarmaq üçün yollar seçildiyi bir vaxtda ümumi bir fikir qüvvətli surətdə səslənirdi. O da Azərbaycan xalqının müasir mədəni tərəqqisinə nail olmaq ideyası idi. Bir-birinə zidd siyasi görüşlərin qarşı-qarşıya durub döyüşdüyü ideya mübarizələri meydanındı bu fikri yekdilliklə hamı müdafiə edir, həyata keçməsi uğrunda əməli tədbirlər görürdü.

Əlibəy Hüseynzadə «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar» məqaləsindən inqilabın yaratdığı fürsətdən istifadə edib, müasir dövrün tələblərinə uyğun milli mədəniyyətin inkişafına nail olmağın zərurətindən söhbət açaraq yazırdı:

«Zəmanəsiz bir inqilab zəmanıdır. Bəşəriyyət irəli doğru bir addım atmaq istəyir. Addım atdıqca qarşısına reaksiya, yəni irtica şəklində mühüm bir qüvvət çıxıb onu geri atmaya cəvəlvirir. İnqilab ilə irtica görüşüyor, mübarizə ediyor. Bu mübarizə içərisində ortalıq al qanlara bo yanır. O qanlardan sədd edən bu xarat kasif bir səhabə halını alıb bütün ətrafı zülmətə qərş ediyor. İştə qırmızı qaranlıq... İki qüvvətli müsadiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular, şirin, ləzətli uyğu içində yatan biz müsəlmanlara rahat vermiyör. İstər-istəmöz iyqaz ediyör. Biz də oyanmağa, ayağa qalxmağa məcbur oluyoruz. Əqlimiz başımıza gəliyör, özümüzə ayrı bir yol arıyörüz. Bilür kibi oluyörüz da biz... bir yol bulub o yol ilə gedəcəyiz. Bizim başqalar ilə buğz və ədavətimiz yoxdur. Bizim özümüzə məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifeyi-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülməti-qəflətdə bulunan qovmiyyət, əvam arasında nuri-maarifi əkməkdir» [1, 66].

Əsrin başlanğıcında böyük bir ehtirasla inqilabi demokratik ideyaları təbliğ edən C.Məmmədquluzadə belə hesab edirdi ki, geniş xalq kütləsini qabaqcıl fikirlərlə silahlandırıb, gözünü açmadan, şüurunu aydınlaşdırmadan onun siyasi azadlığı haqqında danışmaq olmaz. Ədib «Cəfəngiyat» felyetonunda yazırdı: «Gah vaxt olubdur ki, bəziləri bizdən soruşub ki, nə səbəbə siyasətdən, dumadan, hüquqdan, hürriyyətdən və müsavətdən çoxluca bəhs eləmirik. Amma bizdən bunu soruşan ağalardan təvəqqe edirik bizə cavab versinlər görək, aya mümkündürmü vəbanı dayandırmaq üçün 43 qoyun kəsən bir millətə, bir cahil lotunu özünə haşa, Allah bilən bir camaata həmişə dumadan və siyasətdən bəhs etmək? Biz belə qanıriq ki, xəyal, fikir və əqidə düzəlməsə, fəl heç vaxt düzəlməz, o səbəbə ki, ikinci birincilərə tabedir, ondan ötəri ki, vabastədir xəyalına əfəli hər kəsin» [2, 177].

XX əsrin əvvəllərində böyük inqilabi çarpışmalar şəraitində xalq maarifi, milli mətbuat, teatr və incəsənətin inkişafı uğrunda genişlənən mübarizə məhz xalqı maarifləndirmək, şüurunu aydınlaşdırıb siyasi döyüşlər meydanını gətirmək arzusu ilə bağlı idi. I rus inqilabından sonra bir-birinin ardınca yaradılmış «Nəşri-maarif», «Nicat», «Səadət», «Səfa» kimi cəmiyyətlər və onların həyata keçirdikləri saysız-hesabsız mədəni-kütləvi tədbirlər: açılan məktəblər, verilən teatr tamaşaları, nəşr edilmiş qəzet-jurnallar geniş kütləni maarifləndirmək, mədəniləşdirmək, tərəqqi yoluna çıxarmaq, son nəticədə ağır həyatlarını yüngülləşdirmək, fərəhsiz məişətinə işıq şüası gətirmək ideali ilə bağlı idi.

Şübhəsiz, kəskin sinfi döyüşlərin getdiyi, Cəlil Məmmədquluzadənin dediyi kimi «haqq ədalətin irtica ilə» üz-üzə dayanıb vuruşduğu bir dövrdə beyinləri və ağılları fəth etmək uğrunda mübarizə gedirdi. Xalq həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən döyüşlərin getdiyi bir vaxtda cəmiyyət və uşaq ədəbiyyatı xüsusi ideoloji mənə kəsb edirdi.

1905-1907-ci illər birinci rus-burjua demokratik inqilabı imperiyasının səmasını örtən buludları parçalamaqla milli şüurun oyanmasına, milli mədəniyyətin inkişafına da təsir göstərdi.

Məhz bu illərdə maddi və mənəvi ehtiyaclarla yanaşı maarif və məktəb problemi ön cərgəyə çıxdı. Xalqın maarifə olan zəruri ehtiyaclarını və təhsilin əsas problemlərini müzakirə etmək və gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək məqsədilə 1906-cı ilin avqustundan H.Zərdabi və N.Nərimanovun 1907-ci ilin avqustunda Ə.Hüseynzadə və M.Mahmudbəyovun rəhbərliyi altında Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayları keçirildi. Birinci qurultay xalq maarifinin zəruri problemlərini müzakirəyə qoydu. Lakin işin gedişində inqilabçı müəllimlərlə liberal xadimlərin görüşləri arasında ziddiyyət məsələlərin həll edilib başa çatdırılmasına mane oldu. Qurultay heç bir məsələ həll etmədən qapandı. Bunun əksinə olaraq II qurultay bir sıra zəruri məsələləri həll etdi. Bunların sırasında uşaq ədəbiyyatı, yeni dərslik yaratmaq məsələsi xüsusi yer tuturdu. M.Hadinin qurultayın gedişi haqqında «Füyuzat» jurnalında dərc etdirdiyi hesabatdan məlum oldu ki, dərslik və uşaq oxucu üçün material yaratmaq qurultayın gündəliyinə daxil olan əsas məsələlərdən olmuşdur. Qurultay «çapdan çıxmış və çapdan əvvəl təqdim edilmiş dərs dərs kitablarına baxıb təlim və tədrisə əlverişli və layiq olduqlarını təyin etmək» [3] məqsədilə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Bu illərdə onun tərkibinə əsrin görkəmli maarif xadimləri və yazıçıları Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman bəy Axundov, Akif Əfəndiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əli İskəndər Cəfərzadə, Ağəli Qasimov və b. daxil idilər.

Mövcud məktəblər üçün dərslik və sinifdən xaric oxudan ötrü material yaratmaq məsələsi günün zəruri problemlərinə çevrildi, mətbuat səhifələrində müzakirə edilməyə başladı. Lakin uşaq ədəbiyyatı sadəcə uşaq mütaliəsi üçün gündəlik material yaratmaqdan ibarət deyildi.

Bu inqilablar dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, millətin gələcək inkişafını təmin edə bilən yüksək səviyyəli vətəndaşlar tərbiyə edib yetişdirmək ideyası ilə bağlı məsələ idi. Ona görə də uşaq ədəbiyyatı qabaqcıl maarif və ədəbiyyat xadimləri tərəfindən mədəni tərəqqinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Tənqidçi Əkbər Əkbərov «Müəllimlər ictimainə dair» sərlövhəli məqaləsində təmiz maarifçi dünyagörüşün, xalqının mövqeyindən çıxış edərək başqa millətlərdən mədəni inkişafca

geridə durmasının əsas səbəblərindən birini uşaq tərbiyəsindəki qüsurlarla əlaqələndirirdi. Tənqidçi yazırdı: «Tərbiyeyi-ətfalın nə dərəcədə olan əhəmiyyəti cümləyə günəş kimi məlum və aşkardır. Onun üçün millət balalarının tərbiyeyi-ətfal və təzhibi-əxlaq etmələri məqsədlə cümlə millətlərin ərbbi-himmət və mərifət tərəfindən indiyə qədər neçə-neçə kitablar, ətfala dair jurnallar nəşr etməkdədirlər. Çünki yevropalılar bilirlər ki, ətfalın hüsni-tərbiyələrinə xidmət edəcək risalələr nə qədər çox olsa, o qədər cocuqlar onlardan nəfbərdar olurlar. Amma biz Azərbaycan türklərində bu tövr yazılmış kitabı-əxlaqiyyə, fənniyyə və hökmiyyətlərin bulunmaması bizləri qeyrilərdən nə qədər geridə qoyub. Cümləyə məlumdur ki, əcnəbilərin cocuqları boş vaxtlarını bu tövr kitabları oxumağa sərf edib onlardan layiqincə nəfbərdar olurlar» [4].

Tənqidçi Azərbaycan xalqının gələcək inkişafına nail olmaq üçün çağdaşlarına belə mühüm və faydalı bir işlə məşğul olmağı, onu irəli aparmağa tövsiyə edirdi: «Bizim millət qeydinə qalanlarımız himmət və qeyrət edib belə kitablar meydana gətirsələr ola bilər ki, bizlər də qeyrilər kimi vaxtımızı bu günə kitabların oxunmasına sərf edək» [4].

Müəllim Abdulla Əliyev uşaq ədəbiyyatına xalqın inkişaf səviyyəsini yüksəldən vasitə kimi baxırdı. O, düzgün olaraq fikir irəli sürürdü ki, uşaqların inkişafına, dünyagörüşlərinin zənginləşməsinə, mədəni səviyyələrinin yüksəlməsinə nail olmaqdan ötrü onlara rəngarəng, əlvan məzmunu, dolğun ideyaya malik ədəbiyyat vermək lazımdır: «Xülasə, məktəblərimiz indiki halı üzrə qalsalar nə cəhalət bizdən əl çəkər, nə də biz cəhalətdən. Yalnızca savad ilə insan mədəni olmaz. Onun gərək lazımı elmlərdən xəbərdarlığı olsun. Kəsb etdiyi məlumatdan gərək nəfə götürə bilsin. Bu da hələ azdır. Gərək bizim qiraət klublarımız olsun ki, əhlisavadımızı, həm özümüzün və həm dəxi hər bir mədəni və qeyri-mədəni tayfaların ədəbiyyatına, məişətinə, ixtiraatına, nizam və intizamına, tarixinə və dünyanın hər bir əcaibəti-qərayibənəsinə aşına edib, onların bəsirət gözlərini açsın. Tərbiyə versin, onların müəllimisanisi olsun. Əsil mətləb bundadır» [5].

Bu mülahizələr XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müasir mündəricəli uşaq ədəbiyyatına zəruri ehtiyacın yaranmasından xəbər verirdi. Tərəqqipərvər ədəbi qüvvələr elə bir ədəbiyyat yaratmaq istəyirdilər ki, o, uşaqların mənəvitərbiyəsi və inkişafında yardım göstərsin, onları zərərli fikirlərin axınından və təsirindən qorusun və sağlam ideologiyaya malik vətən xadimi yetişmələrinə kömək göstərsin.

XX əsrin başlanğıcında uşaq ədəbiyyatı yaratmağın zəruri tələb olunduğunu nümayiş etdirən yazılar iki millət xadiminin şəxsi subyektiv fikri deyildi. Bunlar milli intibah dövründə geniş ziyalı kütləsinin fikrini ifadə edirdi. Arxiv sənədləri və mətbuatda dərc olunmuş məqallər belə bir fikri deməyə imkan verir ki, əsrimizin başlanğıcında uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyası bütün ziyalıları düşündürmüşdür. Onun yaradılması uğrunda mübarizə müxtəlif siyasi cərəyanlara mənsub olan yazıçılar, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, R.Əfəndiyev və b. eyni səviyədə iştirak etmişlər.

Əsrin maarif xadimləri uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran məsələlər haqqında mühakimələr yürüdür, beləliklə onun inkişafına istiqamət verməyə nail olurdu.

Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatının məqsəd və vəzifələri, sürülmüş fikirlər və mülahizələr onun inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. Uşaq ədəbiyyatının qarşısında hansı vəzifələr dururdu, onun məqsədi nə idi və o necə olmalı idi? Bu suallara əsrin əvvəlində nəşrə başlayan «Dəbistan» jurnalı cavab verirdi. Jurnalın mühərrirləri Ə.Cəfərzadə və M.H.Əfəndiyev «Dəbistan» jurnalının ilk nömrəsində əlavə olaraq nəşr etdiklər «Validəynə məxsus vərəqə»də bu yüksək niyyəti həyata keçirmək üçün hər iki xalq müəllimi müxtəlif əqli keyfiyyətlərin inkişafına kömək edən əsərlərin yaradılması zərurətindən söhbət açırdılar: «Cümləmizin məlumudur ki, elm, mərifətə və əxlaq-ətvara dair maddələri qiraət etməklilik uşağın ruhun açıb fikir və hissini oyadıb qüvveyi-hafizələrin və qüvveyi-xəyalların zəngin edib onların növbənöv ali qüssələr və niyyətlər fikrinə salır» [6].

«Öz hallarına dair gülməli və ibrətamiz hekayələr və mənzumələr qiraəti ilə uşaqlarımız zəif və bivüsət əql və dərrakələrin gücləndirib gözəl hisslər və təcrübələr

əxz edirlər. Bəylə bir mühüm və əhəmiyyətli mətləb yetişməklidə ancaq məktəblərimizə ümidvar ola bilməriz. Çünki uşaqlarımızın keçirdikləri üç və ya dörd saat yazıb-oxumaq və dərs dərs kitablarında bulunan hekayələri öyrənməyə ancaq kifayət edər. Bəs lazım gəlir ki, uşaqlarımız məktəbdən azad olandan sonra asudə vaxtların şagirdlərə uşaqlara məxsus jurnallarda və kitablarda ana dilində yazılmış ibrətamiz hekayələr və mənzumələr qiraətinə sərf edələr. Ta ki, elm və iərbiyəyə dair məktəblərdə öyrənilməsi mümkün olmayan əhvalatları bəylə bəylə jurnallar və kitablar vasitəsilə öyrənələr» [6].

Ə.İ.Cəfərzadə və M.H.Əfəndiyev dünyanın mədəni xalqlarının təcrübəsindən istifadə etməyi uşaq-vətəndaş tərbiyə etmək işində uğurlu yol hesab edərək yazırdılar: «Sair tayfaların mədəni və ziyalı əhli-qələmləri öz millətlərinin balalarının bu yolda böyük xidmətlər edib və bu vasitə ilə onları qabağa aparırdılar. Amma biz müsəlman tayfası isə qeyri tayfalardan bu yolda nəhayət geri qalmışıq» [6].

Xalq müəllimi Mustafa Mahmudov bu fikirdə idi ki, uşaqlar üçün elə kitablar yaratmaq lazımdır ki, onların həyatını mənalandıra bilsin, maraqlı, məzmunlu olsun, məktəb divarları arasında olduğu kimi məktəbdən xaricdə də fikirlərini məşğul etsin. Bu məqsədlə onlar oxucuların diqqətini həmin mətləbə xüsusi cəlb edirdilər: «Kafi qədər oxuyub yazmaq bilən şagirdlər əllərində olan təlim kitabları ilə kifayətlənməyib oxumağa kitabçalar istəyirlər. Kitab bazarında bizim nəyimiz var məlumdur...

Beş-on meydanda olan kitabçaların çoxusu tərbiyəsi tamam olmamış şagirdlərə verəsi kitab deyildir. Müəllim qardaşlarımız bilirlər ki, qiraət üçün kitablara ehtiyac nə payədədir. Axırınıcı şöbələrin şagirdləri oxumaqdan ötrü elmlərinə və sinələrinə müvafiq olmayan qəzetə və jurnalları alırlar. Aşkar şeydir ki, təlim üçün olan kitablardakı hekayələri və şeyləri oxumaq ilə şagirdlərelimli olub həyata və məişətə lazım olan məlumatları kəsb edə bilməzlər. Və yenə məlumdur ki, ibtidai və ya edadi məktəblərdən qurtaran şagirdlər hərgah evdə oxumazsalar. biR neçə iləcən məktəbdə çəkdikləri zəhməti itirib bildiklərini də yaddan çıxaracaqdılar. Belə isə həm məktəbdə

oxuyanlara və həm məktəbdən çıxanlara mütaliə etmək lazımdır. Oxumağa isə... heç bir şey yox idi» [7].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq xalqın ictimai-mədəni inkişafının yeni mərhələsində uşaq mütaliəsinə hər cür ədəbiyyatın təqdim olunması məqsədəuyğun sayılmırdı. Yeni əsr öz ruhuna və məcazına uyğun müasir mündəricəli, dərin məzmunlu, yüksək ideoloji keyfiyyətə və bədiiliyə malik olan əsərlər tələb edirdi. Buna görə də müzakirələrdə onun spesifikasiyası ilə bağlı müxtəlif məsələlərdən bəhs edilirdi. Ancaq məslək və siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq bütün ziyalılar əsas bir cəhəti-uşaq mütaliəsinə milli istiqamət vermək ideyasını hamı müdafiə edirdi.

Tənqidçi-müəllim Ə.Əkbərov layiqli vətəndaşlar yetirib tərbiyə etmək üçün təzə uşaq ədəbiyyatını yaradıb şagirdlərə vermək zərurətini irəli sürürdü. O, soruşurdu: «Məgər bizdə təzə nümunələr əsasında yaranan, öz toplularını uşaqlara hədiyyə edə biləcək milli şair və yazıçılar yoxdur?» [8]

Bütün bunlar XX əsrin başlanğıcında, dünyanın yeniləşdiyi dövrdə uşaq ədəbiyyatına nə qədər ciddi ehtiyacın yarandığını göstərir. Əsrin ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən ziyalılar belə bir fikri müdafiə edirdilər ki, uşaqların mütaliəsinə verilən ədəbi nümunələr yalnız xalqın ruhundan doğan şeylərdən ibarət olmalıdır. Bunu müvəqqəti siyasi azadlıqlır əldə etmiş və kökünə kökünə qayıtmağa imkan tapmış xalqın milli mənafeyi müdafiə edirdi. Ona görə də bu illərdə milli zəmində yaranmış orijinal əsərlərə yol açmaq məqsədilə kənardan gələn əsərlərə münasibət müəyyən qədər ciddi, hətta ziddiyyətli, bir sıra hallarda tam subyektiv idi.

H.Q.Şirvanski, A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» (I hissə) dərsliyinin yeddinci nəşrini hazırlayan F.Köçərlinin ünvanına yazdığı tənqiddə bu ideyanı ifadə edərək yazırdı: «Burada biz belə bir məlum həqiqəti yada salmaq istəyirik ki, uşaqlar üçün hazırlanan dərslikdə ilk qiraət dərsliklərinə çox ehtiyatla yanaşmaq, burada milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq lazımdır» [9]. Bu fikir ədəbi qüvvələrin mühüm bir qismi tərəfindən müdafiə olunurdu.

Pedaqoq-yazıçıların digər bir dəstəsi obyektiv mövqedə durur, mübarizəni başqa istiqamətdə aparırdılar. Onlar tənqid hədəfinə birinci növbədə orta əsrlərin zehniyyətini təbliğ edən, müasir dövrün tələblərinə ziddiyyət təşkil edən, müasir əxlaqın formalaşmasına kömək etməyən əsərlərə qarşı çıxırdılar. Bu nöqtədə ərəb-farsçılığa, osmanlılaşdırma meyllərinə qarşı mübarizə davam edirdi. Məlum olduğu kimi, «Mədəni səviyyəyə nisbətən aşağı olub, tez-tez müstəqilliyini itirən azərbaycanlılar» (F.Köçərli) uzun illər ərəb-fars və digər təzyiqlərə məruz qalmışdılar. Yusif Vəzir Çəmənəminli «Əcəmlik möhrü və onunla mübarizə» məqaləsində Azərbaycan mədəniyyətinin saflığını pozan fars mədəniyyətinin zərərli təsirindən söhbət açaraq yazırdı: «Söz ondadır ki, bizim tərzi-həyatımıza adət və ayinlərimizə bir xeyli türklüyə yabançı amillər qarışb möhkəm mövqelər məşğul ediblər. Bu amillər də, əlbəttə, tarixin nəticəsi olub, hansı tərəfdən həyatımıza nəzər yetirsək, adət və ayinlərimizə, milli mədəniyyət məhsullarımıza İrənin basdığı möhrə, onların qoyduğu fəna izlərə rast gəlirik» [10].

Yusif Vəzir saf milli mədəniyyət yaratmağın zəruriliyindən söhbət açaraq bildirirdi: «Yuxarıda söylənəndən məlum oldu ki, əcəmin pozğun mədəniyyəti Azərbaycan türk həyatına oylə ağır möhür basıb ki, indi də onun nüfuzundan xilas ola bilmirik. Heyfa ki, bu nüfuz ilə mübarizə etməyə hələ bizdə qüvvə yoxdur. Zənnimcə onda mübarizəyə müqtəd ola bilərik ki, aşağıda bəyan olan fikirlər qüvvədən fələ keçə. Fikirlərim səkkiz fəsildən ibarətdir» [10].

Bura ana dilini saflaşdırmaq, ədəbiyyatı fars təsirindən qurtarmaq, musiqini türkləşdirmək, qızları mükəmməl savadlandırmaq kimi zəruri problemlərlə yanaşı, məktəbləri fars ədəbiyyatının təsirindən xilas etmək ideyası da xüsusi yer tuturdu. Ədib yazırdı:

«Bizi farsların nüfuzu altına salanlardan biri də fars ədəbiyyatıdır. Lazımdır farsların Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etməklə daha fars dilində onları oxumağa ehtiyac olmasın. Firdovsi və Sədilərin öz millətlərini nəşr etməkdə müvəffəqiyyətlərini gördükdə bizə də çalışıb dahilər yetirmək lazım gəlir» [10].

Yusif Vəzirin bu fikirləri uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışanlar tərəfindən müdafiə olunurdu. onu da qeyd edək ki, milliləşmək uğrunda mübarizəni uşaq ədəbiyyatından başlamaq ideyası hamı tərəfindən müdafiə olundu. Əkbər Əkbərov uşaq mütaliə vasitələrini müasirləşdirmək və milliləşdirməyin zəruriliyindən bəhs edərək yazırdı:

«Yer üzündə olan millətlərin, tayfaların cümləsini öz doğma (yəni ana) dilində məxsusi ədəbiyyatları vardır. Hər o tayfa ki, elm və mərifətdə irəli gedibdir onların ədəbiyyatı dəxi mükəmməl surətdədir. Amma biz Qafqaz (Azərbaycan) türklərinin indiyə kimi ədəbiyyatımız fəna halda bulunub işlərimizdə asari-tərəqqi görünməyir. Məktəblərimizdə köhnə üsul ilə dərs verilib neçə illər, bəlkə qərinələr bundan əvvəl İranda uşaqlardan ötrü ərəbcə yazılmış bir nüsxə indi də bizim məktəblərimizdə oxunur. Biçarə müsəlman uşaqlarından ötrü məxsusi milli kitablarımız yoxdur ki, onların vücudu ilə təmin alsın. Bizim əllərimizdə olan kitabların həcviyyat və şagirdlərə əl verməyən kitablardır. Raci, «Fərhad-Şirin» və «Nuşafərin» və sairləri bu kitabların islam balalarına zərərdən savayı nəfləri yoxdur» [8].

Tənqidçi milli ədəbiyyat xəzinəsini araşdırıb üzə çıxarmağı milli şairlərin əsərlərindən ibarət nümunələri uşaq mütaliəsinə verməyi tələb edərək yazırdı: «Məgər bizim Azərbaycan türklərinin heç bir milli şairimiz və nasirimiz yoxdur ki, onlar təzə üsul ilə öz məcmuələrini islam cocuqlarına töhfə göndərələr. Və var-yox olan şairlərimizdən hətta Füzuli kimi ədib və ustad şairimizin əsla xəbərimiz yoxdur. Və aya bizim də qeyri millətlər kimi ədib və mahir ustadlarımız vardır və yox! Heç kəs bundan xəbərdar deyildir. Biz millət balalarına lazımdır kitab. Təlim kitabları nəinki həcviyyat. Ar olsun biz millətə ki, rus missionerləri bizlərdən ötrü kitablar cəm edirlər» [8].

Əhməd bəy Ağayev məsələyə milli müasir mənəvi tələbat mövqeyindən yanaşaraq yazırdı: «Lisanımızdı əxlaqiyyata aid heç bir mühüm əsər olmadığı kimi, ibtidai məktəblərdə cocuqlarımızı nəcib və yüksək fikir və isindirəcək heç bir talif mövcud deyildir. Məsələn, Ezopun və Lafontenin, Krilovun «qabil» dedikləri taliflərinə bənzər deyil, yalnız bizim lisanımızda hətta mənsub olduğumuz mədəniyyət zümrəsinin əlsanəsində əsər yazılmamışdır. Hinducədən fars və ərəbiyyə tərcümə edilmiş «Kəlilə

və Dimnə» və Şeyx Sədinin «Gülüstan» və «Bustan»ın mənəvi təsirinə gəlincə ümumiyyət etibarını ilə əsrimizin təmin edəcək mahiyyətdə olmadığı pək aşkardır... Şeyx Sədinin fəlsəfi – dünyaya baxışı, həyat haqqındakı təlqiləri, fəzilət və gözəl deyilən məfhumlara aid hissləri, bu gün, bu iyirminci əsrdə bizi məlhəm edəcək bir qiymətə hayiz deyildir. Sədi əxlaqi düsturlarının kafəsini «Gülüstan»ın o məşhur «bab»larında təlxis etmişdir. Bunların həmən kafəsini oxumuşuq. İlk əxlaqi dərslərimizi onlardan almışıq. Yalnız bizmi? Bizdən əvvəl bəlkə otuz, qırx nəsil» [11].

Tənqidçi Şeyx Sədinin müasir dövr üçün köhnəliyini, onun mütilik təbliğ etməsində görür, fikirlərini əsaslandırmaq üçün «Gülüstan» «bab»larını bir-bir təhlil edir, bu yolla Sədi fəlsəfəsinin müasir dövrdə xalqa xeyir verməyəcəyini isbat edirdi.

Uşaqların oxusunda olan Şərq ədəbiyyatı nümunələrinə qarşı mübarizədə «Molla Nəsrəddin» redaksiyası və onun nəşiri C.Məmmədquluzadə də Əhməd bəy Ağayevlə eyni mövqedə dayanırdılar.

Mollanəsrəddinçilərin «Gülüstan»ın uşaq mütaliəsində mövqeyinə qarşı mübarizəsinin bir məqsədi də aktual məsələlərə həsr olunmuş uşaq ədəbiyyatına yol açmaqdan ibarət idi. Əsrin əvvəllərində «Gülüstan»ın yeni-yeni təbliğçiləri meydana çıxırdı. Ona şərhələr yazılır, bir çox yazıçılar «Gülüstan»ın mövzuları əsasında hekayələr yazaraq çap etdirirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mühitində ərəbçilik-farsçılıq ilə yanaşı türkçülük meyilləri də var idi. Milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda başlanan mübarizə bu axınların da qarşısını almağı məqsədəuyğun hesab edirdi.

Mirzə Cəlil «Cəhhətnamə» adlı məqaləsində Mahmud bəy Mahmudbəyov və Abbas Səhhətin tərtib etdiyi «Yeni məktəb» («Üçüncü il») dərsliyini qəliz dil və təfəkkür tərzini təbliğ etdiyinə görə tənqid edirdi.

Yazıçı Abbas Səhhətin «Yeni məktəb»ə daxil edilmiş «Məktəb uşağı» şeirindən:

İştə bir ayineyi-hüsni-xuda,
İştə bir dahiyeyi-əğlu zəka,
İştə bir tiftləki-məsum sifət,

İştə bir küdəki-şirin hərəkət. –

bəndini misal göstərərək şeirin dilində azərbaycanlılara məxsus bir əlamətin olmadığını nümayiş etdirirdi.

Lakin bu deyilənlərdən elə fikir yaranmamalıdır ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı uğrunda mübarizənin əsas məqsədi milli həyatdan alınmış, milli yazıçıların əsərləri ilə məhdudlaşdırmaq ideyasına xidmət göstərirdi. Əlbəttə, belə düşünmək səhv olar. Bu mübarizənin məqsədi uzun müddət xalq və uşaq mütaliəsində olmuş, lakin müasir dövr üçün əhəmiyyətini itirən, yaxud zərərli meyillər təbliğ edən əsərlərə hansı dildə yazılmasından, hansı xalqa məxsus olmasından asılı olmayaraq yenə də Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə yad deyildi.

Uşaq mütaliəsinin mündəricəsini zənginləşdirmək, bədii təsir qüvvəsini artırmaq, onun vasitəsilə qabaqcıl ideyaları yaymaq və sairə zəruri məsələləri həyata keçirmək uğrunda başlanan axtarışlar əsrin qabaqcıl maarif və ədəbiyyat xadimlərini «Uzaq ölkələrin sərvətinə» müraciət etməyə, ondan bəhrələnməyə təhrik etdi. Bu iki məqsədlə əlaqədar idi. Birincisi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yeni sahə idi. O, nə kəmiyyət, nə də keyfiyyətcə yeni inqilablar dövrünün tələblərinə lazımi səviyyədə cavab vermirdi. Uşaq mütaliəsində yaranmış aclığı başqa xalqların ədəbiyyatından alınmış əsərlər vasitəsilə dəf etmək lazım gəlirdi. İkincisi, ədəbiyyatın qarşısında yeni, müasir gənclik tərbiyə etmək məqsədi dururdu. Belə bir vaxtda milli məhdudluqda qapanıb qalmaq olmazdı. Zaman gəncliyi bəşəriyyətin yarandığı fikir aləmi ilə tanış etmək, bu yolla müasir insan tərbiyə edib yetirmək vəzifəsini irəli sürürdü. Belə bir siyasi və ədəbi zəmində rus uşaq ədəbiyyatı daha çox diqqət cəlb etdi, nümunələri bol-bol tərcümə olunmağa başladı. Ona görə də əsrin əvvəlində rus ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının mənəvi tələblərindən doğaraq qısa müddətdə uşaq mütaliəsinin tərkib hissəsinə çevrildi. Digər ədəbiyyatlarla müqayisədə XX əsrin başlanğıcında uşaq mütaliəsində rus ədəbiyyatının aparıcı yer tutması onun hakim millətin bədii təfəkkürünün məhsulu olması ilə əlaqədar idi.

Əsərləri mütaliə edənlər azərbaycanlı olsalar da onlar Rusiyanın vətəndaşı idilər. Onlar hakim millətin həyat-məişət normaları ruhunda tərbiyə olunmalı idilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. «Füyuzat» jurnalı, 1906, № 5.
2. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri 6 cildə, III cild, Bakı, 1984.
3. M.Hadi. «İkinci müəllimlər məclisi». «Füyuzat», 1907, № 27.
4. Ə.Əkbərov. «Müəllimlər ictimainə dair». «İrşad» qəzeti, 1906, № 94.
5. A.Əfəndiyev. Ehtiyaclarımızdan bir növbə. «İrşad» qəzeti, 1906, № 64, 11 mart.
6. İfadeyi-məram. «Dəbistan» jurnalına əlavə, valideynə məxsus vərəqə, 1906, № 1.
7. M.Mahmudov. Məktəb məcmuəsinə dair «Yeni İrşad» qəzeti, 1911, № 7.
8. Ə.Əkbərov. Ədəbiyyatımıza dair. «İrşad» qəzeti, 1906, № 109.
9. Ş.C.Qurbanov. Klassik rus poeziyası Azərbaycanda. Bakı, 1985.
10. Y.Vəzir. «Əcəmlilik möhrü və onunla mübarizə». «İqbal» qəzeti, Bakı, 1913, № 495.
11. Ə.Ağaoğlu. Üç səyasət. «Türk yurdu» jurnalı, İstanbul, 1917, №26.

XX əsrin əvvəllərində rus uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilində ifadəsi

a) Bədii tərcümənin leksik-frazeoloji xüsusiyyətləri

Rus ədəbiyyatının başqa dillərə tərcüməsinə milli ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəriyyəsi və praktikasını kontekstində baxılmalıdır. Çünki bədii tərcümə-ədəbiyyatların qarşılıqlı təsirinin ən mürəkkəb forması əlaqəsinin ən özək zənciridir.

Məlum olduğu kimi, əsərlərin orijinaldan daha çox tərcüməsi oxunur, geniş oxucu kütləsinə yol tapır. Burada, əlbəttə, yüksək bədii nümunələrdən söhbət gedir.

Bədii ədəbiyyat dünya ədəbi prosesinə tərcümə vasitəsilə daxil olur. Dünya ədəbi prosesin inkişafı hökmən ora gətirib çıxarır ki, orijinal ilə tərcümənin dinamikasının

bütöv, kompleks şəkildə tədqiq edilməklə hər hansı ədəbi əsərin dünya ədəbiyyatında tutduğu yeri aydınlaşdırmaq olar. Yalnız belə vəziyyətdə biz L.N.Tolstoyun, A.P.Çexovun, A.M.Qorkinin əsərlərinin ümumbəşəri mənası və dəyərini qiymətləndirə bilərik.

Rus uşaq əsərlərinin dilimizə edilən tərcümələrinin tədqiqi və öyrənilməsi onun tarixi, poetik və üslubi xüsusiyyətləri, ümumbəşəri və milli məzmunu barədə zəngin fikir hasil edir.

XX əsrin əvvəllərində bədii tərcümənin dili (rus uşaq ədəbiyyatından edilmiş tərcümələrin dili) ədəbi dilin milli məzmununa yiyələnməsində xeyli iş görürdü. Bu dövrdə tərcümədə bir qayda olaraq ana dilinə söykənir, bununla yanaşı əcnəbiçiliyə də meyl hiss olunur. görkəmli ictimai xadim, ədib Əlibəy Hüseynzadənin Götenin «Faust» əsərindən tərcümələri onun yaratmaq istədiyi ədəbi dil normalarına tabe idi.

Ənzari-şəbabımdı pədidər olan, ey zill,
Ey zilli-tüluat yenə peyda,
Bir cilvəyi-mövhumeyi-amali bədii,
Eylərmə yenə könlümü bir şövqilə ehya?

Bu misraların, şübhəsiz, yenidən tərcüməyə ehtiyacı var. Birbaşa alman dilindən türk dilinə çevrilmiş bu parçada Azəri türkcəsində başa düşülən ifadə çox azdır.

Bədii tərcümədə belə yol tutanlar ana dilinin xəlqiliyi uğrunda mübarizə aparan mollaəsrəddinçilərin kəskin tənqidinə məruz qalırdılar. Bu baxımdan Mirzə Cəlilin «Abirin və kilab» felyetonu maraqlıdır. Ədib Krilovun təmsilini «Abirin və kilab» kimi çevirənlərə belə gülürdü: «Bir neçə gün bundan əvvəl türk («Azərbaycan – V.Ə.») qəzetlərinin birində oxudum ki, rus ədibi məşhur Krilov «Abirin və kilab» adında bir təmsil yazıb. Çünki mən rusca az-çox oxumuşam və məlumdur ki, Krilovun təmsillərini mübtədə məktəblərində oxudular, çox təəccüb elədim ki, bu təmsildən mənim xəbərim yoxdur. Açıdım Krilovun məcmuəsini vərəqləyib «Abirin və kilab» adında bir təmsil tapa bilmədim. Sonra öz-özümə fikirləşdim ki, görəsən «Abirin və kilab» nə deməkdir?»

Axırı ərəbi bilənlərdən birisi məni başa saldı ki, «abirin» - yəni ərəbcə keçənlər, yolçular; «kilab»- yəni itlər» [1].

Doğrudan da maraqlı hadisədir ki, rus sözləri ərəb dili lüğət tərkibi və morfoloji qaydası ilə çevrilir və Azərbaycan dilinə tərcümə hesab edilir. Azərbaycanlı üçün «abirin», «kilab» sözləri ilə «proxojie», «sobaki» sözləri anlaşıma baxımından eyni səviyyədədir.

Azərbaycan dilinə tərcümələrin dilini korlayan ərəbcə-farsca ünsürlər belcə etiraz doğururdu. Çünki anlaşılmaz dil hər cür tərcümə əsərini gərəksizləşdirir. Səməd Vurğun Puşkinin «Yevgeni Onegin» əsərinin tərcüməsindən danışaraq yazırdı: «Yevgeni Onegin»in tərcüməsində mən həmçinin Azərbaycan dilinin saflığını, əlvanlığını, ahəngdarlığını və orijinallığını qoruyub saxlamağa çalışmışam, əsrlər boyu bu dili zibilləyən ərəb-fars sözlərini və ifadələrini rədd etmişəm» [2].

Rus uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə materiallarında diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri dil və ifadə tərzinin aydınlığıdır. Bu, uşaqlara təqdim olunan əsərlər üçün daha ciddi hesab oluna bilən xüsusiyyətdir. Mütərcimlər bu cəhətə fikir verir, anlaşılıq dil ilə çatdırmağa çalışırdılar.

Tərcümə nümunələrində konkret tarixi şəraitin ədəbi dil və norma xüsusiyyətləri istər leksik-frazeoloji, istərsə də təhkiyə və ifadə tərzini baxımından öz əksini tapmışdır.

Tərcümə uşaq əsərlərinin tərcümə dilinin leksik-frazeoloji və bədii təsvir vasitələrində bədii keyfiyyətindən danışdıqda A.Səhhətin adını çəkmək lazım gəlir. a.Səhhət peşəkar tərcüməçi idi. O, Azərbaycan tərcümə mədəniyyəti tarixində mərhələ təşkil edir, həm də tərcümə təsiri ilə bədii dilin, eyni zamanda ədəbi dilin gedişi və inkişafına müdaxilə edirdi.

A.Səhhət tərcümələrində orijinalın dil təcrübəsindən bəhrələnirdi. Onun tərcümə dili poetikliyi, səlisliyi və bədii keyfiyyəti ilə orijinal əsərlərinin dili ilə eyni səviyyədə dururdu.

A.Səhhətin tərcümələri içərisində A.Puşkinin «Qafqaz» şeiri xüsusi yer tutur. Mütərcim təkcə çevirdiyi əsərin üslub əlvanlığını saxlamaqla kifayətlənmir, orijinalda

işlədilmiş sözlərin tərcümə olunan dildə daha münasib qarşılığını tapmağa çalışmışdır. Son dərəcə orijinal poetik nümunə olan «Qafqaz» şeirinin tərcüməsində A.Səhhət böyük ustalıq göstərmişdir. Şeirdən aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

İqraet i voet, kak zverğ molodoy
Zavidevşiy pişu iz kletki jeleznoy.
İ bğetsə o bereq v vrajde bespoleznoy.
İ lijət utesı qolodnoy volnoy...
Votğhe! Net ni pihi emu, ni otradı:
Tesnət eqo qrozno nemie qromadı [3, 229].

Orijinaldan qismən yayınmasını hərfi tərcüməyə meyl etməməsi ilə izah olunmalıdır. Terekin təlatümünü, qayalı sahilləri gəmirdiyini təsvir etmək üçün şair onu ov görərkən dəmir qəfəsdə çırpınan yırtıcı, vəhşi heyvanla müqayisə edir. Səhhət bu bənzətməni saxlamaq üçün «molodoy zver» ifadəsini azərbaycanca «gənc heyvan» kimi verməyərək, düzgün yolla Azərbaycan dili üçün xarakterik olan vəhşi heyvan timsalında nağıllarımızda baş surət olan «şir» sözü ilə əvəz etmişdir. Rus dilindən arxaikləşərək çıxmış «votşe» sözünü isə şeirin ruhuna uyğun olaraq «leyk» və «əfsus» sözləri əvəz etmişdir. Dediklərimizə nəzər salmaq üçün şeirin azərbaycanca tərcüməsindən son misralara diqqət yetirək:

Oynayır, cəng eləyir, daz qayalar döyüşür,
Acımış dalğaları, daşları çeynər, ötüşür.
Təmə görmüş qəfəsi-ahən içində sən şir
Çırpınır, cərriş edir, sahili guya gəmirir,
Leyk, əfsus! Nə var təmə onunçun, nə sürür,
Onu müdhiş qayalar hər iki yandan sıxıyor. [4, 229]

A.Səhhət tərcümələrinin dilində «səs-səmir toxdadı», «belədən-belə», «kar aşmaz» kimi adi danışıq ifadələri ilə yanaşı, bədii dilimiz üçün yeni sayılan söz birləşmələri işlənir. Məsələn: dağda yapılmış, qərar tutmuşam, ən müdhiş, qorxulu uçqunlar, laqeyd təbiət... ruhani təşnəlik, müzlüm qayalar, sürücünün şərqisi, vətən səsi... (Puşkindən), uşaqlıq xəyalları (İ.S.Nikitindən), müqəddəs məhəbbət (İ.İ.Kozlovdan), günəş ziyası (B.B.Hofmandan), düşkün ömür, fərq verdim, qəti surətdə, allaha möhtac, qədim rəvayət (Lermantovdan) və s.

Əsrin əvvəllərində tərcümə dilinin leksik-frazeoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək üçün Səhhətin poetik tərcümələri münasibdir. A.Puşkinin «Qış yolu» («Zimnaə doroga») şeiri bu baxımdan zəngin material verir:

Skvozğ volnistie tumanı

Probiraetsə luna

Na peçalğnie poləni

Lğət peçalğno svet ona.

Po doroga zimney, skuçnoy

Troyka borzaə bejit

Kolokolğçik odnozvuçniy

Utomitelğno qremit.

Çto-to smışitsə rodnoe

V dolqix pesnəx əmhika:

To razqulğe udaloe

To serdeçnaə toska... [3, 387]

Dalğalanan dumanların arasından ay çıxır,

Qəmli yatan səhralara qəmli-qəmli nur saçır.

Qış səfəri, tək yol könlü darıxdırır, can sıxır,
Arabarı sürükləyir harın atlar tünd qaçır.
Tək çalınan zıncırovlar uzun-uzun kuvuldar,
Usandıran bir səs ilə vıyıldar...
Sürücünün şərqisindən vətən səsi dinlənir.
Gah ruhuma behcət verir, gah qəlbimə qəm gəlir. [5, 139]

Qarşılıqlara nəzər salaq: «skvozğ volnistie tumanı» - «dalğalanan dumanların arasından», «probiraetsə luna» - «ay çıxır», «na peçalğnie poləni» - «qəmli yatan səhralar», «peçalğno lğət svet» - «qəmli-qəmli gur saçır», «po dorəqe zimney, skuçay» - «qış səfəri, tək yol könlü darıxdırır, can sıxır», «troyka borzaə bej» - «arabarı sürükləyir harın atlar tünd qaçır», «kolokolğçik odnozvuçniy» - «tək çalınan zıncırovlar», «utomitelğno qremit» - «uzun guvuldar, usandıran bir səs ilə vıyıldar», «çto-to smışitsə rodnoe», «V dolqix pesnəx əmhika», «sürücünün şərqisində vətən səsi dinlənir», «to razqulğə udalosğ» - «gah ruhuma behcət verir», «to serdeçnaə toska» - «gah qəlbimə qəm gəlir».

Tərcümənin üç bəndinə fikir verəndə görürük ki, A.Puşkin «peçalğno» deyir. A.Səhhət «qəmli» yox, «qəmli-qəmli» deyir. Azərbaycan dilində zərf üçün təkrarlıq xüsusiyyəti xarakterikdir və Səhhət «qəmli-qəmli» işlətməklə şeirə əlavə bədii semantika bəxş etməklə şeirə həzinlik, bədii məlahət gətirir.

«Çto-to slišitsə rodnoy. V dolqix pesnəx əmşika» misralarını «Sürücünün şərqisində vətən səsi dinlənir» şəklində tərcüməsi isə Səhhətin bədii tapıntısıdır. Burada «slišitsə» felini tərcüməçi qulaq asmaq, eşitmək əvəzinə «dinlənir» sözü ilə əvəz etməklə bədii tapıntıya nail olmuşdur.

«Tərcümələrdə ayrı-ayrı misraların sintaktik quruluşunu saxlamaq hallarına da təsadüf edilir. Bu, bədii tərcümədə az təsadüf edilən bir yol olsa da, şair Azərbaycan dilinin incəliklərini dərinləndən bilməsi hesabına belə çətinliklərin öhdəsindən uğurla gəlirdi» [6, 220].

Orijinalda olan sözləri başqa dillərə çevirərkən hansı dilə tərcümə olunursa, o dilin bütün xüsusiyyətlərini, ifadələrinin hansı forma və məzmununda işləndiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu mənada orijinalın məzmununu, üslub xüsusiyyətlərini saxlamaq Səhhətin başlıca tərcümə prinsipi idi. Bu prinsipə əməl edən Səhhətdə çevrilən material hərfi tərcüməyə çevrilmirdi.

Krılov çətin tərcümə olunan şairlərdəndir. Onun satirasında, məzəli ifadələrinin gözəlliyini vermək mümkün deyildir. Xalq yumoru ilə xalq dilində yazan Krılovda milli kolorit güclüdür. Krılovu tərcümə etmək mütərcimdən böyük məharət istəyir.

A.Səhhət bu çətinliklərin öhdəsindən gələrək böyük məharətlə Krılovu tərcümə etmişdir. Təmiz rus xalq dilində yazan Krılovu Səhhət təmiz Azərbaycan dilində tərcümə edirdi.

Krılovun «Kvartet»i belə başlanır:

Prokazniüa – Martıška,
Osel,
Kozel,
Do kosolapıy Mişka
Zateəli sıqratğ Kvartet,
Dostali not, basa, alğta, dve skripki.
İ seli na lujok pod lipki –
Plenətğ svoim iskusstvom svet [7, 34].

A.Səhhətin tərcüməsi («Sazəndələr»):

Dəcəl meymun, çolaq ayı, çəp keçi,
Bir ulağa yoldaş oldu hər üçü,
Dörd səslicə, bir musiqi nəğməsi,
Çalmağa həmahəng oldu cümləsi.
İki kamança, iki tar tapdılar,
Oturdular, tərəf bəzım qurdular [8, 90].

A.Səhhət göründüyü kimi, təmsilin satirik ruhunu saxlayaraq «dəcəl», «çolaq» sifətlərini saxlamaqla yanaşı, «keçi» sözünə «çəp» sifətini əlavə etmiş, nəticədə satirik vəziyyəti şiddətləndirmişdir.

A.Səhhətin yüksək sənətkarlıqla bədii tərcümə nümunələri yaratmasının əsas səbəblərindən biri orijinalın dilini – rus dilini bilməsindən irəli gəlirdi. Özbək ədəbiyyatşünası T.Sultanov çox düzgün olaraq yazır ki, «znanie əzıka oriqinala – znaçitelğnoe podsporğe perevodçeskoy rabote, ibo tolğko vladeə gtim əzıkom, perevodçik mojet postiç naüionalğniy kolorit proizvedeniə, eqo izobratitelğnie kraski, osobnosti stilistiki i izbejat izkatenii, oşibok» [9, 88].

A.Səhhətin tərcümə dili poetik, aydın, xəlqidir. A.S.Puşkinin «Qış» şeirinin tərcüməsindən:

Budur, şimal yeli qopub guvuldar,
Sürükləyib buludları vıyıldar.
Budur, yenə qış necə ki var gəlir,
Şaxta gəlir, soyuq gəlir, qar gəlir.
Səpir qarı ocaqlara, kollara,
Dərələrə, təplərə, yollara [«Məktəb», 1911, №2].

Puşkinin gözəl şeiriyətinin təsiri nəticəsində Səhhət təmiz azərbaycanca bədii cəhətdən kamil sənət əsəri yaratmışdır. Zəngin Puşkin yaradıcılığından Səhhətin çevirdiyi «Qış» şeirində «guvuldar», «vıyıldar», «xırıldar» kimi leksik vahidlər – təqlidi sözlər işlətməmiş, «necə ki var» frazeoloji birləşməsini poetik şəkildə səsləndirmiş, şeirdə səslərin alliterisiyasını yaratmış və ana dilində səlis ədəbi-bədii şeir dilinin nümunəsini yaratmışdır.

Krılov və Puşkindən əsərin əvvəllərində R.Əfəndiyevin tərcümələri də var. R.Əfəndiyev də Krılovun «Kvartet»ini və Puşkinin «Qafqaz» şeirini dilimizə çevirmişdir. A.Səhhətin tərcümələri sənətkarlıq və bədii keyfiyyət baxımından yüksək

olduğundan tədqiqatda onlardan söhbət açdıq. Rəşid bəy tərcümələrində sadə xalq sözləri işlətsə də, dilin sadəliyinə fikir verilsə də, Səhhət tərcüməsi vəzn oynaqlığına, aydınlığı və xəlqiliyinə görə üstündür və oxucular tərəfindən indi də sevilə-sevilə oxunur.

XX əsrin əvvəllərində rus uşaq ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə olunan tərcümələrin leksik-frazeoloji və bədii ifadə xüsusiyyətlərindən danışdıqda əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi satirik əsərlərin, o cümlədən Krılov təmsillərinin tərcüməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Elə bu cəhətdən də A.Şaiqin tərcümələri maraqlıdır. Ədibin tərcümə leksionu zəngindir. Krılovun təmsillərinin satirik ruhunu saxlamışdır. Şaiqin tərcümə leksikası sinonimlərlə zəngindir. Sözlərin üslubi məqamlarına görə öz yeri var. Rus dilindəki satirik mənə ifadə edən sözlərin yumorlu qarşılığını işlədərək çox vaxt sinonimik cərgə yaradır. Şaiq tərcüməyə elə sözlər seçir ki, həmin söz rus dilindəkinə uyğun olsun. Necə deyərlər, mənaca eyni mənşəli sözlər.

«Cırcırma və qarışqa» təmsili didaktik məzmunu görə Krılovun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şaiq Krılovdan etdiyi bu tərcümədə istədiyi əxlaqi-tərbiyəvi fikrini verə bilmiş, bədii təsvir üsulu saxlamışdır. Şaiqin tərcümədə bəzi frazeoloji vahidləri və idiomatik ifadələri (məsələn, «Í komu je v um poedet – na jeludok pot qolodniy, popriqun Strekoza, Leto krasnoe və s.») atması təmsilin dilimizdəki mətnindəki satirik ruhu, məzmun bütövlüyünü, ifadə tərzini azaltmamışdır.

Krılovun «Strekoza i murovey» təmsilinin ruscasından:

Popriqunğə Strekoza.
Leto krasnoe propela;
Oqlənutğsə ne uspela,
Kak zima katiq v qlaza.
Pomertvelo çisto pole,
Net uje dneq tex svetlıx bole,
Kak pod kajdım ey listkom
Bıl qotov i stol i dom.

Vse proşlo, s zimoy xolodnoy

Nujda, qolod nastæet:

Strekoza uj ne poët i t.

A.Şaiqin tærcümæsindæn:

Cırcırma yay, bahar

Næğmæ oxur biqærar.

Hær çiçæyin yarpağı –

Olmuş idi oylağı.

Eyşæ alışmış idi,

Başu qarışmış idi,

Tutdu xəbær bir zaman,

Qış yetişib, ay aman!

Yayı keçirmiş hädær,

Yox daha gündæn æsær.

Qaldı o biçæræ ac,

Tapmadı başqa ælac [10, 78].

Krılovun tæmsili 30 misradan ibarætdir. A.Şaiq tæmsili 28 misrada, 7 şeir ölçüsündæ, bayatı formasında tærcümæ etmişdir. Gördüyümüz kimi, tærcümæ orijinala bædiilik væ intonasiyasına göræ çox yaxındır. Tædqiqatçı M.Mehdiyevæ «Cırcırma væ qarışqa» tæmsilinin tærcümæsi haqda belæ yazır: «S bolğşim taktom peredaet Şaik kırilovskie opisaniæ strekozı i muravğæ. On podiskivaet takie ustoiçivie slovo-soçitaniæ, takie idiomı, kotorie ne tolğko peredaet kırilovkuö mıslb, no i vossozdaöt dux narodnosti kırilovskoy basni» [11, 119].

Tærcümænin keyfiyyætindæn bæhs edæn akademik M.Arif dæ çox düzgün olaraq yazır ki, «Cırcırma væ qarışqa» tæmsilinin tærcümæsindæ Şaiq daha çox bædiiliyæ

müvəffəq olmuşdur. Əslində tamamilə yaxın, bədii cəhətdən qüvvətli olan bu tərcümədən cırcıramanın qayğısızlığı, sonrakı peşimançılığı, qarışqanın mənalı və hazırcavab mükəllimləri elə bir incə kinayəli verilmişdir ki, oxucuda tam bədii təsir oyadır. Şaiq «Cırcırama və qarışqa» təmsilini 1912-ci ildə tərtib etdiyi «Gülzar» dərsliyinə də daxil edilmişdir. A.Şaiqın, A.Səhhətin və başqa mütərcimlərin tərcümələrində Krılovun dilindəki didaktik məzmunlu fikirləri, rus atalar sözləri həmin tərcüməçilərin vasitəsilə dilimizdə zərb-məsəl şəklində işlənməyə başlamışdır. Krılovdakı idiomatik ifadə və frazeoloji birləşmələrin qarşılığı onun tərcüməçiləri tərəfindən böyük məharətlə poetikcəsinə verilirdi. Məsələn, «Ac qarına bir nəfər nəğmə oxurmu məgər?» («Cırcırama və qarışqa»), «Bərəkallah, qüvvətlicə Alabaş Filin üstə əcəb gedir baş».

b) Bədii təsvir vasitələrinin ifadə xüsusiyyətləri

Dilimizdə idiomatik ifadələrin başqa dillərə eynilə tərcümə oluna bilməmsi haqqında çoxlu fikir var. S.Cəfərovun «Sabit söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onları əksər hallarda başqa dilə olduğu kimi tərcümə etmək olmur» [11, 12, 13, 14] fikrinə istinad edən dilçi alim H.Bayramov belə nəticə çıxarır ki, «Frazeoloji vahidlər bəzi hallarda başqa dillərə tərcümə oluna bilir; çünki müəllif (S.Cəfərov – V.Ə.) «...əksər hallarda tərcümə olunmur» - deyə yazır» [15, 2].

Əlbəttə, frazeoloji vahidləri hərfən tərcümə edəndə söz yığını adlanır. Çünki rus dili ilə Azərbaycan dili geneoloji cəhətdən ayrı-ayrı dil qruplarına məxsusdurlar. Əsrin əvvəllərində də tərcüməçilər rus dilindən tərcümə zamanı rus şair və yazıçılarının leksikasındakı frazeoloji vahidlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığını tapırdılar. Bu barədə rus ədəbiyyatşünası L.E.Çerkasskinin fikri maraqlıdır: «Pri perevode frazeoloqizmom s russkoqo na vostoçnie əziki perevodçiki stalkivaötsə s rədom problem. İli perejde vseqo neobxodimo ustanovitğ smislovoe znaçenie frazeoloqizma oriqinala, stepenğ eqo vırazitelğnosti ili stertosti, opredelitğ, k kakomu tipu dannoy

frazeoloqizm otноситsə i ne transformirovani li vo imə stolistiçeskix zadaç eqo glementı, i tolğko posle vıasnenii gtix voprosov perevodçiki moqut pristupitğ k poiskam sottvetstvuöhix frazeoloqiçeskix gkvivalentov, anoloqov v əzike, na kotorıy frazeoloqizm perevoditsə, ili oqraniçitğsə nefrazeoloqiçeskim perevodom, kalğkoy» [16].

Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji ifadələrin hərfi tərcüməsi mümkün deyil. Məsələn, L.N.Tolstoyun hekayələrində işlənən «otdat boqu duşu» ifadəsini «Allaha canı vermək» kimi hərfi tərcümə edilsəydi, düzgün olmazdı. Tolstoyun tərcüməçisi Q.Rəşad bu ifadəni «rəhmətə getdi» şəklində düzgün vermişdir. Ümumiyyətlə, L.Tolstoyun dilindəki dini ifadələr əsrin əvvəlindəki mütərcimlər tərəfindən çox düzgün qarşılıqla verilmişdir. Frazeoloji ifadələr bacarıqsız tərcüməçinin əlinə düşəndə o, söz birləşmələrini məhv edir.

İdiomatik ifadələr, aforizmlər, frazeoloji ifadələrlə yanaşı, rus atalar sözlərinin tərcüməsindən danışmaq lazımdır. Məsələn, orijinalda «Na to i perpel, çtobı vseti popast» - Azərbaycan dilində belə verilib: «Çox atılıb düşdü, axırda tora düşdü» və yaxud «Rıba bendenq na to i sozdanı, çtobı v seti popast» - tərcüməsi «Bendenq balığı ona görə yaranıb ki, tora düşsün». Rus dilindəki «Pletğö obuxa ne pereşibet» («Başı divara dəyməyin faydası yoxdur») dilimizdə məşhur «Sonrakı peşimançılıq fayda verməz» atalar sözü ilə əvəz edilmişdir.

Hansı atalar sözləri və ifadələr beynəlmiləl xarakter alıbsa, onları eyni formada başqa dillərdə işlətmək mümkündür. Rus əsərlərində işlənən «sbavil spesi» - ifadəsi Azərbaycan dilində «hündürdən getmə», «özündən çıxma», «pal duxom» - «ruhdan düşüb» kimi tərcüm edilirdi.

Uşaq ədəbiyyatı (əsasən uşaq poeziyası) frazeologizmlərlə zəngindir. Bunlar folklordan uşaq ədəbiyyatına keçmiş sabit ifadələrdir. Uşaq şeirində uşaq həyatına, onun maraq dairəsinə, məfhumlarla əlaqədar frazeoloji ifadələrin işlədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, frazeoloji ifadələr obrazlı olduğu üçün onlar xarici aləmin əşya və hadisələrini uşaq təsəvvüründə obrazlı canlandırmaqda mühüm rol oynayır.

Xalq dili başdan-başa obrazlıdır. Xalq dilinə daha çox müraciət edən sənətkarların dili zəngin olur. A.Şaiq orijinal əsərlərində olduğu kimi, tərcümələrdə də adi danışq nitqində işlənən ifadələrə üstünlük verməsi ilə fərqlənir. Şairin Krılovun «Eşşək və bülbül» şeirinin tərcüməsində bir neçə bəndə nəzər salaq:

Bülbülüm açdı öz məharətini,
Vurdu cəh-cəh sağırdadı yenidən.
Ney kimi səs uzaqlara çəkildi,
Qırmadır sanki ormana səpilir.
Dinləyir nəğməni işıq pərisi,
Susdu el, susdu quşların da səsi.
Sürü yatdı, çoban ki dinlərdi,
Arabir zövq alıb gülümsərdi.
...Eşidincə bu hökmü o bülbül,
Batdı dərdə, qəmə, bulandı könül.
Qanad açdı, o yerdən oldu uzaq,
Cahil insan hökm verdi bu sayaq.

Bu parçalarda qeyd olunan bütün ifadələr poetikliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyata, o cümlədən uşaq ədəbiyyatına atalar sözü və zərb-məsəllər zənginlik gətirir. Digər tərəfdən, məlumdur ki, atalar sözü ibrətamiz mahiyyət daşıdığından didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu bdxımdın inqilaba qədərki uşaq əsərlərinin, tərcümələrində atalar sözlərinin işlənməsinə haqq qazandırmaq lazım gəlir.

Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski hələ XIX əsrin II yarısında yazırdı: «...Atalar sözlərində iki mənə vardır: biri onun xarici, gözəl təsviri mənasıdır ki, bunu uşaq asanlıqla başa düşə bilər; o biri, uşaq üçün anlaşılmaz daxili mənasıdır, belə atalar sözünün ancaq xarici mənasını uşağa başa salmaq lazımdır» [17, 191].

Bu fikir atalar sözü və zərb-məsəllərin tərcümə nümunələrində işlədilməsilə nəinki haqq qazandırır, həmçinin onu təbliğ edir. Onlar atalar sözünü bir nəsihət kimi işlədirdilər. M.Ə.Sabir Kırıolun «Qarğa və tülkü» təmsilinin tərcüməsinə orijinalda olmayan aşağıdakı fikri əlavə edib:

Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı, yəqin ki, yaltaqlar.

Mütərcimlər tərcümə zamanı orijinaldakının qarşılığı və əlavə etdikləri atalar sözləri və zərb-məsəllər əsərin əsas məqsədini, mövzusunı daha da əyaniləşdirir, ümumiləşdirir, nəticədə uşaqlara müxtəlif hadisələr haqqında düzgün fikir yürütməyə yol göstərir.

Akademik Məmməd Arif idiomatik ifadələr, atalar sözləri tərcüməsinin çətinliyini qeyd edirdi: «Tərcüməçilər arasında mübahisəyə səbəb olan çətin məsləhətdən biri idiomatik ifadələrin, atalar sözlərinin, məsəllərin tərcüməsidir. Bu məsələdə formalist tərcüməçilər ifadəni eyni ilə tərcümə etmək tərəfdarıdır. Məsələn, «Net dıma bez oqnə» məsəlini «odsuz tüstü çıxmaz» şəklində, «moə xata s kraö» məsəlini «mənim daxmam kənardadır» tərcümə etmək istəyirlər. Aydındır ki, burada heç bir yaradıcılıq yoxdur və beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili qətiyyənlə zənginləşməz. Rus dilində çox işlənən bu atalar sözləri çox məzmunlu olduqları halda, Azərbaycan dilinə hərfən tərcümə edildikdə, eybəcərləşirlər. Burada, necə deyərlər, bir qədər baş işləmək lazımdır»[18].

«Ədalətli padşah, yoxsa «Padşah və dayə». Bədii əsərlərin adlarını hərfən tərcümə etmək olmaz. Əsər adları bəzən bədii nümunələrə verilən fikir, məzmunu əks etdirmir. Əsər adlarının tərcüməsindən qabaq tərcüməçi trəfindən hmin əsər diqqətlə oxunmalı, məzmunu mənimsənilməli, tarixi-ictimai şərait nəzərə alınmaqla tərcümə edilməlidir. Elə əsərlər var ki, adı onun fəlsəfi və sosial mahiyyətini açır: «Smert İvana İlğiça», «Voyna i mir» və s.

«Məktəb» jurnalında çap olunan L.Tolstoyun «Odin üarğ stroil sebe dvoreü» əsərini Ə.Əliyev «Ədalətli padşah», A.Vəlixanov isə «Padşah və dayə» adı ilə tərcümə etmişdilər.

Mütərcimlər «çar» sözünün dilimizdə həmin titula uyğun olan «şah»la əvəz etmiş, bir növ azərbaycanlaşdırmışdır. Ə.Müznibin L.Tolstoydan nəzmlə etdiyi bir çox iqtibaslar məlumdur. Bunlardan L.Tolstoyun «Bıl u duraka noj oçenğ xoroşo» hekayəsini mütərcim «Bıçaq və dəli» adı ilə vermişdir. Bu ad məzmunu və mövzunu əks etdirir.

Yenə də L.Tolstoyun Hacı İbrahimov tərəfindən «Boqu ili Mamonne» əsəri «Rəhmanmı, yoxsa şeytana sitayiş etməli?» adı ilə verilmişdir. Başlıq düzgün verilmişdir və məzmunu dolğun əks etdirir.

Tərcüməçi üçün əsərin adı və onun məzmunu, ideyasının vəhdəti zəruri məsələlərdən biridir. Bu tərcüməçinin yüksək yaradıcılıq məharətini göstərir.

«Slava boqu» - «şükür Allaha». Tərcümə dilinə nəzər yetirdikdə demək lazımdır ki, rus sözlərinin dilimizə tərcüməsi təhriflərdən də xali deyildir. Tərcüməçi başqa dildən tərcümə edən zaman sözlərin hərfi mənasına üstünlük verməməlidir. O, çalışmalıdır ki, müəllifin bədii formada verdiyi fikir, məzmun saxlanıdsın. İnqilaba qədərki uşaq əsərlərinin rus ədəbiyyatından olunmuş tərcüməsində mütərcimlər böyük çətinliklərlə rastlaşmışlar. Çalışmışlar ki, orijinalın, müəlliflərin ifadə tərzini zəifləməsin. Rus dilindən olunmuş tərcümələrdə mütərcimlərin ən çox qarşılaşdığı çətinliklərdən biri odur ki, rus dilinə başqa dillərdən keçmiş, lakin xalis rus sözü kimi işlədilən sözlər hədsizdir. Belə ifadə və mətnlərin tərcüməsi çətinlik törədir. Belə sözlərə bir çox rus ədiblərinin əsərlərində qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn: rus dilindən alınma olan «şinel» sözü «kişi əsgər geyimi», «qadın xalası» və s. mənaları ifadə edir. Tərcümələrdə «şinel» heç bir qarşılıqsız, olduğu kimi dilimizdə verilmişdir.

Rus dilində bir çox mənalarda işlənən «jupan» (müasir rus dili üçün bu söz arxaikləşmişdir – V.Ə.) lüğətlərdə «isti üst geyimi» mənasını verir. Azərbaycanlı tərcüməçi bu sözə çox yerinə düşən, təbii bir qarşılıq tapır: «gödəkçə». L.Tolstoyda

«lapti» sözü var. Bu, ağac sıyımından (qabığından) toxunmuş ayaqqabı mənasını verir. Qafur Rəşad Tolstoydan etdiyi tərcümələrdə bu sözü çox düzgün olaraq əsl mənasına uyğun «çarıq» kimi vermişdir. L.Tolstoyun «Malğçik i palğçik» nağıl-hekayəsində «semiverstnie sapoqi» ifadəsini Q.Mirzəzadə «yeddi verslik çəkmə» kimi tərcümə etmişdir. «Sapoqi» sözü dilimizdə «uzunboğaz çəkmə» mənasını verir. Mütərcim uzunçuluqdan qaçaraq «uzun» kəlməsini atmış və bədiiliyə nail olmuşdur.

Tolstoydan olan tərcümələrin dilində dini mahiyyət kəsb etməklə yanaşı, ən çox işlək «slava boqu», «day boq», «prosti qospodi», «radi boqa» kimi ifadələrlə rastlaşmaq mümkündür. Təsdiq etdiyimiz bütün nümunələrdə rus dilindəki sadaladığımız ifadələrin çox düzgün, ədəbi və danışq dilimizdə olan qarşılıqları verilmişdir: «şükür Allaha», «inşallah», «Allah qoysa», «günahımdan keç, Allah», «günahımdan keç, İlahi», «Allah xatirinə» və s. Bu ifadələr tərcümə dilində həddən çox işlədiyindən konkret misallar gətirməyə ehtiyac yoxdur.

Tərcümə zamanı əsərin milli koloritini saxlamaq prosesi obyektiv çətinliklərlə qarşılaşır. Bu zaman tərcüməçi əsərin orijinalına diqqət yetirməli və çalışmalıdır ki, tərcümə əsərin orijinalında verilən səviyyədə olsun və edilən dəyişikliklər mənaca səhvə və təhriflərə gətirib çıxarmasın.

Orijinalda olan sözləri başqa dillərə tərcümə edərkən hansı dilə tərcümə olunursa, o dilin bütün xüsusiyyətlərini, ifadələrin o dildə hansı forma və məzmununda işlədildiyini nəzərə almaq lazımdır. Zorakılıqla tərcümə olmaz və buna heç vaxt ehtiyac olmamışdır və hal-hazırda da lüzum yoxdur.

Şəxs adları (antroponimlər) və onların Azərbaycan dilində (tərcümə zamanı) işlədilməsi

Rus ədəbiyyatşünası L.E.Çerkasski göstərir ki, «K liçnim imenam otnosətsə löbie sobstvennie imena çeloveka, v tom çisle liçnoe imə, otçestvo, familiə, prozvişe, psevdonim, kliçka. İmeno moqut imetğ uveliçitelğno – ustroilaöşii, laskatelğno-

umengşitelğny ili prenebrejitelğ no-unijitelğny ottenok: estğ imena «lepetnie», kotorimi deti zovut sebə ili koqo-libo iz okrujaöhix, poetičeskie imena, vıpolnəöhie v proizvedenii stilistiçeskuö funküiö» [16].

Tərcümə zamanı antroponimə hər bir adamın şəxsi adı, familiyası, təxəllüs, ləqəb və ya heyvanlara verilən adlar daxildir. Adlar əzizləyici-kiçildici mənada da işlənir. Uşaqlar bir-birinə başqa əşyalara verdikləri adlarla müraciət edirlər ki, həmin adlar da bu silsiləyə daxildir.

Böyükağa Talıbovun V.Jukovskidən etdiyi «Allahın keşişə qəzəbi» («Məktəb» 1913, №1) adlı tərcümədə mütərcim orijinalda olduğu əsas qəhrəmanın adını saxlamışdır. Mətnə müraciət edək: «Tamam il başdan-başa yağış çox yağdığına görə əkinlər çürüyüb əmələ gəlmədi. İlin axırında bir nəfər əkinçi yox idi ki, desin «Bu il mən taxıldan filan qədər xeyir və mənfəət görmüşəm». Kəndlilərdə gündən-günə aclıq şiddətlənirdi. Ancaq yalnız keşiş «Qattonun anbarları buğda ilə dolu idi».

Mütərcim keşişin orijinaldakı ləqəbini olduğu kimi tərcümədə vermişdir. «Qatto» nu ona görə ləqəb adlandırırıq ki, rusalarda «Qatto» adda şəxs adı yoxdur, bu ləqəbdir.

Qeyd etdiyimiz kimi təbdil olunan əsərlərdə surətlərin adları milliləşdirilir, şərqə məxsus şəxs adları ilə əvəz edilirdi. «...Poqoskinin «Visəçii qost» («Asılmış qonaq») əsərindən təbdil edilmiş «Nabakar qonşu» hekayəsi maraqlıdır. Qafqazı əyalət şəhərlərindən birinə köçürmüş, orijinaldakı bir sıra epizodları ixtisar edərək bunların əvəzinə Azərbaycan şəraitinə münasib əhvalatlar daxil etmiş, yerli adət-ənənələrin təsvirinə geniş yer verməklə milli bir hekayə kimi yaratmağa nail olmuşdur [18]. S.M.Qənizadə bu təbdildə surətlərin adını dəyişərək Xancan, Hacı Qasım və s. qoymuşdur.

Y.Həsənbəyzadənin A.F.Kovalinskayadan tərcümə etdiyi «Ögey ana» hekayəsində Mürsəl, Gülnisə, Pərizad, Qönçə, Əsəd və s. kimi şəxs adları milli xarakter kəsb edir. Əsərdəki antroponimlər mütərcim tərəfindən Şərq adları ilə əvəz olunmuşdur.

Şəxs adlarının tərcümədə işlənməsində mütərcimlər xeyli çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu çətinliklər ələlxüsus türk dillərinə tərcümə zamanı qarşıya çıxır. Məlumdur ki, rus

dilinin fonetikasi tərcümə edilən dilin fonetikasi ilə ziddiyyət təşkil edir. Əsərin əvvəllərindəki uşaq əsərlərinin tərcüməsi zamanı işlədilən orijinal və adaptasiya edilən şəxs adları əsərlərin mövzu, məzmun və dili tarixi şəraitə uyğun və qənaətbəxşdir.

«Qəribin nəsihətləri»

Dərsliklərdə və dövrü mətbuatda tərcümə əsərlərinin mövzularına nəzər saldıqda dərhal nəzərə çarpır ki, mütərcimlər tipoloji yaxınlığa böyük diqqət yetirmişlər. Tərcümə olunan əsərlərin romantik xüsusiyyəti, emosional gərginliklə zəngin olmasına, ahəngdarlığına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Mütərcimlər tərcümə olunan nümunələrin əksəriyyətini mövzusunun, yaxud ideyasının şərq üslubuna uyğun olmasına çalışmışlar. Ona görə də bir çox tərcümələrdə müəlliflər bəzən nəinki Şərq atalar sözlərini, aforizmlərini artırmışlar, eyni zamanda orijinalda çox da qabarıq, nəzərə sarpmayan didaktikliyin üzə çıxmasına çalışmışlar. Rus dilindən tərcümə olunan əsərlərin bir çoxunda mütərcimlərin rus-şərq tipoloji ümumiliyini, genetik əlaqələrini dərinləndirən duyması tərcümələrin xeyrinə olmuşdur.

Tolstoyun «Bərabər irs» («Məktəb» jurnalı, №5, 1913, mütərcim Ə.Əliyev) hekayəsinin tərcüməsində kiçik oğluna necə kömək edəcəyini bilməyən anaya «qərib» öz nəsihətlərini verərək gedir. Hadisələrin sonrakı inkişafı isə «qəribin» dediyi kimi olur və L.Tolstoy, bir növ, onun sözünün düz çıxdığını oxucuya özü inandırır. Lakin Ə.Əliyevin tərcüməsində mövzunun rus ədəbiyyatına Şərqdən keçdiyi nəzərə alınaraq mütərcim tipoloji uyğunluq tapmış, Şərq nağıl və rəvayətlərində olduğu kimi hadisələrin inkişafını kəsmiş, baş verəcəkləri «qəribin» dili ilə söyləmiş, beləliklə, Tolstoyda adi yol keçən «qərib» tərcümədə nəsihət verən, müdrik, xeyirxah obraza çevrilmişdir.

Tolstoyda janrına görə təmsil-hekayə məhz tipoloji xüsusiyyəti nəzərə alınaraq, Şərq üslubuna uyğun tərcümələr hesabına nağıllaşır. Bu isə nəticədə tərcümənin məqsədi üçün xeyirli olur.

Məktəbyaşlı uşaqların mütaliəsi üçün nağıl janrının uğurlu olduğunu pedaqoji prizmadan görən tərcüməçilər, eyni zamanda didaktik əhəmiyyətə məhz bu cəhətə görə sadıq qala bilmişlər. L.Tolstoydan digər tərcümədə («Kirpi və dovşan», «Məktəb» jurnalı №2, 1913, çevirəni Ə.Qasimov) mütərcim Şərq folklorundan bəhrələnərək milli koloriti saxlamağa nail olmuşdur. Kirpi ilə bəhsə girən dovşan rəqabət apara bilməyəcəyini duyur. Orijinal belə bitir: «Za i pokorilsə i skazal, çto vpered nikoqda ne budet sport». Tərcümədə isə «dovşan bu tərəfdən o tərəfə yüyürdüyü üçün çox bərk yorulmuşdu. Əhvalı böylə gördükdə yüzü (üzü – V.Ə.) qızarıb utana-utana dedi:

-Tövbə olsun bən (mən – V.Ə.) bundan sonra bir də qabaqca heç kəs ilə bəhs etmərəm...»

Tərcümədə «yüzü qızarıb» və «tövbə» ifadələri təkcə tərcümənin bədiiliyi naminə deyil, eyni zamanda milli koloriti, Şərq ənənələrini gücləndirmək məqsədi güdür. Əslində Şərqdən Rusiyaya, Rusiyadan isə yenidən Şərqə qayıdan mövzu yenidən öz qafiyəsinə girir. Şərq ədəbiyyatına məxsus didaktika öz əksini əksər tərcümələrdə tapır.

Bəzi tərcümələrdə mütərcimlər bu xüsusiyyəti bir neçə detalla ifadə etməyə müvəffəq olmuşlar. Əli Fəhminin L.Tolstoydan çevirdiyi «Cavan bayquş və dovşan» («Məktəb» jurnalı, №7, 1912) əsəri buna ən yaxşı misaldır. Tərcüməçi orijinaldan fərqli olaraq əsərin adına «cavan» ifadəsini əlavə etməklə Şərq ədəbiyyatına məxsus cavan təcrübəsizliyi, tələskənliyi, özündən yaşlılara qulaq asmadıqda fəlakətə düşər olmasını ifadə etmək istəmişdir. Mövzu və ideya, nəsihətamiz ruh Şərq nağılları ilə səsleşir. Əsərdə qoca bayquşa qulaq asmaq istəməyən cavan bayquş öz həyatından keçməli olur.

Tərcüməçilərin Şərq ənənəsinə sadıqlığı məhz onların orijinaldan kənara çıxmasına səbəb olmuş, lakin dilin inkişafından bacarıqla istifadə etmək mətnin əslində daxilən yaxınlaşmışlar. Qeyd edək ki, orijinalın üslub ahəngdarlığının pozulmasının səbəbləri yalnız tərcüməçilərin subyektiv münasibətlərindən deyil, həm də dilin obyektiv inkişafından, tərcümənin məqsəd və məramından asılı olmuşdur.

«Marqo» qadın adıdır

Bəzi tərcümələr istər bədii, istərsə də dil baxımından aşağı səviyyədə dururdu. Düzdür, bu tərcümələr də bədii cəhətdən zəif olmalarına, uşaq psixologiyası üçün xarakterik olmayan sözlərlə səciyyələnsə də uşaq ədəbiyyatı, tərcümə dilinin inkişafı üçün ilk praktik nümunələr kimi mühüm rol oynayırdı.

A.Əfəndizadənin «Pleşşeyevdən tərcümə» qeydi ilə «Dəbistan» jurnalında (1906, №4, səh.5-7) jurnalında çap olunan «Nənə və nəvə» adlı tərcümə də belə zəif nümunələrdəndir. Tərcümənin orijinalınqı tapmaq mümkün olmadı. Ədibin yaradıcılığında bu adda və bu məzmununda şeir və ya nəsr əsəri yoxdur. Yəqin mürtəcim bu mənzum hekayəni ümumən Pleşşeyev yaradıcılığının təsiri altında qələmə almışdır. Tərcümədə təbdillik xüsusiyyəti də nəzərə çarpır. Əsərin əsas personajlarından biri – nəvə tərcümədə milliləşdirilərək Əhməd adı ilə verilmişdir. Antroponim azərbaycanlılaşdırılmaqla məzmununda milli mahiyyət kəsb etmişdir.

Tərcümə istər leksik-frazeoloji, istər bədii, ümumən, dil baxımından nöqsanlıdır. Əruzda çevrilən bu şeirdə «sərkari», «biçarə», «ahəstə», «dəmbəstə», «xudavənd», «əlnas», «pas», «cari» kimi qəliz və uşaq dilinə uyğun olmayan söz və ifadələr var.

Şeirinin əsasını təşkil edən maarifçilik ideyalı məktəb mövzusu qabarıq verilmişdir. Nənənin nəvəsinə həyatda ən böyük arzusu məktəbə getmək olduğu, nəvəsinin elm və məktəb haqqında «monoloqu» şüar təsiri bağışlayır. Şeirdə yerinə düşməyən, poeziyada gülünc görünən ifadə nənənin nəvəyə dediyi: «Qəlbini təmiz elə hər cür hisdən, pasdan» misrasındakı «pas» sözüdür. Əvvəlki misradakı «əlnasdan» sözü ilə qafiyə xatirinə verilmiş, hələ məktəbə getməmiş bir cocuğun qəlbini pasını elm öyrənməklə nəvə məsləhəti tərcümənin ən naqis nöqtələrindəndir:

Get oxu, səy eylə, hər elmə çalış, hər zadı bil,
Bircə adət eləmə elm oxuyub lovğalıqı.
Elmi təhsil elədin, qaçma avam əlnasdan,
Qəlbini təmiz elə hər cür hisdən, pasdan.

«Ruscadan tərcümə» qeydi ilə tərcümə olunan «Dövlətli Marqo və bədbəxt Vasili» («Məktəb», 1913, №12-15) nağılının mürtəcimi Həmzə Qasımzadədir. Tərcümə rus nağılından edilmişdir. Nağıllardakı süjet gedişinə uyğun olaraq müsbət mənfi surətlər qarşı-qarşıya durur və nağıl xeyrin – müsbətin qələbəsilə tamamlanır. Əsər şirin bir təhkiyə ilə tərcümə olunmuşdur. Əsərdə adından nəzərə çarpmasa da, maraqlı odur ki, pis niyyətlərlə yaşayan dövlətli Marqonun ilk səfərlərdə kişi və qadın olması naməlum qalır. Çünki «marqo» bir şəxs adı kimi xristianlarda qadına məxsus antroponimdir. Lakin hadisələrin gedişində Marqonun arvadına yazdığı məktub «səhnə»sində ani olaraq oxucu çadır. Yəqin ki, ötən əsrlərdə bu şəxs adı oğlan uşaqlarına da qoyulmuş, qız uşaqlarına da. Bizdə olan Sayad, Tərlan və bir çox başqa adlar kimi. Mütərcimin əsərin surətlərinin adlarında dəyişiklik etməsinə şübhə ola bilməz. Çünki nağıldakı digər surətlər – Vasili və Anastsiya ruslara məxsus şəxs adlarıdır.

Tərcümə nöqsanlardan xali deyildir. Tərcümənin dilindəki «boçka», «kuçer», «lodka», «lodkaçı» sözlərinin dilimizdə qarşılıqlığı var: «çəllək», «faytonçu», «qayıq», «qayıqçı». Nədənsə mütərcim rus sözlərini olduğu kimi saxlamış və «lodkaçı» kimi əcaib neologizm yaratmaq istəmişdir.

Tərcümədə belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: «Monastrın böyüyü isə bədbəxt Vasilini çox sevdiyi üçün onu monaçtrda açarçı qoymuşdu». Burada «açarçı» əvəzinə mütərcim «qapıçı» işlətsəydi, yəqin ki, daha təbii səslənərdi.

«Qızıl papaq, yoxsa qızıl başlıq»

İfadələrin başqa dillərdə də anoloji formaları var. Mütərcim tərcümə zamanı bu formalardan düzgün istifadə etməlidir.

Qafur Rəşadın «Malğçik s palğçik» rus nağılının «Barmaq boylu uşaq» adı ilə etdiyi tərcümədə «Zolotaə şapoçka» ifadəsini dilimizdə «qızıl papaq» yox, «qızılı başlıq» kimi tərcümə etmişdir. Orijinala nəzər salaq: «Devoçki vse lejali i spali na odnoy krovati, i u kajdoy devoçki na qolove bıla zolotaə şapoçka». Mətdən göründüyü kimi, «qızların başına qoyulan papaq» təsvir edildiyindən Qafur Rəşad Azərbaycan dilinə məxsus «qızılı başlıq» ifadəsini işlətməklə bədiiliyə nail olmuş, verdiyi ifadə yerinə düşmüşdür: «Qızların hamısı bir çarpayıda yatırdılar. Hər qızın başında qızılı başlıqları var idi».

«Çaxıra ehtiyac yoxdur»

Rus ədəbiyyatşünası L.Çerkasskinin xörək və içki adlarının tərcüməsi barədə maraqlı fikirləri var. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bir savadlı ədibin, birmalının və yaxud banqladəşlinin əlinə bir neçə xörəklərin adları yazılmış siyahı-menyu düşmüşdür. Rus mətbəxinə əhatə edən bu menyuda aşağıdakı xörəklər və içkilərin adları qeyd olunur: «Oqureçnyı rossol» - «duzlu xiyar suyu». Ərəb heç bir vaxt lüğət və başqa mənbə axtarmadan başa düşür ki, duzlu xiyar suyunu içkidən sonra verirlər. Sərxoş adamı sakitləşdirir. Məsələn: «piroqi» və «kalaçi» sözlərini indoneziyalı tərcüməçi olduğu kimi işlədir, lakin türk mütərcim isə «kalaçi» sözünü çörəyin bir növü, «piroqi» sözünü isə şirin çörək növü kimi verir. Çerkasskinin fikrinə onu əlavə edək ki, azərbaycanlı mütərcim bu sözləri kökə, qoğal, qalac, əppək və s. qarşılığını verərdi.

Yenə də Q.R.Mirzəzadənin «Barmaq boylu uşaq» tərcüməsinə istinadən deyək ki, mütərcim rusların sevdikləri içki – çaxırın tamamilə mətdən çıxarmışdır. Orijinaldakı «Lödoed vsö noçğ pil vino» cümləsini ixtisara salmışdır. Şübhəsiz, mütərcim «vino» sözünü «çaxır», «şərab» sözləri ilə əvəz edə bilərdi. Lakin o, ixtisasca müəllim idi. Uşaqlar üçün etdiyi bu tərcümdə İslam aləminə və uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olmadığından bu ifadəni tamamilə atmışdır. Ehtiyac bilməmişdir.

* *

*

Bədii tərcümənin leksikasında dövrün ədəbi dilində işlənən. İndi isə arxaikləşən söz və ifadələrə də təsadüf olunur, həftəbazarı (Baransoviç: «Azadəlik». Tərcümə edən M.Qarayev, «Məktəb», 1913, №6), fənalıq (L.Tolstoy «Daşlar». Mütərcim Ə.Səttar, «Məktəb», 1913, №6), doluxub qaldı, dəxi, miz, ayinə, iltifat, naçar, fürsəti fotə vermək («Meymun və Tutuquşu». Tərcümə edən M.Hənəfi, «Məktəb», 1913, №10) və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, bədii tərcümənin leksikasında arxaikləşən söz və ifadələrə təsadüf olunur. hətta bəzən pampaç, cılız, çağa, soluq, adna («Çalğıcı İbrahim»), çibin, dədə («Nəsihətül-ətfal»), doqqaz («Armud ağacı»), pəyə («Dövlətli Marqo və bədbəxt Vasili») və s. kimi dialekt və şivə sözlərinin də tərcümələrdə işləndiyinə rast gəlirik.

Həmin dövrdə mütərcimlərin rus ədiblərinin əsərlərinin azərbaycancaya çevrilməsi prosesində mütərcimlərin ciddi fikir verdiyi məsələlərdən biri də realilər üzərində yaradıcı tərcümə işidir. Tərcüməçi başqa dildən tərcümə edərkən sözlərin hərfən mənasını verməyə çalışmalıdır.

Hər bir xalqın dilində elə sözlər olur ki, onlar o xalqın, o ölkənin məişəti, tarixi, mədəniyyəti və s. kimi milli atributların adlarını bildirir, başqa xalqların və ölkələrin dilində onların ekvivalenti olmur. Realilər sırasına xüsusi isimlər, ləqəblər, frazeologizmlər, bir çox el sözləri və i.a. daxildir.

Reali mahiyyətə terminə yaxın olsa da, aralarında ciddi fərqlər vardır. Termin elmi leksikanın əsasını təşkil etdiyi, xüsusi elmi ədəbiyyatda işləndiyi və bədii ədəbiyyata yalnız müəyyən tələbləri ilə gətirildiyi halda, bədii ədəbiyyatda realilərə başlıca olaraq yerli və milli koloriti əks etdirmək məqsədilə müraciət olunur... [20]. Tərcüməçi çalışmalıdır ki, müəllifin bədii şəkildə verdiyi fikir, məzmun saxlanılsın. Məsələn, A.Şaiqin Kırlov təmsillərini tərcümə edərkən tapdığı realilər qarşılıqlar Kırlov yaradıcılığının bədiiliyini və ifadə tərzini zəiflətmir.

A.Şaiq Kırlov, ümumən rus ədiblərinin tərcümələrində çətinliklərlə qarşılaşırdı. O da ondan ibartdır ki, rus dilinin leksikasında başqa dillərdən keçmiş, lakin orijinal rus

sözü kimi işlədilən sözlər var. Belə mətnlərin tərcüməsi çətinlik törədir. Belə realilərə Krılov yaradıcılığında da rast gəlmək olur.

Şaiq rus milli varlığını, rus həyat və məişətini realistcəsinə əks etdirməkdə böyük rolu olan realiləri tərcümədə müvəffəqiyyətlə və ölçü çərçivəsində vermək üçün üç üsuldən istifadə etmişdir: birincisi, Krılovdakı realilərin adekvatını tapmışdır, məsələn, angel – mələk («Qarğa və Tülkü»), Kumkirvə («Qurd və quzu»), jeleznaya vila – dəmir yaba («Kəndli və muzdur») və s.; ikincisi, rusca realini mənaca ona yaxın olan dilimizdəki sözlə əvəz etmişdir: el – çinar («Qarğa və Tülkü»), jurnalist – qəzetçi («Yalançı»), kamzol – arxalıq («Trişkanın xalası»), jarko – qovurma («Qazlar»), trizna – ehsan, peroq – fəsəli («Aşpaz və pişik») və i.a.; üçüncüsü, vəzn və ya qafiyə xatirinə rusca konkret mənə ifadə edən realini dilimizdə nisbətən ümumi mənə daşıyan sözlə əvəz etmişdir: dvoryanin – knyaz, jurnalist – qəzetçi («Yalançı»), Zevs – Tanrı («Eşşək»), yarmarka – bazar («Hörümçək və Arı»), uça – şorba («Demyanın şorbası») və s.

Realiləri başqa xalqlar qəbul edir və başqa dillərdə çox vaxt müvəqqəti, bəzən isə əbədi olaraq qalır. Məlum olduğu kimi realilər digər dilə tərcümə vasitəsilə keçir.

Nəzəri ədəbiyyatda realiləri bir neçə qrupa bölürlər:

1)coğrafi və etnoqrafik; 2)folklor və mifoloji; 3)məişət; 4)ictimai-tarixi.

Rus dilindən Azərbaycan dilinə çevrilən uşaq ədəbiyyatı nümunələrində mütərcimlər bəzi realiləri öz sözlərimizlə əvəz etmiş, bəzilərini olduğu kimi saxlamışlar. Məsələn, A.Səhhət Krılovdan etdiyi «Sazandalar» [21] adlı tərcümədə Avropa musiqisilə bağlı «skripka», «alt» kimi alətləri Azərbaycan çalğı alətləri – tar və kamança ilə əvəz etməklə rus ədəbi dilinə xas olan sadəliyi, aydınlığı, rus milli varlığını əks etdirməyə çalışmışdır. Mütərcim Avropa ifaçılığında dörd nəfərdən ibarət musiqi kollektivinin, həmçinin musiqi janrı «kvartet»i dörd səslicə bir musiqi nəğməsi» ifadəsi ilə əvəz etmişdir. Düzdür, «kvartet» hal-hazırda reali deyil, beynəlxalq səciyyəli musiqi terminidir. Lakin əsrin əvvəllərində ola bilərki, bu ifa üsulu yaranarkən reali səciyyəsi daşmışdır. Gördüyünüz kimi, A.Səhhət Azərbaycan dilinin tükənməz xəzinəsinə

yaxından bələd olduğu üçün dil materialı ilə sərbəst davranma bilir. Bu isə orijinalın bədii forma bütövlüyünü mühafizə etməyə imkan yaradırdı.

Mütərcimlərin realiləri milliləşdirməkdə məqsədi tərcümə olunan əsərləri uşaqlar üçün daha anlaşılqı, sadə şəkllə salmaqdan ibarət idi. Əsərlərin saycı çox azında realilər orijinaldakı kimi saxlanırdı.

Mütərcimlərin realilərə münasibətini nəzərdən keçirdikdə əsrin əvvəllərində tərcümə ilə məşğul olan ədiblərimizin aforizm, atalar sözləri və başqa bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yanaşı realilərin də tərcüməsin həssas yanaşmaları müşahidə olunur.

Tərcümə əsərləri həm milli mədəniyyətlərin yaxınlaşması üçün, həm də millətlərin qarşılıqlı ünsiyyəti üçün zəmin yaradan vasitədir. Eyni zamanda tərcümənin ideya-bədii səviyyəsi və dil keyfiyyətləri ən vacib amillərdən sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatından tərcümə olunmuş uşaq əsərlərinin ideya-bədii səviyyəsi əsasən qənaətbəxşdir. Lakin bəzi dil və üslub xətlərinə yol verilmişdir. Bu, əsasən, milli koloriti əks etdirən, milli xüsusiyyət daşıyan məcazi sözlərin və ya frazemlərin verilməsində özünü göstərir. Lakin bu qüsurlar azlıq təşkil edir. Səbəb də odur ki, əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji ifadələr orijinalın ən çətin tərcümə olunan hissəsidir və bu hal bütün dillərə aiddir.

Məsələn, mövcud dilçilik ədəbiyyatında məlumdur ki, Tolstoy əsərlərinin frazeologiyasının ingilis dilinə tərcümələrində frazeoloji birləşmələrin 52%-in dəqiq tərcüməsi verilməyib.

Belə hallarda əsasən hərfi tərcüməyə müraciət edirlər. Lakin bu halda söz və ifadələrin əsas mənası verilir, məcazi məna itir. Bu səviyyəyə rast gələrkən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün orijinalın dilinin bütövlükdə məcazlar sisteminin, frazeologiyasının nəzərə alınması ən vacib meyar sayılmalıdır. Fikrimizi yekunlaşdırmaq məqsədilə deyə bilərik ki, əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatı nümunələrini dilimizə çevirən A.Səhhət, A.Şaiq və b. bu kimi peşəkar tərcüməçilər bu mənəvi ünsiyyətə bu meyarla yanaşmış və gözəl sənət inciləri yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. «Molla Nəsrəddin» jurnalı. 1906, № 21.
2. Tərcümə sənəti. Məqalələr toplusu, Bakı, 1990.
3. A.S.Puşkin. Soçineniə v trex tomax. M. 1964.
4. F.Ağzadə. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı, 1912.
5. A.Səhhət. Əsərləri. 2 cildə, II cild, Bakı, 1976.
6. K.Talıbzadə. Abbas Səhhət. Bakı, 1985.
7. Tetradi perevodçika (vıpusk 19). M., 1982
8. Yeni məktəb (tərtibçilər A.Səhhət və M.Mahmudbəyov). Bakı, 1909
9. T.M.Sultanov. Uzbekscoe-kazaxskie literaturnie vzaimosvəzey. Baku, 1985
10. İkinci il. Bakı, 1914
11. M.Mextieva. Krılov i Azerbaydjanskaə literatura. Baku, 1985
12. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958
13. İki uşaq. Ruscadan təbdil, Bakı, 1912
14. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, leksika. Bakı, 1970
15. H.Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978
16. K.Çukovski. Zapovedi dlə detskix pogtov. M., 1977
17. K.D.Uşinski. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1953
18. M.Arif. «Bədii tərcümə». «Tərcümə sənəti» məqalələr toplusu, Bakı, 1990
19. X.Məmmədov. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, 1983
20. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən Ə.Mirəhmədov, Bakı, 1978
21. R.Əfəndizadə. Bəsirətül-Ətfal. Badkubə, 1901

Qafur Rəşad Mirzəzadə

Əsrimizin başlanğıcında milli hərəkatların başlanması həyatın bütün sahələrində canlanma yaratdı. İctimai hadisələrin cərəyanını izlərkən istər-istəməz belə bir qənaət hasil olur ki, xalqı milli dirçəliş hərəkatının sürətli gedişinə qoşmaq üçün qabaqcıl ziyalılardan hər biri imkanı daxilində faydalı əməli işlə məşğul olmuş, həmvətənlərinin tərəqqisinə müəyyən töhfə verməyə nail olmuşdur. Vətənə və xalqa xidmət etməyi həyatının amalına çevirən ziyalılardan biri də Qafur Rəşad Mirzəzadədir. O, ictimai fəaliyyət meydanına əsasən əsrin əvvəllərində gəlmişdir. Maarif və ədəbi hərəkata gec qoşulmasına baxmayaraq, ədib qısa müddətdə özünü geniş eridusiyaya malik ictimai xadim kimi tanıda bilmişdir. Onun publisistməqalələri, coğrafiya, riyaziyyat və ana dilinin tədrisinə dair vəsaitləri xüsusilə ən uzun ömürlü uşaq jurnalı «Məktəb»in nəşri sahəsində xidmətləri XX əsr Azərbaycan ədəbi və elmi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir.

Qafur Rəşad Ələkbər oğlu Mirzəzadə 1884-cü ilin may ayının 6-da Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. 1894-cü ildə şəhər məktəbin qoyulana qədər üç ilədək molla məktəbində təhsil almışdır. 1901-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbini bitirən Qafur Bakıya gəlib III Aleksandrın adını daşıyan gimnaziya N.Nərimanovun iştirak etdiyi komissiyada imtahan verir və xalq maarifi sahəsində orta təhsillə ibtidai məktəbdə müəllim işləmək hüququnu qazanır. Ali təhsil almaq Qafur Rəşada ancaq 20-ci illərdə nəşib olmuşdur.

O, 1920-22-ci illərdə Bakı Ali Pedaqoji İnstitutunda təhsil alır, 1923-cü ildə isə Azərbaycan Politexnik İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsinə daxil olur, 1927-ci ildə oranı bitirir. 1926-cı ildə ADU-da, 1929-cu ildə Zaqafqaziya Pambıqçılıq İnstitutunda, 1932-ci ildə Sənaye Akademiyasında, 1934-cü ildə isə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda fəaliyyət göstərən Q.Rəşad bütün qüvvə və bacarığını ilk növbədə ali təhsilli kadrların hazırlanmasına sərf edir.

1943-cü ildə Şamaxıya ezam olunan Q.Rəşad orada xəstələnir, həmin ilin noyabr ayının 26-da Bakıda vəfat edir.

Qafur Rəşad Mirzəzadənin bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəni tərəqqisinə yardım göstərmək işinə həsr olunmuş, bu yolda o, bütün qüvvəsini sərf etmiş: bir tərəfdən xalq müəllimi kimi çalışmış, o biri tərəfdən milli məktəblərin müəllimləri və dərslər kitabları ilə təmin olunmasında zəhmətini əsirgəməmişdir. Bu mübarizədə onun pedaqoqluq, jurnalistlik, metodistlik bacarığı üzə çıxmışdır.

Qafur Rəşad qüvvətli vətəndaşlıq hissinə malik ehtiraslı maarif və mətbuat xadimi olmuşdur.

1908-ci ildə çap etdirdiyi ilk publisist əsəri «Ayineyi-millət» («Oyanız qardaşlar!») onun fəaliyyət məramnaməsi kimi qəbul oluna bilər. Azərbaycan həyatının zəruri problemlərinə toxunan ədib əsərdə milli məktəblərin çoxalması, oğlan və qızların elmə cəlb edilməsi kimi vacib məsələlərə toxunur, mətbuatın genişləndirilməsi ideyasını birinci dərəcəli məsələ kimi irəli sürürdü.

Kitab:

«Düşmən bir olsa dəfi asandır eyləmək,

Vay ol zaman ki, yüz qoya hər bir kənardan» –

misraları ilə başlayır, əvvəldən axıra qədər cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizənin zəruri olduğunu təbliğ edir.

«Ayineyi-millət» əsəri ilə Qafur Rəşad Mirzəzadə özünü hərtərəfli inkişaf etmiş ziyalı kimi təqdim edə bilmişdir. O, irəli sürdüyü müxtəlif məsələləri Şərqiyyətinin görkəmli nümayəndələri Firdovsi, Rumi, Xaqani, Nizami, Füzulidən gətirdiyi misallarla əsaslandırır, beləliklə, onların təsir qüvvəsini daha da artırır.

Qafur Rəşadın «Ayineyi-millət» əsəri bir növ tarixi-coğrafi aspektdə yazılmışdır. Burada dünya xalqlarının həyatında baş verən tarixi hadisələrdən, həmin xalqların mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən danışılır və oxucuda müxtəlif ölkələr haqqında tarixi-coğrafi təsəvvür yaradılır. Lakin bu məlumat sadəcə etnoqrafik səciyyə daşımır, xüsusi məqsədə xidmət edir. Belə ki, ədib müxtəlif xalqların əzablı tərəqqi yolunu İslam mövhumatının təzyiqi altında əzilen həmvətənlərinə trixi ibrət dərsləri kimi təqdim edirdi.

Əsər boyu klassik və müasir şairlərin yaradıcılığından gətirilən sitatlar, poetik nümunələr kitabın bədii təsirini gücləndirir, nəsrə nəzmin, elmi təhlillə təhkiyənin poetik vəhdəti əsəri daha da maraqlı edir, ona nəsihətamiz, didaktik xarakter aşılayır.

Ürəyi xalqın tərəqqisi hissi ilə vuran alimi xalq «dərd»i düşündürür. O, həmvətənlərinə aşağıdakı şəkildə müraciət edir:

«Millətdeşlərim! Diqqət ediniz pişrovumuz (başçımız – V.Ə.) Seyyid-əd Səqlinin məsləkinə! Diqqət ediniz də, zülam abad altına girib günəşi inkar edənlərdən həzər ediniz; məşhur Fransa ədibi Viktor Hüqo «günəşi inkar etməyə korluq fəlsəfəsi deyirlər» - diyor. Zəmanəmizə nəzəri tədqiq ilə diqqət edərək görərsiz ki, bu gün maarif fəvqəladə tərəqqi edibdir. Bu bir zamandır ki, bunun naminə 20-ci əsr diyorlar. Bu isə ən müqtədir mühərrirlərin qələmlərindən, ən müəssir alimlərin nitqindən daha təsirlidir, çünki «özünə tabe olmağa cümləni məcbur ediyor»...[1, 13-14]

Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan müəllif xalqın nicat yolunu elmdə görür. O, əsərdə «mədəniyyətə çatmaq üçün elmə yiyələnmək lazımdır» fikrini təbliğ edir. Bəşəriyyətin əldə etdiyi bütün nailiyyətləri elmin və alimlərin zəhmətinin məhsulu hesab edir. Əsərdə müraciət edək:

«Yemək vücudun qidası olan kibi, elm və mərifət də ruhun qidasıdır. Vücud qidasız yaşaya bilmədiyi kibi, ruh da qidasız yaşamaz...

İştə baxınız: Sədilər, İbn Sinalar, Namiq Kamallar, Əli bəylər, Viktor Hüqolar, Jan Jak Russolar, Tolstoylar... məhbubi qulubi-arifin olmaqlarına ümdə səbəb elm deyilmi, nədir?» [1, 31]

«Ayineyi-millət» Qafur Rəşadın mübarizə məramnaməsi idi. Ədib burada irəli sürdüyü məsələləri həyata keçirmək üçün əməli fəaliyyətə başladı. Xalqın tərəqqisinə yardım edən müxtəlif sahələrdə işləməyə başladı.

Qafur Rəşadın xüsusi əhəmiyyət verdiyi və böyük zəhmət sərf etdiyi sahələrdən biri məktəb dərslisi yaratmaq idi. O, əsasən dilçilik, coğrafiya və hesab fənlərinə aid dərslük yazmaq sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun «Rəhbəri-sərf» (M.S.Axundovla), «Hesab məsələləri» (Ə.T.Əfəndizadə ilə), «Qafqaz coğrafiyası»

dərsləkləri ana dilində milli dərslək yaratmaq sahəsində müvəffəqiyyətli addım oldu. Bu dərsləklər limin müxtəlif elm sahələrini yaxşı bildiyini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də onun pedaqoji, xüsusilə tədris metodikası məsələlərinə yaxşı bələd olduğunu sübuta yetirdi. Alim dərsləklər üzərində işini davam etdirərək onları ildən-ilə təkmilləşdirib hər birini bir neçə dəfə nəşr etdirir.

Xalqına xidmət etmək arzusu ilə yaşayan Q.R.Mirzəzadə məktəblərdə dərslək deməklə yanaşı, demokratik mətbuat orqanlarında da çıxış edir, qabaqcıl ideyaları xalq arasında yorulmadan təbliğ edirdi. Q.R.Mirzəzadə ictimai həyatın müxtəlif məsələlərinə aid məqalələr çap etdirsə də, publisistika onun əsas yaradıcılıq laboratoriyası idi. XX əsrin demokratik ictimai-siyasi publisistikasında Q.R.Mirzəzadənin öz dəsti-xətti var: «Təzə həyat», «Nicat», «İqbal», «Azərbaycan» və s. mətbuat orqanlarında çıxış edən Qafur Rəşadın məqalələrində xalqı maarifləndirmək məsələləri mühüm yer tuturdu. O, yeni təlim və tərbiyə metodlarını təbliğ edir, təzə məktəblər açmaqla xalq kütləsini savadlandırmaq ideyasını ehtiramla müdafiə edirdi. Q.R.Mirzəzadənin publisist fəaliyyətində onun dərsləklərin keyfiyyətinə həsr olunmuş resenziyaları da maraqlıdır. Bu baxımdan onun 1923-cü ildə «Maarif və mədəniyyət» məcmuəsində «Tənqidi və bibliografya» rubrikasında çap olunmuş «Təlim kitablarımız» adlı məqaləsinə diqqət yetirək. Məqalədə həmin illərdə çap olunmuş dərsləklərdən, onların uğurlu və qüsurlu cəhətlərindən danışılır. Təlim kitablarımızın azlığını nəzərə çarpdıran müəllif tənqidin obyektiv olmasını tələb edərək Samət adlı bir yoldaşın onun «Coğrafiya» (I hissə) kitabını düzgün tənqid etmədiyini göstərir, həmin illərdəki təlim kitablarımızın düzgün elmi-pedaqoji qiymətini verir. O yazır: «Təlim kitablarımız azdır, az-çox işlənənləri də qüsurludur, burasını müəlliflərimiz danmayırlar. Fəqət mümkün olduqca bu ehtiyacların rəfinə çalışmaq fəaliyyəti hiss olunur; beş il geriyə baxsaq, müvəffəqiyyətlərin əldə edildiyini görürük» [2]

Q.R.Mirzəzadənin elmi bioqrafiyasında dilçilik və lüğətşünaslıq məsələləri mühüm yer tutur. Alimin dilçiliyə aid iki əsəri var: «Rəhbəri-sərf» (1910, 1918), «Təfsirli xalq lüğəti» (1921). «Rəhbəri sərf» (M.S.Axundovla) yuxarıda qeyd etdiyimiz

kimi, qrammatika dərslidir, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan məktəblərində geniş surətdə istifadə olunmuşdur.

Yeddi hissədən ibarət olan bu dərslük heç də öz metodiki dəyəri, tərtib prinsipləri etibarilə bugünkü dil dərslüklərindən geri qalmır. Kitabda cümlə, onun tərif, durğu işarələri, səslər və hərflər, əlifba, vurğu, nitq hissələri, fel, onun zamanları, məsdər, köməkçi nitq hissəsi olan ədat haqqında məlumat və bunları mənimsətmək üçün mövzuya aid çalışmalar, tapşırıqlar verilmişdir.

Əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında konkret mənası məlum olmayan sözlərə tez-tez rast gəlmək olurdu. Bunların mənalarını xalqa asan yolla anlatmaq məqsədilə Q.R.Mirzəzadə bir izahlı lüğət hazırlamağı zəruri saymışdı. Bu, «Təfsirli xalq lüğəti» idi. Lüğətdə ölkələr, şəhərlər, xarici terminlər, qədim toponimlər haqqında izahlar verilirdi. Elmi materialın zənginliyi və faktlar çoxluğu ilə seçilən bu əsər Azərbaycan lüğətçiliyi tarixində mühüm yer tutur. Əsərdən bir ensiklopediya kimi uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Hələ gənclik illərindən Qafur Rəşad başa düşürdü ki, Vətənə gərəkli adam olmağı arzulamaq azdır. Bunun üçün hərtərəfli biliyə malik olmaq, elmin müasir səviyyəsinə yüksəlmək, rus dili və ədəbiyyatını, xarici dilləri öyrənmək lazımdır. Belə bir hazırlıqdan sonra Vətənə fədakarlıqla xidmət etmək, onu irəliyə doğru inkişaf etdirmək uğrunda mübarizə aparmaq olar. O, belə tərbiyə olunmuşdu. Onun bütün həyatı, qaynar yaradıcılığı, hərtərəfli inkişafı alovlu bir vətənpərvərin fəaliyyətindən xəbər verir. O, doğma ölkəsi haqqında şəxsi müşahidəsi sayəsində xeyli məlumat toplamış, sonralar zəngin təəssüratlarını ümumiləşdirmiş, Qafqazın mövqeyi, suları, florası haqqında biliyini sistemləşdirərək yüksək vətənpərvərliklə diyarın elmi tədqiqinə başlamışdır.

O, 1910-cu ildə ana dilində ilk dəfə olaraq «Qafqaz coğrafiyası» əsərini yazır...

Kitabda Qafqaz və onun dağları, bu ərazinin nohurları, gölləri, suları haqqında coğrafi oçerklər verilmişdir.

Alimin «Coğrafiya» (I qism) dərsliyi də öz elmi, metodiki səviyyəsi ilə dəyərlı əsərlərdən hesab olunur. 1920-ci ilin əvvəllərində Q.Rəşadın dərslüklər yazması,

dərsləklər tərtib etməsi xalqına, xalqın balalarına, ali və orta məktəblərin tələbə və şagirdlərinə diqqətinin, qayğıkeşliyinin nəticəsi və sözün əsl mənasında bir pedaqoq-alimin vətənpərvərliyi idi.

«Coğrafiya» (I qism) dərsliyində Yerin tərkibi, Yer üzü, dağlar, zəlzələlər, yarımadalar, dənizlər, körfəzlər, boğazlar, dənizlərin faunası, yağmur suları, nəbatat və s. haqqında elmi məlumat verilir. Qafur Rəşadın coğrafiya dərsləklərindəki mövzulara aid verdiyi şəkillər onların mükəmməl əyani vəsait olmasını göstərir.

«Ümumi coğrafiya» adlı ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan dərsliyində Q.R.Mirzəzadə başqa elmlər kimi coğrafiyanı da öyrənməyin həyati əhəmiyyətindən danışır və xalqı bu fənni öyrənməyə çağıraraq yazır: «Coğrafiyanı öyrənməyin faydası böyükdür. Yer insanın məskəni olduğuna görə, coğrafiyanı öyrənmək – Yeri öyrənmək deməkdir. Bir adama evinin içini, məhəlləsini, küçələrini bilmək dəxi o dərəcədə lazımdır. Buna görə də insanlar hər gündü işlərində coğrafiya bilmək lüzumunu hiss edirlər» [3, 5]

Pedaqoji kamillik, elmi-nəzəri hazırlıq alimin coğrafiyaya aid bir sıra dəyərli əsərlər yaratmasına zəmin yaradır. Onun «Qafqaz coğrafiyası» (1910), «Ümumi coğrafiya» (1912), «Coğrafiya» (II qism) (1923), «Azərbaycan coğrafiyası» (1923), «Coğrafiya» (III qism) (1924), «Coğrafiya» (IV qism) (1925) adlı əsərləri indi də elmi-nəzəri səviyyə və ictimai əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Q.R.Mirzəzadə ictimai xadim, publisist-demokrat, böyük vətənpərvər idi. O, coğrafiyaya aid maraqlı məlumatlar yazıb, qeyd edirdi ki, Vətənin rifahı naminə ölkədə məktəblər açmaq, ana dilində dərsləklər çap etmək lazımdır.

Əsrin əvvəllərində milli hərəkatların başlanması Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatı canlandırdı. Mətbuat xalqın tələbatına çevrildi. «Dəbistan» (1906-1908), «Rəhbər» (1906-1907) və «Məktəb» (1911-1920) jurnallarının meydana çıxması milli uşaq mətbuatının inkişafında böyük rol oynadı.

«Məktəb» jurnalı 1911-ci il noyabrın 29-da Q.R.Mirzəzadənin nəşirliyi və redaktorluğu (Ə.T.Əfəndizadə ilə) ilə nəşrə başladı. Jurnal ilk nömrəsində öz istiqaməti

haqqında deyirdi: «Bu gün ən möhtac olduğumuz şeylərdən biri də uşaqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir. Bizim bu «Məktəb»i nəşr etməklə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləşmələrinə acizənə bir xidmətdir.

«Məktəb»i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairədə olarsa, o vaxt biz məqsədimizə yetişmiş oluruq».

Q.R.Mirzəzadənin həyat və yaradıcılığında ən görkəmli yeri redaktorluq fəaliyyəti tutur. Azərbaycan jurnalistikası, redaktorluq sənəti öz görkəmli nümayəndələri ilə seçilir. Zərdabi ənənəsini davam etdirən Q.Rəşad jurnalın məzmunlu çıxması üçün əlindən gələni edirdi. Redaktorluğa ürəkdən yaradıcı iş kimi yanaşan Qafur Rəşad jurnalın səhifələrində ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin, lətifələr, atalar sözləri və məsəllər, təmsillər, öyüd və nəsihətlər dərc olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi.

Ədəbi-pedaqoji «Məktəb» jurnalı Q.R.Mirzəzadənin redaktorluq ustalığı sayəsində rus və dünya ədəbiyyatına geniş fer verir, ədəbi əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin rolunu əsasən düzgün qiymətləndirirdi.

Jurnalda Tolstoy, Pleşşeyev, Baransoviç, Belausov, Qoqol, Krılov, Çexov, Turgenev, Jukovski, Puşkin, Kuprin kimi rus ədəbiyyatı, həmçinin Şərq və Qərb ədəbiyyatı nümayəndələrindən tərcümələr, təbdil və iqtibaslar çap olunurdu.

Azərbaycan mətbuatı tarixində ədəbi-bədii tərcümə ilə ardıcıl məşğul olan ziyalı kimi tanınan Qafur Rəşad bir tərəfdən etdiyi tərcümələri redaktor olduğu «Məktəb» jurnalında çap etdirir, digər tərəfdən kitab şəklində buraxdırırdı.

Qafur Rəşadın «Dəbistan» (1907, №8) jurnalında çap olunan «Kimyagərlər» adlı tərcüməsi rus ədəbiyyatından verilmiş müəllifsiz hekayədir. Hekayədə rus xalqının adət-ənənəsi qələmə alınmışdır.

«Q.R.» imzası ilə çap olunan «Kimyagərlər» adlı hekayəsi, Tolstoydan tərcümələri Qafur Rəşadın tərcüməyə yüksək qiymət verməsini təsdiq edir.

«Məktəb» jurnalı «Tərcümeyi-hal» başlığı altında görkəmli adamlar haqqında yazılar verirdi. Bu yazılar uşaqların bilik səviyyəsinə uyğun gəlirdi. Jurnalın 1915-ci il

2-ci nömrəsindəki Şahbələddin Mərcani haqqındakı oçerki Q.R.Mirzəzadə yazmışdı. Növbəti nömrədə (1915, №3) IX əsrin II yarısında yaşamış ərəb filosofu Fərabî haqqında tərcümeyi-hal oçerkinin müəllifi də Qafur Rəşad idi.

«Məktəb» uşaq jurnalı «Tərcümeyi-hal» materialları çap etməklə şagirdlərin dünyagörüşünün zənginləşməsinə kömək göstərirdi. Azərbaycan və dünya elm və mədəniyyət xadimləri haqqında yazılar həmin şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığını araşdırmaq üçün hazırda qiymətli mənbədir.

«Məktəb» uşaq jurnalı Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafına təsir göstərdiyi kimi, Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin, bədii tərcümənin inkişafında da tarixi rol oynamışdır.

Qafur Rəşadın özünəməxsus tərcümə prinsipləri var idi. Mütərcim öz bədii zövqü və dünyagörüşünə, həmin dövr uşaqlarının yaş səviyyəsinə, psixologiyasına uyğun gələn əsərləri tərcümə edirdi. L.Tolstoy əsərlərinin Azərbaycan uşaq bədii nəsrinin inkişafına kömək edəcəyini nəzərə alaraq «Məktəb» jurnalında ona bütün ədiblərdə çox yer verilmişdir.

Q.Rəşadın «Bir-birinə məhəbbət ediniz», «İnsana çoxmu yer lazımdır?», Barmaq boylu uşaq«, «İnsanlar nə ilə yaşayırlar?», «Qəryədə», «Üç sual», «Baha oturur» və s. tərcümələri çap olunmuşdur. «Qəryədə» uşaq hekayəsində ictimai haqsızlıq dünyasının əzabları, «İnsana çoxmu yer lazımdır?» hekayəsində insanın tamahkarlıq kimi mənfi xüsusiyyəti pislənirdi. Q.Rəşad tərcümələrə orijinalda olmayan əlavələr edir, Tolstoy əsərlərinin məzmun və ruhunu saxlamağa çalışırdı. Qeyd edək ki, əlavələrin əsərin Azərbaycan dili və bədii təfəkkürünə müvafiq olması, əsərin ideyasının tərcümə zamanı müasir səslənməsinə təsir göstərirdi.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında ədəbi əlaqələrin rolu böyükdür. Burada Tolstoydan edilən tərcümələrin də öz xidməti var. Tolstoy əsərləri bir tərəfdən uşaqların əqli, əxlaqi tərbiyəsinə kömək göstərirdisə, digər tərəfdən milli ədəbiyyatın inkişafına təsir göstərirdi. Məhz bu cəhətlərə görə başqa professional tərcümələr kimi Q.Rəşad da tərcüməyə siyasi və mədəni iş kimi baxırdı.

Onun tərcümələrini vərəqlədikcə orijinala sadıqlıyın şahidi oluruq. Lakin bu sadıqlıkdə bədiilik itmir, çevrilmiş nümunə orijinal əsər təsiri bağışlayır. Mütərcimin Tolstoydan tərcümə etdiyi «Barmaq boylu uşaq» hekayəsinə müraciət edək.

Tərcümədə:

«Bir fəqir kişinin yeddi oğlu vardı. Bunlar hamısı balaca idi. Ən balacası anadan olanda barmaq boylu olduğu üçün onun adını Barmaq boylu uşaq qoymuşdular. Barmaq boylu uşaq balaca olduğu halda, çox hiyləgər idi» (Q.Rəşad. «Barmaq boylu uşaq». Məktəbdə və evdə oxumaq üçün asan dildə yazılmış bir hekayə, I çap, Bakı, 1911, səh.1),

Orijinalda:

«U odnoqo bednoqo çeloveka bılo semero detey malğ mala menğşe. Samıy menğşoy bılg tak malğ çto koqda on rodilğsə, on bı ne bolğşe palğua i ottoqo eqo zvali malğçik s palğçik» [4, 7].

Mütərcim bədii məzmunu hər sözün, abzasın tərcüməsində deyil, ümumi mətnin tərcüməsində saxlamışdır. Göstərilən nümunələrin müqayisəsində gəbir cümlə orijinalda yoxdur: «Barmaq boylu uşaq balaca olduğu halda çox hiyləgər idi». Bu məzmunu xələl gətirmir, əksinə əsərin bədiiliyini daha da artırır.

Tolstoyun bu hekayəsində, daha doğrusu bu nağılda yoxsul kəndlinin həyatı realist planda təsvir olunur. Valideynlər aclıq zamanı öz övladdarını meşəyə göndərirlər. Ehtiyac onları məcbur edir ki, uşaqlarını meşədə azdırsınlar, qazaqdıqları pula özlərinə bir şey alsınlar. Tolstoyun «barmaq boylusu» adamyeyənin bütün var dövlətini deyil, öz ailəsini məhrumiyyətdən xilas etmək üçün qızılı və yeddi verstlik çəkmələri götürür.

Rus xalq nağılı «Barmaq boylu uşaq və adamyeyən» əsasında yazılmış «Barmaq boylu uşaq» hekayəsinin tərcüməsində mütərcim nağıl kolaritini saxlamışdır.

Bu müvəffəqiyyəti Qafur Rəşadın Tolstoydan etdiyi digər tərcümələr haqqında da demək olar. «İnsanlar nə ilə yaşayırlar» hekayəsinin tərcüməsində mütərcim əsasən orijinala sadıq qalmışdır. «Allahın əmri ilə göylərdən yerə gələn mələk Mikayıl «yer üzündə insanlar nə ilə yaşayırlar» sualına cavab tapır»: - «Məhəbbətlə». İnsanların

həyatının əsası, onlar arasındakı ünsiyyətə səbəb məhəbbətdir. Hekayə maraqlı süjet xəttinə malikdir. Tərcümədə bu xüsusiyyət öz həllini tapmışdır. Hekayə 1912-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunmuşdur. Həmin hekayə uşaqların əxlaqi-mənəvi inkişafına, psixoloji tərbiyəsinə xeyirxah təsir göstərən bir əsərdir.

Q.R.Mirzəzadənin 1913-cü ildə nəşr olunmuş «Dövlətli sərçə və dişli siçan» əsəri də diqqəti cəlb edir. Əsər 1916-cı ildə təkrar nəşr olunmuşdur. Bu hekayə də Q.Rəşadın nəsr yaradıcılığının əsasən bədii tərcümədən ibarət olmasına əsas verir. Kitabçada tərcümə haqqında heç bir qeyd yoxdur. Hekayə orijinal əsər kimi verilmişdir.

Müəllif hekayə ilə demək istəyib ki, yoldaşlıq etdikdə heç vaxt yoldaşın payına göz dikmək lazım deyil.

Qafur Rəşad geniş elmi erudisiyaya malik mahir pedaqoq, həm də poetik istedadla malik şəxsiyyət olmuşdur. «Ayineyi-millət» haqqında da müəyyən məlumat verdik. Əsər Q.Rəşad yaradıcılığı, habelə milli publisistikamızı araşdırmaq üçün bu gün də əhəmiyyətlidir.

XX əsr Azərbaycan coğrafiyaşünaslıq elmi, publisistikası, dövrü uşaq mətbuatı, ədəbi əlaqələr və bədii tərcümənin, bir çox başqa fəaliyyət sahələrinin təşəkkülü və inkişafında böyük xidmətləri olan Qafur Rəşad Mirzəzadənin həyat yoluna nəzər saldıqda görürük ki, o, nəinki coğrafiyaşünas, redaktor, tərcüməçi, hesab və dil məsələləri ilə maraqlanan, publisist, pedaqoq, həmçinin səmimi duyğularla yaşayan mübariz insan olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafur Rəşad Mirzəzadə. «Ayineyi-millət». Bakı, 1908
2. «Maarif və mədəniyyət», 1923, № 4-5
3. «Coğrafiyanın lüzum və faydası», Ümumi coğrafiya, Bakı, Azərneşr, 1924
4. Tolstoy L.N. «Skazki», 1951, M.-L.

Gözəlləri vəsf edən qəzəllər...

Qəzəl, məlum olduğu kimi, əruzda, bu vəznin oynaq, musiqiyə yatan müxtəlif bəhrlərində yazılır. Qəzəl musiqi ilə, muğamlarla sıx bağlıdır. Ədəbiyyat və incəsənətin bu iki janrı vəhdət taparaq ədəbi-bədii janr kimi formalaşmışdır.

Xaqani, Nizami, Füzuli, Nəbati, Seyid Əzim, Əliağa Vahid və b. sənətkarlar qəzəlin yüksək səviyyəli, əvəzsiz nümunələri ilə Azərbaycan poeziyasının, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızın şöhrətini ucaltmışlar.

Ölməz Füzuli poeziyamız üçün çox qiymətli bir iş görərək əruz dilimizə uyğunlaşdırmış və ana dilimizdə qəzəlin misilsiz nümunələrini yaratmış və qəzəlin orta yüzilliklər ədəbiyyatımıza mövqeyini, xüsusiyyətlərini, ona verilən tələbləri belə müəyyənləşdirmişdir:

Qəzəldir səfabəxş əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl muniri əhli-irfan deyil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Qəzəl də ki, məşhuri dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

Ötən yüzillikdə Füzuli yadigarı Vahid də qəzəli daha da azəri türkcəsinə uyğunlaşdırmış, müasir oxucu üçün tam anlaşılan nümunələr yaratmaqla, necə deyərlər, qəzəli türkləşdirmiş, müasirləşdirmiş və milliləşdirmişdir.

Ədəbiyyat tariximizdə üç şairin qəzəlləri daha çox sevilir, şöhrət tapır, muğam dəstgahlarında daha çox ifa olunur. Onlardan ən nəhəngi Füzulidirsə, daha sonra Seyid Əzim, sonuncusu Əliağa Vahiddir. Seyid Əzim çoxsahəli yaradıcılığı ilə böyük şair ədəbiyyat tariximizdə özünə şərəfli yer tutur. Seyid Əzim M.Ə.Sabir kimi dahi şairin ustadı, müəllimi olub.

İrsilik tibb elmi tərəfindən öz süqut və təsdiqini alıb. Seyid Əzim «bulağından su içən», sənət yolunu davam etdirən istedadlı şair, şərqsünas Arif Səfanın oxuculara təqdim olunan qəzəlləri haqqında danışmaq istəyirəm.

Arif Səfa istər hecada, onun müxtəlif ölçülərində, istərsə də əruzda qələm işlədərək bəzi uğurlar qazanan bir şairdir. A.Səfa satirada ulu babasının yolunu davam etdirir. Günəyin, Qüzeyin sosial problem və bəlalarını satirik qələmi ilə qamçılayan şair bu səpkili şeirlərinin də müvəffəqiyyəti bizi sevindirir.

Poeziyanın ədəbi, əzəli mövzusu olan məhəbbət bu qəzəllərin leytmotivini təşkil edir: Gözəlləri vəsf edən qəzəllər...

O qara gözlərinə, ey pəri, heyran özüməm,
O kaman qaşlarının tağına qurban özüməm.

Eşqin odunun şiddətini göstərmək üçün sinəsini al-qan edən şair deyir:

Desələr ki, şəhrin gəncləri vurğundu sənə,
Bil ki, eşqindən sənin sinəsi al-qan özüməm.

Onun qəzəllərində belə orijinal mübaliğələr çoxluq təşkil edir. Belə mübaliğələr qəzəllərin bədii siqlətini daha da artırır, gözəlləşdirir. Arif Səfa bütün qəzəllərində məcaz və təşbehlərdən də geniş, həm də sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Görəndə gül üzünü gül açar mənim bəxtim,
Çiçəklərin ləçəyində uçar mənim təxtim.

Arif Səfanın qəzəllərinin leksikasına, dilinə diqqət yetirdikdə bir rəvanlıq, aydınlıq görürük. Onun qəzəllərində müasir oxucu üçün anlaşılmayan nə ərəb, fars söz

və birləşmələri var. Onlarda tam sadə janra uyğun olmayan çağdaş deyimlər çoxluq təşkil edir. Şair klassiklərdə işlənən ifadələri, ərəb, fars kəlmələrini işlədəndə bugünkü oxucu üçün anlaşılan sözlərdən məharətlə istifadə edir.

Yandı hicran atəşindən hər gecə canım mənim,
Gizli-gizli odlanır bu eşqi pünhanım mənim.

Cənubda dünyaya göz açmış şairin ümumi yaradıcılığa, heca ölçülü şeirlərdə olduğu kimi, qəzəllərində də təzahür edib. Məftillərin qırılmasından poetik sevincini misralara hopduran şair mütamadi olaraq doğma Bakısının, Təbrizin bədi tərifindən qürurlanaraq Təbrizi vəsf etməklə məhəbbətdən doğan orijinal deyimlərlə, beytlərlə oxucu sevinci qazanır. Nümunələrə diqqət yetirək:

Dedim, ey gül, mənə bir şeir yazıb tərif elə;
Sənə qurbandı mənim yüz qələmim, yüz əsərim.

* * *

Səni vəsf etməyə çatmayır ancaq hünərim,
Gəl öpüm ləblərini, bəlkə, bir az sakit olum.

* * *

Hər səhər sur eləyərdim günəşli al yanağın,
İndi sənsən günəşim, lalə yanaqlı səhərim.
Hər kəs, Arif, elə tərif eləyir öz şəhərin,
Var mənim də Bakı-Təbriz kimi zibə şəhərim.

Arif müəllim təvazökarlıqla «vəsf etməyə çatmayır ancaq hünərim» desə də, onun gözəlləri də, Bakını da, Şirvanı da, Təbrizi də, tərənnüm etməyə hünəri, məharəti çatır. Və bu kitabda toplanan qəzəllər gözəllərin vəsfindən doğan poetik nümunələrdir. İnsan kimi sadə, təvazökar olan Arif müəllimin qəzəlləri də sadədir, rəvandır.

Xəlqiliyi, vətənpərvərliyi, məhəbbəti, gözəl insanı tərənnüm edən qəzəllər xalq tərəfindən həmişə sevilmiş, ədəbiyyat tariximizdə şərəfli yer tutmuşdur. İstedadlı şair,

pedaqoq, şərqşünas Arif Səfanın «Qəzəllər»i poeziya həvəskarları, qəzəlsevərlər, xanəndə-musiqiçilər üçün gözəl bir hədiyyədir.

Mirjəfər Pişəvəri

(1892-1947)

Güney Azərbaycanı ədəbiyyatında ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, publisitik və tərcüməçilik fəaliyyətinin miqyası, genişliyi, rəngarəng və zənginliyi ilə seçilən böyük şəxsiyyətlərdən biri Mir Jəfər Pişəveridir /Javadzadə Xalxali/. Güney Azərbaycanda dünyaya göz açan Mir Jəfər 13 yaşında olarkən dövrün iqtisadi, ictimai bəlaları onun ailəsini də Bakıya köçməyə məjburlandırmışdır. O, Quzey Azərbaycanında təhsilini davam etdirməklə yanaşı işləməyə başlamış, siyasi fəaliyyət meydanına atılmışdır. İran Sosial Demokrat Partiyasının Qafqazdakı təşkilatlarında fəaliyyət göstərən M.J.Pişəvəri elə burada mətbuat aləminə qədəm qoymuş, «Azərbaycan jüzi layənfəkki İran», «Hürriyyət» qəzetlərində müxbir və redaktor kimi çalışmışdır. O, eyni zamanda iranlıların «İttihad» mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. 1920-ci ildə İrana qayıdan Pişəvəri demokratik hərəkatın genişlənməsində fəallıq göstərmiş, Gilan Respublikasının xarici işlər naziri işləmiş, İran Kommunist Partiyasının qurultayında iştirak etmiş, «Həqiqət» qəzetinin nəşrinə də nail olmuşdur. İrana qayıtdıqdan sonra həbs edilərək on bir il Qəsri-Qajar zindanında yatmış, 1941-ci ildə Rza xan diktatorluğu süqut etdikdən sonra həbsdən azad edilmişdir. Bundan sonra daha əzm və qətiyyətlə siyasi mübarizə meydanına atılmış, «Acir» qəzetinin nəşrinə başlamış, «Mətbuatın azadlıq jəbhəsi» adlı leqal təşkilatın işini janlandırmış, Azərbaycan Demokrat Firqəsini yaradaraq ona rəhbərlik etmiş, Azərbaycan Milli hökumətinin baş naziri olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, M.J.Pişəvəri tənqidlə məşğul olmuş, hekayələr yazmış, ictimai-siyasi publisistikanın gözəl nümunələrini qələmə almış, tərcüməçilik bəjarığını nümayiş etdirmişdir. Azərbaycanda inqilabi hərəkat tarixinin salnaməsi üçün mənbə, qaynaq rolunu

oyunayan məqalə və xatirələr yazmış, tarixi məruzə və nitqlər söyləmişdir. Qısa, lakin Azərbaycan xalqının mübarizələr və dövlət quruluşu tarixi, mədəniyyətinin inkişafı salnaməsi ilə sıx bağlı olan bir ömür yaşamış, bütün varlığı ilə Azərbaycana, onun sabahı və gələcəyinə bağlı olmuşdur. M.J.Pişəvəri 1947-ci ildə müəmmalı şəkildə avtomobil qəzasına düşüb dünyasını dəyişmişdir. Onun adı və fəaliyyəti bir neçə il diqqətdən kənar qalmışdır. 80-ci illərdən etibarən onun əsərləri toplanmağa, tərcümə və nəşr olunmağa başlamışdır. Azərbaycanda demokratik hərəkət tarixinin araşdırılma prosesində M.J.Pişəvərinin xidmətləri qeyd olunmuşdur.

M.J.Pişəvərinin adı vəfatından sonrakı illərdə müəyyən dərəcədə kölgədə qalmışdır. Doğrudur, İ.V.Stalinin ölümü və M.J.Bağirovun məhkəmə prosesindən sonra Mir Jəfər Pişəvərinin ədəbi-bədii, publisistik irsi, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə yazılar mətbuatda görünməyə başlayır. Bu sahədə ilk sistemli iş filologiya elmləri doktoru, prof. Həmid Məmmədşadəyə məxsusdur. Müəllif 1955-ci ildə müdafiə etdiyi «İnqilabçı, curnalist, yazıçı Pişəvəri» adlı namizədlik dissertasiyasında M.J.Pişəvərini bir inqilabçı, bir curnalist və yazıçı kimi tədqiq etmişdir. H.Məmmədşadə görkəmli şəxsiyyətin bioqrafiyası ilə bağlı ilkin olaraq məlumat vermiş, daha çox onun publisistik yazılarını araşdırmış, «Zindan xatirələri dəftərindən» adlı povestini təhlilə jəlb etmişdir. Əlbəttə, H. Məmmədşadənin bu sahədəki xidmətlərinə kölgə salmaq niyyətində olmadan obyektivlik naminə deyək ki, müəllif Pişəvərinin «Müsavat» hakimiyyətinə tənqidi münasibətlərini tədqiqatın aparıldığı illərin ideoloji çərçivəsindən bir qədər «dərinləşdirilmiş», Pişəvərinin əsərlərində olmayan fikirləri də «Musavat»ı pisləmək naminə montajlar edərək musavatçıları dilimizi təhqir etməkdə, kəndliləri ağır həyata sövq etməkdə, milli ədəbiyyatımıza maneələr törətməkdə günahlandırmışdır. Lakin bu və ya digər ideoloji təhlil qüsurlarına baxmayaraq həmin əsər M.J.Pişəvərinin həyatı və şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında yazılmış ilk tədqiqat kimi dəyərlidir. Sonrakı illərdə M.J.Pişəvərinin anadan olmasının 90, 100 illiyi münasibətilə, Azərbaycan Demokratik firqəsinin yaranması və fəaliyyəti mövzusunda araşdırmalar aparılmış, qəzet və curnallar vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Bu baxımdan M.İbrahimov,

J.X.Hajiyev, Ə.Əminzadə, T.Musəvi, H.Jiddi, M. Çeşmazər və başqalarının qələm məhsulları təqdirəlayiqdir. 1984-jü ildə «Azərnəşr» Azərbaycan Demokrat firqəsinin banisi və rəhbəri M.J.Pişəvərinin «Seçilmiş əsərləri»ni çapdan buraxdı. Təxminən 24 çap vərəqi həjmində olan əsərin əvvəlində «Redaktordan» başlıqlı hissədə M.J.Pişəvəri «Görkəmli siyasi və ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də gözəl alim, qüdrətli publisist, istedadlı yazıçı» kimi təqdim olunmuşdur. Kitabda Mir Jəfər Pişəvərinin həyat və fəaliyyəti haqqında bir çap vərəqi yarım həjmində bəhs olunmuşdur. Burada əsas yer Pişəvərinin İranda və Azərbaycandakı inqilabi fəaliyyətinin təhlil və təsvirinə verilsə də, Mir Jəfər Javadzadənin ictimai fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan publisistik və ədəbi yaradıcılığı sahəsinə də toxunulmuşdur. Lakin burada da onun ədəbi-bədii yaradıcılığı, tərcümələri, publisistikası, ümumiyyətlə əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri geniş işıqlandırılmamışdır. «Azərbaycan klassik irsi» seriyasından «Elm» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış 4 jildlik «Jənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiya»sında Güney Azərbaycanı şair və yazıçıların, o cümlədən M.J.Pişəvərinin şeirləri, hekayələri və s. nəşr olunmuşdur.

M.J.Pişəvərinin həyatı onun ictimai fəaliyyəti ilə daha çox əlaqəlidir. Həmin fəaliyyət isə Azərbaycan xalqının muxtariyyət qazanmaq uğrunda mübarizəsi salnaməsi ilə sıx bağlıdır. 1906-1946-jı illərdə İranda milli azadlıq və demokratik hərəkat məsələləri müxtəlif dövrlərdə H.Həsənov, İ.İbrahimi, Ş.Javidi, Ə.Əmidi-Nuri, V.Duqlas, V.İqelton, J.Lençovski, R.Fray, S.Zəbih və başqaları İranda demokratik hərəkat tarixindən yazarkən Azərbaycan Demokratik Partiyasının fəaliyyətinə işıq salır, xalq hakimiyyətini obyektiv dəyərləndirirlər. Azərbaycan Milli Hökumətinin tarixi isə, bəllidir ki, M.J.Pişəvərinin həyat və fəaliyyəti ilə yaxından əlaqəlidir. Bu baxımdan mövjud tədqiqatları təhlil süzgecindən keçirən, Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması, azadlıq hərəkatının qələbəsi və xalq hakimiyyəti tədbirlərinin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəsi məsələlərini şərh edən M.M.Çeşmazərin kitabı tarixi dəyərinə görə seçilir.

Son illərdə filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd «M.J.Pişəvərinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və eyni adlı monoqrafiya (1998) çap etdirmişdir. Adından da görüldüyü kimi ilk dəfə yundamental şəkildə Pişəvərinin siyasi, tarixi fəaliyyəti və ədəbi-bədii yaradıcılığı tədqiqata jəlb olunmuşdur. Daha sonra bu tədqiqat işi «Cizn procitaya v borbe» (2002) adı altında rusdilli oxujulara təqdim olunmuşdur.

Bu yaxınlarda çap olunan jənubşunas alim, tarix elmləri namizədi Əkrəm Rəhimlinin (Bice) «Mübarizə burulğanlarında keçən ömür: S.J.Pişəvəri» (2009) adlı monoqrafiyasında Pişəvərinin tarixi və siyasi fəaliyyəti geniş şəkildə öz əksini tapıb.

* * *

Mir Jəfər Seyid Javad oğlu Javadzadə Xalxali (Mir Jəfər Pişəvəri) 1892-ji ildə Güney Azərbaycanının Xalxal mahalındakı Zivə obasında /Zaviyə-sadat/ anadan olmuşdur. Yoxsul ruhani atasından oxuyub yazmağı öyrənmiş, kənddə ilkin təhsil almışdı. Zaviyədə ağaların özbaşınalığı, feodalların zülmü Seyid Javadın da ailəsindən yan ötüşmürdü. Kəndlilərin məşəqqətli həyatı hələ uşaqlıq çağlarından Pişəvərinin xatirində dərin iz buraxmış, onu düşündürmüşdür. Bu ajı uşaqlıq xatirələri sonralar Javadzadə yaradıcılığında özünün bədii əksini tapmışdır. Belə ki, görkəmli ictimai xadim, böyük ədib uşaq vaxtlarında müşahidə etdiyi hadisələri – soyuq qış günlərində kəndlilərin bir parça çörək dalınja şəhərlərə getmələrini, ərbabların və xanların zülmü nəticəsində onların tərki-vətən olmalarını, bir çox həmvətənlərinin Bakı mədənlərinə pənah aparmalarını və fəjəli, ajınajaqlı həyat səhnələrini sonralar əsərlərində tez-tez yad etmişdir.

1905-ji ildə Javadzadələr ailəsi Bakıya köçməyə məjbur olur. Onda Mir Jəfər Javadzadənin 13 yaşı vardı. Bakının Bülbülə kəndində məskunlaşan Seyid Javad oğlunun təhsilinə xüsusi diqqət vermişdir. Bakıda «İttihad» məktəbinə daxil olan Mir Jəfər 1913-jü ildə təhsilini başa vurub, 21 yaşında ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

O dövrün başlıja maarifçilik şüarlarından biri dünyəvi təhsil verən məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi idi. Bunu Azərbaycan xalqının maariflənməsi kimi tarixi

zərurət tələb edirdi. Uşaqlıq və gənqlik illərini geniş bilik və mükəmməl savada malik olmaq naminə sərf etmiş Mir Jəfər N.Nərimanovun «Məktəb. Məktəb! Bizi anjaq o xilas edər!» - fikrini-ideyasını bir növ həyata keçirmək niyyətilə 1913-jü ildə indi qəsəbəyə çevrilmiş Xırdalan kəndində məktəb təşkil etmişdir. S.M.Qənizadə, H.Mahmudov, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov kimi xalqın balalarına dünyəvi təhsil, özü də ana dilində təhsil vermək istəyən sələfləri tək M.J.Pişəvəri də uşaqlara «təhsil etməyə» böyük həvəsi olduğunu qeyd edirdi: «Məktəbi bitirdikdən sonra müəllim oldum. Təhsil etməyə, kitab oxumağa olan böyük həvəsim sayəsində iyirmi yaşa çatanadək bütün boş vaxtlarımı kitabxanalarda keçirərdim. Tarix, ədəbiyyat və fəlsəfə sahələrinə aid kitablara daha çox meyl göstərərdim. Belə bir mövqedə birinji dünya müharibəsi və onun ardınca böyük Rusiya inqilabı baş verdi». Birinji dünya müharibəsi illərinin hadisələri, daha sonra 1917-ji ildə Rusiyada baş verən inqilabi hərəkət «vətəninin və millətinin niyat və səadətini Rusiya inqilabçılarının istədikləri quruluşun əldə edilməsinə bağlı» olduğunu söyləyən Mir Jəfəri yerindən tərpədərək siyasi mübarizə meydanına atır.

Özünün inqilabi mübarizə meydanına daxil olmasının səbəbini Pişəvəri iki faktorla əlaqələndirirdi. Özünü «Rusiyada yaşayan millətlərin azadlıq mübarizəsində yaxından iştirak etmiş İran gənjlərindən» biri hesab edən Xalxalini «bu şərəfli fəaliyyətə jəlb edən» başlıca amil onun: «azadlıq uğrunda mübarizə işinə böyük rəğbət» idi. Mənsub olduğu milləti haqqında düşüncələri «Mir Jəfər Seyid Javadzadə» imzası ilə dərij olunmuş məlumatın müəllifini sistemli, şüurlu və ardıcıl mübarizə meydanına təhrik edirdi. Az sonra 1918-ji ilin yanvarında Mir Jəfər Pişəvəri artıq İran Demokrat Partiyası Bakı təşkilatının «Azərbaycan jüzi layənfəkki İran» qəzetində əməkdaşlığa başlayır. «Bu dövrdə ən çox fəaliyyət göstərən mühərrirlərdən» biri kimi səjiyyələndirilən M.J.Pişəvəri qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq qələm məhsullarında İran mütərəqqi ictimai qüvvələrinin fəaliyyəti, Rusiyada yaradılan fəhlə-kəndli hökuməti, Avropa müstəmləkəçilərinin, xüsusən İngiltərə hökumətinin həyata keçirdiyi jinayət faktlarından söhbət açır, fikir və mülahizələrini əsaslandırmağa çalışırdı. Hələlik

mətbuat aləmində ilkin addımlarını atan mühərririn yazılarında diqqəti jəlb edən başlıca tərəflər aşağıdakılar idi:

1. Müəllif İranda yaşayan xalqların düşdükləri ağır vəziyyətin ijtimai-siyasi səbəb və amillərini aydın görür, yanılmadan göstərirdi, o, həqiqəti söyləyirdi.

2. Pişəvəri «vaxtın çatdığı, yatmaq zamanı deyil, iş görmək lazım olduğu» fikrini qətiyyətlə irəli sürür, irtija və imperializm, müstəmləkəçilik və despotizm əleyhinə mübarizədə İran xalqlarının ittihad və ittifaqının təmin olunmasını başlıca şərt hesab edirdi.

1919-ju ilin ortalarında Məhəmməd Fətullazadə, Yusif Yəqub və Bəhram Ağazadənin zəmanəti ilə İran Ədalət Partiyasının Bakı təşkilatı sıralarına daxil olan Pişəvəri eyni zamanda tərəqqipərvər iranlıların açdıqları «İttihad» mədrəsəsində müəllimlik edir, partiyanın tapşırıqlarını yerinə yetirir, üstəlik «Hümmət» sosial-demokrat qrupu ilə əlaqə saxlayırdı. Onun N.Nərimanovla əməkdaşlıq etməsi ijtimai şüurunun genişləndirməsinə güclü təsir göstərirdi.

Pişəvəri bioqrafiyası ilə tanışlıq göstərir ki, o, qəlbinin və aqlının hökmü ilə mübarizə meydanına atıldığı ilk dövrlərdən başlayaraq hadisələrə qiymət vermək, xalqı azadlığa çıxarmaq yolunda əsl fədai kimi çarpışmaq istəyirdi. Bu mübarizədə o, ilkin vasitə olaraq mətbuatı götürmüş, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, publisistika aləminə daxil olmuşdu. Əslində bu, tarixi bir forma idi, dünya miqyaslı inqilabçıların fəaliyyətində özünü təjribədə təsdiq etmiş bir vasitə sayılırdı. Dövrünün fəlsəfi, tarixi və ədəbi mənbələrini öyrənməyə böyük marağı olmuş M.J.Pişəvəri «Açıq söz» qəzetindən sonra İran Sosial Demokrat Partiyasının orqanı olan «Azərbaycan» və «Hümmət» qəzetlərində yazılar dərij etdirir.

İranda Rza şah və əlaltılarının recimlərinin dağıdılması ikiqat zülm altında yaşayan Azərbaycan xalqının mübarizəsinə şərait yaratdı, xalq ayağa qalxıb mübarizəyə başladı.

Rza şahın qanlı recimi süqut etdikdən sonra, Təbriz azadxahları tərəfindən bu şəhərdə «Azərbaycan jəmiyyəti» adlı bir qrup yarandı, jəmiyyətin «Azərbaycan» adlı orqanı nəşrə başladı /naşirləri Əli Şəbustəri və İsmayıl Şəms idi/. Xalqın haqq səsi olan bu qəzet Azərbaycan və fars dillərində çıxırdı. «Azərbaycan» qəzetinin nəşri Rza şah reciminin tör-töküntülərini və şovinst dairələri bərk qorxuya saldı. Onlar «Azərbaycan jəmiyyəti»nin ünvanına minlərlə töhmət deyib, ona qara yaxmağa başladılar. Jəmiyyətin üzvlərini araqarışdıran, ayrılıq salan... adlandırırıldı. Tehranda və İranın digər şəhərlərində qəzetin yayılmasının qabağını alırdılar.

1945-ji il dekabrın 12-də Təbriz şəhərində Azərbaycan Milli Məjlisi açıldı və həmin gün Azərbaycan Milli hökuməti təşkil oldu. 12-13 dekabr günlərində görülən bütün mühüm inqilabi əhəmiyyətli işlər – Təbrizi mühasirə etmiş fə dai qüvvələrinin Təbrizə daxil olması; Azərbaycan Milli Məjlisinin açılışı, məjlisin daxili nizamnaməsinin yazılması və qəbul edilməsi; Azərbaycan Milli Hökumətinin tərkibi və iş proqramının hazırlanaraq Milli Məjlisin müzakirəsinə verilib təsdiqinin təklif olunması; İran hökumətinin Təbriz şəhərindəki cəndarm, polis və qoşun qüvvələrinin təslim olması haqqında onun komandanları ilə danışıq ADP MK tərəfindən, Pişəvərinin bilavasitə rəhbərliyi ilə aparılmışdır. Beləliklə, İranda yaranmış vəziyyət Azərbaycan Demokrat Firqəsini qəti hərəkət etməyə məjbur etdi. Silahlı hərəkətin nətiyəsi olaraq şah qoşunlarından təmizlənmiş Azərbaycan özünün milli hökumətini yaratmalı oldu. Pişəvəri sədr /baş nazir/ olmaqla, daxili işlər, xalq qoşunları, kənd təsərrüfatı, maarif, səhiyyə, maliyyə, ədliyyə, yol, poçt, teleqraf və telefon, ticarət, iqtisad, iş və zəhmət nazirliklərindən ibarət Nazirlər Şurası yaradıldı. /İran daxilində Azərbaycan muxtariyyəti prinsipinə və Azərbaycan Milli Məjlisinin həmin prinsipi gözləyən daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq Azərbaycan Milli hökuməti tərkibində hərbi və xarici işlər nazirlikləri yaradılmadı/. Milli Məjlis Z.Qiyamini Azərbaycan Ali məhkəməsinin rəisi və F. İbrahimini Azərbaycanın baş prokuroru seçdi.

Milli hökumət ADF-nin 12 bənddən ibarət Azərbaycan və rus dillərində yaydığı

mürəjətnaməni – xalqın istəkləri, arzu və ehtiyajları aydın bir şəkildə göstərilmiş şüarları reallaşdırmağı başlıja vəzifəsi hesab edirdi.

Demokrat Firqəsinin əsas vəzifəsi Azərbaycan xalqının milli azadlığı idi, İranın daxilində onun milli muxtariyyəti idi. M.J.Pişəvəri ADP-nin və Azərbaycan Milli hökumətinin yaranması uğrunda mübarizədə son dərəcə mühüm rol oynamış, partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri və Milli hökumətin baş naziri olaraq partiya proqramının və Milli hökumətin iş proqramının həyata keçirilməsinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Milli hökuməti çox qısa müddətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq böyük və vəjib işlər görməyə müvəffəq olmuşdur: xalq ordusu yaranmış, Təbriz darülfünü açılmış, Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan edilmiş, Təbriz radiosu, filarmoniyası təsis edilmiş, torpaq kəndlilər arasında bölünmüş və s.

Azərbaycan Demokrat partiyasının fəaliyyəti, milli hökumətin uğurları İranın mərkəzi hökumətini haldan çıxarırdı. Hazırlanan gizli plan üzrə demokratiyaya qarşı qanlı jinayətlər hazırlanırdı. Kiçik güzəştlərlə, müxtəlif danışıqlıqlarla İran hökuməti Azərbaycan Demokrat partiyasının sayıqlığının itirilməsinə və vaxt qazanmağa müvəffəq oldu. Qəvamüs-səltənə başda olmaqla ABŞ-dan silah və döyüş sürsatı alan İran İngiltərənin sərhəddə yeritdiyi, limanlara gətirdiyi qüvvələrə arxalanaraq, İranın qatı irtijaçılardan ibarət yeni hökuməti bütün demokratik qurumlara və ilk növbədə Azərbaycanın Milli hökumətinə qarşı hüjuma başladı.

Azərbaycan Əyalət Ənjüməni imperializmin avantürası altına düşməmək və İran daxilində qardaş qırğınlarının qarşısını almaq kimi humanist bir qərar qəbul edib, İran silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərməmək barədə göstəriş verdi.

Beləliklə, Demokrat Partiyasının Milli hökumətinin rəhbərliyi altında yeni bir dövr başlamış Azərbaycanda bir il ərzində görülmüş bütün işlər məhv edildi: minlərlə adam sorğu – sualsız küçələrdə öldürüldü: fədai başçıları, zabitlər, partiya üzvləri edam

olundular. İran hökumətinin qoşunları tərəfindən Azərbaycanda 25 minə yaxın adam məhv edildi. Noyabr ayının axırlarından başlayaraq 50 mindən artıq nəfəri olan qoşun, 50-yə qədər təyyarə, 174 top, 3 minə yaxın ağır pulemyot və başqa silahlarla üç istiqamətdə Azərbaycan üzərinə hüjuma başladı.

Pişəvəri belə bir vaxtda İran qüvvələrinə təslim olmaqdan imtina etdi, lakin doktor Javid və Əli Şəbustəri Tehrana göndərdikləri teleqramla təslim olduqlarını bildirdilər. M.J.Pişəvəri Təbrizi tərk etməli oldu. Azərbaycan Demokrat Partiyasının 19 yanvar 1947-ji il tarixli iqlasında Məhəmməd Biriya Mərkəzi Komitənin I katibi seçildi. 8 mindən artıq azərbaycanlı sovet səfirliyinə müraciət edərək siyasi sığınacaq aldı və Sovet Azərbaycanına pənah apardı.

Quzey Azərbaycanına üz tütən soydaşlarımızın həyatı burada da xoş keçməmişdir. Onlar toplu halda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yerləşdirildilər. Bu məskunlaşma məntəqələrində DTK-nın və daxili işlər orqanlarının nəzarəti altında yaşamaq oldular. Onların bir qismi sonralar müxtəlif siyasi ittihamlarla Rusiyanın soyuq nöqtələrinə sürgünə göndərildilər. 1946-ji ilin əvvəllərində Qəvamüssəltənə İranın baş naziri Bəkilsül Mülkün yerinə keçdi. O, baş nazir olduqdan sonra Moskvaya gedib Stalinlə görüşdü. İranın Şimal neftinin 49 faizi İranın, 51 faizi Sovetlərin olmaqla Azərbaycan hərəkətini yatırmaq şərtilə müqavilə bağladı. Amma bu müqavilə İran məjlisində qəbul ediləndən sonra qüvvəyə minməli idi. Məjlis müqaviləni təsdiq etmədi, anjaq Stalin vasitəsilə /Azərbaycan xalqının qəddar düşməni/ Azərbaycanın milli hökumətini dağıtdı. Stalinin xəyanəti nəticəsində şah jəlladları Azərbaycana hücum etdi, milli hökumət başçıları müqavimət göstərmədən 1946-ji il 12 dekabrda / «21 Azər»/ «Təbrizi tərk edib xalqı qırğına verdilər. 50 mindən artıq adam öldürüldü, yüzlərlə evlər dağıdıldı, saysız-hesabsız adamlar didərgin düşdü, İranın jənub jəhənnəminə həbsə göndərildi, 1947-ji ildə ADF birinci katibi kimi hökumətin başçısı Mir Jəfər Pişəvəri Javadzadəni Goranboyla Gəncə arasında erməni Melikyan /sürüjü/ vasitəsilə maşında qəzaya salıb öldürdülər».

Bütün ömrünü xalqın azadlığı, vətənin demokratik yolla inkişafı naminə sərf etmiş Mir Jəfər Seyid Javad oğlu Pişəvəri Javadzadə Xalxalının həyatı müəmmalı şəkildə bitdi.

Pişəvəri ijtimai fikir tariximizdə M.F.Axundov, J. Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, J.Jabbarlı, S.Vurğun, M.Hüseyn, M.İbrahimov kimi erudisiyalı, geniş dünyagörüşlü, ədəbi növ və cənr baxımından yaradıcılığı rəngarəng və zəngin olan bir sənətkar kimi yer tutmuşdur. O, ədəbi yaradıcılığın şer, nəsr kimi növlərində qələmini sınımış, bədii tərcümə ilə məşğul olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, şer bədii yaradıcılığın daha çətin və məsuliyyətli sahəsidir. O insanın hiss və duyğularını oxşamalı, onun mənəvi dünyasına daha güclü, emosional-estetik təsir göstərməlidir. Şer epik və dramatik cənlərə nisbətən daha dinamik, yığcam və operativ sənət sahəsidir, bir növ improvizasiyalı sənətdir. Daha çox emosional-hissiyat zəminində yaranan şerlər sonralar bədii yaradıcılığın müxtəlif sahəsinə keçmiş şəxslərin həyatının daha çox ilk dövrlərində yadılır.

M.J.Pişəvəri də belə bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bədii nümunələr yaradan hər bir yaradıcı şəxs kimi gələjəyin görkəmli dövlət xadimi, yazıçı-curnalisti də uşaqlıq çağlarında çoxlu şerlər qələmə almışdır. Lakin o, bu ilk qələm təcrübələrini çapa verməmişdir. Sonralar, 1919-cü ildə «M.J.» imzaları ilə yazdığı şerləri çap etdirməklə ədəbiyyata gəlmişdir. Pişəvərinin bədii yaradıcılığı haqqında azlıq təşkil edən araşdırmalarda gələjək ədibin ilk poetik qələm məhsulları bədii səviyyəsinə görə tənqid edilmişdir. Həqiqətən də, Pişəvəri sosial bələləri şer dili ilə söyləyərkən bu poetik nümunələrin sənətkarlığının bir o qədər də fərqiə varmamışdır.

Ədəbiyyat tariximizə nəzər saldıqda açıq-aşkar görürük ki, görkəmli ədiblər, yaradıcılığın əksər sahələrində qələmlərini sınımışlar. Siyasi xadimlər, məsələn, N.Nərimanov və S.Pişəvəri ijtimai-siyasi fikirlərini daha kəsərli söyləmək üçün bədii yaradıcılıqdan mühüm vasitə kimi istifadə etmişlər. Şübhəsiz, hər bir yazıçı məfkurəsinə xas olan fikirləri bədii şəkildə ifadə edir. Məsələn, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə,

S.S.Axundov, A.Şaiq, Q.Əfəndiyev və b. öz pedaqoci fikirlərini bədii yaradıcılığın müxtəlif canlarında təsvir və təbliğ edirdilər. Pişəvəri də sələfləri kimi ilk dövrlərdə gördüyü ijtimai bəlaları ifadə etmək üçün Sabir poeziyasına üz tutmuşdur.

Pişəvərinin yazdığı şerlərdə bir milli təəssübkeş, Vətən fədaisi, xalqını müstəqil və birləşmiş görmək istəyən vətəndaş obrazı ilə rastlaşırıq. Pişəvərinin şerləri onun bədii yaradıcılığında azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, o dövri ijtimai çatışmazlıqlar və nöqsanlara toxunmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

O, yaradıcılığa başlayarkən uzun illər müstəmləkə, çarizm zülmü görmüş Azərbaycan 1919-ju ildə müstəqilliyə təzəyə qədəm qoymuşdu. Hələ də Azərbaycan zəhmətkeşlərinin həyatı ağır vəziyyətdə idi. Xalqa mətbuat və söz azadlığı, müstəqillik hüququ verən Azərbaycan Xalq Jumhuriyyəti dövründə gənç Mir Jəfər «Hurriyyət» qəzetini buraxır, bu mətbuat orqanında könlünə yatan yazıları, məqalə və bədii parçaları, hətta öz şerlərini də çap edirdi. Həmin illərdə Azərbaycanda demokratiya hökm sürürdü. Müsavat hakimiyyətini quranlar elə bir demokratik quruluşla Azərbayanı idarə edirdilər ki, siyasi və milli mənsubiyyətinə görə heç kim təzyiqa məruz qalmırdı.

Pişəvərinin bədii yaradıcılığa gəldiyi illərdə Azərbaycanda poeziya sahəsində iki aparıcı üslub vardı: M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçıları olan Ə.Nəzmi, Ə.Qəmgüsar, J.Jabbarlı və başqalarının yaradıb davam etdirdikləri satira; H.Javid, A.Şaiq, M.Hadi kimi sənətkarların yaratdığı romantik poeziya. Zamanın tələbləri ilə satira daha geniş yayılmışdı. O, zamanın güzgüsü idi. Çünki Sabir tərəfindən əsrin aparıcı üslubuna çevrilən «satira şəxsi nifrəti ifadə etmək səviyyəsində qalmayıb, siyasi, ijtimai və inqilabi bir mahiyyət daşıyırdı. Ona görə də Sabirdən sonra satirik üsluba üz tutanlar fitnəkarlığı, yoxsulluğu, ijtimai eybləri ifşa etmək üçün onun satiralarından istifadə edirdilər».

Güney Azərbaycanı ədəbiyyatının bir sıra şairləri – Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşı, İbrahim Zakir kimi satirik şairləri də Sabirin sənətindən çox şey öyrənmişlər. Bu siyahıya M.J.Pişəvərinin də adını daxil etmək olar.

M.Ə. Sabir Bakı fəhlələrinin ağır vəziyyətini, kəndlilərin məşəqqətli həyatını görür, həmin ajıları əsərlərində yaşayırdı. Ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatına güclü təsir etmiş böyük şairin irsinin üslub-mövzu, forma-estetik qayə xüsusiyyətləri M.J.Pişəvəriyə də təsir etmişdir. O, öz şerlərində Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır həyatını, kapitalistlər tərəfindən istismarını, ehtiyaj və yoxsulluq keçirmələrini təsvir edirdi. «Nadi» imzası ilə yazdığı bir şerində kəndlilərin yoxsul həyatını, onların əməyinin məhsulunun mənimsənildiyini xatırlayan, uşaqlıq illərinin ajı xatirələrini yada salan gənş şair onu düşündürən sualları qələmə alaraq yazırdı:

Niyə biçərə kəndlilər möhtaj,
Niyə aj? Ey xuda, neçün yalavaj?
Nədən ötrü gərək verə dehqan
Hasili-rənjini yesin bəy-xan?
Kəndli, ey zəhmətindən aləm şad,
Öz ajlığından eyləyən fəryad!
Yatma, dur. Dur da eyləyib hümmət,
Səy edib qoyma fəvt ola fürsət.

M.J.Pişəvərinin ədəbiyyatşünaslığa jəmi bir neçə şeiri bəllidir. Yaradıcılığının ilk dövrlərinə təsadüf edən bu satirik şeirlər «Hürriyyət» qəzeti səhifələrində «O yan bu yandan» /Üzeyir Hajıbəyovun «Ordan-burdan» ümumi başlığını xatırladır/ adlı publisistik qeyddən sonra dərj olunmuş «Deyirlər ki, gərək zülmədən azad ola kəndli!» misrası ilə başlanan şeir özünün dil-üslub və forma xüsusiyyətləri ilə Sabirin «Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?», «Əkinçi» adlı şerləri ilə səsləşir:

Derlər ki, gərək zülmədən azad ola kəndli!
Hürriyyət ala, xürrəmi dilşad ola kəndli!

Zənnimjə, bu sözlər hamı bihudə yalandır,
Hürriyəti kəndli nə edir? Çün o çobandır.
Sarsaqdır, avamdır, dəlidir, gijdir, qabandır.
Heyvan kimi qoy ömr edə, heyvan ola kəndli!
Kim der ki, gərək zülmədən azad ola kəndli! və s...

Şeirinin mövzu və formaja, ideya-məzmunja Sabirin fəhlə və kəndli mövzusunda əsərləri ilə səsleşməsinə əsaslandırmağa lüzum yoxdur. Müəllif bir tərəfdən kəndlinin ağır həyatını təsvir edirsə, o biri tərəfdən onun xürrəm, dilşad olmasını arzulayır.

Pişəvəri digər satirik şeirlərində də öz həyat idealına, ijtimai qayəsinə sadıq qalmışdır. İroniyalı deyim, məjazar və ideyalarla fikrin lakonik və fəlsəfi-ekspressiv verilməsi bu şeirlərin əsas məziyyətlərindəndir.

Bu baxımdan bütövlükdə təqdim olunan «Gedər» rədifli şeir də maraq doğurur:

Tutsa jahanı şurişü qoja keçər, gedər,
Etsə rəyasət ərləri dəva keçər, gedər.
Axşam lokantə, sonra da bulvar səyahəti,
Həmrahin işdə bir özü rəna keçər, gedər.
Göz dəyməsin heyifdir, müsəlman ziyalısı,
Məxmur, məst, valehü-şeyda keçər, gedər,
Asudəlik gər olmasa da fəhlə sinfinə,
Eyb eyləməz bu zəhməti bija keçər, gedər.
Qarnıyoğunla, injə boyunlar savaşması -
Qurtarmaz, əlbət, onda var iman keçər, gedər.
Keçsin, jəhənnəm olsun, əbəs yerdə çırpınız,
Yoxsul, fəqirü-müflisü bina keçər, gedər.
Səhv eyləməz əfəndi, ağa, qaspadın, əmu!
Hər növ tutsan, axırı dünya keçər, gedər.

Bu sətirlərdə isə Pişəvərinin fəhlə sinfinin ağır həyatına, məşəqqətli məişətinə münasibəti öz əksini tapmışdır.

Pişəvərinin satirik şeirləri onun poetik duyumu, həyata tənqidi münasibətinin bədii etikası haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Şerlərin dil-üslub xüsusiyyətləri böyük Sabirin poetikasını xatırladır. Danışiq dilindən alınmış «Qarnıyoğunlar»; «Jəhənnəm olsun»; «Göz dəyməsin»; «Sonyaları oynadıriq»; «Əziyyətlə dolansın» kimi ifadələr Javadzadə poetikası barədə xeyli informasiya əks etdirir.

Pişəvərinin bədii yaradıcılığında həbsdə olduğu vaxt qələmə aldığı «Zindan xatirələri dəftərindən» əsəri mühüm yer tutur. Əsər müəllifin gördüyü, şahidi olduğu, şəxsən iştirak etdiyi hadisələr haqqında xatirələrindən ibarətdir.

Pişəvərinin «Zindan xatirələri dəftərindən» əsərini bədii memuar da adlandırmaq olar. Əsər bədiiliyinə görə Mirzə Jəlil, A.Şaiq, Y.Vəzirin xatirələri ilə yanaşı durur. Müəllifin başına gələn müsibət və bəlalərin bədii təjəssümüdür. «Zindan xatirələri» kompozisiya və dil xüsusiyyətlərinə görə xatirə-povestdir. Doğrudur, hadisələrin genişliyinə, iştirakçıların çoxluğuna, əhatə etdiyi dövrün hadisələrinin mürəkkəbliyinə görə roman canrının çalarları da müşahidə olunmaqdadır. Anjaq əsəri bütün ədəbi və bədii xüsusiyyətlərinə görə xatirə-povest hesab edirik və tədqiqatda ondan «povest» kimi danışajağıq. «Zindan xatirələri» dolğunluğu ilə povestin canr tələblərinə tam javab verir.

Tədqiqatçıların fikrinjə, «Zindan xatirələri dəftərindən» əsəri İranın 20-40-jı illərdəki ijtimai quruluşunun ifşası, polis və məmurlarının özbaşınalığının təsviri nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu xatirələrdə hakim dairələrə mənsub olan şəxslərin xəyanəti, qorxaqlığı, ikiüzlülüü və tamahkarlığı da kəskin qələmlə ifşa edilir».

Qeyd edildiyi kimi, polisin, daha doğrusu Rza şah xəfiyyəsinin jinayət və terror əməlləri məmləkətdə geniş yayılmışdı. Rza şahın dəhşətli, xalqın gedər-gəlməz adlandırdığı «Qəsri-Qajar» zindanında bir çox ziyalılar, ijtimai xadimlər, qələm sahibləri, bir sözlə, şahın nəzərində siyasi məhbus hesab edilənlər İran jəlladlarının ağır

fiziki jəzalarına məruz qalırdılar. Bu məhbuslar öz şərəf və ləyaqətlərini qorumaq, belə bir mühitdən saf və təmiz çıxmaq üçün bir çox çətin sınaqlardan keçməli olurdular.

Əsərin baş qəhrəmanı - Mir Jəfər Pişəvəri özüdür. Ədib digər surətlərlə yanaşı öz bədii xarakterini də povestin qəhrəmanı kimi dolğun, müsbət bir obraz səviyyəsində oxujunun nəzərlərində janlandırır.

Povestin dəyərini artıran jəhətlərdən biri də orada tarixi şəxsiyyət olan obrazlar haqqında məlumatın verilməsidir. Əsərdə oxuju siyasi idarənin vaxtilə rəisi olmuş Müşir Hümeyun, Rza şahın sağ əli olub sonra şahənşahın qəzəbinə düşər olmuş Teymurtaş, Xanbaba Əsəd, ərədbilli İzzət, Seyid Fərhad, Əli Rövşən, çörəkçi Əbülqasım və s. şəxslərin zindan dövründəki günlərinin, düşdükləri vəziyyətlərin xarakterik məqamları ilə tanış olur. Adlarını çəkdiyimiz şəxslərdən bəziləri əsərdə bədii obraz kimi bir qədər geniş «fəaliyyət» göstərsələr də, bəziləri epizodik məqamlarda qələmə alınır. Lakin yazıçı qələminin ustalığı nəticəsində surətlərdən bir çoxu yadda qalandır.

«Kürdlər və lorlar», «Ajlıq elanı», «İlk qurbanlar», «Seyid Fərhadın zindandan qaçması» və s. başlıqlı yazılar öz yığjamlığı, bədiiliyi və dolğunluğu ilə fərqlənir. Ümumi məzmun və mövzuya xidmət edən bu yazılar eyni zamanda dərin ifşa ruhunda qələmə alınmış gözəl bədii parçalardır.

«Zindan xatirələri dəftərindən»də yoxsul bir ailədə böyümüş, kiçik bəzi və qardaşlarını dolandırmaq üçün səhərdən axşamədək çalışan, müəllimlik edən, məqalələr, şerlər yazan, kasıb müəllim və yazıçı Məmməd Ənzabinin həbsxanada fəjəli şəkildə öldürülməsindən bəhs edən sətirlər də ürək ağrısı ilə oxunur.

* * *

Mir Jəfər Pişəvəri realist ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə də məşğul olmuşdur. Onun ədəbi irsində bu baxımdan olan problemlər də mühüm yer tutur. S.J.Pişəvərinin ədəbiyyata, maarifə, teatra, operaya, ümumən mədəniyyətə, siyasi-ijtimai hadisələrə aid fikirləri Quzey və Güney Azərbaycanın ədəbiyyatında inqilabi-demokratik və bədii estetik prinsiplərin inkişafına az təsir göstərməmişdir.

S.J.Pişəvəri bədii, eləcə də ədəbi-tənqidi əsərlərində ədəbiyyata, sənətə və mətbuata xalqın ijtimai-mədəni və əxlaqi-tərbiyəvi yüksəlişinə təsir göstərən vasitələr kimi yanaşırdı.

Maraqlı jəhət budur ki, Pişəvəri ədəbi tənqidlə yaradıcılığının ilk çağlarından məşğul olmuş, hələ gənqlik illərindən ədəbiyyatın bir sıra məsələləri haqqında bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan fikirlər söyləmişdir. Diqqəti çəkən ikinci bir tərəf budur ki, onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında nəinki Azərbaycan, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin zəngin ədəbi-tənqidi və estetik irsinin böyük rolu olmuşdur.

M.J.Pişəvərinin elmi-ədəbi yaradıcılığa başladığı illər Azərbaycan mətbuatı tarixinin ən zəngin, ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü olmuşdur. Bununla belə mütərəqqi, demokratik mətbuat sahəsində örnək mövjud idi. Xalxali ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında o dövrün F.Köçərli, Seyid Hüseyn, Ü.Hajibəyov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev kimi ədəbiyyatşünas, tənqidçi və ədiblərinin qələm məhsulları böyük təjribə məktəbi olmuşdur. Zəngin müəlləsi olan gənç Mir Jəfər Pişəvəri M.F.Axundov, F.Köçərli, S.Hüseyn, N.Nərimanov, Ü.Hajibəyov və b. ədəbi şəxsiyyətlərin əsərlərini öyrənmiş, ədəbi, estetik fikirlərini davam və inkişaf etdirmişdir. Ədəbi tənqid onun əlində dövrün estetik məsələlərinin həllindən əlavə, eyni zamanda mütərəqqi ideyaları təbliğ, jəmiyyətdə hökm sürən mənfi jəhətləri ifşa etmək və yeni jəmiyyət qurmaq yollarını göstərmək vasitəsi idi.

Çağdaş ədəbiyyatın düzgün tərəqqi və inkişaf yolunu Pişəvəri ədəbi irsə nihilist münasibət bəsləməkdə deyil, əksinə, həmin irsin gözəl ənənələri və zəngin təjribələri əsasında irəliləməsində görürdü. Bu müddəanın doğruluğunu o, Azərbaycan injəsənətinin müvəffəqiyyətləri ilə izah edirdi, göstərirdi ki, həmin injəsənət keçmiş irsin gözəl jəhətlərindən istifadə etməklə sağlam və düzgün yol ilə gedir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının 25-ji ildönümü münasibətilə 1945-ji ilin aprelində Bakıya dəvət olunan Pişəvəri Azərbaycan ədəbiyyatı və injəsənətilə daha yaxından tanış olur. Tehrana qayıtdıqdan sonra «Bakı sovqatı» adlı oçerkini yazır.

Tənqidçi «Vaqif», «Dumanlı Təbriz» dramları və «Vətən» operası haqqında qeydlərində bir daha keçmiş irsə münasibət məsələsinə qayıdır. «Vaqif» və «Dumanlı Təbriz» dramlarına yüksək qiymət verdiyi halda, «Vətən» operasını, bir qədər üstü örtülü olsa da, tənqid edərək yazırdı: «Vətən» operasının musiqisini yüzə-yüz qərbləşdirməyə çalışıblar. Bununla Qərb musiqisinin gurultulu orkestri arasından müxtəlif fasilələrdə Şərq havalarının injəlikləri də eşidilir. Bunlar Şərq gözəlləri kimi tamaşaçıların ürəyini yerindən oynadır, sonra yenə də naz və işvə ilə Qərb musiqisinin dalğaları arasında itib gedir».

Bu üstüörtülü ifadələrdə milli musiqiyə ümumiyyətlə az yer verilməsindən və onun yalnız müxtəlif fasilələrdə eşidilib tezliklə başqa səslərin arasında itməsindən narazı qaldığı öz əksini tapmışdır.

Öz atəşin qələmilə publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış Pişəvərinin bu sahədəki fəaliyyətinin də tədqiqi çox faydalıdır. M.J.Pişəvərinin publisistik yazıları mövzu genişliyi, qələm məhsullarının obrazlılığını təmin etmək üçün istifadə etdiyi ədəbi materialların çoxmotivliyi, zəngin epizodluluğu ilə seçilir.

Pişəvərinin publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. İjtimai həyat həqiqətlərini əks etdirmək, çağdaş həyatın tələbləri səviyyəsində durmaq onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Dövrünün elə bir tarixi-siyasi hadisəsi olmamışdır ki, Pişəvəri yaradıcılığında öz əksini tapmasın, M.J.Pişəvəri publisistik qələm məhsullarında humanizmin, azadlığın, demokratiyanın böyük müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. İstedadlı publisist xalq azadlığını, özü də ijtimai-siyasi-mənəvi azadlığı yüksək qiymətləndirir, zülm və istibdad altında yaşayan, torpaq həsrəti çəkən xalqın məşəqqətli həyatını, onun mənəvi-əxlaqi paklığını, əqidə saflığını oricinal ifadə və formalarda ifadə edirdi.

M.J.Pişəvərinin ilk publisist yazısı 3 iyul 1917-ji ildən Bakıda nəşr olunan «Hümmət» qəzetində dərc edilmişdir. Həmin qəzetin 14 və 16-ji nömrələrində «Qarabağ övzai» başlığı altında yazdığı məqalələrində o, xanların, bəylərin və bir para ruhanilərin

jinayəti nətiyəsində Qarabağın «bir parça qan dəryasına dönməsindən» bəhs edirdi. Bu yazılarda zəhmətkeşlərin qanını axıdan jəlladlara qarşı qızğın etiraz hissi duyulur.

Bundan sonra Pişəvəri «Azərbaycan jüzi layənfəkki İran» qəzetində fəaliyyət göstərmişdir.

«Azərbaycan jüzi layənfəkki İran» qəzeti özünün birinci nömrəsinin baş məqaləsində indi «7 noyabr çevrilişi» adlandırdığımız Oktyabr inqilabından vahiməyə düşərək «Əbnən bəşər bir-birinə rəhmsiz, amansız bir jəllad kəsilmişdir» yazdığı halda, Pişəvəri Oktyabr inqilabının başlanmasilə Şərqdə, o jümlədən İranda inqilabi hərəkatın genişlənməsini və bunun nətiyəsində İranın tamamilə müstəmləkəyə çevrilməsi jəhdlərinin qarşısının alınmasını göstərirdi:

«İran satılmış, yanmış, ayaqlar altında getmiş, daha doğrusu, münqəriz olmaqda idi ki, Rusiya inqilabi-kəbiri başlandı. O qüvvəyi-məxfiyyə də (Jənubi Azərbaycanı və İrandakı milli azadlıq hərəkatına işarə edir – V.Ə.) yavaş-yavaş aşkara çıxmağa başladı». O, böyük ruh yüksəkliyi ilə yeni yaranmış Sovet hökumətinin tədbirlərini alqışlayırdı: «Rusiyanın azad hökuməti həqiqətin üzündən pərdəni götürüb gizli müahidənamələri kəşf və elan etdi» – deyə imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinin aşkara çıxarılmasına müsbət yanaşırdı ki, bu da ədəbi ijtimai-siyasi görüşlərindəki məhdudiyyətdən, onun sovet reciminə, sosialist həyat tərzinə sadələvh inamdan irəli gəlirdi.

Pişəvərinin «Azərbaycan» qəzetində dərij edilmiş məqalələri özünün ideyası, müəllifə görə aydın məqsədi, səlis dili, bədiiliyi ilə başqa məqalələrindən seçilir.

Pişəvərinin publisistikasından söhbət açdıqda bu jəhəti xatırlatmalıyıq ki, biz burada adi curnal və qəzet məqaləsindən deyil, öz bədiiliyi, canrın tələblərinə uyğunluğu ilə sənət əsəri səviyyəsinə yüksəlmiş publisistikanı nəzərdə tuturuq. Bu xüsusiyyət mühərririn «Azərbaycan» qəzetindəki məqalələrinə də aiddir.

Ümumiyyətlə, Pişəvərinin publisistik yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında onu demək lazımdır ki, bu canrda olan əsərlərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq və İranın istiqlaliyyət mübarizəsi daha geniş və mühüm yer tutur.

M.J.Pişəvəri publisistik və ədəbi-bədii yaradıcılığı ijtimai fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Müasirlərinin də təsdiq etdiyi kimi, o, inqilabi fəaliyyətə əsasən curnalistliklə başlamış və bu işi ömrünün axırına qədər davam etdirmişdir. «...Onun əsərləri içərisində ilk qələm təjribəsi hesab edilən sadə məqalələrdən tutmuş yüksək səviyyəli fəlsəfi-ijtimai-iqtisadi, ədəbi, tənqidi yazılara, xatirə, hekayə və hətta şer və felyetonlara rast gəlmək olur».

M.J.Pişəvəri irsinin böyük əksəriyyətini onun publisist əsərləri təşkil edir. O, publisistika canrının bütün növlərindən istifadə etmiş, o jümlədən felyeton, oçerk, məqalə, resenziya və s. əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərin hamısının ən başlıca xüsusiyyəti özündən əvvəlki təjribəyə, ənənəyə əməl etmək, folklordan və klassik ədəbiyyatdan nümunələri bəyriqlə işlətmək, fikri yığjam, lakonik və kəsərli sözlə ifadə etməkdir.

M.J.Pişəvərinin Azərbaycan dilində yazdığı məqalələrinin böyük bir qisminin başlığı çox yığjam, konkret və az qala aforistik səjiyyəlidir: «O yan bu yandan», «Ayılıbdır», «Karlar eşitsin, korlar da görsün», «Qardaş qanı tökülməsin», «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Nədən narazıyıq», «Ayı dostluğu», «Azərbaycan yatmamışdır», «Biz də bunu deyirik», «Jüjəni payızda sayarlar», «Uşaq tovlayırlar» və s.

Göründüyü kimi, bu məqalələrin bəzisinin sərlövhəsi elə atalar sözü və ya məsəldir. Bu yığjam başlıq xalqın diqqətini daim jəlb etmişdir. Pişəvəri publisistika tariximizdəki bu ənənəni davam və inkişaf yolu ilə getmişdir.

Pişəvəri publisistik məqalə və felyetonlarının məzmununda da atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, möhtəkirlər əleyhinə yazdığı məqaləsində «İlanın ağına da lənət, qarasına da», «İranda islahat» sərlövhəli məqaləsində «Qaraçının kəndxudası da qaraçı olar...», İranın mürtəjlə qəzetləri haqqında «Dərə xəlvət tülkü bəy», Azərbaycan inqilab ərəfəsində olarkən «Haqq verilməz, alınar», inqilabi situasiyadan düzgün istifadə etməyənlərə xitabən «Daldan atılan daş topuğa dəyər», Jənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına böhtan atanların javabında «İt hürər karvan keçər» və onlarja bu kimi atalar sözü və məsəldən yerində istifadə edilmişdir.

Atalar sözlərini olduğu kimi işlətməkdən əlavə o, bəzən onları parçalamış və ifadə etmək istədiyi fikrin içərisində əritməklə sözün təsir qüvvəsini daha da artırmışdır. Məsələn başqa bir məqaləsində «Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük» məsəlini – «İmtiyazçılar... yağışdan çıxmış füqərayi-kasibəni bir daha yağmura salmaq fikrindədirlər» tərzində, xainlərə qarşı yönəlmiş başqa bir məqaləsində «Əski hamam əski tas» məsəlini, - «Hər gah füqərayi-kasibə özü öz hakimi olmazsa, əski hamam əski tas qəbilindən olaraq, əski şallaq, əski fəlakətdən başqa bir mənəfət, bir şey görməyəjəkdir» şəklində işlətmişdir. İranda İngiltərə təjavüzkarlarının yerini Amerika imperializmi tutmağa başladığı dövrdə o yazırdı: «İran üçün jəllad jəlladdır. İstər amerikalı olsun, ya ingilis, heç təfavütü yoxdur (keçəl Həsən və ya Həsən keçəl), ikisi də bir sözdür». Maraqlı və örnək olası xüsusiyyətlərdən biri budur ki, Pişəvəri nitqlərində də folklordan bəhrələnmişdir. Məsələn, Təbriz radiosu ilə nitqində kəndlilərin torpaq məsələsi ilə bağlı Tehranın narazılığını Molla Nəsrəddinin yorğanının oğurlanması məsələsi ilə müqayisə etmişdir. Bu misalların sayını xeyli artırmaq olar.

Pişəvəri öz publisistikasında təşbih, təkrir, mübaliğə, müqayisə və bu kimi bədii ifadə vasitələrindən də geniş istifadə etmişdir. Məsələn, o, İranda xanların hökmranlığına dəymədən zahiri islahata əl atanların işini əsası çürümüş evin divar və qapılarını rəngləməyə oxşadır. Yaxud İranda müxtəlif mənafeyi olan şəxslərdən təşkil olunmuş hökumət haqqında – «Bu kabinetə Krilovun məruf balıq, ördək və xərçəngin araba çəkmək hekayəsini xatirə gətirir» sətirlərini yazmışdır.

Felyetonlarının dil və üslub xüsusiyyətlərinə gəldikdə, demək lazımdır ki, Pişəvəri Jəlil Məmmədquluzadənin yolu ilə getmiş və onun uzun illər boyu yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi zəngin sənətkarlıq təjribəsindən istifadə etmişdir.

* * *

Azərbaycan tarixində, istiqlal mübarizəsində, Güney ədəbiyyatında siyasi və ədəbi fəaliyyətinin zənginliyi və genişliyi ilə görkəmli yer tutan M.J.Pişəvərinin adı, xatirəsi əziz tutularaq əbədiləşdirilərək adına küçə verilmiş, humanitar fənlər gimnaziyası uzun illərdir onun adını daşıyır. Qəbri «Fəxri Xiyaban»dadır.

